يۇ. س. خۇدياكوۋ

مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ

قورال - يارىغلىرى ۋە ئۇرۇش سەنئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەھمۇد قەشقەرى « ئۇيغۇر » سۆزىنى چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ:

ئۇيغۇر ، بىر ئەلنىڭ ئىسمى ، ئۇنىڭ بەش شەھىرى بار . بۇ شەھەرلەرنى زۇلقەرنەين تۈرك خاقانى بىلەن پۈتۈم تۈزگەندىن كېيىن سالدۇرغان ئىكەن .

ماڭا مۇھەممەت چاقىر تونقا خان ئوغلى نىزامىدىن ئىسرافىل توغان تېكىن ئۆز ئاتىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ،مۇنداق دېگەن ئىدى : زۇلقەرنەين ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا ، تۈرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى تۇت مىڭ ئادەم ئەۋەتكەن . ئۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن. ئۇنى ئالدىغا قاندىق ئاتسا ، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن . زۇلقەرنەين بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە « Inan huzhurand » ــ بۇلار باشقىلارغا مۇھتاج بولماي ، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن، بۇلارنىڭ قولىدىن ئۇۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ،قاچان خالىسا شۇ چاغدا ئېتىپ يىيەلەيدۇ » دەپتۇ . شۇندىن تارتىپ بۇ ئەل « huzhur » دەپ ئاتىلىپتۇ .

سابىق س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى سىبىرىيە بۆلۈمى
تارىخ ، فىلولوگىيە ۋە پەلسەپە ئىنستىتۇتى

يۇ.س.خۇدياكوۋ

مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ قورال - ياراغلىرى ۋە ئۇرۇش سەنئىتى

رۇسچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: پەرھات جىلان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

中亚游牧民族冷兵器/乎德亚科夫著,帕尔哈提·吉兰译. —乌鲁木齐:新疆人民出版社,2003.11

ISBN7—228—08418—7

Ⅰ.中… Ⅱ.①乎…②帕… Ⅲ.牧民—武器—发展史—中亚—古代—维吾尔语 (中国少数民族语言)

Ⅳ.E92—093.6

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2003)第 101444 号

中亚游牧民族冷兵器 (维吾尔文)

乎德亚科夫 著

帕尔哈提·吉兰 译

新 疆 人 民 出 版 社 出 版

(乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮编 830001)

新 疆 新 华 书 店 发 行

乌 鲁 木 齐 天 平 印 刷 厂 印 刷

850×1168 毫米 32 开本 13.625 印张 2 插页

2003 年 11 月第 1 版 2003 年 11 月第 1 次印刷

印数:1—3,000

ISBN7—228—08418—7 定价: 22.00 元

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن

مەن 1991 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرۈپ، ئۇرۇمچى قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئىنستۇتىغا تەقسىم قىلىندىم. شۇنىڭ بىلەن مېنىڭ ھەربىي ئىشلار ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىش پائالىيىتىم باشلاندى. ھەربىي ئوقۇتۇش ۋە ئىزدىنىش جەريانىدا «ھەربىي ئىلىم» دىن ئىبارەت بۇ ساھەنىڭ ئۆزگىچە بىر ئىلىم ساھەسى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتىم ھەمدە مەندە ئۇنىڭغا ئالاھىدە قىزىقىش پەيدا بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئون نەچچە يىل جەريانىدا زور قىزىقىش ۋە ئالاھىدە ئىشتىياق بىلەن ھەربىي ئىلىمنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشقا كىرىشىپ، جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ قەدىمكى ۋە ھازىرقى ھەربىي ئىشلارغا دائىر نەزەرىيىۋى ئەسەرلىرى، ھەرقايسى مىللەت، قوۋملارغا دائىر ھەربىي ئەسەرلەرنى ئىمكانىيىتىمنىڭ يار بېرىشىچە قايسى تىلدا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر يىغدىم ۋە ئۆگەندىم ھەمدە «ھەربىي خەت - ئالاقە يېزىقچىلىقى» (1998 - يىل، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى) «سۇن زىنىڭ ھەربىي تەدبىرلىرى» (2001 - يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى)، «جۇگې لياڭنىڭ ھەربىي مەۋرىي - تەدبىرلىرى» (2003 - يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى)، «ئۇرۇش ۋە تىنچلىق مەنتىقىسى» (2002 - يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى) قاتارلىق كىتابلارنى نەشىر قىلدۇردۇم. بۇ جەريانىدا نۇرغۇن يولداشلارنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى، يارەدەم - مەدەتلىرىگە ۋە ماتېريال ئۇچۇرلىرىغا مۇيەسسەر بولدۇم. بۇنىڭ ئىچىدە ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى پىشقەدەم شائىر، تىلشۇناس،

تەتقىقاتچى ئىمىن تۇرسۇن ئاكىدۇر. بىر قېتىملىق سۆھبەتتە ئىمىن تۇرسۇن ئاكا ئۆزىدە بىر ئېسىل كىتابنىڭ بارلىقىنى، ئۇنى كۆرۈپ بېقىشىمنى تەۋسىيە قىلدى. مەن كىتابنى ئالغاندىن كېيىن، بۇ كىتابنىڭ قىرغىزىستانلىق روس ئالىمى خۇدياكوۋ-نىڭ «جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى كۆچمەنلەرنىڭ قورال - ياراغلىرى» دېگەن روسچە كىتابى ئىكەنلىكىنى بىلدىم. ئۆزۈم روسچىنى بىلمىگەچكە كىتابنى بىۋاستە كۆرۈپ چىقىشقا مۇمكىن بولمىدى. كىتابنى تېزدىن كۆرۈپ ئۇنىڭدىن پايدىلىـ-نىش ئىستىكى مېنى ئارامىمدا قويمىدى. شۇنىڭ بىلەن مەن كىتابنى تەرجىمە قىلىپ بېرىشنى تىلشۇناس، يازغۇچى، تەرجـ-مان پەرھات جىلان ئەپەندىگە ھاۋاله قىلدىم. پەرھات ئاكىمۇ بۇ ئىشنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ، كىتابنى يېرىم يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە تەرجىمە قىلىپ بەردى. مەن تەرجىمىنى كۆرگەندىن كېيىن كىتابنىڭ ناھايىتى ياخشىلىقىنى، چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى، ئىلمىي قىممىتىنىڭ ئىنتايىن يۇقىرىلىقىنى، بېرىلگەن ئۇچۇر، ماتېرىيال - مەنبەلىرىنىڭ كۆپلۈكىنى بىلىپ، بۇ ئەسەرنى ئۆزۈملا كۆرسەم بەكمۇ شەخسـ-يەتچىلىك بولۇپ قالىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئەسلىدە تەتقـ-قاتتا پايدىلىنىش ئۈچۈن تەرجىمە قىلدۇرغان بۇ ئەسەرنى كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ كۆرۈپ پايدىلىنىشى ئۈچۈن نەشر قىلدۇردۇم. شۇنىڭدەك كىتابنىڭ ئىسمىنى ئۇيغۇرچە نەشرىدە «مەركىزىي ئاسىيادىكى كۆچمەنلەرنىڭ قورال - ياراغلىرى ۋە ئۇرۇش سەنئـ-تى» دەپ ئالدىم. چۈنكى، كىتابتا جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى قەبـ-ىلىلەرگە دائىر مەلۇماتلار بولسىمۇ، لېكىن مەركىزىي ئاسىيادە-كى كۆچمەنلەرنىڭ قورال - ياراغلىرى، ھەربىي تەشكىلى تۈزۈلـ-مىسى بىلەن ئۇرۇش سەنئىتىگە دائىر مەزمۇنلار خېلى سالماقنى ئىگىلىگەن. ئۇنىڭدىن باشقا «مەركىزىي ئاسىيا» دىن ئىبارەت جۇغراپىيىلىك ئۇقۇمنىڭ دائىرىسى مەسىلىسىمۇ بىرلىككە كەلـ-

مىگەن، تالاش - تارتىش بولۇۋاتقان مەسىلە بولغاچقا، مەن «مەركىزىي ئاسىيا» ئۇقۇمىنى كەڭ مەنىدە قوللىنىپ ئىشلەتتىم. خۇدىياكوۋ: «بۇرۇن بىر قىسىم ئالىملار مەركىزىي ئاسىيا-نى ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بىر دەپ ھېسابلىغان. بىز ئېيتىۋاتقان مەركىزىي ئاسىيا تارىخىي - مەدەنىيەت رايونى ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە تېررىتورىيىسىنى (بايقال كۆلى ئەترا-پى، تۇۋا، مىنۇسىن ۋە ئاچىن - مارىن ئويمانلىقى، ئالتاينىڭ تاغلىق ۋە دالا رايونلىرى، ئوب دەريا سىستېمىسى يۇقىرى ئېقىنى، ئېرتىش دەريا سىستېمىسى يۇقىرى ئېقىنى) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، شۇنداقلا جەنۇب تەرەپتىكى زېمىنلاردىن ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ۋە شىنجاڭنىڭ سەددىچىن سېپىلىنى پاسىل قىلغان يايلاقلىرى ۋە شىزاڭ ئىگىزلىكىنىمۇ مەركىزىي ئاسىيا دائىرىسىگە كىرگۈزۈش كېرەك» دېگەن. بۇ ھەقتە دوكتور ئەسئەت سۇلايمان «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1999 - يىللىق 2 - ، 3 - سانلىرى-دىكى «مەركىزىي ئاسىيانىڭ روھىيەت دىئالېكتىكىسى» دېگەن ماقالىسىدا «ئوتتۇرا ئاسىيا، مەركىزىي ئاسىيا، ئىچكى ئاسىيا دېگەن بۇ جۇغراپىيىلىك نامىلار پەقەت يېقىنقى بىر - ئىككى يۈز يىلدىن بۇيان ئىلىم ساھەسىدە كۆرۈلۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ جۇغراپىيىلىك نامىلارنىڭ كونكرېت دائىرىسى ئۈستى-دىكى تالاش - تارتىشلار تا ھازىرغىچە ئىلىم ساھەسىدە ھەل بولمىدى. مېنىڭچە بۇ ئاسىيا قىتئەسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى، يەنى دەريالىرى ئوچۇق دېڭىزغا ئېقىپ بارالمايدىغان كەڭ رايون-لارنى كۆرسىتىش مۇمكىن» دەپ يازغان. قىسقىسى، جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ دائىرىسى ھەققىدىكى قاراشلىرىدا قىسمەن پەرقلەر بولسىمۇ، ئومۇمىي جەھەتتىن زور ئوخشاشلىق بار. شۇڭا، مەن كىتابنىڭ ئىسمىنى ئۇيغۇرچە نەشىردە «مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ قورال - ياراغلىرى ۋە ئۇرۇش سەنئىتى» دەپ ئالدىم. بۇ ماكاندا

چېتىلىدىغان ۋەقەلەرگىلا قىزىقاتتى.

يازما مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارنىڭ تولۇق بولماسلىقى تۈپەيلى ئوتتۇرا ئەسرلەردىكى مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا قىيىنچىلىق كۆرۈلۈپ كەلدى. ھازىر مەزكۇر تېمىنى ئىشلەشتە ئارخېئولوگىيىلىك مەنبەلەردىن پايدىلىنىشقا توغرا كېلىدۇ. قەدىمكى ھەربىي ئىستىھكاملار، خارابىلەر ۋە كۈلگە ئايلانغان جايلار، ئۇرۇش پائالىيەتلىرىنىڭ ئىدېئولوگىيىلىك نەق مەيدان كۆرۈنۈشلىرى ۋە باشقىلار ئۇرۇشلارنىڭ ماددىي ئىزلىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. يەنە شۇنىمۇ ھېسابقا ئېلىش لازىمكى، ھەربىي ھەرىكەتلەر نەتىجىسىدە يەككە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ تارقىلىش چېگرىلىرى ئۆزگىرىپ تۇرغان. قورال - ياراغ تۈرلىرى ھەربىي ئىشلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات جەريانىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىكى ئەڭ مۇھىم مەنبە بولالايدۇ. بۇ قوراللار ھەربىي پائالىيەتنىڭ ھۇجۇم قىلىش ۋە مۇداپىئەلەنىشتىن ئىبارەت ئاساسلىق ئىككى فۇنكسىيىسىنى يۈرگۈزىدىغان ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. دېمەك، مەنبە ئاساسىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە كۆچمەنلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ تارىخىنى قورال - ياراغ تارىخى نۇقتىسىدىن كۆزىتىشكە بولىدۇ. شۇنداقلا، شۇ قوراللارنىڭ قايسى دەۋرلەردە ئىشلىتىلگەنلىكىنىمۇ ئېنىقلاشقا بولىدۇ.

كۆچمەنلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۇنىڭ ئىلمىي ئەھمىيىتى پۈتۈن دۇنيا ئۇرۇش تارىخىدىكى بىر پەۋقۇلئاددە مەسىلە بولۇش بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. كۆچمەنلەر جەمئىيەتنىڭ ھاياتىي پائالىيەتلىرىدىكى ھەربىي ئىشلارنى تەتقىق قىلغاندا ئۇلارنىڭ تارىخىي تەقدىرىدىكى قانۇنىيەتلەرنى ئەينەن چۈشىنىشكە يار دىمى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇرۇش ئامىلىنى تەكشۈرگەندە يايلاق ئاھالىسى ئىچىدىن مەدەنىي ئىگىلىك تۈرىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ بۇلىنىپ چىقىشىدىكى سەۋەبلەرنى

ئېچىپ كۆرسەتكىلى بولىدۇ، كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتىدىكى مۇقىملىق بىلەن ئۆزگىرىشنىڭ نىسبىتىنى ۋە ئۇلارنىڭ دۆلەت تۈزۈلمىسىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ، بىرىنىڭ ئورنىغا بىرى ئالمىشىپ تۇرغان كۆچمەن ئىمپېرىيىلەرنىڭ گۈللىنىش ۋە خاراب بولۇش سەۋەبلىرىنى تاپقىلى بولىدۇ، تۇرلۇك تارىخىي دەۋرلەردىكى كۆچمەنلەرنىڭ كۆچۈش دولقۇنلىرى ۋە تاجاۋۇزچىلىقلىرىنى چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ.

يۇقىرىقى قانۇنىيەتلەرنى ئېنىقلاش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشى ياۋروپا - ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ئوخشاشمايدىغان زامان ۋە مەكاندىكى ھەربىي ئىشلار تارىخىغا ئائىت مەلۇماتلارنى سىستېمىلاشتۇرۇش ئىمكانىيەتلىرىگە باغلىق. كۆچمەنلەر جەمئىيەتنىڭ ياۋروپا - ئاسىيا يايلاقلىرىدا مەۋجۇت بولغان دەۋرىگە ئائىت بارلىق مەنبەلەر يېغىپ تەكشۈرۈلسە، ئېھتىمال، ئۇلارنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتى ھەققىدىكى تەسەۋۋۇر ئەڭ تولۇق ۋە ئەينەن بولار ئىدى. ھالبۇكى بۇ مەسىلىنىڭ ھەل قىلىنىشى تۇرلۇك دەۋرلەردىكى تۇرلۇك قەبىلىلەرگە تەئەللۇق بولغان مەنبەلەرنىڭ كۆپلۈكى ۋە خىلمۇخىللىقى بىلەن ئىنتايىن مۇرەككەپلىشىپ كېتىدۇ. دېھقانچىلىق رايونلىرى بىلەن چېگرىلىنىدىغان يايلاقلاردىكى ئاھالىلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھەربىي ئىشلارنى تەرەققىي قىلدۇرۇش تەلىپى كۆپىنچە ھاللاردا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كونكرېت رەقىبلىرىگە تاقابىل تۇرۇش زۆرۈرىيىتىدىن كېلىپ چىققان. بۇ كۆپ قاتلاملىق تېما بولۇپ، ھەربىر قاتلىمى يەنە ئۆز ئالدىغا ئايرىم تېما بولىدۇ (مەسىلەن، شەرقىي ياۋروپا، ئوتتۇرا ئاسىيا، شەرقىي تۈركىستان، يىراق شەرق ئەھۋاللىرى)، بۇ تېمىلار كونكرېت رايونلارنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئەتلىرىنى سېلىشتۇرۇپ تەكشۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭا، بىزنىڭ قارىشىمىزچە، مەزكۇر مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن كۆچمەنلەر دۇنياسىدىكى شۇنداق بىر تارىخىي مەدەنىي رايوننى

رىلەردە كۆپلىگەن ئۇرۇشلار، ھەربىي يۇرۇشلەر، جەڭلەر، قەسىملار قۇرۇلمىسى ۋە ئۇرۇش تاكتىكىسى ھەققىدىكى مەلۇماتلار ساقلىنىپ قالغان». بۇ جەھەتتىمۇ ئېلىمىز خاتىرىلىرى ناھايىتى مول ۋە ئىنتايىن قىممەتلىك. ئۇلار كۆچمەنلەرنىڭ قورال - ياراغ مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا بىرىنچى قول ماتېرىيال بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ.

ھەممىمىزگە مەلۇم بولغىنىدەك، «كۆچمەنلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ يازما يادىكارلىقلىرىدا ئەكس ئەتتۈرۈلمىگەن. كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا دائىر ئاساسلىق مەلۇماتلار شۇ كۆچمەنلەرنىڭ ھۇجۇملىرىغا دۇچ كەلگەن دېھقانچىلىق ئەللىرىنىڭ ۋەكىللىرى يازغان يىلنامىلەردە ۋە تارىخىي ئەسەرلەردە ساقلىنىپ قالغان. تەبىئىيكى، بۇ مەنبەلەر تولۇق ئەمەس ۋە خاھىشچانلىققا ئىگە. چەت ئەللەر ئۆز دۆلىتىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا ئوخشىمايدىغان كۆچمەنلەرچە ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ ئايرىم تەرەپلىرىگىلا قىزىققان، شۇڭا رىئال مەۋجۇت بولغان نۇرغۇن مەسىلىلەر ئەھمىيەتسىز نەرسىلەردەك قالدۇرۇلۇپ قويۇلغان ياكى غەيرىي پوزىتسىيىدە تۇرۇپ چۈشەندۈرۈلگەن. قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى يىلنامىچىلەر ۋە تارىخچىلار كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى ئانچە بىلىپ كەتمەيتتى، چۈنكى ئۇلار قارشى تەرەپنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى كۆزەتمەستىن، پەقەت ئۆز دۆلىتىنىڭ مەنپەئەتلىرىگە چېتىلىدىغان ۋەقەلەرگىلا قىزىققان». شۇڭا، كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي قورال - ياراغ مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلغاندا تارىخىي يازما مەنبەلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى قەدىمكى كۆچمەنلەر پائالىيەت قىلغان زېمىنلارغا مۇناسىۋەتلىك باشقا مىللەتلەر تارىخىي خاتىرىلىرى، جايلاردىن قېزىلغان، تېپىلىۋاتقان ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ھەم شۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار بىلەن بىرلەشتۈرۈش كېرەك. شۇنداق قىلغاندا، ئاندىن يازما مەنبەلەردىكى خا-

هىشچانلىق ئاساسىدا يېزىلىپ قالغان خاتالىقلارنى تېپىپ چىققىلى، مەلۇماتلارنىڭ تولۇق بولماسلىقى سەۋەبلىك كېلىپ چىققىدىغان قىيىنچىلىقلارنى ئازايتقىلى بولىدۇ. چۈنكى كۆچمەنلەر پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايلار ئىنتايىن كەڭ.

سىنىپ پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرىكى يىراق قەدىمكى دەۋردە، ئىنسانلار ياشاش ئۈچۈن ئاساسلىقى تەبىئەت دۇنياسى بىلەن كۈرەش قىلغان بولۇپ، ئەمگەك قوراللىرى بىلەن ھەربىي قوراللايرىلمىغان. قورال - ياراغ قوشۇننىڭ ئاساسلىق بەلگىسى، شۇنداقلا ئۇرۇش قىلىدىغان ئاساسلىق قورال. ئۇ ئەمگەك قوراللىرىدىن ئايرىلىپ چىققان بولۇپ، تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ مۇستەقىل بىر سىستېمىغا ئايلانغان. قورال - ياراغ تەرەققىيات تارىخىنى ئادەتتە سوغۇق قوراللار، ئوت قوراللار ۋە زامانىۋىي قوراللاردىن ئىبارەت ئۈچ تەرەققىيات باسقۇچىغا، ھەربىر باسقۇچنى يەنە بىر نەچچە تەرەققىيات باسقۇچىغا بۆلۈشكە بولىدۇ. مەزكۇر كىتاب سوغۇق قوراللار دەۋرىدىكى تۆمۈر قوراللارنى تەتقىق قىلىش ۋە بايان قىلىشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان بولۇپ، مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ شۇ دەۋر قوراللىرىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالىنى ناھايىتى ئىلمىي ۋە ئىنچىكە تەپسىلاتلار ئاساسىدا پاكىتلار بىلەن يورۇتۇپ بەرگەن.

بۇ كىتاب بىزنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى ھەربىي ئىشلار تەتقىقاتىمىزدا ئۈلگىلىك رول ئوينىشى بىلەن بىللە، بىزنى ئىلمىي تەتقىقات مىتودى ۋە مول ماتېرىيال مەنبەسى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئالىمجان ھاشىر تۇرگۇن

2003 - يىل 11 - نويابىر، ئۇرۇمچى

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە ئوتتۇرا ئەسرلەر كۆچمەنلىرىنىڭ قورال - يارالىرىنى تەتقىق قىلىش مەسىلىلىرى ... 1
ئەسەرلەر ۋە مەنبەلەر ھەققىدە..... 11

بىرىنچى قىسىم كېيىنكى قەدىمكى زامان دەۋرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى 41
بىرىنچى باب ھۇنلاردا يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرىنىڭ يېڭى تۈرلىرىنىڭ شەكىللىنىشى...44
ئىككىنچى باب تېس قەبىلىلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى قورال تۈرلىرى 82
ئۈچىنچى باب كۆكەل قەبىلىلىرىنىڭ قوراللىرى 96
تۆتىنچى باب تاشتىق قەبىلىلىرىنىڭ قورال تۈرلىرى ... 126
بەشىنچى باب يۈقىرى ئوب قەبىلىلىرىنىڭ قورال تۈرلىرى 157
ئالتىنچى باب بېرىل قەبىلىلىرىنىڭ قوراللىرى..... 177

ئىككىنچى قىسىم ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرى ... 191
بىرىنچى باب قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرى ... 195
ئىككىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر 243
ئۈچىنچى باب كىماكلارنىڭ قورال تۈرلىرى 262

ئۈچىنچى قىسىم جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قورال - يىاراغ تەرەققىياتى ۋە ئۇرۇش سەنئىتىدىكى ئاساسلىق قانۇنىيەتلەر 297

خاتىمە 327

ئىزاھات 330

مۇقەددىمە

ئوتتۇرا ئەسىرلەر كۆچمەنلىرىنىڭ قورال - ياراغلىرىنى تەتقىق قىلىش مەسىلىلىرى

ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقى دالىلىرىدا ياشىغان كۆچمەن خەلقلەر تارىخىدا ھەربىي ئىشلار ناھايىتى مۇھىم رول ئويناغان. دۇنيا تارىخىدا كۆچمەن چارۋىچىلارغا خاس مەدەنىيەت - ئىگىلىك تۈزۈمىنىڭ ئۇچ مىڭ يىل داۋامىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشى كۆپ جەھەتتىن ئۇلارنىڭ قورال - ياراغلىرى ۋە ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ يۇقىرى دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

قەدىمدىن تارتىپ كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرى ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قوشنا خەلقلەرنىڭ دىققىتىنى تارتىپ كەلگەندى. يېزىق ئەنئەنىسى بارلىققا كەلگەندىن باشلاپ دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلغان ئەللەردە كۆچمەنلەرنىڭ ھۇجۇملىرى، بۇلاڭچىلىقلىرى ۋە كەڭ كۆلەمدىكى تاجاۋۇزچىلىق يۈرۈشلىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلار خاتىرلىنىشكە باشلىغان. كۆچمەنلەردىن كېلىدىغان خەۋپنىڭ كۈۋىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇلارنىڭ قوراللىنىشى، ئۇرۇش قىلىش سەنئىتى، دۆلەت تۈزۈلىمىسى ۋە ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدىكى ھەربىيلىشىش ئەھۋاللىرى ئولتۇراق دېھقانچىلىق ئەللىرىدە مەخسۇس تەتقىقات ئوبيېكتى بولۇپ قالدى. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، كۆچمەنلەر بىلەن ئۇلارغا چېگرىلىنىدىغان ئەللەرنىڭ قورال -

یاراغلىرى هەم ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۆزئارا قويۇق تەسىر كۆرسىتىش ۋەزىيىتىدە بولغان ھەمدە بۇ كۆپ جەھەتتىن كۆچمەنلەرگە قوراللىق تاقابىل تۇرۇش ئېھتىياجىدىن بەلگىلەنگەن. شۇڭا، ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى كۆچمەنلەر دۇنياسى بىلەن چېگرىلىنىدىغان ئولتۇراق دېھقانچىلىق ئەللىرىنىڭ تارىخىدىكى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن مەسىلىلەرنىڭ تەتقىقاتى كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى تەھلىل قىلىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك.

بۇ خىل تەتقىقات يۇنىلىشى ھازىرغىچە يېتەرلىك تۇتۇلمىدى. ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىگە دائىر دۇنيا تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك ئومۇمىي بايان تۈرىدىكى ئەسەرلەردە كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا ئاجرىتىلغان سەھىپە بەك ئاز، ئادەتتە، بۇنداق ئەسەرلەردە قەدىمكى يۇنان ۋە جۇڭگونىڭ ئۇرۇش تارىخلىرىغا مۇناسىۋەتلىك بايانلاردىكى سىكىفلار ۋە ھۇنلارنىڭ ئۇرۇش تارىخلىرىدىن ئېلىنغان ئايرىم ۋەقەلەر لا تىلغا ئېلىنىدۇ. ① ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتى ئۇرۇش سەنئىتىنى تەتقىق قىلغۇچى تارىخچىلارنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىدىن پۈتۈنلەي چەتتە قالغان. پەقەت ئوتتۇرا ئەسىر مەزگىلىدىكى موڭغۇللارنىڭ ئۇرۇش تارىخى ۋە قوراللىنىشى بىر قەدەر تەپسىلىي بايان قىلىنغان. ② ھالبۇكى، ئالدىنقى دەۋرلەردىكى كۆچمەنلەرنىڭ ئۇرۇش تارىخى ئېنىقلانمىغان بولغاچقا، موڭغۇللارنىڭ ئۇرۇش قىلىشتىكى ئاجايىپ ئۇتۇقلىرى ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە توغرا شەرھلەنمىدى ۋە پۈتۈنلەي چىڭگىزخاننىڭ تالانتىدىن بولغان دەپ ھېسابلاندى.

ئولتۇراق ۋە كۆچمەن خەلقلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىگە ئائىت بىلىملەرنىڭ تولۇق بولماسلىقى كۆپ جەھەتتىن مەنبە ئاساسىنىڭ قانداق بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. نۇرغۇنلىغان ئولتۇراق خەلقلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپلا زور

ئۇرۇش ۋەقەلىرىنى خاتىرىلەش ئەنئەنىسى بولغانىدى. شۇ خاتىرىلەردە كۆپلىگەن ئۇرۇشلار، يۇرۇشلەر، جەڭلەر، قوشۇن قۇرۇلمىسى ۋە ئۇرۇش تاكتىكىسى ھەققىدىكى مەلۇماتلار ساقلىنىپ قالغان. ئاشۇ قەدىمكى دەۋرلەردىلا ئۇرۇش قىلىش تەجرىبىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇشقا قارىتىلغان ئۇرۇنۇشلار كۆرۈلگەن، «غەلىبە قىلىش ئىلمى» ھەققىدىكى بايانلار ئوتتۇرىغا چىققان. بۇ كۆپ قاتلاملىق مول ماتېرىياللار قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرلىرىدىكى دېھقانچىلىق ئەللىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنىڭ بارلىققا كېلىش ۋە راۋاجلىنىشتەك تارىخىي مەنزىرىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىشەنچلىك مەنبە بولالايدۇ ③. بىر قەدەر كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنى تەتقىق قىلغۇچى تارىخچىلار بۇ ماتېرىياللاردىن پايدىلانغان، ھەربىي نەزەرىيىچىلىرىمۇ بۇ ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلغان ۋە ئۇرۇشلاردا قوللانغان.

كۆچمەنلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ يازما يادىكارلىقلىرىدا ئەكس ئەتتۈرۈلمىگەن. كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا دائىر ئاساسلىق مەلۇماتلار شۇ كۆچمەنلەرنىڭ ھوجۇملىرىغا دۇچ كەلگەن دېھقانچىلىق ئەللىرىنىڭ ۋەكىللىرى يازغان يىلنامىلەر ۋە تارىخىي ئەسەرلەردە ساقلىنىپ قالغان. تەبىئىيكى، بۇ مەنبەلەر تولۇق ئەمەس ۋە خاھىشچانلىققا ئىگە. چەت ئەللىكلەر ئۆز دۆلىتىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا ئوخشاشمايدىغان كۆچمەنلەرچە ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ ئايرىم تەرەپلىرىگىلا قىزىققان. شۇڭا، رېئال مەۋجۇت بولغان نۇرغۇن مەسىلىلەر ئەھمىيەتسىزدەك قالدۇرۇپ قويۇلغان ياكى غەيرىي پوزىتسىيىدە چۈشەندۈرۈلگەن. قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى يىلنامىچىلەر ۋە تارىخچىلار كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى ئانچە بىلىپ كەتمەيتتى. چۈنكى، ئۇلار قارشى تەرەپنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى كۆزەتمەستىن، پەقەت ئۆز دۆلىتىنىڭ مەنپەئەتلىرىگە

چېتىلىدىغان ۋەقەلەرگىلا قىزىقاتتى.

يازما مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارنىڭ تولۇق بولماسلىقى تۈپەيلى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا قىيىنچىلىق كۆرۈلۈپ كەلدى. ھازىر مەزكۇر تېمىنى ئىشلەشتە ئارخېئولوگىيىلىك مەنبەلەردىن پايدىلىنىشقا توغرا كېلىدۇ. قەدىمكى ھەربىي ئىستېھكاملار، خارابىلەر ۋە كۆلگە ئايلانغان جايلار، ئۇرۇش پائالىيەتلىرىنىڭ ئىدېئولوگىيىلىك نەق مەيدان كۆرۈنۈشلىرى ۋە باشقىلار ئۇرۇشلارنىڭ ماددىي ئىزلىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. يەنە شۇنىمۇ ھېسابقا ئېلىش لازىمكى، ھەربىي ھەرىكەتلەر نەتىجىسىدە يەككە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ تارقىلىش چېگرىلىرى ئۆزگىرىپ تۇرغان. قوراڭ - ياراغ تۈرلىرى ھەربىي ئىشلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات جەريانىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىكى ئەڭ مۇھىم مەنبە بولالايدۇ. بۇ قوراللار ھەربىي پائالىيەتنىڭ ھۇجۇم قىلىش ۋە مۇداپىئەلىنىشتىن ئىبارەت ئاساسلىق ئىككى فۇنكسىيىسىنى يۈرگۈزىدىغان ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. دېمەك، مەنبە ئاساسىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە كۆچمەنلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ تارىخىنى قوراڭ - ياراغ تارىخى نۇقتىسىدىن كۆزىتىشكە بولىدۇ. شۇنداقلا، شۇ قوراللارنىڭ قايسى دەۋرلەردە ئىشلىتىلگەنلىكىنىمۇ ئېنىقلاشقا بولىدۇ.

كۆچمەنلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۇنىڭ ئىلمىي ئەھمىيىتى پۈتۈن دۇنيا ئۇرۇش تارىخىدىكى بىر پەۋقۇلئاددە مەسىلە بولۇش بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. كۆچمەنلەر جەمئىيەتنىڭ ھاياتىي پائالىيەتلىرىدىكى ھەربىي ئىشلارنى تەتقىق قىلغاندا ئۇلارنىڭ تارىخىي تەقدىرىدىكى قانۇنىيەتلەرنى ئەينەن چۈشىنىشكە يار دىمى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇرۇش ئامىلىنى تەكشۈرگەندە يايلاق ئاھالىسى ئىچىدىن مەدەنىي ئىگىلىك تۈرىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ بۇلىنىپ چىقىشىدىكى سەۋەبلەرنى

ئېچىپ كۆرسەتكىلى بولىدۇ، كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتىدىكى مۇقىملىق بىلەن ئۆزگىرىشنىڭ نىسبىتىنى ۋە ئۇلارنىڭ دۆلەت تۈزۈلمىسىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ، بىرىنىڭ ئورنىغا بىرى ئالمىشىپ تۇرغان كۆچمەن ئىمپېرىيىلەرنىڭ گۈللىنىش ۋە خاراب بولۇش سەۋەبلىرىنى تاپقىلى بولىدۇ، تۇرلۇك تارىخىي دەۋرلەردىكى كۆچمەنلەرنىڭ كۆچۈش دولقۇنلىرى ۋە تاجاۋۇزچىلىقلىرىنى چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ.

يۇقىرىقى قانۇنىيەتلەرنى ئېنىقلاش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشى ياۋروپا - ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ئوخشاشمايدىغان زامان ۋە مەكاندىكى ھەربىي ئىشلار تارىخىغا ئائىت مەلۇماتلارنى سىستېمىلاشتۇرۇش ئىمكانىيەتلىرىگە باغلىق. كۆچمەنلەر جەمئىيەتنىڭ ياۋروپا - ئاسىيا يايلاقلىرىدا مەۋجۇت بولغان دەۋرىگە ئائىت بارلىق مەنبەلەر يېغىپ تەكشۈرۈلسە، ئېھتىمال، ئۇلارنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتى ھەققىدىكى تەسەۋۋۇر ئەڭ تولۇق ۋە ئەينەن بولار ئىدى. ھالبۇكى بۇ مەسىلىنىڭ ھەل قىلىنىشى تۇرلۇك دەۋرلەردىكى تۇرلۇك قەبىلىلەرگە تەئەللۇق بولغان مەنبەلەرنىڭ كۆپلۈكى ۋە خىلمۇخىللىقى بىلەن ئىنتايىن مۇرەككەپلىشىپ كېتىدۇ. دېھقانچىلىق رايونلىرى بىلەن چېگرىلىنىدىغان يايلاقلاردىكى ئاھالىلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھەربىي ئىشلارنى تەرەققىي قىلدۇرۇش تەلىپى كۆپىنچە ھاللاردا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كونكرېت رەقىبلىرىگە تاقابىل تۇرۇش زۆرۈرىيىتىدىن كېلىپ چىققان. بۇ كۆپ قاتلاملىق تېما بولۇپ، ھەربىر قاتلىمى يەنە ئۆز ئالدىغا ئايرىم تېما بولىدۇ (مەسىلەن، شەرقىي ياۋروپا، ئوتتۇرا ئاسىيا، شەرقىي تۈركىستان، ئىراق شەرق ئەھۋاللىرى)، بۇ تېمىلار كونكرېت رايونلارنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئەتلىرىنى سېلىشتۇرۇپ تەكشۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭا، بىزنىڭ قارىشىمىزچە، مەزكۇر مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن كۆچمەنلەر دۇنياسىدىكى شۇنداق بىر تارىخىي مەدەنىي رايوننى

تاللاپ ئېلىش زۆرۈركى، بۇ رايوننىڭ ئۇرۇش تارىخى ئۆزىنىڭ كونكرېت رەقىبلىرىنىڭ ئۇرۇش قىلىش ئەنئەنىسىگە مۇناسىۋەتسىز بولسۇن، بۇ رايوندىكى ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى تاشقى ئامىللار بىلەن ئەمەس (تاشقى ئامىللارنى ئېنىقلاش بەك تەس)، بەلكى كۆچمەنلەر جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرى بىلەن بەلگىلەنسۇن. ھەربىي ئىشلار تەرەققىياتىنى مۇشۇنداق چۈشەندۈرگەندە، قىسمەن ئامىللارنىڭ ھېسابقا ئېلىنماي قېلىشى بىلەن مەسىلىنىڭ مۇرەككەپلىشىپ كېتىشىدىن ساقلىنىپ، ئەھۋالنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرگىلى ۋە ئۇنىڭ جەمئىيەت سىستېمىسىدىكى فۇنكسىيە مېخانىزمىنى ئايدىڭلاشتۇرغىلى بولىدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇنىڭدا مەركىزىي ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە زېمىنلىرى بىلەن چېگرىلىنىدىغان تارىخىي مەدەنىي رايوننى تاللاپ ئېلىش كېرەك، چۈنكى كۆچمەنچىلىك مەۋجۇت بولغان تارىخىي دەۋرلەردە بۇ جاينىڭ تاشقى مۇناسىۋەتلىرى مەلۇم بىر دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى رايونىغا تارقىلىش بىلەن چەكلەنمىگەن. ئەلۋەتتە، ئۇچ مىڭ يىللىق كۆچمەنچىلىك تارىخى داۋامىدا مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى رايونلىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتلەردە بولۇپ كەلگەن، ئۇلارنىڭ ھەربىي ئىشلاردىكى تەسىرىنى قوبۇل قىلغان، ئۆزلىرىمۇ ئولتۇراق ئەللەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسەتكەن، قوراللىق ھۇجۇملارغا ئۇچراپ تۇرغان ۋە بەزىدە جەنۇب، شەرق، غەربتىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىنى ئىستېلا قىلغان. بەلگىلىك تارىخىي پەيتلەردە مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي ئىستراتېگىيە يۆنىلىشى ۋە ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنىڭ كۆلىمى ئۆز ماكانلىرى دائىرىسىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ كەتكەن. ھالبۇكى، بۇ خىل يۈرۈشلەر كۆپ ھاللاردا ئۇزۇنغا سوزۇلمايتتى ۋە يالغۇز بىر دۇشمەن بىلەنلا قارشىلىشىشنى مەقسەت

قىلمايتتى. مەزكۇر تەتقىقاتنىڭ تېررىتورىيە دائىرىسىنى تاللاش-
تا، مەركىزىي ئاسىيانىڭ كۆچمەنلەر تارىخىدىكى ئالاھىدە رولى
كۆزدە تۇتۇلىدۇ، چۈنكى مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلەرنىڭ جەنۇب
ۋە غەرب تەرەپلەرگە كېڭەيگەن كۆپ قېتىملىق كۆچۈش دولقۇنلە-
رىنىڭ «باشلىنىش نۇقتىسى» بولغان.

بۇرۇن بىر قىسىم ئالىملار مەركىزىي ئاسىيانى ئوتتۇرا
ئاسىيا بىلەن بىر دەپ ھېسابلىغان. بىز ئېيتىۋاتقان مەركىزىي
ئاسىيا تارىخى مەدەنىي رايونى ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە جەنۇبىي
سىبىرىيە تېررىتورىيىسىنى (بايقال كۆلى ئەتراپى، تۇۋا، مىنۇ-
سىن ۋە ئاچىن - مارىن ئويمانلىقى، ئالتاينىڭ تاغلىق ۋە دالا
رايونلىرى، ئوب دەريا سىستېمىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، ئىرتىش دەريا سى-
ستېمىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنداقلا، جەنۇب
تەرەپتىكى زېمىنلاردىن ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ۋە شىنجاڭنىڭ
سەددىچىن سېپىلىنى پاسىل قىلىدىغان يايلاقلىرى ھەم شىزاڭ
ئېگىزلىكىنىمۇ مەركىزىي ئاسىيا دائىرىسىگە كىرگۈزۈش كې-
رەك. بىز مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ مۇشۇ تېررىتورىيە-
دىكى ھەربىي پائالىيەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى ئىم-
كانقەدەر تولۇق قوللىنىشقا تىرىشتۇق.

بىز تەتقىقاتتا مەركىزىي ئاسىيادىكى كۆچمەنلەر مەدەنىيەتلە-
رىنىڭ ساقلىنىش ۋە ئالمىشىش دەۋرلىرىنى ھەمدە تۆمۇر قورال-
لار ئاساسىدىكى ئۇرۇش ۋاستىلىرىنىڭ تۈرلىرىنى تاللىۋال-
دۇق. مەركىزىي ئاسىيا تېررىتورىيىسىدە تۆمۇر قوراللار گەرچە
سىكىس دەۋرىدىلا (تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1 - مىڭ
يىلنىڭ ئوتتۇرىدا) بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، ھۇنلار بۇ خىل
قوراللارنى مىلادىيىدىن سەل ئاۋۋالقى ئەسىرلەردە ئاندىن كۆپلەپ
ئىشلىتىشكە باشلىغان. شۇ ۋاقىتلاردا ھۇنلاردا سۆڭەك بىلەن
قاپلانغان ئوقيا كەشىپ قىلىنغان (قاتتىقلىق پەللىسى ئۈچ ۋە
ئەۋرىشىملىك پەللىسى ئىككى). بۇ خىل ئوقيالار كۆچمەنلەر

دۇنياسىدىكى ئارىلىق ساقلاپ جەڭ قىلىش تاكتىكىسىنىڭ كېـ
يىنكى تەرەققىياتىنى بەلگىلىگەن. يەنە يېقىن ئارىلىقتا جەڭ
قىلىشتا ئىشلىتىدىغان قوراللاردىكى مۇھىم ئۆزگىرىشلەرنىمۇ
كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىم. بۇ خىل ئۆزگىرىشلەر كۆچمەنلەرنىڭ
ئۇرۇش قىلىش سەنئىتى تارىخىدىكى تۇنجى قوراللار دەۋرى بىلەن
تۆمۈر قوراللار دەۋرى ئوتتۇرىسىدىكى بۇرۇلۇش نۇقتىسىنى كۆر-
سىتىپ بېرىدۇ. تۇنجى قوراللار دەۋرىدىكى ئۇرۇش ۋاستىلىرى-
نىڭ خاس ئالاھىدىلىكى خېلى ئۆزگىچە بولۇپ، ئايرىم تەتقىق
قىلىنىشقا تېگىشلىك.

تارىخىي تەرەققىيات مەنتىقىسى بويىچە ئېيتقاندا، ئوتتىز
قوراللارنىڭ ئوق ئاتىدىغان قوراللارغا ئالمىشىش دەۋرىنى مەز-
كۇر تېمىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى خرونولوگىيىلىك چېكى دېيىش
مۇمكىن، چۈنكى ئوق ئاتىدىغان قوراللار ئۇرۇش پائالىيەتلىرى-
نىڭ ھەممە تەرەپلىرىدىكى تەرەققىياتنى تۈپتىن ئۆزگەرتىۋەتتى
ۋە كۆچمەنلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ ئۆزىگە خاس يول
بىلەن بولىدىغان تەرەققىياتنى ئاياغلاشتۇردى. بۇنداق قورال
مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 ـ مىڭ يىلنىڭ ئوتتۇرىدا كەشىپ قىلىنـ
غاندى. لېكىن، كۆچمەنلەر جەمئىيىتىدە بۇنداق قوراللار بىر
قەدەر كېيىنرەك، يەنى ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى مەدەنىيەت ـ ئىگـ
لىك شەكلى يىمىرىلىشكە باشلىغان دەۋردە ئۆزلەشتۈرۈلگەن.
مەزكۇر ئەسەردە مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ قەدىمكى
(مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىر — مىلادىيە 5 ـ ئەسىر)
ۋە ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىرلەر (مىلادىيە 6—7 ـ ئەسىرلەر)
دىكى قوراللىرى تەھلىل قىلىنىدۇ. كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر
دەۋرىگە (11—14 ئەسىرلەر) ياتىدىغان قوراللار ئايرىم تەھلىل
قىلىنىدىغان بولۇپ، بىز بۇ تېمىنى كېيىن ئىشلەپ چىقىشنى
ئۈمىد قىلىمىز.

ھەربىي ئىشلار تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىـ

لىشتا زۆرۆر بولىدىغان يېتەرلىك ئۇچۇرغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن تەتقىق قىلىنغۇچى ھادىسىنىڭ فۇنكسىيە ئالاھىدىلىكلىرىگە ئا- ئىت ماتېرىياللارنى رەتلەپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ. قورال شە- كىللىرىنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرۇشى ئومۇمىيۈزلۈك ئەھۋال بولغاچقا، قوراللىنىش ھەققىدىكى بايانلاردا شۇ قوراللارنىڭ كونكرېت قاي- سى مىللەت ياكى قايسى مەدەنىيەتكە تەئەللۇق بولغانلىقى مەسىلە- سى كۆپ ھاللاردا ھېسابقا ئېلىنماي كەلدى. تەتقىقاتتا بۇنداق يول تۇتۇلغاندا، ئايرىم جايلاردىكى ھەربىي ئىشلارنىڭ كونكرېت ئالاھىدىلىكلىرى ئېنىقلانماي قالىدۇ. قوشنا تېررىتورىيىلەردىكى ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىلىرىنى سېلىش- تۇرغىلى بولماي قالىدۇ، ئۇ ياكى بۇ ئېتنىك تۇركۈملەرنىڭ تۆھپىلىرىگە باھا بېرىش تەسلىشىپ كېتىدۇ ۋە ئاخىرقى ھېسابتا رېئال تارىخىي جەريان تولۇق ئىپادىلەنمەي ئاددىيلىشىپ قالىدۇ. شۇڭا، بىز شۇنداق ھېسابلايمىزكى، قوراللار ۋە ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىگە دائىرى ماتېرىياللارنى تارىختا مەلۇم بولغان ھەر قايسى تائىپىلەرگە ياكى مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرى- ياللىرىدا ئىپادىلەنگەن مەدەنىيەتلەرگە تەتبىقلاش كېرەك. ئار- خېئولوگىيىلىك قېزىلمىلىرى ھازىرچە تېپىلمىغان ئېتنىك تۇر- كۈملەر بۇنىڭدىن مۇستەسنا بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتى تارىخىغا قوشقان تۆھپىسىنى ھازىرچە ئەينەن كۆرسەت- كىلى بولمايدۇ. كونكرېت قورال تۈرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئايرىم مەدەنىيەتلەردىكى قوللىنىلىش ئەھۋالىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن- دەك يول بىلەن تەتقىق قىلغاندا، بەلگىلىك تېررىتورىيىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ ئۇ ياكى بۇ دەۋردىكى تەرەققىيات سەۋىيىسىنى مۇلچەرلىگىلى بولىدۇ. ئۇلارنى ۋاقىت تەرتىپى بويىچە سېلىش- تۇرغاندا كۆچمەنلەر دۇنياسىنىڭ شۇ تارىخىي مەدەنىيەت رايونە- دىكى ھەربىي ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى ئېنىقلە- غىلى بولىدۇ. قورال ـ ياراغلار ۋە ئۇلارنى ئىشلىتىش مۇمكىن-

چىلىكلىرى ئۇستىدىكى تەتقىقات — ھۇجۇم (يىراقتىن ۋە يېقىن-
دىن بولىدىغان جەڭ) ۋە مۇداپىئە ۋاستىلىرىنى تەتقىق قىلىش
دېگەنلىكتۇر. بۇنداق جەڭ ۋاستىلىرى ئۇرۇش پائالىيىتىدىكى
قارشىلىشىش فۇنكسىيىلىرى ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان ئاساسلىق
دىئالېكتىك قارىمۇقارشىلىقنى تەشكىل قىلىدۇ. مۇشۇنداق قار-
شىلىشىشنىڭ ئۆزىگە خاس ئىچكى خۇسۇسىيەتلەر بويىچە بىر
تەرەپ قىلىنىشى قورال - ياراغ تەرەققىياتىدىكى ئاساسلىق قانۇ-
نىيەت بولىدۇ. ⑥

ھەرقايسى كونكرېت تائىپە ياكى مەدەنىيەتنىڭ ھەربىي ئىش-
لىرىغا دائىر ماتېرىياللارنى تەكشۈرۈش تۆۋەندىكىدەك ئاساسلىق
تارماقلار بويىچە ئېلىپ بېرىلىشى كېرەك: قورال - ياراغلار
(يىراق ۋە يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋە مۇداپىئەلىنىش قورال-
لىرى) قۇرۇلمىسى ۋە ئۇرۇش قىلىش سەنئىتى، بۇ خىل ئۇ-
سۇل قىرغىزلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى تەتقىق قىلىشتا قوللا-
نىلغان ۋە نەتىجىسى ياخشى بولغان ⑦. مەزكۇر ئەسەردە بىز
بۇ ھەقتىكى پاكىتلارنىڭ كۆپلۈكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇرۇش
تارىخىدىكى ۋەقەلەرنى تەپسىلىي تەسۋىرلەش يولى بىلەن تەتقىقات
نەتىجىلىرىنى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنمايمىز. تارىخىي جەھەتتىن دەۋر-
داش، ۋاقىت جەھەتتىن ئۆزئارا يېقىن بولغان ئايرىم تۇرلەردىكى
تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىنىڭ ئۆزئارا ئالاقىدار بولۇشى تەتقىقات
ئاساسىدىكى دەلىل - ئىسپاتلارنىڭ چىنلىق ئۇلچىمى ھېسابلىنى-
دۇ. ھەر بىر تۇردىكى ئورتاق خۇسۇسىيەتلەر مەركىزىي ئاسىيا
كۆچمەنلىرىنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ تارىخىنى دەۋرلەر-
گە بۆلۈشتىكى ئاساس بولۇپ قالىدۇ. شۇنداق بولغاندا، قو-
رال - ياراغلاردىن ئىبارەت ماددىي مەنبەلەر ئاساسىدىكى تارىخىي
ئۇچۇر ئەمەلىيلىشىدۇ ⑧. قورال - ياراغ ۋە ئۇرۇش قىلىش
سەنئىتىنى تەھلىل قىلغاندا، كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ ھەرقاي-
سى تەرەققىيات باسقۇچىدىكى تۇرمۇشىدا ئۇرۇش پائالىيەتلىرى-

نىڭ ئوينىغان رولى ⑨ ھەمدە تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ بەلگىلىك دەۋرىدىكى ئۇرۇشتىن ئىبارەت ئىجتىمائىي ھادىسىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ ⑩.

مەزكۇر ئەسەردە مېتودولوگىيە، تەتقىقات ئۇسۇلى، خرونولوگىيە ۋە كونكرېت قورال تۈرلىرىنىڭ ئېتنىك مەدەنىيەت تەۋەلىكى ھەققىدىكى بىر قىسىم مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلمىدى. بۇ مەسىلىلەر بىزنىڭ ئىلگىرىكى ئەسەرلىرىمىزدە قىسمەن مۇھاكىمە قىلىنغانىدى. بۇ كىتابقا يەنە تەكشۈرۈلىدىغان دەۋردىكى ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىدا ماھىيەتلىك رول ئوينىمىغان بىر قىسىم قوشۇمچە قوراللار ۋە ئەسلىھەلەر (خەنجەر، چۈماق، قوغدىنىش ئەسۋابلىرى قاتارلىقلار) ھەققىدىكى مەلۇماتلارمۇ كىرگۈزۈلمىدى. لېكىن، بۇنداق مەلۇماتلار ھەر قايسى كۆچمەن مەدەنىيەتلەرنىڭ قورال تۈرلىرى ھەققىدىكى بۆلەكلەردە تىلغا ئېلىنىدى ۋە مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلار تەرەققىياتىدىكى قانۇنىيەتلەرنى ئېچىپ بېرىدىغان راۋاجلىنىش يوللىرىنى بايان قىلغاندا ھېسابقا ئېلىنىدى.

ئەسەرلەر ۋە مەنبەلەر ھەققىدە

ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى، ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ رايونلار بويىچە ۋە ۋاقىت تەرتىپى بويىچە تەتقىق قىلىنىش دەرىجىسى تەكشى ئەمەس. مىنۇسىن ئويىمانلىقى ①، ئالتاي ②، غەربىي سىبىرىيە ③ ۋە يىراق شەرقتىن ④ يىغىلغان ماتېرىياللار ئاساسىدا ئاخىرقى بىر نەچچە ئون يىلدىن بۇيان بىر نەچچە مەخسۇس ئەسەر يېزىلدى. بىر قەدەر كەڭ دائىرىلىك مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەسەرلەرنىڭ قورال ـ ئەسلىھەلەر قىسىملىرىدا

بۇ ھەقتىكى ياۋروپا ⑤ كۆچمەنلىرىگە ۋە قەدىمكى رۇسىيىگە (11) ئائىت ماتېرىياللار ئاساسىدىكى قورال تەتقىقاتى مەسىلىلىرىنىڭ ھەل قىلىنغانلىقىمۇ بىز تۇتقان بۇ تېمىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇندىلىشىغا شارائىت يارىتىپ بەردى ھەمدە مۇشۇ مەنبەلەر تۇرلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىش مۇمكىنلىكىنى كۆرسەتتىپ بەردى. ئىلگىرى تارىخىي مەنبەلەرنىڭ يالغۇز بىر تۈرىدىنلا پايدىلىنىپ ئېلىپ بېرىلغان ئىلمىي تەكشۈرۈش تەجرىبىلىرىمۇ بولغانىدى. ئالايلۇق، چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغان دەۋرىدىكى موڭغۇللارنىڭ ئۇرۇش سەنئىتى ئىلگىرى يالغۇز يازما مەلۇماتلارغا تايىنىپلا ئېلىپ بېرىلغانىدى ⑦. يېقىنقى ۋاقىتلاردىن بۇيان بۇ مەسىلىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ ئارخېئولوگىيىلىك ۋە تەسۋىرىي ماتېرىياللار ھېسابقا ئېلىنىدىغان بولدى ⑧.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، قېزىپ تېپىلغان ھەممە قورال - ئەسلىھەلەرنى، مۇزېيلاردا ساقلىنىۋاتقان ئەۋرىشكىلەرنى، مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا ئائىت تەسۋىرىي ۋە يازما مەنبەلەرنىڭ ئىلىم ساھەسىدە قوللىنىلىشىنى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇپ چىقىشنىڭ ھاجىتى يوق، چۈنكى ئۇنداق قىلغاندا، بايان كېلەڭسىزلىشىپ، كېيىنكى تەتقىقاتلار ئۈچۈن ئانچە پايدىسى بولمايدۇ.

بىز شۇنداق ھېسابلايمىزكى، تەتقىقات جەريانىنى زور دەرىجىدە بېيىتقان يېڭى مەنبە تۈرلىرى، ئۇلارنىڭ سىستېمىلاشتۇرۇلۇشى، تۈرلەرگە ئايرىلىشى ۋە ئومۇملاشتۇرۇلۇشى، ھەربىي تۈزۈلمە ۋە جەڭ تاكتىكىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولىدىكى ئىزدىنىشلەر — قورال ۋە ئۇرۇش سەنئىتىنى تەتقىق قىلىش تارىخىنىڭ پاكىتلىرى بولالايدۇ.

مەركىزىي ئاسىيا رايونىغا دائىر مۇشۇ خىلدىكى تەتقىقاتلار ھازىرچە كۆپ ئەمەس. 18 - ئەسىردىكى ئاكادېمىيە ئېكسپېدىتسىيىسىنى تەشكىللىگەن ئالىملار جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ ئوتتۇرا

ئەسىر يادىكارلىقلىرىدىن ئايرىم ساندىكى قوراللارنى تاپقان بولۇسىمۇ، بۇلارغا يېتەرلىك دەرىجىدە ئەھمىيەت بەرمىگەن ⑨. ئۇ چاغدا پەقەت كۆچمەنلەر ھەققىدىكى يازما مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارلا ئېتىبارغا ئېلىنغان. 19 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى ۋ. رادلوۋ ئالتاي ۋە ئوتتۇرا يېنىسەيدە ئېلىپ بارغان قىدىرىش نەتىجىسىدە تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرا ئەسىر قوراللىرىغا دائىر كۆپ ۋە خىلمۇخىل ماتېرىياللارغا ئىگە بولغان ⑩. ئۇ بىر يۈرۈش قوراللارنى تۈرگە ئايرىپ، ئۇچ خىل قىلىچ، نەيزە ۋە بەش خىل ئوق باشقىنى ھەم ساۋۇتلارنى تونۇشتۇرغان. قارىغاندا، رادلوۋ تۈرگە ئايرىشتا تىغنىڭ كەڭلىكى، تىغ ئۇچى ياكى تۇۋىنىڭ شەكلى، ئوق قۇيرۇقىنىڭ كېسىلىشى ياكى ئۇنىڭغا قىستۇرۇلغان پەينىڭ شەكلى قاتارلىق بەلگىلەرنىڭ پەرقلىرىنى ھېسابقا ئالمىغان. رادلوۋ بىرىنچى بولۇپ بايقىغان ئوتتۇرا ئەسىر قوراللىرى يازما مەنبەلەردە مەلۇم بولغان تۈرك، ئۇيغۇر، قىرغىزلارغا تەئەللۇق ئىكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ تەھلىللىرىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن تەسۋىرىي مەنبەلەرنى كۆرسەتكەن، تۈرلۈك ئوق شەكىللىرىنىڭ فۇنكسىيىلىك ۋەزىپىسىنى ئېنىقلاشقا تىرىشقان ⑪. ئۇنىڭ ئەمگەكلىرىنىڭ نەتىجىسى جەنۇبىي سىبىرىيە كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى تەتقىق قىلىشقا ئاساس سېلىپ بەردى. ن. بىچۇرىن، ۋ. شوت قاتارلىقلارنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن كەڭ دائىرىلىك يازما مەنبەلەر ئىلىم ساھەسىگە ئېلىپ كىرىلدى ⑫.

19 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىش، قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر يادىكارلىقلىرىنى ئىزدەش ئىشلىرى ئالاھىدە جانلاندى. ئارخېئولوگىيە ئورۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە ئېلىپ بېرىلغان شۇ خىزمەتلەر نەتىجىسىدە تېپىلغان قورال - ئەسلىھەلەر موسكۋا، پېتېربورگ، تومسىك، مىنۇسىن مۇزېيلىرىغا قويۇلدى. سىبىرىيە مۇزېيلىرىدا ساقلىنىۋاتقان،

يىغىلىۋاتقان قورال ـ جابدۇقلارنى دەسلەپكى قەدەمدە تۇرگە ئايـ
رىش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى. د. كلىمېنتسىنىڭ ئەسىرى
بۇ جەھەتتىكى تۇنجى ئەمگەكلەردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ مـ
نۇسىن مۇزىيىدىكى تېپىلمىلارنىڭ كاتالوگىنى تۈزۈپ، «تۆ-
مۇر، پولاتتىن ياسالغان ئەگرى ۋە تۈز قىلىچلارنى»، نەيزە
باشلىرىنى، تۆمۈر ۋە زەنجىر ساۋۇتلارنى تەسۋىرلىگەن ⑬. لې-
كىن ئۇ ماتېرىياللارنى تۇرگە ئايرىشتا زۆرۈر بولغان خاس بەلگـ
لەرنى كۆرسەتمىگەن. تۆمۈر ئوق ئۇچلىرى (تېپىلمىلار ئىچىدە-
كى ئەڭ كۆپ كاتېگورىيە) باشاقنىڭ شەكلىگە ئاساسەن تۆت
گۇرۇپپىغا ئايرىلغان. يەنى يايپلاق، ئۇچ يۈزلۈك، ئۇچ قىر-
لىق، تۆت قىرلىق دېگەندەك. بۇ گۇرۇپپىلاردا جەمئىي 36 ئوق
شەكلى كۆرسىتىلگەن. ھالبۇكى، بۇنداق ئايرىشقا ئاساس بولغان
بەلگىلەر (ئوق ئۇچىنىڭ شەكلى، باشاقنىڭ چوڭ ـ كىچىكلـ
كى، زىننەتلەش شەكىللىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى) پەرقلەندۈ-
رۈلمىگەن ⑭. كلىمېنتسىنىڭ تۇرگە ئايرىشىنىڭ بۇگۈنكى كۈندە
گەرچە ۋاقتى ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۆز ۋاقتىدا قوراللارنى تەتقىق
قىلىشتىكى مۇھىم ئىلگىرىلەش بولغانىدى. بۇ ئارخېئولوگىنىڭ
ئەڭ چوڭ مۇۋەپپەقىيىتى تۇرلۇك بەلگىلەرنى كۆرسەتكەنلىكىدە،
جۈملىدىن ئوق ئۇچلىرىنىڭ كېسىلىشى ۋە باشاقنىڭ شەكلىدىكى
ئىزچىللىقنى ئېنىقلىغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ.

19 ـ ئەسىرنىڭ 80—90 ـ يىللىرىغا كەلگەندە س. كۈز-
نېتسوۋ تومى دەريەسى بويىدىن ⑮، ئا. ئانورىئانوۋ مىنۇسىن
ئويمانلىقىدىن ⑯، يۇ. تالكو ـ گرىنسېۋىچ بايقال كۆلى ئەتراپـ
دىن ⑰ دىققەتكە سازاۋەر بولغۇدەك ئوتتۇرا ئەسىر قورال ـ
جابدۇقلىرىنى تاپتى. ئى. ئاسىپىلىننىڭ ئېكسپېدىتسىيىسى جە-
نۇبىي سىبىرىيە ئوتتۇرا ئەسىر تەسۋىرىي سەنئىتى ۋە چوڭ ھەيـ
كەل يادىكارلىقلىرىنى ھەممىدىن كۆپ توپلىغانىدى ⑱. ن.
يادرىنتسېۋ، ۋ. رادلوۋ، د. كلىمېنس، گ. رامىستېد، ئى. گرل

نى ⑲ قاتارلىقلار ئوتتۇرا ئەسىردىكى مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلەر-
رىنىڭ تۇرالغۇ جاي ۋە قورال - ياراغ ساقلاش ئورۇنلىرىنىڭ
قۇرۇلمىسىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى. ئارخېئولوگە-
يىلىك قىدىرىشلارنىڭ جىددىي ئېلىپ بېرىلىشى نەتىجىسىدە 20
- ئەسىرنىڭ بېشىغا كەلگەندە كەڭ كۆلەملىك ۋە كۆپ خىل
ماتېرىياللار ئىلمىي خىزمەتلەر جەريانىغا كىرگۈزۈلدى. بۇ ماتې-
رىياللار يازما مەنبەلەردىكى مەلۇماتلار ئاساسىدا تەھلىل قىلە-
نىپ، دەسلەپكى قەدەمدە شەرھلەندى. موڭغۇلىيە ۋە جەنۇبىي
سىبىرىيىدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈرك - رۇنىك يېزىقىنىڭ ئو-
قۇلۇشى بىلەن بىر قىسىم يادىكارلىقلارنىڭ تۈرك ۋە قىرغىزلار-
دىن ئىبارەت ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ ئېتنىك تۈركۈملە-
رىگە تەئەللۇق ئىكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى. يۇ. تالكو -
گرىنسېۋچ ئوتتۇرىغا قويغان بايقال يادىكارلىقلىرىنىڭ ھۇنلارغا
تەئەللۇق ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى پەرەز ئىسپاتلاندى. 20 -
ئەسىرنىڭ ئالدىنقى ئون يىللىرى ئىچىدە بايقال ئەتراپىدىن تېپىل-
غان ھۇن يادىكارلىقلىرى ئۇستىدىكى تەتقىقاتلار داۋاملاشتى.
تومى ۋە چۇلىم ۋادىلىرىدا كۆپلىگەن قورال - جابدۇقلارنى ئۆز
ئىچىگە ئالغان ئۆزگىچە «قورال ئامبارلىرى» تېپىلدى. س.
مىنسلوۋ بىلەن ئا. ئادرىئانوۋ تۇۋانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر يادىكارلىق-
لىرىنى تەكشۈرۈشكە كىرىشتى ⑳. ن. گۇلىيايېۋ ئوب دەريا-
نىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن بىر تۈركۈم يادىكارلىقلارنى تاپتى ㉑.
شۇ دەۋردە ئا. تالگىرىنىڭ بىر قىسىم ئوتتۇرا ئەسىر قوراللىرى
توغرىسىدىكى ئەسەرلىرى ئېلان قىلىندى ㉒.

ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبى-
رىيە كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى تەتقىق قىلىش تارىخى-
دىكى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن بۇرۇنقى دەۋر يازما، تەسۋىرىي
قۇرۇلما ۋە ماددىي مەنبەلەرنىڭ يېغىلىشى بىلەن خاراكتېرلىنى-
دۇ. ھازىرغىچە مەلۇم بولغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ كۆپ قىس-

مى ئىلمىي خىزمەتلەردە قوللىنىلدى. يادىكارلىقلارنى دەۋرلەرگە ئايرىش ئىشى تۇتۇلدى، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قايسى ئېتنىك تۈركۈملىرىگە تەئەللۇق بولغانلىقىنى ئېنىقلاشقا قارىتىلغان خىزمەتلەر ئىشلەندى. قوراللارنى تۈرگە ئايرىش تەجرىبىسى ھەربىي ئىشلارنى تەتقىق قىلىشتىكى ئالغا تاشلانغان مۇھىم بىر قەدەم بولدى. تەتقىقاتچىلار مەركىزىي ئاسىيادىكى «جەڭگىۋار كۆچمەن قەبىلىلەر» نىڭ ھاياتىدا قورال ۋە ھەربىي ئىشلارنىڭ مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى بىردەك تەكىتلىدى. لېكىن بۇ دەۋردە بۇ تېما تېخى ئىلمىي ئىزدىنىشلەردىكى مۇستەقىل يۆنىلىش بولۇپ شەكىللەنمىگەنىدى. بارلىق ئوتتۇرا ئەسىر ماتېرىياللىرى «قەدىمكى تۆمۈر قوراللار دەۋرى» ئىچىگە كىرگۈزۈلۈپ ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلگەن ۋە تۈركىي قەبىلىلەرگە ئورتاق دەپ قارالغانىدى.

20 ـ يىللاردا موڭغۇلىيە ۋە تۇۋادىكى خەلق ئىنقىلابلىرىنىڭ غەلىبىسى ۋە مىللىي دۆلەت قۇرۇلۇشىنىڭ باشلىنىشى بىلەن مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرىنىڭ ئۆتمۈش تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئىشلىرى تېخىمۇ چىڭ تۇتۇلدى. شۇ يىللاردا ئالتايدا س. رۇدېنكو، ئا. گلۇخوۋ، م. گريازنوۋ، مىنۇسىن ئويمانلىقىدا گ. سوسنوۋسكىي، س. تېپلوخوۋ، م. گريازنوۋ، س. كسېليوۋ، تۇۋادا س. تېپلوخوۋ، موڭغۇلىيىدە پ. كوزلوۋ، س. تېپلوخوۋ، ئا. بوروۋكا، ۋ. كازاكېۋىچ، بايقالدا گ. سوسنوۋسكىي، گ. دېبېسلار ئوتتۇرا ئەسىر يادىكارلىقلىرىنى قىدىرىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى ㉓. ھاسىل قىلىنغان نەتىجىلەر ئاساسىدا تېپلوخوۋ بىلەن گريازنوۋ مىنۇسىن ئويمانلىقى ۋە ئالتايدىن تېپىلغان مېتال دەۋرىگە ئائىت (ئوتتۇرا ئەسىرلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى دەۋرلەرگە ئايرىدى ㉔. تېپلوخوۋنىڭ دەۋرلەرگە بۆلۈشى ئاساسىدا مىنۇسىن ئويمانلىقىدىن تېپىلغان ئوتتۇرا ئەسىر ماتېرىياللىـ

رىنىڭ خرونولوگىيىلىك ۋە ئېتنىك مۇناسىۋەتلىرى ئېنىق ئايـ
رىلدى. شۇنىڭ بىلەن، كۆرسىتىلگەن تۈرلەردىكى قوراللارنى
ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈرلۈك قېزىلمىلارنى پىلانلىق سىستېمىلاش-
تۇرۇشقا ئىمكانىيەت يارىتىلدى. موڭغۇلىيىدىكى نويىن ئۇلا
قورغانلىرىدىن تېپىلغان ھۇن دەۋرى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر قېزىلمـ
لىرى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتنىڭ مەزكۇر تېمىنى
ئىشلەشتە مۇھىم ئەھمىيىتى بار ⑯. مـۇشـۇ دەۋردە ن. كوز-
مىن، گ. گرۇم ـ گرژىمايلو، ۋ. بارتولدلارنىڭ مەركىزىي ئا-
سىيا ۋە ئايرىم كۆچمەن تائىپىلەرنىڭ تارىخلىرىغا دائىر ئومۇمىي
بايان تۈسىدىكى ئەسەرلىرى ئېلان قىلىندى. ⑰ بۇ ئەسەرلەردە
مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ھەر خىل تىللاردىكى يازما
مەنبەلەردىن ئېلىنغان ھەربىي ۋە سىياسىي تارىخىغا دائىر مەلۇ-
ماتلىرى سېستېمىلاشتۇرۇلدى، سىلىشتۇرۇلدى ۋە ئومۇملاشتۇ-
رۇلۇپ يەكۈنلەندى.

ۋ. كۇارتسوۋنىڭ كراسنويارسكى مۇزېيىدىكى قېزىلمىلار كا-
تالوگىنى تۈزۈشتە قوللانغان قورال ـ جابدۇقلارنى تۈرگە ئايرىش
تەجرىبىسى ئالاھىدە ئەھمىيەتلىك ⑱. ئۇ تۆمۈر ئوق باشاقلىرىنى
ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلگەن (ئۇچ يۈزلۈك ۋە ياپىلاق)، بۇ ئىككى
گۇرۇپپىدىكىلەرنى يەنە تۆت ۋە توققۇز خىلغا ئايرىغان. ئۇ كونىك-
رىت تۈرلەرنى ئىپادىلەشتىكى ئاتالغۇ قىيىنچىلىقىنى ھېس قى-
لىپ، ئۇلارنىڭ ھەربىرىنى لاتىن يېزىقىنىڭ ھەرپلىرى بىلەن
ئىپادىلىگەن. لېكىن، كۇارتسوۋنىڭ تۈرلەرگە ئايرىشى ۋە ئۇلار-
نى ئىپادىلىشى ئانچە ئىزچىل بولمىغان. مەسىلەن، ئۇنىڭ ئايرى-
شىدىكى ياپىلاق باشاقلار ئىچىدە «دولقۇنسىمان ياپىلاقلىرى-
مۇ»، «تۆمۈر تاختىدىن كېسىپ چىقىرىلغانلىرىمۇ» بار، سۆ-
ئەك باشاقلار گۇرۇپپىلارغىمۇ ھەم تۈرلەرگىمۇ ئايرىلمىغان.
كۇارتسوۋنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىسى ئارقىلىق باشقى يۈزىگە تۆ-
شۈك ئېچىلغان ئوق ئۇچقاندا ئاۋاز چىقىراتتى دېگەن پەرەزنىڭ

توغرا بولمىغانلىقى ئىسپاتلاندى. ئۇ يەنە ئاچىن ـ مارئىن ئويماڭ-
لىقى ۋە كراسنويارسكى رايونىدىكى ئوتتۇرا ئەسىر ۋە تاشتىق[1]
دەۋرلىرىنىڭ شەھەر خارابىلىرىنى تەكشۈرۈپ چىققان (29). ب.
پېترى بىلەن پ. مىخنو بايقال ئەتراپىدىن كەم ئۇچرايدىغان قېـ-
زىلمىنى، يەنى دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىرگە ياتىدىغان تۇچ چەۋەنـ-
داز ھەيكىلىنى تاپقان (29). ئۇتكەن ئون يىللاردا تېپىلغان ماتېرد-
يالار ھەققىدىكى ئۇچۇرلارنىڭ يېتىشمەسلىكى سەۋەبلىك ۋ.
زاخاروۋ ۋ. رادلوۋنىڭ ئالتايدىن تاپقان قېزىلمىلىرىنى قايتا نەشر
قىلدۇردى. بۇ قېزىلمىلار ئىچىدە ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلـ-
رىنىڭ بىر قىسىم قوراللىرىمۇ بار (30).

ئومۇمەن، 20 ـ يىللاردا جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ تارىخىئو-
لوگىيىلىك ماتېرىياللىرىنى پىلانلىق تەكشۈرۈشكە ئاساس سېـ-
لىندى. تارىخىي ماتېرىياللار ۋە ماددىي بۇيۇملارنىڭ جۇغلىنىشى
ھەر خىل مەنبە تۇرلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ تەكشۈرۈشكە ئىمكانـ-
يەت ياراتتى. قورال ـ جابدۇقلارنى تۇرگە ئايرىش ئىشلىرى
كۆرۈلگەن بولسىمۇ، ئۇلار ئايرىم ئەھۋاللاردىن بولۇپ، مەركـ-
زىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى ئۇستىدىكى تەكشۈرۈش
ئىلمىي تەتقىقاتتىكى مەخسۇس تېما بولالمىدى.

30 — 40 ـ يىللاردا مۇتەخەسىسلەرنىڭ دىققىتى جەنۇبىي
سىبىرىيە كۆچمەنلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ماتېرىياللىرىغا مەر-
كەزلەشتى. كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي ـ ئىقتىسادىي
تۇرمۇشىنى تارىخىي ماتېرىيالىزم مېتودولوگىيىسى ئاساسىدا
تەكشۈرۈش تەجرىبىسى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. كۆچمەنـ-
لەر جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسىغا ئائىت مەلۇماتلار
كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلدى، ئۇرۇشلارنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبـ-
لىرى، كۆچمەنلەر دۆلەتلىرىنىڭ تىكلىنىش ئاساسلىرى دەسلەپـ-

---

① تاشتىق — مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 5 ـ ئەسىرگىچە بولغان دەۋرنىڭ تارىخىئولوگىيىلىك ئاتىلىشى.

كى قەدەمدە تەھلىل قىلىنىشقا باشلىدى. شۇ يىللاردا س. كىسېلـ
يوۋ، ل. يېۋتيۇخوۋا، ۋ. لېۋاشوۋا، م. گريازنوۋ، ئا. لىپىسـ
كىيلەر جەنۇبىي سىبىرىيىدە ناھايىتى ئۇنۇملۇك قىدىرىشلارنى
ئېلىپ باردى (31).

كىسېليوۋ قولغا كەلتۈرگەن ماتېرىياللارنى تەكشۈرۈش نەـ
تىجىسىدە جەنۇبىي سىبىرىيە كۆچمەنلىرىنىڭ ھۇن دەۋرى ۋە
دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرلىرىدىكى جەمئىيەت تەرەققىياتى
ھەققىدىكى ئىلمىي پەرىزىنى ئوتتۇرىغا قويدى (32). كىسېليوۋنىڭ
ئېتنىك نەسەبلىك مۇناسىۋەتلەر ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرىمۇ
ئوتتۇرا ئەسىر ماتېرىياللىرىنىڭ كېيىنكى تەكشۈرۈلۈشلىرىگە
خېلى تەسىر كۆرسەتتى. ئۇنىڭ ئەمگەكلىرى قورالشۇناسلىق
مەسىلىلىرىگىمۇ بەلگىلىك تۆھپە قوشتى (33). ئۇ كۆپ خىل
قورال ـ جابدۇقلارنى، جۇملىدىن بىر نەچچە تۈرلۈك ئوقلارنى
تونۇشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيە ئوقلىرى ھەققىدىكى
خرونولوگىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇنىڭ تەسەۋۋۇرى بويىچە
ئېيتقاندا، 6 — 8 ـ ئەسىرلەردە ئالتايدا «ئۇچ يانلىق» ۋە ئۇچ
قىرلىق، يېنسەيدە ئۇچ يانلىق ئوق باشاقلىرى كۆپ، ياپىلاق ئوق
باشاقلىرى ئاز ساندا بولغان 9 — 10 ـ ئەسىرلەردە ئالتايدا ئۇچ
قىرلىق ۋە ياپىلاق، يېنسەيدە ياپىلاق باشاقلار كۆپ، ئۇچ يانلىقـ
لىرى ئاز بولغان (34). كىسېليوۋ يەنە باشقا تۈردىكى قورال ـ
ياراغلاردىن ئوقيا، نەيزە، ساۋۇت، دۇبۇلغىلارنىمۇ تونۇشتۇرـ
غان. ئۇ ئەگرى قىلىچ جەنۇبىي سىبىرىيە تېررىتورىيىسىدە كېـ
لىپ چىققان دېگەن كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان (35). كىسېلـ
يوۋ كۆچمەنلەر جەمئىيىتىدە ئۇرۇشلار سىنىپلارنىڭ پەيدا بوـ
لۇش ۋە دۆلەت تۈزۈلمىسىنىڭ تىكلىنىش جەريانىنى ئىلگىرى
سۈرگەن دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ پىكرىچە، ئولجا ئېلىشقا ئىنتىلىش
ئۇرۇشنىڭ ئاساسلىق مەقسىتى بولمىغان. ئۇرۇشنىڭ ھەل قىلـ
غۇچ رولى «ھۆكۈمرانلار بىلەن خەلقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىـ

يەتنى پەسەيتىشتىن ئىبارەت بولغان» (97). بۇ ئارخېئولوگ تاش-
تىق ماتېرىياللىرىنى تەھلىل قىلىپ، سۆگەك باشاقلىق ئوقلار
ئۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلمىگەن، كۆچمەنلەر قورالنى گۆرگە كۆ-
مۈشتىن قورقاتتى دېگەن پەرەزلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان (97). كە-
سىلىۋۇنىڭ قورالشۇناسلىققا ئائىت پىكىرلىرىنىڭ تولىسى جەنۇ-
بىي سىبىرىيە تارىخىدىكى بىر قەدەر كەڭ دائىرىلىك مەسىلىلەر-
نى ئېنىقلاش جەريانىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ھازىر ئۇنىڭ كۆز
قاراشلىرى كۆپ جەھەتلەردە كونىراپ قالدى ۋە تۈزىتىلدى.

شۇ يىللاردا ل. يېۋتيۇخوۋامۇ جەنۇبىي سىبىرىيىدە س.
كىسىلىيوۋ بىلەن بىللە خىزمەت قىلغان. ئۇ يېنىسەي قىرغىزلىرى-
غا ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى
ۋە ئۆزىنىڭ ۋە باشقا تەتقىقاتچىلارنىڭ قىدىرىش نەتىجىلىرىنى
ئىلىم ساھەسىگە ئېلىپ كىردى (98). ئۇ بىر قىسىم يازما مەنبە
مەلۇماتلىرىنى ۋە جەڭچىلەرنىڭ رەسىملىرىنى تېپىپ چىققان.
كېيىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى تاشتىق يادىكار-
لىقلىرى، بەزىلىرى يالغان رەسىملەر بولۇپ چىقتى. بۇ تەتقىقات-
چىنىڭ تاپقان ماتېرىياللىرى بەك سۈپەتسىز بولغاچقا، ئەسىرىمۇ
بەك يۈزە بولۇپ، ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىنى تولۇق ھەل
قىلالمايدۇ. شۇنداقتىمۇ، ئۇنىڭ ئەمگىكى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرى-
دىكى جەنۇبىي سىبىرىيە تۈركىي تىللىق كۆچمەن خەلقلىرىدىن
بىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى مەخسۇس تەكشۈرۈشكە قارىتىلغان
بىرىنچى تەجرىبە بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەھمىيەتلىك. يېۋتيۇخو-
ۋا مۇھىم مەنبە تۈرى بولغان قەدىمكى تۈرك تاش ھەيكەللىرىنى
خېلى كۆپ يىغقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسىدە قورال شە-
كىللىرى بار (99).

ۋ. لېۋاشوۋا يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا دا-
ئىر ئايرىم مەسىلىلەرنى تەكشۈرگەن (10). ئۇ ئۆزى 7 — 8 -
ئەسىرلەرگە تەئەللۇق دەپ قارىغان قورال جابدۇقلارنى تونۇشتۇر-

غان. ئۇ تەكشۈرگەن ماتېريالار ئىچىدە بىر قەدەر كېيىنكى دەۋرلەرنىڭ قېزىلمىلىرىمۇ بار. بۇ تەتقىقاتچى باشاق يۈزىدە تۆ-شۈكى بولغان ئوقلارنىڭ «شاۋقۇن چىقىرىش ئۇنۇمى» بولغانلىقى ۋە قىرغىزلاردا «قېلىن تېرىدىن ياسالغان مېتال قاداقلىق» قال-قانلارنىڭ بولغانلىقى ھەققىدىكى پەرەزلەرگە ماددىي ئىسپات كەل-تۈرۈلمىگەن. بۇ ئىلمىي ئەسەرلەر ئېلان قىلىنىشتىن ئون يىل ئىلگىرى ژ. كارتسوۋ ئەمەلىي تەجرىبىلەر ئارقىلىق يۇقىرىدىكى بىرىنچى پەرەزنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. لېۋاشوۋانىڭ تۇنجى ئۇ-تۇقلۇق تەجرىبىسى شۇنىڭدىن ئىبارەت بولدىكى، ئۇ بىر قاتار ئويما رەسىملەر ئىچىدىن تاشتىق مەدەنىيىتىگە ياتىدىغان جەڭچى-لەرنىڭ سۈرەتلىرىنى ئايرىپ چىققان ⑪. ئۇ يەنە قورال - جابدۇقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قاپچال قەبىلىلىرىگە ئائىت ماتې-رىياللارنىمۇ ئېلان قىلدۇرغان ⑫.

م. گرىيازنوۋ 1940 - يىلى ياكونۇر قەبرىستانلىقىنىڭ قې-زىلما ماتېريالىرىنى ئېلان قىلدى. بۇ قېزىلمىلار ئىچىدە تۈر-لۈك قورال - جابدۇقلارمۇ بار. ئۇ يەنە مىنۇسىندىن تېپىلغان تاش ھەيكەللەرنى قايتىدىن تەكشۈرۈپ چىقتى ⑬.

ئا. بېرىنشتام قەدىمكى تۈركلەر ۋە يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ ئۇرۇش تارىخى ھەم ھەربىي قوشۇنلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىغا ئائىت بىر قاتار مەسىلىلەرنى كەڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ئاساسىدا تەكشۈرۈپ چىققان ⑭. يا. ئاپېلگرېن — كىۋالو ئىلمىي تەتقىقاتقا ئى. ئاسپېلىن ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ ماتېريالىرىنى ئې-لىپ كىردى ⑮.

ئومۇمەن 30 — 40 - يىللار ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرى-نىڭ قورال - ياراغ ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىنى ئېنىقلاش يولىدە-كى مۇھىم بىر باسقۇچ بولۇپ قالدى. تارىخ ۋە ئارخېئولوگىيىگە ئائىت ئەسەرلەردە ھەربىي ئىشلارنىڭ مەخسۇس تارماقلارغا ئاي-رىپ تونۇشتۇرۇلغانلىقى ھەم خېلى كۆپ ساندىكى قورال -

جابدۇق قولغا كەلتۈرۈلگەن ئەڭ زور ئۈتۈق بولۇپ قالدى.

40 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا، تۇۋا، موڭغۇلىيە ۋە بايقال زېمىنلىرىدا ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىش ئىشلىرى قايتىدىن قانات يايدۇرۇلدى. بۇ خىزمەتلەرگە س. كىسىلىيوۋ، ل. يېۋتىيوخوۋا، ئا. ئوكلادنىكوۋ، ۋ. شىلوۋ، ئا. داۋىدوۋا، س. دورجسۇرەن، خ. پەرلە قاتارلىقلار ئىشتىراك قىلدى ⑯. بۇ كەڭ كۆلەملىك خىزمەتلەرنىڭ نەتىجىلىرى 50 — 60 ـ يىللاردا نەشر قىلىنىشقا باشلىدى. ئۇرۇشتىن كېيىنكى بىر نەچچە ئون يىل ئىچىدە دالىدىكى قىدىرىشلار دائىرىسىنى كېڭەيتىش بىلەن بىللە يېڭى ماتېرىياللارنى قايتىدىن تەكشۈرۈش ۋە تەھلىل قىلىش ئىشلىرىمۇ جىددىي ئېلىپ بېرىلدى. يازما مەنبەلەرنى قايتا نەشر قىلىش ۋە تەكشۈرۈپ چىقىش زۆرۈرىيىتى كېلىپ چىقتى. 50 ـ يىللارنىڭ بېشىدا ن. بىچۇرىن تەرجىمە قىلغان جۇڭگو يىلنامىلىرى قايتا نەشر قىلىندى. ن. كيۇنېر، گ. سۈپرۈنېنكو، ي. كىچالوۋ، ئا. ماليا ۋكىن قاتارلىقلارنىڭ بۇ ھەقتىكى تېكىستلەرگە قارىتىلغان تولۇقلاش ۋە چۈشەندۈرۈشلىرى ئېلان قىلىندى ⑰. ليۇ ماۋچەي تەرىپىدىن يىغىپ رەتلەنگەن قەدىمكى تۈرك تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلار جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتى ⑱. ل. خېتاگۇروۋ، ئو. سىمىرنوۋا، ئا. ئارېندىس، يۇ. ۋېرخوسكىي، ئۇ. كارايېۋ قاتارلىقلار ئەرەبچە، پارسچە مەنبەلەرنى تەرجىمە قىلدى ⑲. س. مالوۋ، س. كلياشتورنىي ۋە باشقىلار يىغىپ، رەتلەپ تەرجىمە قىلغان قەدىمكى تۈرك ـ رۇنىك يېزىقىدىكى تېكىستلەر نەشر قىلىندى. موڭغۇل تارىخىغا دائىر مەنبەلەر ب. پانكراتوۋ قاتارلىقلار تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىندى ⑳. كەڭ مۇتەخەسسىسلەر مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرى ھەققىدىكى نۇرغۇنلىغان يازما مەلۇماتلارنىڭ ئاساسلىق توپلانمىسىدىن پايدىلىنالايدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن، كۆپلىگەن يېڭى ۋە كەم ئۇچرايدىغان مەنبەلەردىكى مەلۇماتلار كۆچمەنلەر تارىخىغا

ئائىت ئەسەرلەردە قوللىنىلدى.

50 ـ يىللارنىڭ بېشىدا ئا. بېرنىشتامنىڭ ئەسەرلىرى بار-لىققا كەلدى. بۇ ئەسەرلەردە ئۇ ھۇن ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كەڭ كارتىنىسىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق بايقال، مەركىزىي ئاسىيا، جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ماتېرىياللىرىنى ئومۇملاش-تۇرۇپ خۇلاسىلەشكە تىرىشقان. يەنە س. كلياشتورنىينىڭ قە-دىمكى تۈرك تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرگە قارىتىلغان تەتقىقاتلىرى ئېلان قىلىندى (51). ل. گۇمىلىيۇۋنىڭ ئەسەرلىرىدە ھۇن، قەدىمكى تۈرك ۋە موڭغۇللارنىڭ تارىخلىرىغا مۇناسىۋەت-لىك مەسىلىلەر، جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ تارىخى يورۇتۇپ بې-رىلدى (52). چەت ئەللىك ئالىملار دىن ف. ئالتخايم، ئو. مەنچەن ـ خالفېن قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنمۇ تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ (53). كۆچمەن خەلقلەرنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش كەڭ دائىرد-لىك مەسىلىلەرگە چېتىلغان، تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتى، كۆچۈشلەرنىڭ سەۋەبلىرى، قوشنا خەلقلەر بىلەن بولغان مۇناسى-ۋەتلەر، مەنبە مەلۇماتلىرىنىڭ يېتىشمەسلىكى سەۋەبلىك ھەربىي ئىشلارغا، جۈملىدىن قوراللىنىش ۋە ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمە-لىرىغا ئانچە كۆپ ئورۇن ئاجرىتىلماي كەلدى.

50 — 60 ـ يىللاردا ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرى ھەققىدە-كى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىدا زور ئۆزگە-رىشلەر بولدى. تۇۋا ئارخېئولوگىيىسى ئۆز ۋاقتىدا تەتقىقاتقا كىرىشتۈرگەن قېزىلمىلار بېيىتىلدى. بۇ دەۋردە ئا. گراچ، س. ۋاينىشتەين، ۋ. دياكونوۋا، ل. نېچايېۋا، ل. كىزلاسوۋ، د. سا-ۋىنوۋ، يۇ. ترىفونوۋ، ئا. ماندېلشتام، م. ماننای ـ ئول ۋە باشـ-قىلار كۆچمەنلەرنىڭ ئوخشاشمىغان دەۋرلەرگە ياتىدىغان يادىكار-لىقلىرىنى تەكشۈرۈش بىلەن شۇغۇللاندى (54). ئەنە شۇ تەتقىقاتلار ئاساسىدا ئالىملار تۇۋا تېررىتورىيىسىدىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچ-مەنلىرىنىڭ مەدەنىيەتلىرىنى دەۋرلەرگە بۆلدى. ھەر خىل قورال

تۇرلىرىنىڭ، جۈملىدىن ئوقلارنىڭ قوللىنىلىش خرونولوگىيە-
سىگە بىر قاتار ماھىيەتلىك تولۇقلىمىلارنى كىرگۈزدى، ھەربىي
ئىستىھكام قۇرۇلمىلىرىنى تەكشۈردى، ماددىي، تەسۋىرىي ۋە
ئابىدە مەنبەلىرى توپلانمىسىنى زور دەرىجىدە تولۇقلىدى.

م. گىرىازنوۋ، ل. كىزلاسوۋ، ر. نىكولايېۋ، ل. زىانبلىق،
ئا. گاۋرىلوۋا، ئا. ۋادېتسكايا قاتارلىقلارنىڭ مىنۇسىن ئويمانلى-
قىدا ئېلىپ بارغان ئەمگەكلىرى نەتىجىسىدە تاشتىق ۋە قىرغىز
مەدەنىيەتلىرىگە تەئەللۇق بولغان ماددىي ۋە تەسۋىرىي ماتېرىياللى-
رىنىڭ دائىرىسى يەنىمۇ كېڭەيدى ㊲. ھەربىي ئىستىھكام قۇرۇلۇ-
مىلىرىنى تەھلىل قىلىش تەجرىبىلىرى ئىشلەندى. شۇ دەۋردە
تاشتىق مەدەنىيىتىنىڭ دەۋلەرگە بۆلۈنۈشى ئىككى قېتىم توغرى-
لاندى. م. گىرىازنوۋ يەنسەي ئۇششاق رەسىملىرىنى تاپقاندىن كې-
يىن تاشتىق رەسىملىرىنى پەرقلەندۈرۈشكە ئىمكانىيەت يارىتىلـ
دى ㊳. ل. كىزلاسوۋنىڭ 11 — 12 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق
بولغان يادىكارلىقلارنى مىنۇسىن ۋە تاشتىق ماتېرىياللىرىغا ئاي-
رىغانلىقى قىرغىز مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتىكى زور ئۇتۇق
بولۇپ قالدى ㊴. ئا. لىپسكىي ئوتتۇرا ئەسىر قوراللىرىنىڭ كەم
ئۇچرايدىغان ئەۋرىشكىلىرىنى تېپىپ چىقتى ㊵. قېزىپ تېپىلغان
قىرغىز يادىكارلىقلىرى ئۇلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ يەكۈنلەشكە ئا-
ساس بولغۇچى ماتېرىيال بولۇپ قالدى.

50—60 ـ يىللاردا ئا. گاۋرىلوۋا، ئا. ئۇمانسكىي، ف.
ئارسلانوۋا، م. گىرىازنوۋ، م. كوماروۋا، ۋ. ماتيۇشېنكو، ل.
چىندىنا، ل. پلېتنېۋا، ت. ترويىتسكايا ۋە باشقىلار ئالتاي، ئوب
ۋادىسى ۋە شەرقىي قازاقىستاندا قىدىرىش ئىشلىرىنى ئېلىپ
باردى ㊶. شۇ چاغدا دالا ماتېرىياللىرى ئاساسىدا ئالتاي ۋە ئوب
ۋادىسىدىكى ئوتتۇرا ئەسىر مەدەنىيەتلىرى دەۋرلەرگە ئايرىلدى.
قورال ـ جابدۇقلار تونۇشتۇرۇلدى. ئا. گاۋرىلوۋانىڭ ئەسىرىدە
ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى تاغلىق ئالتاي كۆچمەنلىرىنىڭ مۇرەككەپ

تەركىبلىك ئوقيالىرىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات مەسىلىسى ئەكس ئەتتۈرۈلدى (60). ئاپتور ئوقيالارنىڭ ھۇن دەۋرىدىن موڭغۇل دەۋرىگىچە بولغان تەرەققىيات سخېمىسىنى كۆرسەتتى. گاۋرىلو-ۋانىڭ پىكىرىچە، ئوقيا تۈرلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى — ئۆلچىمىنى كىچىكلىتىش ۋە ياغا ئورنىتىلىدىغان سۆڭەك قاداقلارنى ئازايتىش يولى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان. ئۇنىڭ بۇ خۇلاسىسى خۇددى بۇرۇنقى خرونولوگىيىلىك يەكۈنلىرىگە ئوخشاشلا جەنۇبىي سىبىرىيە ئوتتۇرا ئەسىر يادىكارلىقلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان باشقا تەتقىقاتچىلارنىڭ خىزمەتلىرىگە گەۋدىلىك تەسىر كۆرسەتتى. شۇنداقتىمۇ، بۇگۈنكى كۈندە گاۋرىلوۋانىڭ ئوقيا تەرەققىياتى ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرىنى ۋاقتى ئۆتكەن دېيىش لازىم. كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى تەتقاتچىلار ئېلىپ بارغان قىدىرىشلار داۋامىدا تېپىلغان جەنۇبىي سىبىرىيە ئوقياسىنىڭ سۆڭەك دېتاللىرى گاۋرىلوۋا ئوتتۇرا قويغان سخېمىنى ئىنكار قىلىشقا ئاساس بولالايدۇ.

يەنە شۇ دەۋردە ئا. ئوكلادنىكوۋ، س. كىسىلىيوۋ، ئا. داۋدوۋا، ب. كونوۋالوۋ، ي. خامزىنا، ي. سىدياكىنا ۋە باشقىلار بايقال ئەتراپىدىكى ھۇن ۋە ئوتتۇرا ئەسىر يادىكارلىقلىرىنى قىدىرىش بىلەن شۇغۇللاندى (61). نەتىجىدە، ھۇن مەدەنىيىتى، تۈركىي تىللىق ۋە موڭغۇل تىللىق كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ يادىكارلىقلىرىغا دائىر مەنبەشۇناسلىق بازىسى زور دەرىجىدە كېڭەيتىلدى. ئا. داۋىدوۋا بايقال يېنىدىكى ئىۋولگىن شەھەر خارابىسىدىن تېپىلغان ھۇن ئوقيالىرىنىڭ سۆڭەك باشاقلىرىنى تۈرگە ئايرىپ چىققان (62). بۇ ئايرىلغان تۈرلەردىن قارىغاندا، ئاپتور ئوق باشاقلىرىنىڭ كېسىلىشى، يۈزىنىڭ شەكلى، باشاقنى ئورنىتىش ئۇسۇلى قاتارلىق ھەممە بۆلەكلەرنى ھېسابقا ئالمىغان.

ئا. ئوكلادنىكوۋ تۈنجى بولۇپ ئوتتۇرا ئەسىرگە ياتىدىغان قىياتاش رەسىملىرىنى كەڭ تارىخىي مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى

ئاساسىدا تونۇشتۇرغان. بۇ رەسىملەر ئىچىدە چەۋەنداز جەڭچىلەرنىڭ سۈرەتلىرىمۇ بار (65). 50—60 - يىللىرى موڭغۇلىيىدە موڭغۇل، سوۋېت، چىخ، ۋېنگرىيە ئارخېئولوگلىرى ئىشلىدى. ئۇلار ھۇن، تۈرك ۋە موڭغۇللارنىڭ نۇرغۇنلىغان قەبرىلىرى، خاتىرە تاشلىرى ۋە تەسۋىرىي سۈرەتلىرىنى تەكشۈردى. س. كىسىلىيوۋ ھەمكارلاشقۇچى ل. يېۋتىيوخوۋا، ن. مېرپېرت قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە بايقال ۋە موڭغۇلىيىدىكى ئۇيغۇر ۋە موڭغۇل دەۋرلىرىگە ئائىت ھەربىي ئىستېھكام قۇرۇلمىلىرى ۋە شەھەرلەر ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى ئىلمىي تەتقىقاتقا كىرگۈزدى (66). تۈرلۈك ئەۋرىشكىلەر قاتارىدا موڭغۇل دۆلىتىنىڭ پايتەختى قاراقۇرۇمدىن تېپىلغان قورال - جابدۇقلار سىستېمىلاشتۇرۇلدى. بۇ تېپىلمىلار چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكى موڭغۇل جەڭچىلىرىنىڭ قوراللىنىش ئەھۋالىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە ئىمكان بەردى. موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تېررىتورىيىسىدىكى ھۇن، ئۇيغۇر، قىتان ۋە موڭغۇل دەۋرلىرىگە ئائىت شەھەر ۋە قەلئە قۇرۇلمىلىرى خ. پەرلە تەرىپىدىن تەكشۈرۈلدى (67). بۇ خىزمەتلەر نەتىجىسىدىن قىتان يادىكارلىقلىرى ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. ن. سەر - ئوجاۋ، ل. يىسىل، ل. يېۋتىيوخوۋالار موڭغۇلىيىدىكى تۈرك يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈردى (68). ئۇلار تاپقان بۇيۇملار ئىچىدە قورال - جابدۇقلارمۇ خېلى كۆپ. س. دورجسۈرەن، ئى. ئېردەلى، ل. فېرىنسى ۋە باشقىلار ھۇن قەبرىلىرىنى تەكشۈرۈش بىلەن شۇغۇللاندى (69). 60 - يىللاردا س. رۇدېنكونىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن پ. كوزلوۋنىڭ نويىن - ئۇلادىن تاپقان ئەۋرىشكىلىرى قايتا نەشر قىلىندى (70). رۇدېنكونىڭ ئەسىرىدە قورال جابدۇقلار تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان، ساۋۇت، گۈرزە، «تۆمۈر مۇشت» بىر قەدەر ئېنىقلانغان. ئاپتور ئۆزىنىڭ مۇلاھىزىلىرىنى يازما مەنبەلەردىكى مەلۇ-

ماتلار بىلەن دەلىللىگەن (٤).

50 – 60 – يىللاردا تارىخ – فىلولوگىيە پېنىنىڭ ھەر قايسى تارماقلىرىدىكى كۆپلىگەن مۇتەخەسسىسلەرنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ قورال – ياراغلىرىغا دائىر مەنبەلەر بازىسى زور دەرىجىدە كېڭەيتىلدى، ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار خېلى كۆپەيدى، تەسۋىرىي مەنبەلەرنىڭ سانى ئاشتى، ئۇرۇش تارىخىدىكى يىراق ئۆتمۈشتە بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر شاھىدلىرىنىڭ يازما گۇۋاھلىقلىرىدىن پايدىلىنىش ئاسانلاشتى. شۇ دەۋردە ئوب ۋادىسى، تۇۋا ۋە ئالتايدىن تېپىلغان ئوتتۇرا ئەسىر يادىكارلىقلىرىنى دەۋرلەرگە ئايرىش، چېگرىداش تېررىتورىيىلەر ماتېرىياللىرىنى جەنۇبىي سىبىرىيە مەدەنىيەتلىرىنىڭ خرونولوگىيىلىك بۆلۈنۈشى بىلەن تەققاسلاپ تەكشۈرۈش ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلدى. يېڭىدىن تېپىلغان ۋە بۇرۇندىن مەلۇم بولغان نۇرغۇن ئەۋرىشكىلەرنىڭ ئېتنىك مەدەنىيەت تەۋەلىكىنى ئېنىقلاش ئىشى ئوڭۇشلۇق ئىشلەندى. كەڭ دائىرىلىك تارىخىي ئارخېئولوگىيىلىك ئەسەرلەرگە ئەنئەنىگە ئايلانغان ئۇسۇل بويىچە كۆچمەن ئېتنىك تۈركۈملەرنىڭ قورال – ياراغ ۋە ھەربىي ئىشلىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار كىرگۈزۈلدى. قوراللارنىڭ ئايرىم تۈرلىرىنى، جۈملىدىن ئالتايدىكى تۈركىي تىللىق كۆچمەنلەرنىڭ ئوقيالىرىنى سىستېمىلاشتۇرۇش ۋە ئەمەلىي ئۆزگىرىشلەرنىڭ ۋاقىت بويىچە راۋاجلىنىش سەۋەبلىرىنى ئېنىقلاش تەجرىبىلىرى ئىشلەندى.

70 – يىللارنىڭ بېشىغىچە توپلانغان ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ قورال – جابدۇقلىرى ۋە ھەربىي ئىشلىرىغا دائىر خىلمۇخىل ماتېرىياللار مۇشۇ خىلدىكى مەنبەلەرنى قورالشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىشقا ئىمكانىيەت ياراتتى. سىبىرىيە ئارخېئولوگىيە ئىلىمىنىڭ مۇشۇ ساھەدىكى تەتقىقاتلارنىڭ مۇستەقىل تارمىقى بولۇپ ئايرىلىشى ئۈچۈن شەرقىي ياۋروپانىڭ قەدىمكى ۋە

ئوتتۇرا ئەسىر يادىكارلىقلىرىنىڭ ئوبدان تەتقىق قىلىنغانلىقى بىر قوشۇمچە ئۇلگە بولۇپ بەردى (70). ئا. مىليۇكوۋا بىلەن ي. چېر-نېنكو سكىفلارنىڭ قوراللىرىنى، ك. سمىرنوۋ بىلەن ئا. خازانوۋ سارماتلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى، ئا. مىدۋېدېۋ بىلەن ئا. كىر-پىچنىكوۋ قەدىمكى رۇسىيە قوراللىرىنى تەتقىق قىلدى، يۇقىرى-دىكى ئالىملارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى سىبىرىيە قوراللىشۇناسلى-قىنىڭ تىكلىنىشى ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. لې-كىن يەنە شۇنىمۇ قەيت قىلىش زۆرۈركى، جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شەرقىي ياۋروپا ماتېرىياللىرىدىكى شۇنىڭغا ئوخ-شاش مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر قىسىم پەرقلەر مەۋجۇت، سىكىف - سارمات كۆچمەنلىرى ۋە قەدىمكى رۇسىيە ئاھالىسىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى تەتقىق قىلىشتا (ھەر-بىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى، ئۇرۇش قىلىش سەنئىتى، ئۇرۇش جەريانىدىكى تاكتىكىلىق ئىمكانىيەتلەرنىڭ ئەمەلىيلىشى قاتارلىق مەسىلىلەر) نۇرغۇنلىغان يازما مەنبەلەردىكى مەلۇماتلار ھەل قىل-غۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە. يېتەرلىك دەرىجىدىكى مول ۋە ئىشەنچلىك تەسۋىرىي سەنئەت ماتېرىياللىرى قورال - ياراغ تۈرلىرىنى ئەس-لىگە كەلتۈرۈشتە مۇھىم مەنبە بولالايدۇ. شۇڭا، ماددىي مەنبە-لەرنىڭ رولى مەلۇم بولغان تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ مەزمۇنىغا ۋە ھەربىي - تارىخىي تەھلىل نەتىجىسىگە ئارخېئولوگىيىلىك قو-شۇمچە بولۇشتىن ئىبارەت. ماتېرىياللارنى سىستېمىلاشتۇرۇپ، تەسۋىرلەنگۈچى قوراللارنى ئەڭ زور دەرىجىدە ئۇششاق تۈرلەرگە ئايرىش، قېزىش ئەھۋالىنى تەپسىلىي تەسۋىرلەش، تېپىلمىلار-نىڭ ساقلىنىۋاتقان ئورۇنلىرى ۋە نەشر قىلىنىش ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇش قاتارلىق ئىشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ. تەكشۈرۈلگەن ماتېرىياللارنى سىنتېز-لاش مەسىلىلىرى ئۇ ياكى بۇ قورال تۈرىنىڭ كېلىپ چىقىش

ۋە قوللىنىلىش ۋاقتى، ياسلىش تېخنىكىسى مەسىلىلىرى بىلەن چەكلەنگەن. قورالنىڭ جەڭدە ئىشلىتىلىشى، ئايرىم تۈرلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى فۇنكسىيە ئىزچىللىقى قاتارلىق مەسىلىلەر ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار ئاساسىدا ئەمەس، بەلكى تارىخ ماتېرىياللىرىغا تايىنىپ تەھلىل قىلىنغان ياكى بۇنداق مەسىلىلەر ئومۇمەن ئېتىبارغا ئېلىنمىغان.

جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا ماتېرىياللىرى بويىچە قورالشۇناسلىق مەسىلىلىرىنى تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، ھەر قايسى مەنبە تۈرلىرىنىڭ سېلىشتۇرمىسى تۈپتىن ئوخشاشمايدىغان خاراكتېرگە ئىگە. كۆچمەنلەرنىڭ ئايرىم ئېتنىك گۇرۇپپىلىرىغا تەئەللۇق يازما مەنبەلەر پۈتۈنلەي يوق دېيەرلىك، بار بولغانلىرىمۇ بەك قىسقا، ئۇزۇندە تەرىقىسىدە ئۇچرايدۇ. تەسۋىرىي سەنئەت ماتېرىياللىرىدىن پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىمۇ چەكلىك. مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن كۆپىنچە ھاللاردا ماددىي بۇيۇملار ئاساسلىق مەنبە ھېسابلىنىدۇ. بۇ ماتېرىياللاردىن قورال ۋە ھەربىي ئىشلار تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشقا ئىمكان بېرىدىغان ئۇلگىلىك ئۇچۇرغا ئېرىشىش ئۈچۈن ئەڭ ئالدى بىلەن بۇ ماتېرىياللارنى تۈرگە ئايرىشنىڭ فۇنكسىيە ئەھمىيىتىگە ئىگە بولغان بىرلىكلىرىنى تېپىپ چىقىش پرىنسىپى بويىچە سىستېمىلاشتۇرۇش لازىم. تەجرىبە ۋە پاكىتلارغا ئاساسلانمىغان ئۇچۇرلارنى فۇنكسىيىلىك ۋەزىپىلىرى بويىچە تۈرلەرگە ئايرىش ئىشى پەقەت جەڭ ۋاستىلىرىنىڭ ھۇجۇم قىلىش ۋە قوغدىنىشتىن ئىبارەت قارىمۇقارشى فۇنكسىيىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تولۇق جۇغلانمىسى دائىرىسىدىلا مۇمكىن بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، مەركىزىي ئاسىيا، جەنۇبىي سىبىرىيە قوراللىرىنىڭ تەتقىقاتى ماتېرىياللارنى يىغىش، سىستېمىلاشتۇرۇش ۋە تۈرلەرگە ئايرىش بىلەنلا (جۈملىدىن يېقىن ۋە يىراق ئارىلىقتىن جەڭ قىلىش ۋە

قوغدىنىش قوراللىرى) چەكلەنمەستىن، بەلكى يەنە تۈرلەرگە ئايرىلغان بىرلىكلەرنى فۇنكسىيە جەھەتتىن ئەقىلگە مۇۋاپىق دە- للەش ۋە شۇ ئاساستا ھەر خىل قوراللارنىڭ ھەرقايسى تەرەققى- يات باسقۇچلىرىدىكى ئۆزئارا ئالاقىدار تۈرلىرىنى ئايرىپ چىقىش لازىم. قولغا كەلتۈرۈلگەن ئۇچۇرلار ۋە ھەربىي قوشۇنلارنىڭ قۇرۇلمىسى بىر پۈتۈن ھەربىي سىستېمىغا ئىگە بولغان مۇئەييەن تارىخىي دەۋردىكى كونكرېت ئېتىنىك گەۋدىنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتە ئا- ساس بولالايدۇ.

شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن 70 ـ يىللارنىڭ بېشىدا سىبىرى- يە ئارخېئولوگلىرى جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى قورال تېپىلمىلىرى مول بولغان ئايرىم مەدەنىيەتلەرنىڭ قورال تۈرلىرىنى تەكشۈ- رۈشكە كىرىشكەن. ئا. كۈلېمزىن بۇ تېما ئۈستىدە ئالاھىدە ئەھ- مىيەتلىك تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ ماتېرىياللىرى گەرچە بىزنىڭ ئەمگىكىمىزنىڭ خرونولوگىيىلىك چېكىدىن ھال- قىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ماقالىلىرىدىكى بەزى نۇقتىلار ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتۈش ئارتۇقچە بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئەسەرلە- ىرىدە ھەر خىل قوراللار تىپولوگىيىلىك تۈرلەرگە ئايرىلغان ۋە ئايرىم تۈرلەر قوللىنىلغان ۋاقىتلارنىڭ تەرەققىيات تەرتىپى تۈر- غۇزۇلغان ⑦. ئۇنىڭ قورال ـ جابدۇقلاردىكى ئايرىم دېتاللارنىڭ مېخانىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەجرىبىسى ۋە قەبرىلەردىن تېپىلغان قورال ـ جابدۇقلارنىڭ تارقىلىش ئەھ- ۋالىغا قاراپ جەڭچىلەرنى ئىككى تۈركۈمگە ئايرىشقا تىرىشقانلىقى دىققەتكە سازاۋەردۇر ⑧. بۇ خىل تەتقىقاتلار تاگار مەدەنىيىتىدىكى ھەربىي ئىشلارنى تەكشۈرۈش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن سى- بىرىيە قورالشۇناسلىقى ئۈچۈنمۇ مۇھىم.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، تەتقىقات پروگراممىسىدا فۇنكسىيىسى پەرقلىق بولغان تاگار قوراللىرىنىڭ ئايرىم تۈرلىرى ئۈستىدىكى

ئۆزئارا ئالاقىدار تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى يوق بولغانلىقتىن ۋە شۇ قورال تۈرلىرىنىڭ جەڭدە قوللىنىلىش ئۇسۇلىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش تەجرىبىسى ئىشلەنمىگەنلىكتىن قوراللارنىڭ ۋاقىتقا ئەگىشىپ ئۆزگىرىش سەۋەبلىرىنى ئېنىقلاشقا مۇمكىن بولمىغان. خەنجەر دەستىسىنىڭ توسۇقى قارشى تەرەپ زەربىسىنى توسۇش ئۈچۈن ئورنىتىلغان، ئۇ تەدرىجىي تەرەققىياتقا ئاساس بولغان دەپ تەھلىل قىلىنغان (73). بۇنداق پىكىرگە قوشۇلۇش تەس، چۈنكى خەنجەر سانجىغۇچى قورال بولۇپ، ئۇنىڭ توسۇقىنىڭ ئاساسلىق فۇنكسىيىسى دەستىنى ئالىقان بىلەن چىڭ تۇتۇشقا ۋە تىغ ئۇچى قاتتىق جىسىمغا ئۇرۇلغاندا قول پەسكە سىيرىلىپ كېسىلىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا ئىمكانىيەت يارىتىشتىن ئىبارەت. يەنى توسۇقنىڭ قاتتىقلىققا بولغان قارشىلىقى كەسكۈچى - سانجىغۇچى قوراللاردىكىدەك (تۈز، ئەگرى ۋە قىسقا قىلىچلار) تىغقا چۈشمەستىن، بەلكى دەستىگە چۈشىدۇ. ئاپتور تۈر بىرلىكلىرىنى ئايرىش پرىنسىپلىرىغا تولۇق ئەمەل قىلمىغان. مەسىلەن، سۆڭەك باشاقلارنىڭ تۈرلىرى بەزىدە كېسىلىشىگە قاراپ، بەزىدە شەكلىگە قاراپ ئايرىلغان، بېزەكلەر بەزىدە ئورنىتىلىش شەكلىگە قاراپ، بەزىدە يۈزىنىڭ كېسىلىشىگە قاراپ ئايرىلغان (74). ئومۇمەن ئالغاندا، كۈلېمزىنىڭ ئەمگەكلىرى، شۈبھىسىزكى، سىبىرىيە قورالشۇناسلىقىنىڭ تىكلىنىشىدە ئىجابىي رول ئوينىدى.

شۇ يىللاردا بىزمۇ 6 — 12 - ئەسىرلەردىكى يېنسەي قىرغىزلىرىنىڭ قورال - جابدۇقلىرىنى تەكشۈرۈش ئىشىنى باشلىدۇق. بۇ تەتقىقاتلىرىمىزنىڭ نەتىجىلىرى بىر يۈرۈش ئىلمىي ماقالىلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلدى ۋە بىر مەخسۇس ئەسەردە ئومۇملاشتۇرۇپ تونۇشتۇرۇلدى (75). ئۆزىمىزنىڭ ئەمگىكىمىزگە باھا بېرىشىمىز ئەپسىز بولغاچقا، ئوقۇرمەنلەرنى مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنغان تەقرىزلەرنى كۆرۈپ بېقىشقا تەۋسىيە قىلىمىز (76).

شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، بىز ئوتتۇرا ئەسىر ياۋروپا - ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرىغا دائىر كەڭ كۆلەملىك مەنبەلەر بىلەن تونۇشقانلىقىمىز ئۈچۈن مۇشۇ تېمىنى تاللىدۇق ۋە تۆۋەندىكىدەك نۇقتىئىنەزەرلەرنى چىقىش قىلدۇق: (1) يېنسەي قىرغىزلىرىنىڭ قورال تۈرلىرى قورال - ياراغلارنىڭ ھەممە ئاساسلىق تۈرلىرىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ (گەرچە ھەر قايسى تۈرلەر ئوخشاشمىغان دەرىجىدە بولسىمۇ)، ئۇلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئىمكانىيەت بار؛ (2) يېنسەي قىرغىزلىرىغا تەئەللۇق بولغان قوراللىق ھەيكەللەرنىڭ تولىسى جەنۇبىي سىبىرىيە تېررىتورىيىسىگە مەركەزلەشكەن؛ (3) بۇ يادىكارلىقلارنىڭ ئېتنىك تەۋەلىكىنى يازما مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەن دەپنە مۇراسىملىرىدىكى جەسەت كۆيدۈرۈش قائىدىسىگە ئاساسلىنىپ ئىشەنچلىك بېكىتكىلى بولىدۇ. يېنسەي قىرغىزلىرىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللىرى ئاساسىدا بۇ مەسىلىلەرنىڭ تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىدەك خىزمەت تەرتىپىنى تۇرغۇزۇشقا ئىمكانىيەت ياراتتى: قوراللارغا ئائىت ماتېرىياللارنى سىستېمىلاشتۇرۇش، قوراللارنىڭ ئايرىم تۈرلىرىنى تىپولوگىيىلىك تۈرلەرگە ئايرىش، بۇ تۈرلەرنى ئۇرۇش ۋاسىتىلىرىنىڭ بىر پۈتۈن توپلىمىغا يىغىنچاقلاش ۋە مۇشۇ توپلام بىلەن ھەربىي قوشۇنلار ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى بىرلەشتۈرۈپ قىرغىزلارنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش. ھاسىل قىلىنغان نەتىجىلەر ئۇرۇش تارىخىدىكى ۋەقەلەر بىلەن سېلىشتۇرۇلۇپ قايتا تەكشۈرۈلۈشى لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بىز قىرغىزلارنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنى ئايرىم ھادىسە ئەمەس، بەلكى ياۋروپا - ئاسىيا كۆچمەنلىرى ھەربىي ئىشلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمى دەپ قارايمىز. تەجرىبىلەر شۇنى كۆرسەتتىكى، بىزنىڭ پروگراممىمىزنى باشقا كۆچمەنلەر مەدەنىيەتلىرىدىكى شۇنىڭغا ئوخشاش مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتىمۇ قوللىنىشقا

بولىدۇ (77). بىز يەنە قوراللارنى تۈرگە ئايرىشتىكى نەزەريە مەسىلىلىرى، تۈرگە ئايرىش بىرلىكلىرىنىڭ بەلگىلىرى ۋە تەرتىپىنى بەلگىلەش، فورمال لوگىكا ئاساسىدا تۈرگە ئايرىشنىڭ توغرا ياكى خاتا بولغانلىقىنى قايتا تەكشۈرۈش قاتارلىق مەسىلىلەرگىمۇ ئەھمىيەت بەردۇق (78).

ئۆتكەنكى يىللاردا سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قوراللىشۇناسلىقى تېما، خرونولوگىيە ۋە تېررىتورىيە جەھەتلەردە زور دەرىجىدە كېڭەيدى. ھازىر قوراللىشۇناسلىق تېمىسىدىكى ماقالىلەردە ۋە شۇ تېمىدىكى مەخسۇس ئەسەرلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك قىسىملىرىدا مىنوسىن ئويمانلىقى، تۈۋا، موڭغۇلىيە، بايقال ئەتراپى ۋە يىراق شەرق زېمىنلىرىدىكى تاش، مىس، دەسلەپكى تۆمۈر قوراللار دەۋرلىرىگە، ئوتتۇرا ئەسىرلەرگە ياتىدىغان مەدەنىيەتلەر تەتقىق قىلىنماقتا. مۇھىمى، قوراللىشۇناسلىق مەسىلىلىرى، جۈملىدىن سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ماتېرىياللىرى ئاساسىدىكى تەتقىقاتلار مۇتەخەسىسلەر كولېكتىپلىرى تەرىپىدىن تۈتۈلماقتا. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بۇ ساھەدە ئەجىر سىڭدۈرۈۋاتقان تۆۋەندىكى تەتقىقاتچىلارنى تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك: ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى يىراق شەرق ئاھالىسىنىڭ قوراللىرى ساھەسىدە — ي. دېرېۋيانكو، ۋ. مېدۋېدېۋ، ل. سىمىنچېنكو، ئو. گالاكتىئونوۋ، يۇ. ۋاسىلىيېۋ، ۋ. خورېۋ، ۋ. شاۋكۇنوۋ (79)؛ بايقال ئەتراپىدىكى ھۇنلارنىڭ قوراللىرى ساھەسىدە — پ. كونوۋالوۋ (80)؛ بايقال ئەتراپىدىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى ساھەسىدە — ي. كوۋىچېۋ، ۋ. نېمىدوۋ، د. كرىلوۋ، يۇ. خۇدياكوۋ (81)؛ ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى تۈۋا كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى ساھەسىدە — ب. ئوۋچىننىكوۋا، يۇ. خۇدياكوۋ (82)؛ ئالتاي ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى ساھەسىدە — د. ساۋىنوۋ، س. نېستېروۋ، يۇ. خۇدياكوۋ (83)؛ غەربىي

سىبىرىيە ئاھالىسىنىڭ قوراللىرى ساھەسىدە — ل. چىندىنا، ئا. سولوۋيوۋ، ۋ. مولودىن، ب. كونىكوۋ، يۇ. پلوتنىكوۋ ۋە يۇ. خۇدياكوۋ (81)؛ ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى شەرقىي قازاقىستان كۆچ-مەنلىرىنىڭ قوراللىرى ساھەسىدە — يۇ. پلوتنىكوۋ (82)؛ ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى موڭغۇلىيە كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى ساھە-سىدە — م. گورىلىكا، يۇ. خۇدياكوۋ (83)؛ مىنۇسىن ساھەسىدە — يۇ. خۇدياكوۋ (84). مۇھىم ئىجابىي پاكىت سۈپىتىدە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، سىبىرىيىدە 70 ـ يىللارنىڭ بېشى-دىن باشلاپ قوراللىشۇناسلىق ئىلمى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى-نىڭ ئىلمىي خىزمەتلىرىدىكى دائىمىي تېمىغا ئايلاندى (85). مۇ-شۇنىڭدىن قارىغاندا، بۇ خىل يۇزلىنىشنىڭ شىمالىي ئاسىيا ماتېرىياللىرى ئاساسىدا داۋاملىق راۋاجلىنىدىغانلىقىدىن ئۈمىد كۈتۈشكە بولىدۇ. 80 ـ يىللارنىڭ بېشىدا سىبىرىيە ۋە مەركە-زىي ئاسىياغا دائىر تۈنجى قوراللىشۇناسلىق ئەسەرلىرى توپلىمى يورۇقلۇققا چىقتى (86).

ئاخىرقى ئون يىلدىن بۇيانقى تەتقىق قىلىنىدىغان رايوندىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ ماتېرىياللىرىغا دائىر قوراللىشۇ-ناسلىق ئەسەرلىرىنىڭ تولىسى قېزىلمىلار ۋە مۇزېي ئەۋرىشكىلە-رى ماتېرىياللىرىنى سىستېمىلاشتۇرۇش ۋە تۈرگە ئايرىشقا بې-غىشلانغان. ئاپتورلارنىڭ كۆپىنچىسى تۈرگە ئايرىش بىرلىكلە-رىنىڭ بەلگىلىرىنى ئۇلارنىڭ تارقىلىش دەرىجىسى بويىچە تاللاش-تىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى ئۇسۇلغا ئەمەل قىلماقتا. بۇ ئۇسۇل بويىچە تاللىنىدىغان بەلگىلەر مۇنداق: قورال ياسالغان ماتېرى-يال، تۇتاشتۇرۇلغۇچى قىسمىنىڭ شەكلى (ئورنىتىش ئۇ-سۇلى)، ئىش قىسمىنىڭ كېسىلىشى، ئىش قىسمىنىڭ شەكە-لى. شۇنىڭ، بۇلارنىڭ پەرقلىرى پەقەت تۈرگە ئايرىش بىرلىكلە-رىنىڭ ئاتالغۇلىرىدىلا ئىپادىلىنىدۇ. قىسمەن ھاللاردا مەلۇم بىر رايون ياكى ئايرىم مەدەنىيەت دائىرىسىدىكى ئايرىم قورال تۈرلە-

رىنىڭ تەرەققىياتىنى ئېنىقلاشقا بولغان ئۇرۇنۇشلار كۆرۈلىدۇ. سىبىرىيىدىكى ئوتتۇرا ئەسىر قوراللىرىنىڭ تەتقىقات تەجرىبىسىدىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، كونكرىت قورال تۈرىنىڭ تەرەققىياتىنى تەھلىل قىلىشتا شۇ مەدەنىيەتكە ياتىدىغان بارلىق قوراللارنىڭ تەرەققىياتىنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك. جەنۇبىي سىبىرىيە دائىرىسىدىكى قورال - جابدۇقلارنىڭ ئېتنىك مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكلىرىنى ئېنىقلاشقا قارىتىلغان ئۇرۇنۇشلار قىزىقارلىق بولغان، بۇ جەھەتتە د. ساۋىنوۋنىڭ ئەسىرى دىققەتكە سازاۋەردۇر. بۇ ئەسەردە جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى ھۇن، قەدىمكى تۈرك ۋە موڭغۇل دەۋرلىرىگە تەئەللۇق مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيالارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى تەھلىل قىلىنغان (90). بۇنىڭدا يەنە سايان ئالتاي تېررىتورىيىسىدىكى تۈرلۈك ئېتنىك تۈركۈملەرنىڭ قەدىمكى تۈرك دەۋرىدىكى قول بىلەن ئاتىدىغان قوراللىرى مىلادىيە 1 - مىڭ يىل مەدەنىيىتى رامكىسى ئىچىدە مەخسۇس تەتقىق قىلىنغان. ئاپتور ھەر خىل ئوق ۋە يا تۈرلىرىنىڭ ئېتنىك ئالاھىدىلىكلىرى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئايرىم بىر رايون دائىرىسىدىكى مۇستەقىل تەرەققىياتىنى تونۇشتۇرغان.

ئى. بېرخ، س. دنىپروۋ، س. مىنىياېۋ، ن. زىنىياكوۋلار بايقال ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە يادىكارلىقلىرى ئىچىدىكى قورال - جابدۇقلار ئۇستىدە مېتاللوگرافىيىلىك ۋە خىمىيىلىك تەكشۈرۈش تەجرىبىسىنى ئىشلىدى. ئۇلارنىڭ تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى تۈرلۈك تارىخىي دەۋرلەردىكى مۇشۇ تېررىتورىيىلەرنىڭ قورال ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنى سېلىشتۇرۇشقا ئىمكانىيەت ياراتتى (91).

م. گورېلىك ئۇزاقتىن بۇيان قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر جەڭچىلىرىنىڭ تاشقى قىياپىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىشى بىلەن شۇغۇللانماقتا. ئاخىرقى يىللاردىن بېرى ئۇ مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ تەسۋىرىي سەنئەت ماتېرىيالىلىرىنى ماددىي

مەنبەلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلماقتا. قەدىمكى تۈرك، قىتان ۋە موڭغۇل جەڭچىلىرىنىڭ ئىلمىي، بەدىئىي ئۇسۇل بىلەن ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن تاشقى قىياپەتلىرى زور ئىلمىي ئەھمىيەتكە ئىگە (92).

تەبىئەتشۇناسلىق ۋە تېخنىكا ئۇسۇللىرىنى قوللىنىش ئارقىلىق قورال - جابدۇقلارنىڭ فۇنكسىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى تەتقىق قىلىش ھازىرقى سىبىرىيە قورالشۇناسلىقىدىكى ئالاھىدە بىر تېما بولۇپ قالدى. ھەر خىل قورال تۈرلىرىنىڭ فۇنكسىيىلىك ئىقتىدارلىرىنىڭ ئېنىقلىنىشى كەلگۈسىدە قوراللارنىڭ ئەقىلگە مۇۋاپىق رەۋىشتە تۈرگە ئايرىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىش بىلەنلا قالماي، بەلكى تەتقىق قىلىنىدىغان ۋاقىت ۋە ئورۇندىكى جەڭ ۋاستىلىرى تەرەققىياتىنىڭ سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاشقىمۇ شارائىت ھازىرلايدۇ. بۇنداق تەكشۈرۈشلەرنىڭ نەتىجىسى ھازىرقى زاماندىكى نۇر ۋە ئېلېكتر دولقۇنىنى ئۆتكۈزۈش ۋاستىلىرىنى تەتقىق قىلىشقىمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ (93).

قورالشۇناسلىقنىڭ سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى ئىچىدىكى مۇستەقىل ئىلمىي يۆنىلىش بولۇپ ئايرىلىپ چىققانلىقى قورال - ياراغ ماتېرىياللىرىنى يېغىش ۋە تەھلىل قىلىشتىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى شەكلىنى ئۆزگەرتمىدى، گەرچە ئۇلارغا بىر قىسىم تولۇقلاشلارنى ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، يېقىنقى ئون يىلدىن بۇيان تەكشۈرۈلىدىغان تېررىتورىيىدىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ بۇرۇندىن مەلۇم بولغان ۋە يېڭىدىن ئېنىقلانغان مەدەنىيەتلىرىگە تەئەللۇق قورال - جابدۇق ئۆرنەكلىرىنى تولۇقلاش ئىشى داۋاملاشتى. ئى. ئاسىيېۋ (94) بايقال ئەتراپىدىكى، ي. خامزىنا (95) غەربىي بايقالدىكى، ئى. كىرىلوۋ، ي. كوۋىچېۋ، ۋ. نېمىروۋلار (96) شەرقىي بايقالدىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ، پ. كونوۋالوۋ (97) قەدىمكى ھۇنلارنىڭ ماتېرىياللىرىنى توپلىدى. ئاندىن بۇ ماتېرىياللار سىستېمىلاشتۇرۇلدى. ئوتتۇرا

يېنسەي ئارخېئولوگىيىسىدە موڭغۇل دەۋرىدىكى قىرغىز مەدەنىـ
يىتىنىڭ مەۋجۇت بولغان ۋاقتىنى ئېنىقلاشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلـ
دى (98). غەربىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسىدە يۇقىرى ئوب
مەدەنىيىتىنىڭ دەۋرلەرگە بۆلۈنۈشى تولۇقلاندى. ئوتتۇرا ئوبقا
تەئەللۇق بولغان ئوتتۇرا ئەسىر يادىكارلىقلىرى ئايرىم رېلكىن
مەدەنىيىتى قىلىپ ئايرىلدى (99). ئالتاي دالالىرى ۋە شەرقىي
قازاقىستان يادىكارلىقلىرىنىڭ ئېتنىك تەۋەلىكى قايتىدىن شەرھـ
لەندى (100). سايان — ئالتايغا تەئەللۇق ئوتتۇرا ئەسىر يادىكارـ
لىقلىرىنىڭ ئېتنىك مەدەنىيەت رايونلىرىغا بۆلۈنۈش مەسىلىلىرى
جىددىي ئىشلەندى (101)، ئالتاي ۋە تۇۋادىكى قەدىمكى تۈرك
يادىكارلىقلىرى تەتقىق قىلىندى (102). موڭغۇلىيىدىكى بىر قاتار
ھۈن، ئوتتۇرا ئەسىر يادىكارلىقلىرىمۇ تەكشۈرۈلدى (103). ئوتتۇـ
را ئەسىردىكى مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرى يادىكارلىقلىرىنىڭ
خرونولوگىيە ۋە ئېتنىك مەدەنىيەت تەۋەلىكىگە مۇناسىۋەتلىك
مەسىلىلەرنى ئېنىقلاشتا گەرچە زور مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەلـ
تۈرۈلگەن بولسىمۇ، بۇ ساھەدىكى يەنە بىر مۇنچە مەسىلىلەرنى
داۋاملىق ئايدىڭلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

بايان قىلىنىدىغان دەۋردە تەسۋىرىي سەنئەت مەنبەلىرىنىڭ
دائىرىسى زور دەرىجىدە كېڭەيدى. بايقال ئەتراپى، تۇۋا، موڭغۇـ
لىيە، ئالتاي، مىنۇسىن ئويمانلىقىدىن يېڭىدىن تېپىلغان ئوتتۇـ
را ئەسىر قىيا تاش سۈرەتلىرى ئىلمىي تەتقىقاتقا كىرگۈزۈلدى
ۋە تەكشۈرۈلدى (104). مەركىزىي ئاسىيا تارىخىغا ئائىت جۇڭگو،
ئەرەب ـ پارس ۋە تۈرك مەنبەلىرىنىڭ تەرجىمىلىرى قايتىدىن
تۈزىتىلىپ نەشر قىلىندى (105). ھۈن، ئۇيغۇر، موڭغۇل ۋە
مۇشۇ رايوندىكى باشقا خەلقلەرنىڭ تارىخلىرىغا دائىر ئىلمىي
ئەسەرلەر ئېلان قىلىندى. بۇ ئەسەرلەردە ئۇرۇش تارىخىغا مۇناـ
سىۋەتلىك مەسىلىلەرمۇ يورۇتۇلدى (106).

شۇنداق قىلىپ، ئاخىرقى يىللاردىن بېرى ئوتتۇرا ئەسىر

كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا ئائىت مەنبەلەر دائىرىسى زور دەرىجىدە كېڭەيدى. مۇتەخەسسىسلەر مەركىزىي ئاسىيانىڭ سىياسىي ۋە ئېتنىك تارىخىغا قارىتا بۇرۇن شەكىللەنگەن كۆز قاراشلارنى تولۇقلىدى ۋە تۈزەتتى. جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە قوشنا رايونلارنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ئۇرنەكلىرىنىڭ خرونولوگىيىسى ۋە تۈرلەرگە ئايرىلىشى تۈزىتىلدى. قوراللار ۋە ھەربىي ئىشلارنى تەكشۈرۈش مېتودىكىسى ئىشلەپ چىقىلدى ۋە بۇ جەھەتتىكى تەجرىبىلەر كۆپەيدى. بۇ ئۇتۇقلار مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئوتسىز تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە ئائىت يىغىلغان مەلۇماتلارنى ئومۇملاشتۇرۇشقا ئىمكانىيەت ياراتتى. ھەربىر كونكرېت كۆچمەنلەر مەدەنىيىتىنىڭ رامكىسى ئىچىدىكى بۇ خىل خىزمەتنىڭ ۋەزىپىسى قوراللارغا ئائىت يىغىلغان ماتېرىياللارنى سىستېمىلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇپ، تۆۋەندىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ئايرىم قورال تۈرلىرىنىڭ تىپولوگىيىلىك تۈرلەرگە ئايرىلىشى، ئۇرۇش ۋاستىلىرىنىڭ ئۇرنەكلىرىنى ئېنىقلاش، ھەربىي تەشكىلاتلارنىڭ قۇرۇلمىسىنى ئېنىقلاش، شۇ ئاساستا ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، تاللاپ ئېلىنغان ۋاقىت ئىچىدىكى ئايرىم مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى تەھلىل قىلىش ۋە ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرىدىكى تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى ئېنىقلاش ئارقىلىق مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئېنىقلاش، مەلۇم رايون دائىرىسىدىكى ھەربىي ئىشلاردا ماكان ۋە زامانغا قاراپ يۈز بەرگەن يېڭىچە ئۆزگىرىش مېخانىزمىنى تېپىپ چىقىش لازىم.

بۇ مەسىلىلەرنىڭ ھەل قىلىنىشى كەڭ دائىرىلىك مەنبەلەرگە ئاساسلىنىدۇ. بىز جۇڭگو، ئەرەب، پارس، قەدىمكى تۈرك، ئۇيغۇر، قىرغىزلارنىڭ رۇنىك يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ رۇس، نېمىس ۋە فرانسۇزچە تەرجىمىلىرىدىن، ھەر خىل تەسۋىرىي

مەنبەلەردىن (رەسىملەر، تام سۈرەتلىرى، ھەيكەللەر) پايدىلاندۇق. مەزكۇر ئەسەرگە كىرگۈزۈلگەن ئاساسلىق مەنبەلەر كاتېگورىيىسى بىز قىدىرىش جەريانىدا تاپقان ۋە مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ئىچىدىكى قورال - جاب-دۇقلاردىن ئىبارەت، شۇنداقلا بىز پايدىلانغان تېپىلمىلار تۆۋەندىكى ئورۇنلاردا ساقلانماقتا: دۆلەتلىك گۈزەل سەنئەت مۇزېيى، دۆلەتلىك تارىخ مۇزېيى، ئومسكي ئوبلاستلىق تەزكىرە مۇزېيى، تومسكي دۆلەتلىك ئۇنىۋېرسىتېتى ئارخېئولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە مۇزېيى، نوۋوسىبىرسك ئوبلاستلىق تەزكىرە مۇزېيى، س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى سىبىرىيە ۋە يىراق شەرق خەلقلىرىنىڭ تارىخ مەدەنىيەت مۇزېيى، قىرغىزستان جۇمھۇرىيەت مۇزېيى، ئالتاي رايونلۇق مۇزېيى، تاغلىق ئالتاي ئوبلاستلىق مۇزېيى، ۋ. بىئانكى نامىدىكى بىي مۇزېيى، كراسنويارسك ئۆلكىلىك مۇزېيى، خاكاس ئوبلاستلىق تەزكىرە مۇزېيى، ن. مارتيانوۋ نامىدىكى مىنۇسىن مۇزېيى، ئالدان مادىر نامىدىكى قىزىل مۇزېيى، ئىركۇتسك ئوبلاستلىق تەزكىرە مۇزېيى، بۇرياد ئوبلاستلىق تەزكىرە مۇزېيى، كەختىن تەزكىرە مۇزېيى، چىتا ئوبلاستلىق تەزكىرە مۇزېيى، موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى دۆلەتلىك مەركىزىي مۇزېيى، مۇرەن شەھەرلىك تەزكىرە مۇزېيى. ئەسەرنى يېزىش جەريانىدا تۆۋەندىكى ئىلمىي تەتقىقات ئورۇنلىرىنىڭ فوندلىرىدىن پايدىلاندۇق: س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە ئىنستىتۇتى س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى، قىرغىزستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ ئىنستىتۇتى قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ ئىنستىتۇتى ئارخېئولوگىيە تەجرىبىخانىلىرى، ئارخېئولوگىيە تەجرىبىخانىلىرى، كېم دۆلەتلىك ئۇنىۋېرسىتېتى ئارخېئولوگىيە كافېدراسى، ئىركۇتسكي دۆلەتلىك ئۇنىۋېرسىتېتى ئارخېئولوگىيە تەجرىبىخانىلىرى، موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ ئىنستىتۇتى ЧГПИ ئارخېئولوگىيە تەجرىبىخانىلىرى، س

س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە ئىنستىتۇتى، س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە ئىنستىتۇتى، س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى، قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى، قىرغىزىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ ئىنستىتۇتى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ ئارخىپلىرى.

بىز مەزكۇر كىتابتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەرگە پىكىر قاتناشتۇرغان ۋ. بۇتانايېۋ، ئې. ۋادېتسكايا، ئا. گراچ، ئى. كو-جومبېردىيېۋ، ئا. لىپسكىي، س. نېستېروۋ، يۇ. پلوتنىكوۋ، خ. پەرلە، د. چەۋەندورجولاغا ۋە مۇزېيلارنىڭ، ئىلمىي تەتقىقات ئورۇنلىرىدىكى فوندلارنىڭ، ئارخىپلارنىڭ ماتېرىياللىرىنى يىغىشقا ياردەم بېرىپ، قېزىلمىلار ئىچىدىكى تېخى ئاشكارىلانمىغان ماتېرىياللارنى بىزنىڭ پايدىلىنىشىمىزغا بەرگەن بارلىق خادىملارغا مىننەتدارلىق بىلدۇرىمىز. بىز يەنە ئۇستازلىرىمىز — ئاكادېمىك ئا. ئوكلادىنكوۋقا ۋە س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇخبىر ئەزاسى ئا. دېرېۋيانكوغا، شۇنداقلا س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ - فىلولوگىيە ۋە پەلسەپە ئىنستىتۇتىدىكى ئىناق ئارخېئولوگلار كوللېكتىپىغا ئالاھىدە تەشەككۇر ئېيتىمىز.

مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرىغا ئائىت ماتېرىياللارنى سىناقتىن ئۆتكەن ئۇسۇللار ئاساسىدا ئومۇملاشتۇرۇش، سىستېمىلاشتۇرۇش ۋە تەھلىل قىلىش تەجرىبىسى پۇتۇن ياۋروپا - ئاسىيا دالىلىرىدىكى ئۇرۇش سەنئىتى تارىخىنىڭ بىز قاراپ چىقىۋاتقان دەۋرىنى تەتقىق قىلىشقا پايدىلىق بولۇشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

بىرىنچى قىسىم

كېيىنكى قەدىمكى زامان دەۋرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى

(مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىر — مىلادىيە 5 ـ ئەسىر)

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدا كۆچمەنلەر دۇنياسىدا زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. ياۋروپا ـ ئاسىيا هاياتىدا هېچقانچە كۆرۈنەرلىك رول ئوينىمىغان قەبىلىلەر دۇنيا تارىخىنىڭ سەهنىسىدە پەيدا بولدى: قارا دېڭىز بويلىرىدا سارماتلار، يېقىن ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا پارفيانلار ۋە توخارلار، مەركىزىي ئاسىيادا هۇنلار باش كۆتۈردى. تەتقىقاتچىلارنىڭ بۇ ۋەقەلەر ياۋروپا ـ ئاسىيا دالىلىرىغا خاس بولۇپ، جايلاردىكى كۆچمەنلەر مەدەنىيەتلىرىنى ئۆزگەرتىۋەتكەن هادىسىلەرنىڭ بىر قىسمى دەپ هېسابلىغانلىقى بىكار ئەمەس. يايلاقلاردا ئاسىيا كۆچمەنلىرى كۆپەيدى. ئۇ جايلارنىڭ ئىلگىرىكى ئاهالىلىرى تەدرىجىي هالدا كۆچمەنلەر دۇنياسىنىڭ چەت ـ ياقا يەرلىرىگە سىقىپ چىقىرىلدى، ئاسىمىلياتسىيە قىلىندى ياكى ئۆزلىرى ئىشغال قىلغان دېهقانچىلىق مەملىكەتلىرىدە ئولتۇراقلاشتى.

ۋەقەلەرنىڭ بۇنداق راۋاجلىنىشىدا تۆۋەندىكىدەك بىر نەچچە خىل سەۋەبلەر بار: دېهقانچىلىق مەدەنىيىتى ئەللىرىدە قۇلدارلىق سىستېمىسى كىرىزىسقا دۇچ كەلدى، شەرق ئەللىرىدىكى يۇنان دۆلەتلىرى ئاجىزلاشتى، سىكىف دۆلىتى يىمىرىلدى، سارماتلار

رىم ئىمپېرىيىسى تەۋەسىگە ئىچكىرىلەپ كىردى. بۇنىڭ بىلەن، ياۋروپا ـ ئاسىيا يايلاقلىرىنىڭ غەربىي رايونلىرىدىكى بىر قىسىم ئاھالە كۆچۈپ كېتىپ، ئارقا سەپ ئاجىزلاشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىدىن بولغان ھۇنلار سەددىچىن سېپىلىدا قاتتىق قارشىلىققا ئۇچراپ، خەن ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنلىرىنى بېسىۋالالمىدى، لېكىن ئۇلار شۇ ئۇرۇش-لار داۋامىدا بىرلىككە كەلگەن ھەربىي ـ مەمۇرىي تۈزۈمىدىكى دۆلىتىنى قۇردى. بۇ دۆلەت يات كۆچمەن ئاھالىلەر ياشايدىغان كەڭ يايلاقلارنى بويسۇندۇردى. مەركىزىي ئاسىيانىڭ بىر مۇنچە جايلىرىدا ھۇنلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى قورال ـ ياراغ ھۇنەرۋەنلىكىدە مىسىنىڭ ئورنىنى پۈتۈنلەي تۆمۈر ئىگىلىگەن دەۋرگە توغرا كەلدى. گەرچە يايلاق دائىرىسىنىڭ غەربىي رايونلىرىدا بۇ جەريان خېلى بۇرۇنلا باشلانغان بولسىمۇ، قورال ئىشلەپچىقىرىشتىكى تېخنىكىلىق ئۆزگىرىش جايلاردىكى مېتالچىلىق ۋە مېتال پىشۇقلاپ ئىشلەش ھۇنىرى ئاساسىدا ۋۇجۇدقا چىققان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شەرقىي ئاسىيادىن ئېسىل قوراللارنىڭ ئىمپورت قىلىنغانلىقى، جەڭلەردە قورال ـ جابدۇقلارنىڭ ئولجا ئېلىنغانلىقى، ھۇجۇم ۋە قوغدىنىش ۋاستىلىرىنىڭ سېلىق ھېسابىدا يىغىلغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلارمۇ خاتىرىلەنگەن.

ھەربىي ـ تېخنىكا ساھەسىدىكى مۇھىم ئۆزگىرىشلەر شەرقتىكى كۆچمەنلەرنىڭ تاكى كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ماھىيەتلىك تەسىر كۆرسەتتى. ئەڭ ئالدى بىلەن، يېڭىچە مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيانىڭ ئىجاد قىلىنغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ خىل يانىڭ ئۇزۇن ھەم سالماقلىقى ئوقنىڭ خېلى يىراققا ئېتىلىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلدى. ئۇچ يانلىق تۆمۈر ئوق ئۇچلىرى كەڭ تارقالدى. ئوقلارنىڭ ياغاچ دەستىسىگە كۆپ ھاللاردا ئىسقىرتقۇچى سۆڭەك شارىكلار بېكىتىپ قويۇلاتتى.

مۇرەككەپ تەركىبلىك يا ۋە ئوقتىناك قوللىنىلىشى كۆچمەنلەرنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى يىراق ئارىلىقتىن ھۇجۇم قىلىدىغان تارقاق سەپ تاكتىكىسىنىڭ ئۈنۈمىنى ئۆستۈردى.

مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ھۇنلار رەھبەرلىكىدىكى بىرلىككە كەلگەن مەملىكەتتە ئۇيۇشقاندىن كېيىن ھەربىي تەشكىلىي ئىشلاردا زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. تەڭرىقۇت رەھبەرلىكىدىكى مۇكەممەل ھەربىي - مەمۇرىيەت سىستېمىسىنىڭ قۇرۇلۇشى شۇ خىل ئۆزگىرىشلەرنىڭ مۇھىم ئالامىتى بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، «ھاكىممۇتلەقلىق» ئىدىيىسى كۆچمەنلەر دۇنياسىدا يايلاق دۆلەت تەشكىلاتلىرىدىكى رەھبەرلەرنىڭ ئاساسلىق سىياسىي مۇددىئالىرىدىن بىرىگە ئايلاندى.

بىرىنچى باب ھۇنلاردا يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرىنىڭ يېڭى تۈرلىرىنىڭ شەكىللىنىشى

ھۇنلارنىڭ ھەربىي - سىياسىي تارىخى، ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى، قورال - ياراغلىرى ۋە ئۇرۇش سەنئىتىگە دائىر ماتېرىياللار مەركىزىي ئاسىيانىڭ تارىخى ۋە ئارخېئولوگىيىسى بىلەن شۇغۇللانغۇچى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ دىققىتىنى كۆپ قېتىم جەلپ قىلدى. شۇ مۇتەخەسسىسلەر بىر يۇرۇش يازما مەنبەلەرنى (بۇلارنىڭ ئىچىدە تولىسى شەرقىي ئاسىياغا تەئەللۇق) ئىلمىي تەتقىقاتقا كىرگۈزدى ۋە تەتقىق قىلدى ①. بايقال، تۇۋا، ئالتاي، موڭغۇلىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ يەنىمۇ جەنۇبتىكى رايونلىرىدىن تېپىلغان ھۇن مەدەنىيىتىنىڭ يادىكارلىقلىرى يىغىلدى، توپلاندى، ۋە جىددىي تەكشۈرۈلدى ②. بايقال ③ ۋە موڭغۇلىيىدىن ④ تېپىلغان ھۇن قوراللىرى تەھلىل قىلىندى. ھازىرغا قەدەر ھۇن قوراللىرىغا دائىر كۆپلىگەن يېڭى ماتېرىياللار تېپىلدى. ھۇن مەدەنىيىتى تارقالغان ھەممە تېررىتورىيىلەرنىڭ مەلۇماتلىرىنى تولۇق تەكشۈرۈپ چىقىش زۆرۈر. ھالبۇكى، بىر قاتار ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلارنىڭ ھۇن مەدەنىيىتىگە تەۋە بولۇش - بولماسلىق مەسىلىسىدە ئالىملارنىڭ كۆز قاراشلىرى بىردەك ئەمەس. بىر قىسىم ئالىملار ھازىرقى جەنۇبىي سىبىرىيە ماتېرىياللىرىنىمۇ ھۇنلارغا تەۋە دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ھۇن قوراللىرىنىڭ تۈرلىرى ناھايىتى خىلمۇخىل، ھۇنلارنىڭ يىراق ئارىلىقتىن جەڭ قىلىش قوراللىرى خېلى كۆپ، لېكىن يېقىن ئارىلىقتىن جەڭ قىلىش قوراللىرى ۋە قوغدىنىش ۋاستە-

لىرىگە ياتىدىغان تېپىلمىلار ناھايىتى ئاز، بۇنداق مەلۇماتلارنى يازما يادىكارلىقلار ۋە تەسۋىرىي سەنئەت ماتېرىياللىرى بىلەن قىسمەن تولۇقلاشقا بولىدۇ.

ھازىرقى تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ قارىشىچە، شەھەر خارابىلىرى، ئولتۇراق جايلار، «بەگلەرنىڭ» قەلئەلىرى، «پۇقرالارنىڭ» قەبرىلىرى، قىيا تاش رەسىملىرى ھۇن يادىكارلىقلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار ئازدۇر - كۆپتۇر ھۇنلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنىڭ ئۈچۈرلىرى بولالايدۇ. بۇ يادىكارلىقلار ھۇن دۆلىتىنىڭ راسا گۈللەنگەن دەۋرىدىكى زېمىنلىرىدىن بولغان بايقال، موڭغۇلىيە، ئىچكى موڭغۇل، تۇۋا ۋە ئالتايدىن تېپىلغان. بىر مەزگىل ھۇنلارنىڭ تەسىر دائىرىسىدە بولغان شەرقىي تۇركىستاندا بۇنداق يادىكارلىقلار تېپىلمىدى.

تەتقىقات ئىشلىرىمىزدا لېنىنگراد، نوۋوسىبىرسىك، ئۇلان ئۇدە، كەختە، ئۇلان باتۇردىكى ئارخېئولوگىيىلىك مۇزېيلار، ئىلمىي ئىنستىتۇتلار ۋە مەكتەپلەردە ساقلىنىۋاتقان ماتېرىياللاردىن پايدىلاندۇق. بىر قىسىم ماتېرىياللارنى ئاشكارا ئېلان قىلىنغان كىتاب - ژۇرناللاردىن تاپتۇق.

ھۇن جەڭچىلىرىنىڭ قوراللىرى يىراق ۋە يېقىن ئارىلىقتىن جەڭ قىلىش ۋە قوغدىنىش ۋاستىلىرىدىن ئىبارەت بولغان. نۇرغۇنلىغان ھۇن يادىكارلىقلىرى يىراق ئارىلىقتىن جەڭ قىلىش قوراللىرى (يا ۋە ئوقلارنىڭ قالدۇقلىرى) ۋە كىيىملەرنى (ساۋۇتلارنىڭ قالدۇقلىرىنى) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئوقيالار

ئوقيالارنىڭ تۈرى بىر خىللا بولۇپ، ھەممىسى مۇرەككەپ تەركىبلىك. ئۇلارنى تارقىلىش ئورنى ۋە سانىغا قاراپ بىر نەچچە تىپقا ئايرىشقا بولىدۇ ⑤.

1 ـ تىپ، يانىڭ ئۇچى ۋە ئوتتۇرىسىدىكى يان قاپلىغۇچىلار. جەمئىي 11 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: شۇمۇرت جىلغىسى (بايقال)، 14 ـ، 49 ـ، 50 ـ، 60 ـ قەبرىلەر؛ ئىل جىلغىسى (بايقال)، 45 ـ، 47 ـ، 50 ـ، 53 ـ قەبرىلەر؛ ئىۋولگىن خارابىسى (بايقال) ⑧؛ تەبىش ئۇل (موڭغۇلىيە)، 7 ـ قەبرە ⑦. يانىڭ ئەسلىدىكى چوڭ ـ كىچىكلىكىنى ئېنىقلاشقا مۇمكىن بولمىدى. يانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يان قاپلىغۇچىلار ئۇزۇن، كەڭ، سوقىچاق شەكىلدە. يانىڭ ئۇچىدىكى قاپلىغۇچىلار ئۇزۇن، تار، سەل ئىگىلگەن، كىرىچنى باغلاش ئۈچۈن ئېرىقچە شەكلىدە كېسىپ قويۇلغان. قاپلىغۇچىلارنىڭ سىرتقى يۈزى سىلىقلانغان، ئىچكى يۈزى ياغاچ ياغا چىڭ بېكىتىش ئۈچۈن قىيپاش ياكى تور شەكلىدىكى كېسىكچىلەر بىلەن قاپلانغان ⑧.

2 ـ تىپ، يانىڭ ئۇچلىرىدىكى، ئوتتۇرىسىدىكى يان قاپلىغۇچىلار ۋە ئوتتۇرىدىكى ئۆتۈشمە قاپلىغۇچىلار. جەمئىي ئۈچ نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئىل جىلغىسى، 48 ـ قەبىرە؛ شۇمۇرت جىلغىسى، 58 ـ قەبرە ⑨؛ چاندىمان ئۇل (موڭغۇلىيە)، 29 ـ قەبرە ⑩. گ. سوسنوۋسكي ۋە د. چەۋەندورجىنىڭ مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا، يانىڭ ئۇزۇنلۇقى 4.1 مېتىر ⑪. ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچىلار ئۇزۇن، كەڭ، سوزۇنچاق شەكىلدە، ئوتتۇرىدىكى ئۆتۈشمە قاپلىغۇچ تار، سەل ئىگىلگەن، كىرىچنى بېكىتىش ئۈچۈن ئېرىقچە شەكلىدە كېسىپ قويۇلغان.

3 ـ تىپ، يانىڭ ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچىلار، مۇرەككەپ يان قاپلىغۇچىلار ۋە يانىڭ ئۇچلىرىدىكى قاپلىغۇچىلار. جەمئىي تۆت نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئىل جىلغىسى، 51 ـ قەبرە؛ شۇمۇرت جىلغىسى، 61 ـ قەبرە ⑫؛ تەبىش ئۇل، 1 ـ قەبرە؛ سۇل تولغوي (موڭغۇلىيە)، 1 ـ قەبرە

⑭. پ. كونوۋالوۋنىڭ مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا، يانىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.6 مېتىر ⑮. يانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يان قاپلىغۇچلار ئۇزۇن، كەڭ ياكى تار، سوزۇنچاق شەكىلدە. مۇرەككەپ يان قاپلىغۇچلار قىسقا، كەڭ ياكى تار، سەل ئىگىلگەن. يا ئۇچلىرىدىن بىرىنىڭ سىرتقى يۈزى يانتۇ كېسىلگەن. يا ئۇچلىرىنىڭ قاپلىغۇچىلىرى ئۇزۇن، تار، بەزىلىرى سەل، بەزىلىرى بەكرەك ئىگىلگەن. ھەر بىر قاپلىغۇچنىڭ ئۇچى كىرىچ بېكىتىش ئۇچۇن ئېرىقچە شەكلىدە كېسىپ قويۇلغان.

4 ـ تىپ. يانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يان قاپلىغۇچلار، ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتۇشمە قاپلىغۇچلار، مۇرەككەپ يان قاپلىغۇچلار ۋە يانىڭ ئۇچلىرىدىكى قاپلىغۇچلار. جەمئىي ئالتە نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئىل جىلغىسى 52 ـ قەبىرە؛ شۇمۇرت جىلغىسى 51 ـ قەبىرە ⑮؛ تەبىش ئۈل 2 ـ، 3 ـ، 16 ـ قەبىرە؛ نايما تولغوي (موڭغۇلىيە)، 6 ـ قەبىرە ⑯. يانىڭ ئۇزۇنلۇقى ئېنىقلانمىدى. د. چەۋەندورجىنىڭ پەرىزىچە، يانىڭ ئەسلىدىكى ئۇزۇنلۇقى 1.4 ـ 1.6 مېتىر بولغان بولۇشى مۇمكىن ⑰. يانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يان قاپلىغۇچلار ئۇزۇن، كەڭ، سوزۇنچاق ياكى ئەگمە شەكىللىك بولغان. يانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتۇشمە قاپلىغۇچ تار بولۇپ، ئىككى ئۇچى كاناي شەكىلدە كېڭەيتىلگەن. بىر ئۇچىنىڭ سىرتقى يۈزى يانتۇ كېسىلگەن. يا ئۇچى قاپلىغۇچىلىرى ئۇزۇن، تار، سەل ئىگىلگەن، ھەر بىر قاپلىغۇچنىڭ ئۇچى كىرىچ بېكىتىش ئۇچۇن ئېرىقچە شەكلىدە كېسىلگەن.

ھۇنلاردا شۇ خىل قورالنىڭ كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلغانلىقى شۇ دەۋرنىڭ يازما ۋە تەسۋىرىي يادىكارلىقلىرىدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «تارىخىي خاتىرىلەر» دە مۇنداق خاتىرىلىنىدۇ، «ئوقيا ئىشلىتىشنى بىلىدىغان ھۇنلار ئاتلىق قوشۇنغا قاتنىشىدۇ» ⑱. شۇ ئەسەردە يەنە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئۇلارنىڭ ئۇزۇن قوراللىرى

یا بىلەن ئوق، قىسقا قوراللىرى قىلىچ ۋە نەيزە» ⑲. سالنامىچىلار ھۇنلارنى «ئوقياچىلار» ⑳، «ئوقيا ئاتىدىغان چەۋەندازلار» ㉑ دەپ ئاتاشقان. خانىن خاد تېغىدىكى يامانى ئۇس غارىدا (موڭغۇلىيە) ㉒، جۇڭگونىڭ بەزى رەسىم ۋە ھەيكەللىرىدە ㉓ ھۇنلارنىڭ ئاتنى چاپتۇرۇپ كېتىۋېتىپ ئوقيا ئېتىۋاتقان ياكى ساداقىغا سېلىنغان ئوقيانى دۇمبىسىگە ئېسىۋېلىپ ئاتلىق كېتىۋاتقان قىياپەتلىرى تەسۋىرلەنگەن. كۆپىنچە تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكرىچە، ھۇنلار پەقەت بىر خىل تىپتىكى ئوقيالارنىلا ئىشلەتكەن. ئەسەرلەردە ئوقيانىڭ كونكرېت شەكلى، قاپلىغۇچلارنىڭ سانى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، يانىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار ناھايىتى خىلمۇخىل، ئالايلۇق، ئا. ئالفېلدى ۋە ئى. ۋېرنېر خەلقلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشى دەۋرىدىكى يادىكارلىقلارنى ۋە بايقال ئەتراپىدىن تېپىلغان ھۇن يادىكارلىقلىرىنى تەھلىل قىلىپ، ياۋروپا ـ ئاسىيا يايلاقلىرىدىن تېپىلغان سۆڭەك قاپلىغۇچلۇق ئوقيالارنىڭ تولىسى ھۇنلارنىڭ دەپ ھېسابلىغان ㉑. ئالفېلدنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈشى بويىچە ئېيتقاندا، بۇ خىل ئوقيانىڭ يەتتە قاپلىغۇچى بولغان، يەنى يانىڭ ئوتتۇرا يان قاپلىغۇچلىرى، يانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتۈشمە قاپلىغۇچلىرى ۋە ھەر خىل ئۇزۇنلۇقتىكى ئىككى جۈپ يا ئۈچى قاپلىغۇچلىرى دېگەندەك، يانىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 1.5 مېتىر بولغان. يانىڭ ئەگمىلىرى سىممېتىرىيىلىك بولغان ㉕. گ. سوسنوۋسكىينىڭ پىكرىچە، ھۇن ئوقياسى «يەتتە دانە سۆڭەك قاپلىغۇچتىن (تۆتى يا ئۈچى، ئۈچى يا ئوتتۇرىسى) تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 1.4 مېتىر بولغان» ㉖. ئۇنىڭ ئەسىرىدە يانىڭ ئەگمىلىرى سىممېتىرىيىلىك بولغانلىقى كۆرسىتىلمىگەن. ئېلىمىز تەتقىقاتچىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى سوسنوۋسكىينىڭ ھۇن ئوقياسى يەتتە قاپلىغۇچتىن تەركىب تاپقان دېگەن پىكرىگە قوشۇلىدۇ ㉗. پ. كونوۋالوۋنىڭ ھۇن ئوقياسىنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىنى تونۇشتۇرۇ-

شى باشقىچە. ئۇ ئىل ۋە شۇمۇرت جىلغىلىرىدىن تېپىلغان قېزىلـ
مىلارنى تەھلىل قىلىپ، مۇنداق دەيدۇ: «ھۇن ئوقياسى 10
قاپلىغۇچىتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇلارنىڭ تۆتى يا ئۇچىدا،
تۆتى ئارىلىقتىكى ئورۇنلاردا، ئىككىسى ئوتتۇرىدا، ئۇلارنىڭ
ھەممىسى جۇپ ـ جۇپتىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان» ⑲. د. چەۋەندور-
جىنىڭ موڭغۇلىيىدىكى ھۇن يادىكارلىقلىرىنىڭ ئەڭ يېڭى قېـ
زىلمىلىرى ئاساسىدىكى ماتېرىياللىرىدا كۆرسىتىلىشىچە،
«ھۇن ئوقياسى 11 قاپلىغۇچىتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلار-
نىڭ تۆتى يا ئۇچىدا، تۆتى ئارىلىقتىكى ئورۇنلاردا، ئىككىسى
ئوتتۇرىدا، بىرى يانىڭ مەركىزىي قىسمىدا» ⑳. تونۇشتۇرۇش-
لاردىكى بۇ خىل پەرقلەر شۇنىڭدىن كېلىپ چىققانكى، قەبرىلەر-
نىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بۇلاڭ ـ تالاڭغا ئۇچرىغان، سۆڭەك
قاپلىغۇچىلار ئەسلىدىكى ئورۇنلىرىدىن يۆتكىۋېتىلگەن ياكى ئاز
بىر قىسمىلا ساقلىنىپ قالغان. ئاخىرقى 15 يىلدىن بۇيانقى
ھۆججەتلەشتۇرۇلگەن قېزىلمىلار ماتېرىياللىرىدىن قارىغاندا، پە-
قەت ئىككى ئورۇندىكى سۆڭەك قاپلىغۇچىلارلا ئەسلىدىكى ھالەتلـ
رىنى ساقلاپ قالغان (شۇمۇرت جىلغىسى، 51 ـ قەبرە؛ چـاڭـ
دىمـان ئۇل، 29 ـ قەبرە). بۇ ئىككى قەبرىدە يەتتە قاپلىغۇچـ
لۇق ئوقيا ساقلىنىپ قالغان (2 ـ تىپ)، باشقا يادىكارلىقلاردا
قاپلىغۇچىلار ئەسلىدىكى ھالەتلىرىنى ساقلاپ قالالمىغان، ساقلـ
نىپ قالغانلىرىمۇ تولۇق ئەمەس. ھالبۇكى، تەتقىقاتچىلار ئوتتۇـ
رىغا قويغان ئوقيا تىپلىرىغا ماس كېلىدىغان تېپىلمىلارمۇ بار.
ھۇن ئوقيالىرىنىڭ مۇكەممەللەشكەن شەكىللىرى ۋە تىپولوگـ
يىلىك پەرقلىرى بولغانلىقتىن، شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى،
تەكشۇرۇلگەن دەۋردە بۇ قورال تۈرى جىددىي يېڭىلىنىش باسقۇـ
چىدا تۇرغان. بىر قىسىم تەتقىقاتچىلارنىڭ ھەقلىق ھالدا كۆرسـ
تىپ ئۆتكىنىدەك، مۇرەككەپ تەركىبكە ئىگە سۆڭەك قاپلىغۇچـ
لۇق ئوقيالار ھۇن دەۋرىگە يېتىپ كەلگىچە كۆچمەنلىك مۇھىتتا

ئۇزاق مۇددەتلىك تەدرىجىي تەرەققىيات يولىنى بېسىپ ئۆتكەن. هالبۇكى، بۇ خىل ئوقيانى «سىكىق» ئوقياسىنىڭ ئادەتتىكى تەقلىدىي نۇسخىسى دېسەك توغرا بولمايدۇ (10). ئوقيالارنىڭ كېيىنكى يېڭىچە شەكىللىرىدە ئۇنىڭ ئەۋرىشىملىكى، يىراققا ئېتىشى ۋە دەللىكىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە قارىتىلغان بىر قاتار پرىنسىپال تېخنىكىلىق يېڭىلاشلار كۆرۈلىدۇ. شۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن يانىڭ ئۆلچىمى چوڭايتىلغان. يانىڭ ئەۋرىشىملىكىنى تەلەپ قىلىدىغان جايلىرى كېڭەيتىلگەن ۋە قاتتىقلىقنى تەلەپ قىلىدىغان جايلىرى مۇقىملاشتۇرۇلغان. ئالدىنقى ئىككى تېپتىكى ئوقيالاردا قاتتىقلىق ئورۇنلىرى يانىڭ ئوتتۇرىسى ۋە ئۈچلىرىدا، ئەۋرىشىملىك ئورۇنلىرى يانىڭ ئىككى يېنىدا بولغان. ئاخىرقى ئىككى تېپتىكى ئوقيالاردا بولسا، قاتتىقلىق ئورۇنلىرى بىر ئاز يان تەرەپلەرگە كېڭەيگەن. يان قاپلىغۇچلارنىڭ مۇشۇنداق قۇرۇلما ئالاهىدىلىكلىرى ئارقىلىق زادى قانداق ئۇنۇمگە ئېرىشىش مەقسەت قىلىنغانلىقى هەققىدە بىر نېمە دېيىش تەس.

هۇن يادىكارلىقلىرىنىڭ خرونولوگىيىسى تېخى ئىشلەنمىگەنلىكى ئۈچۈن هۇن مەدەنىيىتى تارىخىدىكى كونكرېت دەۋرلەرگە تەئەللۇق ئوقيا تۈرلىرىنى باشقا قوشۇمچە بۇيۇملار بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەكشۇرۇشكە هازىرچە ئىمكانىيەت يوق. شۇنداقتىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، هۇن ئوقيالىرىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى جەريانىدىكى ئالدىنقى ئىككى تىپى كەڭ تارقالغان. بۇ خىل قۇرۇلمىغا ئىگە ئوقيالار تاكى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر قوللىنىلغان. بۇنداق ئوقيالار هۇنلار ئىشلەتكەن مۇرەككەپ يان قاپلىغۇچلۇق ئوقيالارغا نىسبەتەن بىر قەدەر مۇكەممەل ئىدى. پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، 3 ـ ۋە 4 ـ تېپتىكى ئوقيالار باشقىلىرىدىن بۇرۇن بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، بەلگىلىك دەۋر جەريانىدا 1 ـ ۋە 2 ـ تېپتىكى ئوقيالار

بىلەن بىر قاتاردا ئىشلىتىلگەن. بىز خاس ھۇن ئوقيالىرىغا دائىر ئېنىق مەلۇماتلارغا ئىگە ئەمەسمىز. ھۇنلارنىڭ غەربكە قارىتا ئۇزلۇكسىز كېڭەيمىچىلىك قىلىشى بىلەن ئۆتكەن كېيىنكى دەۋردە ياۋروپا ـ ئاسىيا چۆللىرىنىڭ غەربىي رايونلىرىدىكى ئوق-يالار سىمىترىيىلىك بولغان. خاس ھۇنلارنىڭ ئوقيالىرىمۇ شۇنداق بولغانمۇ، دېگەن مەسىلىگە ئېنىق جاۋاب بېرەلمەيمىز.

ھۇنلارنىڭ مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيالىرى شۇنىڭدىن كې-يىنكى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىگە خاس بولغان قول بىلەن ئاتقۇچى قوراللارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتىغا ئاساس سېلىپ بەردى.

يا ئوقلىرىنىڭ باشاقلىرى

يا ئوقلىرى ھۇن يادىكارلىقلىرىدا ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان قورال تۈرىدىن ئىبارەت. ئۇلارنى ئۇچ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. تۆمۈر، مىس ۋە سۆڭەك ئوقلار بىر خىللا بولۇپ، ھەممىسىنىڭ ساپىقى بار. ساپاقلىق تۆمۈر باشاقلار ئوق ئۇچىنىڭ كېسىلىشى جەھەتتە بەش گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ. ھەر بىر گۇرۇپپا ئوق ئۇچى-نىڭ شەكلىگە قاراپ تىپلارغا بۆلۈنىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ يانلىق باشاقلار، بەش تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىمىترىيىلىك رومبا شەكلىدە، جەم-ئىي توققۇز نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئىۋولگىن خارابىسى، بۇردۇن (بايقال)؛ سۇل تولغۇي، 1 ـ قەبرە؛ نۇختىىن ئام، 23 ـ قەبرە؛ تەبىش ئۇل، 2 ـ قەبرە؛ نايىنتە سۇمە (موڭغۇلىيە) ㉛. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 س م، كەڭلىكى 3 س م، ساپىقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاقلارنىڭ ئۇچلىرى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى كەڭ، تۆۋ قاناتچىلىرى تىك چۈشكەن. بەزى نۇسخىلاردا سۆڭەك ئىسقىرت-قۇچلار ئورنىتىلغان.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدە، جەمئىي سەككىز نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئىل جىلغىسى، 52 ـ، 53 ـ قەبرىلەر؛ شۇمۇرت جىلغىسى، 49 ـ قەبرە ㊷؛ نويىن ئۇلا، تەبىش ئۇل، 2 ـ قەبرە ㊸. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م، باشاق ئۇچلىرى تار بۇلۇڭ شەكلىدە سوزۇلغان، بەزىلىرىنىڭ يانلىرى كەڭ، بەزىلىرىنىڭ تار، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ تىپ. قاتلاملىق، جەمئىي 11 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئىل جىلغىسى، 50 ـ، 52 ـ، 53 ـ قەبرىلەر؛ شۇمۇرت جىلغىسى، بۇردۇن ㊹. سۇل تولغوي، 1 ـ قەبرە؛ نايما تولغوي، 6 ـ قەبرە ㊺. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 4 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 6 س م. باشاقلارنىڭ ئايرىم چىقىرىلغان تار ئۇچى بار، قاناتچىلىرى كەڭ يېيىلغان، قاناتچىلىرىنىڭ ئۇچلىرى يۇمۇلاقلاشقان. بەزى نۇسخىلارنىڭ يۇزىدە تۆشۈكچىلىرى بار.

4 ـ تىپ. چىشلىق، جەمئىي ئىككى نۇسخا بولۇپ، دەرەسىتۇي قولتۇق (بايقال) يادىكارلىقىدا كۆرۈلىدۇ، 28 ـ قەبرە ㊻. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.5 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى تار، قاناتچىلىرى ئارقىغا قايرىلغان بولۇپ، تىكەنسىماق چىشلىرى بار.

5 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە، جەمئىي 12 نۇسخا بولۇپ، سۇل تولغوي يادىكارلىقىدا كۆرۈلىدۇ، 1 ـ قەبرە ㊼. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.5 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچلىرى سوزۇنچاق تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى تار، قاناتچىلىرى تۇز.

2 ـ گۇرۇپپا. تۆت يانلىق باشاقلار، يالغۇز بىر تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇق، يالغۇز بىر نۇسخا بولۇپ، دەرەستۈي قولتۇق يادىكارلىقىدا كۆرۈلىدۇ، 14 ـ قەبرە ⑧. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچلىرى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى تار، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ قىرلىق باشاقلار، يالغۇز بىر تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە، جەمئىي يەتتە نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: نويىن ئۇلا، 2 ـ قەبرە، غول مود (موڭغۇلىيە)، 14 ـ قەبرە ⑨. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 س م، كەڭلىكى 0.8 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5.5 س م. باشاق ئۇچلىرى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، زەربە بەرگۈچى باش قىسمى ياپىلاق، قاناتچىلىرى تۇز.

4 ـ گۇرۇپپا. تۆت قىرلىق باشاقلار، يالغۇز بىر تىپ.

1 ـ تىپ. سول تولغۇي يادىكارلىقى 1 ـ قەبرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑩. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4.5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى ئۆتكۈر بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق گەۋدىسى تار، قاناتچىلىرى يانتۇ.

5 ـ گۇرۇپپا. ياپىلاق باشاقلار، تۆت تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىيىلىك رومبا شەكلىدە، سۇل تولغوي يادىكارلىقى 1 ـ قەبرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 2.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م، باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق گەۋدىسى كەڭ، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدە، جەمئىي 10 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئىۋولگىن خارابەسى، ئىل جىلغىسى، دەرەستۈي قولتۇق، شۇمۇرت جىلغىسى، 49ـقەبرە؛ تەبىش ئۇل، 16ـقەبرە ⑪. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س

م. باشاق ئۇچلىرى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ تىپ. چىشلىق، ئىۋولگىن خارابىسىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑫. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 5. 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە ۋە چىشلىق.

4 ـ تىپ. ياي شەكىللىك، شۇمۇرت جىلغىسى يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑬. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5. 2 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاقنىڭ ئوق گەۋدىسى ياي شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

مىس باشاقلار ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ: ساپاقسىزلار ۋە ساپاقلىقلار. ئۇلار ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە تۆت گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ. ھەربىر گۇرۇپپا ئوق گەۋدىسىنىڭ شەكلى بويىچە تىپلارغا ئايرىلىدۇ. ساپاقسىز باشاقلار ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. ئىككى يانلىق باشاقلار، بىر تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدە، چىشلىق. سۇل تولغوي يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا، 1 ـ قەبرە ⑭. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2 س م، باشاق تۆشۈكى 1 س م. باشاقنىڭ بىر يېنى چىشلىق، تۆشۈك ھالقىسى بۇرتۇپ چىققان.

2 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ يانلىق باشاقلار، بەش تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدە، موڭغۇلىيىدىن تاسادىپىي تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑮. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، باشاق ئۇچلىرى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ، تۆشۈكى ھالقىلىق.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇق. سۇل تولغوي يادىكارلىقى 1 ـ قەبرىدىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑯. ئوق گەۋدىسى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م. باشاق ئۇچلىرى تار بۇلۇڭ شەكلىدە،

قىرلىرى پاراللىل، چىشلىق، تۆشۈكى ھالقىلىق.

3 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇق. دەرەستۈي قولتۇق يادىكارلىقى 14 ـ قەبرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑰. ئوق گەۋدىسى 4 س م، كەڭلىكى 2 س م. باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قىرلىرى ئەگمە، چىشلىق، تۆشۈكى ھالقىلىق.

4 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۈچبۇلۇڭ شەكلىدە. بور يادىكارلىقى 1 ـ قەبرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑱. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى س م، كەڭلىكى 2 س م. باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى ئەگمە، چىشلىق، تۆشۈكى ھالقىلىق.

5 ـ تىپ. قاتلاملىق، جەمئىي ئىككى نۇسخا بولۇپ، بىرى ئۇزولگەن خارابىسىدىن ⑲، يەنە بىرى موڭغۇلىيىدىن تېپىلغان. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2 س م. باشاق ئۈچىلىرى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى بۇرتۇپ چىققان، قاناتچىلىرى يۇمۇلاق، چىشلىق، تۆشۈكى ھالقىلىق.

ساپاقلىق باشاقلار ئىككى گۇرۇپپىغا بۇلۇنىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. ئۈچ يانلىق باشاقلار، بىر تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدە، بور يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑳. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ، مىس ساپاقلىق.

2 ـ گۇرۇپپا. ئۈچ قىرلىق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۈچبۇلۇڭ شەكلىدە، جەمئىي تۆت نۇسخا بولۇپ، ئۇزولگەن خارابىسى، سۈل تولغوي 1 ـ قەبرىدىن تېپىلغان ㉑. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1.5 س م. باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۈز بولۇپ، تۆشۈك ئورنى بۇرتۇپ چىققان ۋە ئۇنىڭغا تۆمۈر ساپاق بېكىتىلگەن.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكللىك، بايقال ئەتراپىدىن

تاساددىپىي تېپىلغان بىر نۇسخا. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە قاناتچىلىرى تىك، بەلدەمچىسى بار، كۆرۈنمەس تۆشۈكى ئىچىگە تۆمۈر ساپاق بېكىتىلگەن.

سۆڭەك باشاقلار ئۇچ تارماققا ئايرىلىدۇ. ساپاقسىز باشاقلار ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە بىر گۇرۇپپىنى تەشكىل قىلىدۇ، بۇلار ئوق گەۋدىسىنىڭ شەكلى بويىچە تىپلارغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. رومبا شەكلىدىكى باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدە، ئىۋولگىن خارابىسىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑫. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ، تۆشۈكى كۆرۈنمەيدۇ.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە، ئىۋولگىن خارابىسىدىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑬. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7 س م، كەڭلىكى 2 س م، باشاق ئۇچلىرى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۆز، تۆشۈكى كۆرۈنمەيدۇ.

ساپاقلىق باشاقلار ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە ئۇچ گۇرۇپپىنى تەشكىل قىلىدۇ، بۇلار ئوق گەۋدىسىنىڭ شەكلى بويىچە تىپلارغا بۆلۈنىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. رومبا شەكلىدىكى باشاقلار، بىر تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچبۇلۇڭ شەكلىدە، ئىل جىلغىسى يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑭. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ، ساپىقى سوقىچاق.

2 ـ گۇرۇپپا. ياپىلاق باشاقلار، بىر تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدە، تەبىش ئۇل يادىكار-

لىقىدىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑯. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچلىرى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ، ساپاقلىرى يۇمىلاق ياكى ياپىلاقراق ⑰.

3 ـ گۇرۇپپا. يۇمىلاق باشاقلار، بىر تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە، ئىۋولگىن خارابىسى يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑱. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م، ساپاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى توز.

باشاق ئۇچى ئوتتۇرىدىن تىلىنغان باشاقلار ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى جەھەتتىن بەش گۇرۇپپىغا بۆلۈندۇ، بۇلار يەنە تىپلارغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ قىرلىق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدە. سۇل تولغوي يادىكارلىقىدىكى 1 ـ قەبرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑲. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م، تىلىنغان تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. سۇل تولغوي يادىكارلىقىدىكى 1 ـ قەبرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑳. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 0.5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە بولۇپ، تىلىنغان قىسمىدا قاپارتمىلىرى بار.

2 ـ گۇرۇپپا. رومبا شەكلىدىكى باشاقلار، تۆت تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىيىلىك رومبا شەكلىدە. ئىۋولگىن خارابىسىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉑. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، تىلىنغان قىسمىنىڭ

ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، يانتۇ قاناتچىلىرىنىڭ ئۇچىلىرى ئىككىگە ئايرىلغان.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدە، جەمئىي تۆت نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئىۋولگىن خارابىسى ⑥①، سۇل تولغوي 1 ـ قەبرە ⑥②. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7 س م، كەڭلىكى 2 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانتۇ قاناتچىلىرىنىڭ ئۇچىلىرى ئىككىگە ئايرىلغان.

3 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە، ئىۋولگىن خارابىسىدىن تېپىلغان تۆت نۇسخا ⑥③. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچىلىرى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۇز، تىلىنغان ئورنى چىڭ (زىچ) بولۇپ، چەتلىرى ئىككىگە ئايرىلغان.

4 ـ تىپ. سوزۇنچاق بەشبۇلۇڭ شەكلىدە. جەمئىي ئۇچ نۇسخا بولۇپ، ئىۋولگىن خارابىسى ۋە سۇل تولغوي 1 ـ قەبرىدىن تېپىلغان ⑥④. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6.5 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچىلىرى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قىرلىرى پاراللىل، تىلىنغان قىسمىنىڭ ئۇچىلىرى ئىككىگە ئايرىلغان.

3 ـ گۇرۇپپا. ئالتە قىرلىق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدە. ئىل جىلغىسى يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑥⑤. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 3 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق گەۋدىسى كەڭ، قاناتچىلىرى يانتۇ بولۇپ، بۇرمىسىمان تۆشۈك ئارقىلىق ئىككى يانغا ئايرىلغان. تۆشۈكى كەڭ بولۇپ، ئوق گەۋدىسىگە ئىچكىرىلەپ كىرگەن.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭ شەكلىدە. ئىل جىلغىسى

51 ـ قەبرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑯. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۇشۇك ئۇزۇنلۇقى 1.5 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇپ شەكلىدە بولۇپ، يانلىرى پاراللېل، قاناتچىلىرى يانتۇ، تۇشۇكى چاڭ ئاياغ تەرىپى ئىككىگە ئايرىلغان.

4 ـ گۇرۇپپا. لىنزا شەكلىدىكى باشاقلار، ئۇچ تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىيىلىك رومبا شەكلىدە. ئۇزۇلگەن خارابىسىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑰. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۇشۇكى 1 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بولۇك شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ، تۇشۇكىنىڭ ئىككى يېنى تىلىنغان.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدە. ئۇزۇلگەن خارابىسىدىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑱. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۇشۇكى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇك شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ، تۇشۇكىنىڭ ئىككى يېنى تىلىنغان.

3 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچبولۇك شەكلىدە. چاندىمان ئۇل يادىكارلىقلىرىدىكى 29 ـ قەبرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑲. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2 س م، تۇشۇكى 4 س م. باشاق ئۇچلىرى تار بولۇك شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۇز، تۇشۇكىنىڭ يانلىرى تىلىنغان.

5 ـ گۇرۇپپا. ئىككى يانلىق باشاقلار، بىر تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچبولۇك شەكلىدە. ئۇزۇلگەن خارابىسىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑳. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7 س م، كەڭلىكى 2 س م، تۇشۇكى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇك شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۇز، تۇشۇكىنىڭ يانلىرى تىلىنغان.

ساپاقلىق تۇمۇر ئوق باشاقلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى

ئىسقىرتقۇچى كاۋاك سۆڭەك شارچىلار بولۇپ [71]، بۇنداق ئىسـ-
قىرتقۇچىلار ئىل جىلغىسى، دەرەستۇي قولتۇق، ئىۋولگىن خا-
رابىسى [72] ۋە سۇل تولغويدىن [73] تېپىلغان. ساپاقسىز مىس ئوق
باشاقلىرىغا قوشۇلغان ئىسقىرتقۇچىلار ناھايىتى ئاز [74].

يازما مەنبەلەردە ھۇن قوراللىرى سىستېمىسىدىكى يا ۋە
ئوقنىڭ مۇھىملىقى تەكرار تەكىتلىنىدۇ. ھۇنلار بالىلىق دەۋر-
لىرىدىن باشلاپلا ئوقيا ئېتىشنى ئۆگەنگەن. «ئوغۇللار قويغا
مىنگىدەك بولغاندا ئوقيا بىلەن قۇشقاچ ۋە ئۇششاق ھايۋانلارنى
ئېتىپ ئويناپدۇ، سەل چوڭ بولغاندىن كېيىن توشقان ۋە تولكە-
لەرنى ئېتىپ ئوزۇق قىلىدۇ» [75]. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئىسـ-
قىرتقۇچىلارنى باتۇر تەڭرىقۇت ئىجاد قىلغان، بۇنداق ئوقلار
ئىسقىرتىپ ئۇچۇش بىلەن دۇشمەن ئاتلىرىنى ئۇركۈتەتتى [76].

مەخسۇس ئەسەرلەردە ھۇنلارنىڭ ئوق باشاقلىرى توغرىسىدا
يېزىلغان مەلۇماتلار قىسقا ھەم تولۇق ئەمەس. گ. سوسنوۋسكىي
ئوق باشاقلىرىنىڭ بىر تۈرىنى تونۇشتۇرغان: «ئىل جىلغىسىدىن
تېپىلغان تۆمۈر ئوق باشاقلىرى ئۇچ يانلىق بولۇپ، ئۇچى ئۇچـ-
لۇق ۋە بىر ئاز چوڭراق» [77]. ئا. داۋىدوۋا بىلەن س. رۇدېنكو
ئىۋولگىن خارابىسىدىن تېپىلغان سۆڭەك ئوق باشاقلىرىنى تۈر-
لەرگە ئايرىغان [78]. پ. كونوۋالوۋ بايقال ۋە موڭغۇلىيىدىن ئىبا-
رەت كەڭ تېررىتورىيىدىن يىغىلغان ھۇن ئوقلىرى توغرىسىدىكى
مەلۇماتلارغا ئاساسلىنىپ، ئوق باشاقلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تۈرگە
ئايرىش تەجرىبىسىنى ئىشلىدى. ئۇ تۆمۈر ئوق باشاقلىرىنىڭ
بەش، مىس باشاقلارنىڭ تۆت، سۆڭەك باشاقلارنىڭ بەش تىپىنى
ئايرىپ كۆرسەتكەن [79]. د. چەۋەندورجى موڭغۇلىيىدىن تېپىلغان
ئەڭ يېڭى قېزىلما ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، تۆمۈر ئوق باشاق-
لىرىنىڭ ئىككى، سۆڭەك باشاقلارنىڭ بىر تىپىنى ئايرىپ كۆر-
سەتكەن [80]. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ھۇن ئوقلىرى-
نى تۈرگە ئايرىغان تەتقىقاتچىلارنىڭ تولىسى ماتېرىياللارنى تو-

نۇشتۇرۇش يۇزىسىدىنلا بۇ مەسىلىنى ئانچە - مۇنچە تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن بولۇپ، تۇرگە ئايرىش بىرلىكلىرىنىڭ بەلگىلىرىنى ھېسابقا ئالمىغان. شۇڭا، پ. كونوۋالوۋ ئۆزىنىڭ ئىزدىنىشلىرى نەتىجىسىدە ئادەمنى قايمۇقتۇرىدىغان خۇلاسە چىقىرىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئومۇمەن، شۇنى ئېتىراپ قىلىشىمىز لازىمكى، ئوق باشاقلىرىنىڭ تىپولوگىيىسى تېخى ئىشلىنىپ پۈتمىدى. كۆرگىنىمىزدەك، ھۇنلاردا ھەم ياپىلاق، ھەم ئۇچ يانلىق باشاقلار بولغان. ئۇ ياكى بۇ تىپنىڭ پەيدا بولۇش ئىزچىللىقىنىڭ خرونولوگىيىسىنى تۇرغۇزۇش ئىشى قىيىن مەسىلە» (81).

نۆۋەتتە، ھۇن ئوقلىرىنىڭ ھەر خىل تىپلىرى ھەققىدە ئەھمىيەتلىك يېڭى مەلۇماتلار تېپىلغانلىقى ۋە قورال - جابدۇقلارنى تۇرگە ئايرىشتا زامانىۋى ئۇسۇل قوللىنىلغانلىقى ئۈچۈن ئۇنۇملۇك نەتىجىگە ئېرىشىشتىن ئۈمىد كۈتۈشكە بولىدۇ. سۇل تولغوي قەبرىسىدىن قېزىۋېلىنغان تېپىلمىدىكى بىر ساداققا ھەر خىل تىپلارغا ياتىدىغان ئوقلار، يەنى تۆمۇر ساپاقلىق ئۇچ يانلىق ۋە ياپىلاق ئوقلار، ساپاقسىز ئۇچ يانلىق ۋە ئۇچ قىرلىق ئوقلار، ئۇچ قىرلىق ۋە تۆت قىرلىق ئوق باشاقلىرى قاچىلانغان (ئەسلىدىكى جايلىشىش ئورنى بۇزۇلمىغان ھالەتتە). بۇنىڭدىن بۇ تېپىلمىلار كاتېگورىيىلىرىنى خرونولوگىيىلىك تەرتىپ بويىچە بۆلۈشكە بولمايدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ (82). ئومۇمەن ئالغاندا، مىس باشاقلار گەرچە تۆمۇر باشاقلاردىن قەدىمىيرەك بولسىمۇ، ھۇنلار بۇ ئىككى خىل ئوق باشاقلىرىنى بىرلا ۋاقىتتا تەڭ ئىشلەتكەن. ھۇن مۇھىتىدىكى قورال ھۇنەرۋەنچىلىكىدە مىسنىڭ ئورنىنى تۆمۇر ئىگىلەش جەريانى تېخى ئاياغلاشمىغان. بۇنىڭغا ئاساسەن، ھۇنلار ئىشلەتكەن ئوق باشاقلىرىنىڭ ھەممە تۈرلىرىنى بىر يۇرۇش توپلانما دېيىشكە بولىدۇ. بۇ توپلانما ئىچىدىكى نەرسىلەرنىڭ ھەر بىر تۈرى رېئال فۇنكسىيىگە مۇۋاپىقلاشقان. ئۇچ يانلىق تۆمۇر ئوق باشاقلىرىدا ئۇچ يانلىق مىس باشاقلارنىڭ

ئەنئەنىۋى شەكىللىرى ساقلىنىپ قالغان، لېكىن يېڭى تېخنىكا قوللىنىلغان بولغاچقا، ئۆلچىمى ۋە ئوق دەستىسىنى تۆشۈككە ئورنىتىش ئۇسۇلىدا ئۆزگىرىش بولغان. بۇنى ئۇزۇنچاق ئوچ بۇلۇڭ، ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدىكى ۋە ئىلمەكلىك ئوق تىپلىرىدىن كۆرگىلى بولىدۇ. غەيرىي سىممېترىك ۋە قاتلاملىق باشقلاردىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكلىنى پۈتۈنلەي يېڭى تىپلار دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. باشاقلارنىڭ يان يۈزلىرىنىڭ چوڭايتىلىشى ۋە ئوچىنىڭ كېڭەيتىلىشى بىلەن ئوقلارنىڭ ئوچۇش ئالاھىدىلىكى ۋە زەربە بېرىش سۈپىتى ئاشۇرۇلغان، يەنى ئوچۇش سىجىللىقى مۇقىملاشقان، نىشانغا ئىچكىرىلەپ كىرىش ئىقتىدارى ۋە زەخىملەندۈرۈش نىسبىتى ئۆسكەن. باشاق ئوچىنىڭ تار ۋە ئۇزۇن سوزۇلغان ئايرىم بىر بۆلەك قىلىنغانلىقى نىشاننى تېشىپ كىرىش چوڭقۇرلۇقىغا كاپالەتلىك قىلغان. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئوق باشاقلىرىنىڭ تىپلىرى ساۋۇت كىيمىگەن دۈشمەنگە زەربە بېرىشكە مۆلچەرلەنگەن. يېڭىچە شەكلىدىكى ئوچ يانلىق ئوق باشاقلىرى ناھايىتى ئۈنۈملۈك بولۇپ، پۈتۈن مەركىزىي ئاسىياغا تېز تارقالغان. ئۇلار خۇسۇسەن ھۇن مەدەنىيىتىدىن خېلى كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ يەنىلا قوللىنىلغان. تۆت يانلىق باشاقلارنىڭ ياسىلىشىدىكى رېئال ئېھتىياج ھەققىدە بىز بىر نېمە دېيەلمەيمىز. پۈتۈن تۆمۈر قورالىلار دەۋرىدە بۇ خىل باشاقلار جايلاردا بەزىدە ئىشلىتىلگەن بولۇپ، ۋاقىت ۋە ماكاندا ئۆزگىرىپ باغلاشمايدۇ. تۆت يانلىق باشاقلارنى ئوچ يانلىق باشاقلارنىڭ ئىزدىنىش ۋارىيانتى دەپ قىياس قىلىش مۇمكىن. ئالتە بۇلۇڭلۇق ئوق گەۋدىسىنىڭ شەكلى ئوتتۇرا ئەسىرلەر دەۋرىدىمۇ داۋاملىق راۋاجلاندى. لېكىن ئۇلار يەنىلا ئوچ يانلىق باشاقلار ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىنغان. ئوچىنچى گۇرۇپپىدىكىلەر يايىلاق باشاقلاردىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ مىس ئوقلار ئىچىدىكى بىۋاسىتە باغلىنىدىغان ئۇلگىلىرى يوق. ئىككى يانلىق مىس باشاقلار ئۇ-

لارغا بىر ئاز ئوخشاپ قالىدۇ، لېكىن قۇرۇلمىسى جەھەتتە ماھىيەتلىك پەرقلىرى بار. ئۇلارنىڭ شەكىللىرىنى ئەسلىدىكى تاش ئوقلاردىن كەلگەن دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ، ھەر ھالدا ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدىكى ۋە ئىلمەكلىك (قاپارتمىلىق) باشاق تىپلىرى شۇنداق بولۇشى مۇمكىن. بۇ خىلدىكى باشاقلارنىڭ پروتوتىپلىرى شىمالىي ئاسىيادا تېپىلغان تاش ئوقلار ئىچىدە كۆرۈلىدۇ. بۇنداق تاش ئوقلار يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىن باشلاپ ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئىشلىتىلگەن. تاش ئوقلار ھۇن دۆلىتىنىڭ شىمالىدىكى سىبىرىيە ئورمانلىرىدا بىر قەدەر كېيىنكى دەۋلەردىمۇ ئىشلىتىلگەن. غەيرىي سىممېترىك ۋە پار-چىلىنىدىغان يايپلاق شەكىللىك تۆمۇر باشاقلارنىڭ تاش پروتو-تىپلىرى يوق. ئېھتىمال، بۇنداق باشاقلارنى ھۇنلار يايپلاق تۆ-مۇر ئوقلار ئاساسىدا ئىجاد قىلغان بولسا كېرەك. بۇنداق باشاقلار مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىدە پۇتۇن ئوتتۇرا ئەسرلەر داۋامىدا مەۋجۇت بولدى ۋە موڭغۇل دەۋرىدە كەڭ تارقىلىپ، پۇتۇن ياۋروپا ـ ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدا ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ئوقلار-دىن بولۇپ قالدى.

ھۇن ئوقياچىلىرى ئىشلەتكەن ساۋۇت تېشەر تۆمۇر ئوق باشاقلىرى ئىككى تىپقا ئايرىلىدۇ. بىرىنچى تىپ — ئۇچ قىر-لىق، ئۇزۇنچاق، ئۇچبۇلۇڭ شەكلىدە بولۇپ، ئۇلار ئەسلىدىكى تۆمۇر ساپاق ئورنىتىلغان (ئارىلاشما مېتاللىق) مىس باشاقلارغا تەقلىد قىلىپ ياسالغان. بۇنداق ئوقلارنى ھۇنلار ئۆزلىرى ئىش-لەتكەن. بۇ خىلدىكى ئوقلار ناھايىتى ئاز تېپىلغانلىقى ئۈچۈن ھۇن جەڭچىلىرىنىڭ ساۋۇت تېشەر ئوقلارغا قانچىلىك ئېھتىياج-لىق بولغانلىقى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈش تەس. بۇنداق ئوقلار-نىڭ تىپلارغا ئايرىغىلى بولغۇدەك ھەر خىل تۈرلىرىمۇ يوق. يەنە بىر يېڭى تىپ تۆت قىرلىق ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدىن ئىبارەت. ساۋۇت تېشەر ئوقلارنىڭ ئانچە كۆپ بولماسلىقىدىكى سەۋەب،

ئېھتىمال، ھۇنلارنىڭ قوغدىنىش قورالىلىرىدا ئالدىنقى دەۋردىكى-
گە قارىغاندا ئالاھىدە ئۆزگىرىش بولمىغان بولسا كېرەك. يېڭى
ھۇنەر تېخنىكىسىغا ئۆتۈش شارائىتىدا مەخسۇس قوغدىنىش تو-
سۇقلىرىنى بۇزۇش ئېھتىياجى تۇپەيلىدىن تۆمۈر باشاقلار بۇرۇن-
قى مىس باشاق ئۆرنەكلىرى بويىچە ياسىلىدىغان بولغان (8 -
رەسىم).

ھۇنلار ئىشلەتكەن مىس ئوق باشاقلىرىنىڭ سانى نىسبەتەن
ئازراق بولسىمۇ، تورى خېلى كۆپ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىر تىپ
ئىككى يانلىق، ئالتە تىپ ئۈچ يانلىق، ئىككى تىپ ئۈچ قىرلىق.
شۇنىسى مەلۇمكى، كۆرسىتىلگەن تىپىلىملارنىڭ ھېچقايسىنى
خاس ھۇنلارنىڭ دېيىشكە بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى سكىۋ-
دەۋرىدىلا بولغان. شۇبھىسىزكى، بۇ باشاقلار ئەنئەنە بويىچە قو-
بۇل قىلىنغان بولۇپ، يېڭى تېخنىكا تورغۇزۇلىۋاتقان دەسلەپكى
مەزگىللەرگىچە ساقلانغان. ئۇلار تۆمۈر باشاقلار بىلەن بىر ۋا-
قىتتا مەۋجۇت بولغان ۋە ئىككى خىل تېخنىكا بىرلەشتۈرۈلۈپ،
ئارىلاشما مېتاللىق ئۆرنەكلەرمۇ ئىشلەپ چىقىرىلغان. بۇ يەردە
شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ھۇنلار تۆمۈر قوراللار دەۋرى-
نىڭ راۋاجلانغان مەدەنىيىتىگە ئىگە بولغان بولۇپ، تۆمۈردىن
نۇرغۇنلىغان بۇيۇملارنى ياسىغان. ئۆتمۈشتىكى مىسكەرلىك ھۇ-
نىرنىڭ ئالامەتلىرى ئۇرۇشتا ئىشلىتىلىدىغان بىر قاتار بۇيۇملا-
ردا ساقلىنىپ قالغان. مۇقەررەر ئەۋزەللىككە ئىگە بولغان يېڭى
تېخنىكا تېخىمۇ ساپاقلىق بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىشقا يېتىشەل-
مىگەن شارائىتتا، يۇقىرىقىدە ھادىسىلەر باشقا جەمئىيەتلەردىمۇ
كۆرۈلگەن. مىس قۇيمىچىلىقى ئاسان ۋە قۇلايلىق بولغانلىقى
ئۈچۈن مىس ئوقلارنىڭ ئىلگىرىكى شەكىللىرى داۋاملىق ساقلا-
نىپ تورغان. ئومۇمەن، ھۇن مەدەنىيىتى تۆمۈر قوراللار دەۋرى-
نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى يېڭى تېخنىكا ئەنئەنىۋى تېخنىكىنى
تېخى تولۇق سىقىپ چىقىرىپ بولالمىغان دەرگە خاس ئالاھىدە

ئۇلگە ھېسابلىنىدۇ.

مىس ئوقلارنىڭ تولىسى ساۋۇت كىيمىگەن دۇشمەنگە زەربە ئۇچۇن ئىشلىتىلگەن. بۇلاردىن پەقەت ئۇچ قىرلىق ئوق باشقىلىرىلا ساۋۇتنى تېشىش مەقسىتىدە ياسالغان. سۇل تولغۇيدىن قېزىۋېلىنغان تېپىلمىدىن قارىغاندا، مىس باشاقلار مېتال توسۇققا ئۇرۇلغاندا خېلى زور دەرىجىدە شەكلى ئۆزگەرگەن.

ھۇنلاردا سۆڭەك ئوق باشاقلىرى نىسبەتەن ئاز بولسىمۇ، تۇرى خېلى كۆپ بولغان. ئۇلارنى ئۇچ تارماق، توققۇز گۇرۇپپا، 17 تىپقا ئايرىش مۇمكىن. ھەر قايسى تىپلارغا ياتىدىغان باشاقلار كۆپ ئەمەس. ھەر قايسى جايلار ۋە ھەر خىل كاتېگورىيىدىكى يادىكارلىقلارغا مەنسۇپ بولغان بۇ خىل باشاقلارنىڭ تولىسىنىڭ ئۆزئارا ئالاقىدارلىقى يوق. قولىمىزدىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ھۇنلار ئىشلەتكەن سۆڭەك ئوق باشاقلىرى ناھايىتى خىلمۇخىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى يېتەكچى شەكللەرنى ئايرىپ چىقىش تەس. بىر مۇنچە تىپلارغا تەئەللۇق بولغان باشاقلار باشقا دەۋرلەردىمۇ جاي ـ جايلاردا كەڭ تارقالغاندى. تۆشۈكى ئىككى يانغا تىلىنغان باشاقلار ھۇن مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ دەپ ھېسابلانماقتا. بۇ خىل باشاقلار كۆپ بولۇپ، ئايرىم بىر تارماقنى تەشكىل قىلىدۇ. ھالبۇكى، بۇنداق باشاقلار سىبىرىيىدىمۇ مىس قورال دەۋرىدىن باشلاپ ئىشلىتىلگەن. مۇشۇنداق باشاقلارنىڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى دەۋرنىڭ ئاخىرقى ئەسىرىدە جەنۇبىي سىبىرىيىدە تارقالغانلىقى ھۇنلارنىڭ كېڭەيمىچىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن.

سۆڭەك ئوق باشاقلىرى باشقا ئېتىش ۋاستىلىرى ئىچىدە كۆپرەك نىسبەتنى تەشكىل قىلغان. بۇنىڭدىن ھۇن ئوقياچىلىرىدا مېتال باشاقلار كەمچىل بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ ھۇن سۆڭەك ئوق باشاقلىرىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى بولسا كېرەك. بۇ ئالاھىدىلىك ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىگە كەلگەندە كۆچمەن

لەر دۇنياسىنىڭ شىمالىي چېگرىلىرىدىكى سىبىرىيە ئورمانلىرى-
غا تۇتۇشىدىغان جايلاردىمۇ ئىپادىلەنگەن. يەنە بىر ئالاھىدىلىك
— تىپلارنىڭ خىلمۇخىللىقى ۋە يېتەكچى شەكىللەرنىڭ مەۋجۇد
بولمىغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. بۇنداق ئالاھىدىلىكنى شۇنداق دەپ
چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇكى، ھەر بىر ئوقياچى سۆڭەك باشاقلارنى
ئۆز ئالدىغا، ئومۇملاشقان ئۇسۇل بويىچە باشاق ئۈچىنى تار
بۇلۇڭ نۇسخىسىدا قىلىپ، ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى، قاناتـ
چىلىرى ۋە تۆشۈكىنى ئۆزىنىڭ قولىدىكى ماتېريالىنىڭ كونكـ
رېت شەكلىگە قاراپ، ئۆزىنىڭ خاھىشى بويىچە ھەر خىل شەـ
كىلدە ياسىغان بولۇشى مۇمكىن. ھۇن سۆڭەك ئوق باشاقلىرى-
نىڭ تولىسى ئۈچلانغان پۇتۇن ئوق گەۋدىسىگە ئىگە بولۇپ،
ساۋۇت كىيىمگەن دۈشمەننى ئېتىشقا تامامەن يارايدۇ. ئەينى
دەۋردە جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە ۋولگا ئەتراپلىرىدا جەڭچىلەرگە
سۆڭەك باشاقلىق ئوقلار بىلەن زەربە بېرىلگەنلىكى ھەققىدىكى
كونكرېت ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن. شۇ خاتىرىلەردىن قارىغاندا،
بۇنداق ئوقلار ئۇرۇش مەقسەتلىرى ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلگەنلىكىدە
شەك يوق.

ھۇنلارنىڭ ئىسقىرتقۇچى سۆڭەك شارچىلىرىنىڭ ۋەزىپىسى
ھەققىدە تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكرى بىردەك بولۇپ، بۇ شارچىلار
ئۇچقاندا ئىسقىرتىش بىلەن قورقۇنچلۇق ئاۋاز پەيدا قىلىش
ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن. بۇ خىل پىكىر ئېنىق يېزىلغان ئەنئەنىۋى
سالنامىگە ئاساسلىنىدۇ. تەسۋىرلىنىشچە، ئىسقىرتقۇچ ئوقلار
ئېتىلىش يۇنىلىشىنى كۆرسىتىدىغان سىگنال ئوقى سۈپىتىدىمۇ
پايدىلىنىلغان ⊗. قارىغاندا، ئىسقىرتقۇچلار ئوق دەستىسىنىڭ
تىلىنغان قىسمىنى يېرىلىشتىن ساقلاش ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلگەن
بولسا كېرەك. ئۇلارنىڭ كۆپىنچە ھاللاردا باشاقلارنىڭ تۆمۈر
ساپاقلىرى بىلەن بىللە قوللىنىلغانلىقى بىكار ئەمەس.

ئوقلارنىڭ ياغاچ دەستىلىرى يادىكارلىقلاردا ئومۇمىيۈزلۈك ساقلىنىپ قالمىغان. س. رۇدىنكونىڭ يېزىشىچە، «ئوق دەستىلىرى قېيىن ياغىچىدىن ياسىلاتتى ۋە بۇركۈتنىڭ قانىتى ياكى قۇيرۇقىنىڭ پېيى قىستۇرۇلاتتى» ⑦. ئوق دەستىسىنىڭ پېيى نويىن ئۇلا قورغىنىدىن تېپىلغان ⑧. بايقال يادىكارلىقلىرىدا بىر نەچچە ئوق دەستىسىنىڭ قالدۇقلىرى تېپىلغان بولۇپ، تۆمۈر باشاقلارنىڭ ساپاقلىرى چىڭ باغلانغان.

ھۇنلار ئوقلارنى مەخسۇس قاپلارغا، يەنى ساداقلارغا سېلىپ ساقلايتتى. ئەپسۇسكى، ھۇن ساداقلىرىنىڭ شەكلى، ماتېريالى ۋە ېكىتىش ئۇسۇلى ھەققىدە بىر نېمە دېمەك تەس. دەپنە بۇيۇملىرى ئىچىدە ساداققا ئىشلىتىلگەن نەرسىلەر تېخى تېپىلمىدى. ئۇنداق نەرسىلەر ھەتتا ئوقلار ئۆز جايىدىن قوزغىتىلمىغان ھالەتتە ياتقان يەرلەردىمۇ ئۇچرىمىدى. ھۇنلارنىڭ چەۋەندىز ئوقياچىلىرى سىزىلغان بىر مۇنچە جۇڭگو رەسىملىرىدىمۇ ساداقلار يوق. پەقەت خانىن خاد تېغىدىكى بىر رەسىمدىلا ئوق سېلىنغان ساداقنى دۇمبىسىگە ئارتىۋالغان چەۋەندىز ئىپادىلەنگەن. بۇ مۇشۇ خىل رەسىملەرنىڭ بىردىنبىر مىسالى بولسا كېرەك ⑨. بۇ رەسىمگە قارىغاندا، ھۇنلار ساداقنى دۇمبىسىگە ئېسىپ، ئۇنىڭ تۆۋەنكى ئۇچىنى كەمەرگە قىستۇرغان، يۇقىرىقى ئۇچىنى تاسما بىلەن مۇرىسىگە بېكىتىلگەن. ساداقنى بۇنداق ئۇسۇلدا كۆتۈرۈپ يۈرگەندە ئۇنى يەنە قوشۇمچە ئىلمەكلىك تاسما بىلەن كەمەرگە بېكىتىشنىڭ ھاجىتى قالمايدۇ. ھالبۇكى، ئەينى زاماندىكى جەنۇبىي سىبىرىيە ساداقلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىلمەكلەر ئەڭ تىپىك خاراكتېرلىك دېتال ئىدى. ساداققا مۇناسىۋەتلىك باشقا دېتاللار ھازىرچە تېخى ئېنىقلانمىدى.

ھۇن يادىكارلىقلىرىدا يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرى ئانچە كۆپ ئەمەس.

تۇز قىلىچلار

ھۇن يادىكارلىقلىرىدا قىلىچلار ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. تۇز قىلىچلار تىغىنىڭ كېسىلىشى جەھەتتە بىر گۇرۇپپا ۋە بىر تىپقا مەنسۇپ بولۇپ، ھەممىسى ئۇچ قىرلىق، توسۇقى يوق. سۇل تولغوي يادىكارلىقى، 1 - قەبرىدىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑦. بۇ تېپىلمىلار تولۇق ئەمەس. شۇڭا، ھەممە ئۆلچەملىرىنى، بولۇپمۇ تىغ ئۇزۇنلۇقىنى ئېنىقلاشقا مۇمكىن بولمىدى. تىغىنىڭ كەڭلىكى 2.5 س م، دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 12 س م. تىغلار يەككە بىسلىق، تۇز، توسۇقى يوق، دەستىسىمۇ تۇز، بۇ قىلىچ نۇسخىلىرىدىن بىرىنىڭ دەستىسىنىڭ ئاياغ قىسمى بىسى تەرەپكە سەل ئېگىلگەن.

ھۇن يادىكارلىقلىرىدا كەسكۇچى — سانجىغۇچى قوراللار ناھايىتى كەم كۆرۈلىدۇ. شۇنىسى جەزمەنكى، بۇنداق قوراللار يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىشتا مۇھىم رول ئوينىغان. بۇنى يازما ۋە تەسۋىرىي مەنبەلەردىن كۆرگىلى بولىدۇ. ئالايلۇق، خەن سۇلالىسىنىڭ سالنامىچىلىرى «ھۇنلارنىڭ قىلىچ ۋە نەيزىدىن ئىبارەت قىسقا قوراللىرى (يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرى — يۇ. خ) بار» دەپ يازغان ⑧. رەسىملەردىن بىرىدە يەككە بىسلىق ئۇزۇن قىلىچنى ئوڭ قولىدا تۇتقان ھۇن چەۋەندار ئىپادىلەنگەن بولۇپ، قىلىچنىڭ ئارقا تەرىپى ئوڭ مۇرىگە قويۇلغان، خۇددى «قىلىچلار يالىڭاچلانسۇن» دەپ بۇيرۇق بېرىلگەنگە ئوخشاش ⑨. نىسبەتلەشتۇرۇپ قارىغاندا، ھۇن قىلىچلىرى خېلى ئۇزۇن بولۇپ، چەۋەندازنىڭ قولىدىنمۇ ئۇزۇن.

تېخى يېقىنقى ۋاقىتلارغىچە ھۇن يادىكارلىرى ئىچىدە كەسكۇچى — سانجىغۇچى قوراللار تېپىلمىغان بولغاچقا، مەخسۇس

ئەسەرلەردە ھۇن جەڭچىلىرىنىڭ بۇ خىل قوراللىرى تىلغا ئېلىنىمىغان. ۋەھالەنكى، قولىمىزدىكى مەلۇماتلار ئاز بولسىمۇ، ئىنتايىن مۇھىم بۇ مەلۇماتلار ھۇنلاردا يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرىنىڭ بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ، شۇنداقلا ھۇن ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ تاكتىكىلىق ئىمكانىيەت دائىرىسىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

نەيزىلەر

ئۇزاق ۋاقىتلاردىن بېرى ھۇن يادىكارلىقلىرى تەركىبىدە نەيزىلەر يوق بولۇپ، ئۇلار دەسلەپتە موڭغۇلىيىدە تېپىلدى. ھۇن نەيزىلىرىنىڭ باشاقلىرى نەشتەر گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە بىر گۈرۈپپىغا ۋە بىر تىپقا مەنسۇپ بولۇپ، ھەممىسى يۇمىلاق. 1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق، ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. جەمئىي 2 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: تەبىش ئۇل، چاندىمان ئۇل ⑩. تۆشۈكلۈك نەشتەر گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 17 س م، كەڭلىكى 4 س م. باشاق ئۇچلىرى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، نەشتەر گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى يۇمىلاق، تۆشۈكىنىڭ سىرتقى تەرىپى كېڭىيىپ كەلگەن بولۇپ، كونۇس تۈسىنى ئالغان. بىر نۇسخىنىڭ ئۇچى سۇنۇپ كەتكەن.

ھۇنلاردا نەيزىلەر يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىشنىڭ مۇھىم ۋاستىسى بولغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن. بۇنى يازما مەنبەلەردىن كۆرگىلى بولىدۇ ⑪. دېمەك، ھۇنلارنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى زىچ سەپ تۈزۈپ ھۇجۇمغا ئۆتكەن ۋە ياغاچ ساپلىق سانجىغۇچى قوراللارنى ئىشلەتكەن.

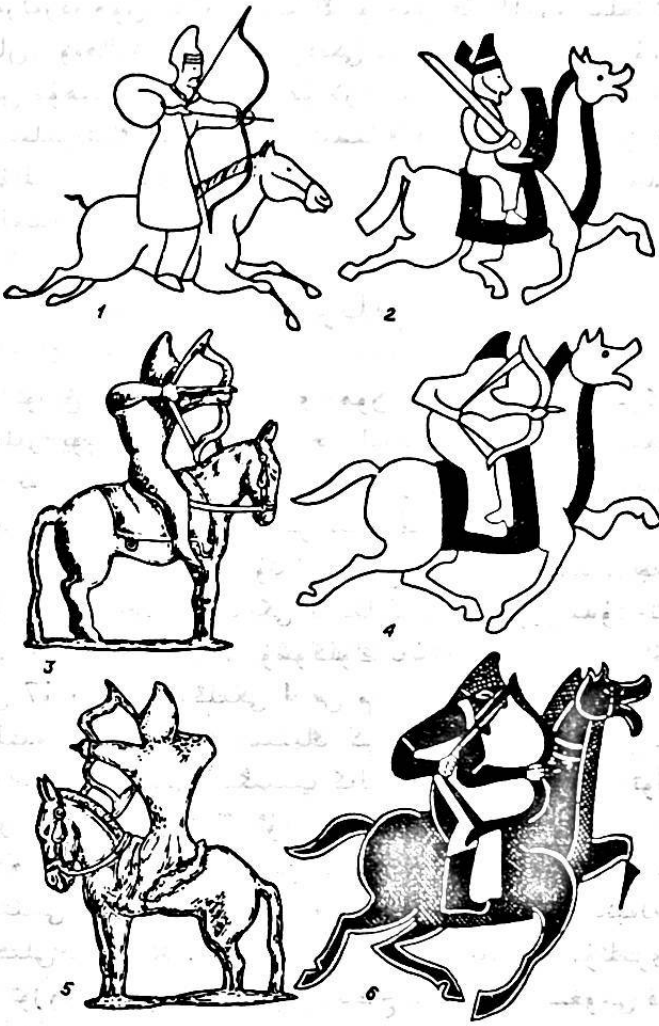

1 ـ رەسىم. ھۇن جەڭچىلىرىنىڭ تەسۋىرلىرى
(م. ئارتامونوۋ ۋە ئا. خازانوۋلار تەييارلىغان)

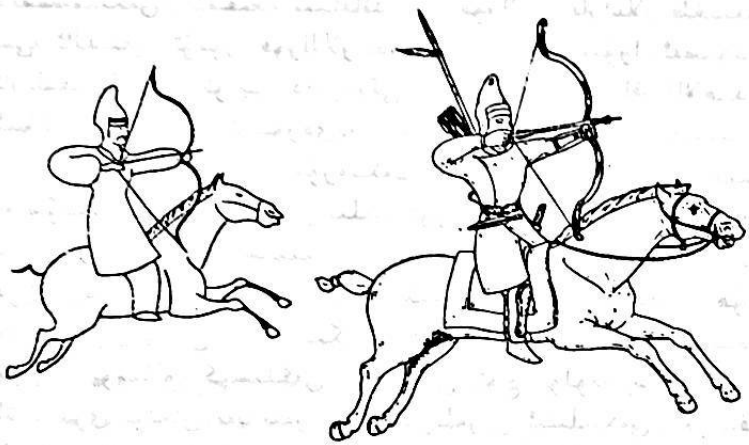

2 ـ رەسىم. يېنىك قوراللانغان ھۇن جەڭچىسىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن كۆرۈنۈشى

قورال ـ ياراغلار يىغىندىسى

ھۇن قوراللىرىنىڭ تۈرلىرى ۋە تىپولوگىيىلىك پەرقلىرىدىن قارىغاندا، بۇ قورال ـ ياراغلار يىغىندىسىنىڭ كۆپ تۈرلۈك بولغانلىقىنى ۋە مەخسۇسلاشقانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. تارىخىئولوگىيىلىك يادىكارلىقلاردىكى قورال ـ جابدۇقلار، جەڭچىلەرنىڭ رەسىملىرى ۋە يازما مەلۇماتلارغا ئاساسەن كۆرسىتىلگەن قورال تۈرلىرىنى يېنىك قوراللانغان ئاتلىق جەڭچىنىڭ بىر پۈتۈن جەڭ ۋاستىلىرى مۇجەسسەملەشكەن يىغىندىسى دېيىشكە بولىدۇ. ھۇن جەڭچىسىنىڭ قورال ـ جابدۇقلىرى راۋاجلانغان مىس قورال دەۋرىدىكى، ئالدىنقى تۆمۈر قورال دەۋرىدىكى ۋە كېيىنكى دەۋردىكى جەڭ ۋاستىلىرىنىڭ خاس ئامىللىرىنى مۇ-

جەسسەملىگەن. باشقىچە ئېيتقاندا، بۇ قورال - ياراغلار يىغىندىسى ئالدىنقى تۆمۈر قوراللار دەۋرى بىلەن ئوتتۇرا ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى ئۆتكۈنچى دەۋردىكى ھەربىي ئىشلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى.

ھۇن چەۋەندازلىرى مۇرەككەپ تەركىبلىك يا، تۆمۈر، مىس ۋە سۆڭەك باشاقلىق ئوقلار بىلەن قوراللانغانىدى. ئوقلار ساداقىقا، يالار ئايرىم قاپقا سېلىناتتى. ئىسقىرتقۇچى سۆڭەك شارچىلار ھۇن ئوقلىرىنىڭ خاس ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرگەن. ھۇن جەڭچىلىرى يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭدە يەككە بىسلىق تۈز قىلىچلارنى، يۇمىلاق كېسىلگەن ئۈزۈنچاق ئۈچ بۇلۇڭ شەكلىدىكى باشاقلىرى بولغان نەيزىلەرنى، گۈرزىلەرنى ئىشلەتكەن؛ قۇچاقلاشما جەڭدە بولسا، تىغى ئۈچ قىرلىق، يەككە بىسلىق تۈز خەنجەردىن پايدىلانغان. ئادەتتە يۇڭ ياكى تېرە كىيىم بىلەن نىقابلانغان. قىسمەن ھاللاردا بۇنداق كىيىملەرگە يەنە تۆمۈر ۋە سۆڭەك قاداقلار ئورنىتىلغان. يەنە بەلباغ، مىستىن ياسالغان بىلەك قاپلىغۇچلىرى ۋە ئىچىگە كىگىز تۇتۇلغان تۆمۈر پاقالچەك قاپلىغۇچلىرى قوشۇمچە قىلىناتتى. شۇنداقلا، تېرە ياكى يۇڭ جابدۇقلار ۋە ياغاچ قالقانلارمۇ ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا شەكىللەنگەن مۇشۇنداق قورال - ياراغ يىغىندىسى ھۇنلارنى مەركىزىي ئاسىيا، جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە شەرقىي تۇركىستاندىكى كۆچمەنلەر بىلەن بولغان جەڭلەردە مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۈردى (ئاساسەن ئوقيانىڭ دەل تېگىش ئۇنۇمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش بىلەن ئۇستۇنلۇككە ئېرىشكەن). ئەمما ھۇنلارنىڭ جەڭ تاكتىكىسى خەن ئىمپېرىيىسى بىلەن بولغان جەڭلەردە ئانچە ئۇنۇملۇك بولمىدى.

ئېھتىمال، ھۇن ھەربىي دۆلىتى مەۋجۇت بولغان جەريياندا بۇ خىل قورال يىغىندىسى جىددىي جەڭ ئەمەلىيىتى داۋامىدا مۇكەممەللىشىپ بارغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، ھۇن مەدەنى-

يىتىنىڭ خرونولوگىيىسى تېخى ئىشلەنمىگەنلىكى ئۈچۈن ھۇنلا-
رنىڭ جەڭ ۋاستىلىرىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى ھازىرچە بايان قىل-
غىلى بولمايدۇ. شۇڭا، مەزكۇر قوراللار بىر پۈتۈن ھۇن مەدەنى-
يىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇش داۋامىدىكى ۋاقىت ۋە ماكاندىكى پۈتۈن-
لۈك دەپ قارىلىدۇ ⑫.

ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى

ھۇن قوشۇنلىرىنىڭ تەشكىللىنىش قۇرۇلمىسى ۋە سانى توغرىسىدىكى يازما مەلۇماتلار بەك قىسقا ۋە بىر - بىرىگە زىت. بۇ مەلۇماتلارنىڭ توغرا - خاتالىقى ھەققىدە مۇتەخەسىسلەر ئوخشاشمايدىغان كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويماقتا. ل. گۇمە-لىيۇ خەن تارىخچىلىرىنىڭ مەلۇماتلىرى مۇبالىغىلەشتۈ-رۈۋېتىلگەن دەپ ھېسابلايدۇ ⑬. ۋ. تاسكىن ھۇن قوشۇنلىرىنىڭ سانى ھەققىدىكى يازما مەنبەلەردە كۆرسىتىلگەن ئەڭ يۇقىرى سان رېئاللىققا ئۇيغۇن، دەپ قارايدۇ ⑪. سى ماچىيەننىڭ زىكىر قىلىشچە، ھۇنلارنىڭ 24 سەركەردىسى بولغان، ئۇلارنىڭ ئىچە-دىكى «كۈچلۈكلىرىنىڭ قول ئاستىدا 10 مىڭدىن، ئاجىزلىرى-نىڭ قول ئاستىدا بىر نەچچە مىڭدىن ئاتلىق ئەسكىرى بولغان» . جىيايى ئىسىملىك يەنە بىر تارىخچى مۇنداق دەيدۇ: «ھۇنلاردا ئوقيا ئاتىدىغان تەخمىنەن 60 مىڭ چەۋەندىز بار. ھەر بەش جاندىن بىر ئەسكەر ئېلىنىدىغان بولغاچقا، ئاھالە 300 مىڭ بولۇشى مۇمكىن» . سى ماچىيەن ۋە بەن گۇنىڭ ھېسابلىشىچە، باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ قوشۇنىدا 300 — 400 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر، روشات تەڭرىقۇتنىڭ قوشۇنىدا 140 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بولغان ⑭. بۇ مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ھۇن قوشۇنى 10 مىڭ كىشىلىك ئەترەتلەردىن تەركىب تاپقان، لېكىن بۇ ئەترەتلەرنىڭ ئەسكەر سانى تۇراقلىق بولمىغان، ئۇ كونكرېت سەركەردىنىڭ «كۈچىگە»

(هوقۇقىغا) باغلىق بولغان. ھۇن قوشۇنىدا تۇمەن بېشى ئۇنۋانى بىلەن ئاتىلىپ، 10 مىڭ كىشىلىك ئەترەتكە قوماندانلىق قىلىدىغان سەركەردىلەردىن جەمئىي 24ى بار ئىدى. سى ماچىيەننىڭ مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا، يەنە «سول قول ۋە ئوڭ قول بىلىك خان، سول قول ۋە ئوڭ قول لەۋخان، سول قول ۋە ئوڭ قول ئۇلۇغ سانغۇن، سول قول ۋە ئوڭ قول ئۇلۇغ كاھبەگ، سول قول ۋە ئوڭ قول ئۇلۇغ ياساقبەگ، سول قول ۋە ئوڭ قول قۇتىقۇلار تەيىنلىنەتتى» ⑯. بۇلار ھەممىسى مىراس مەنسەپلىرى ئىدى. بۇ مەنسەپ ئىگىلىرى قويان، لان ۋە كېيىنرەك پەيدا بولغان شۇبۇلاردىن ئىبارەت ھۇنلارنىڭ ئۈچ ئاتاقلىق ئۇرۇقىنىڭ ۋەكىللىرى ئىدى. سول قول بىلىك خان ھۇن زېمىنلىرىنىڭ شەرقىي قىسمىنى، ئوڭ قول بىلىك خان غەربىي قىسمىنى باشقۇراتتى. «24 سەركەردىنىڭ ھەربىرى يەنە ئۆز ئالدىغا مىڭ بېشى، يۈز بېشى، ئون بېشىلارنى، كىچىك بەگلەرنى، مۇشاۋۇرلارنى، كاھبەگ، ياساقبېگى، جورچىلارنى تەيىنلەيتتى» ⑰. بۇ مەلۇماتلار يەنە فەن يېنىڭ يازغانلىرى بىلەن تولۇقلىنىدۇ: «چوڭ ئەمەلدارلار ئىچىدە ھەممىدىن مەشھۇرلىرى سول قول بىلىك خان، ئۇنىڭدىن قالسا سول قول لەۋخان، ئوڭ قول بىلىك خان ۋە ئوڭ قول لەۋخان بولۇپ، بۇلار «تۆت مۇڭگۇز» دەپ ئاتىلاتتى. بۇلاردىن قالسا، سول ۋە ئوڭ قول باتىسخانلار، سول ۋە ئوڭ قول ئونىئوت خانلار، سول ۋە ئوڭ قول نازىرخانلار بولۇپ، بۇلار «ئالتە مۇڭگۇز» دەپ ئاتىلاتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى تەڭرىقۇتنىڭ ئوغۇللىرى ياكى ئىنىلىرى بولۇپ كېيىن يېشى ئەڭ چوڭلىرى تەڭرىقۇت بولاتتى.

تەڭرىقۇت ئۇرۇقىغا مەنسۇپ بولمىغان چوڭ ئەمەلدارلار ئىچىدە سول ۋە ئوڭ قول قۇتقۇ، ئۇلاردىن قالسا سول ۋە ئوڭ قول باتىسخان، جورچى ۋە ياساقبەگلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئورنى تەسىر دەرىجىسى ۋە قول ئاستىدىكى ئادەملىرىنىڭ سانى بىلەن

بەلگىلىنەتتى» ⑩. بۇلاردىن باشقا، «دانىشمەن تۇچمۇ بار ئىدى» . ⑪. بۇ ھەربىي مەمۇرىي تۈزۈلمىنىڭ ئالىي ھۆكۈمدارى تەڭرىقۇت ئىدى. تەڭرىقۇتنىڭ قارارگاھى سول قول ۋە ئوڭ قول بىلىك خانلارنىڭ تۇرالغۇلىرىدىن ئايرىم تۇراتتى. يازما مەنبەلەر- دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسەن شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ھۇن قوشۇنى ئاسىياچە ئونلۇق سىستېمىسى بويىچە تۈزۈلەتتى، يەنى تۈمەن، مىڭ، يۈز، ئون قاتارلىقلاردىن تۈزۈلگەن ئون مىڭ كىشىلىك ئەترەتلەرگە ئايرىلاتتى. قۇرامىغا يەتكەن، قورال تۇتا- لايدىغان بارلىق ئەرلەر مۇشۇنداق ئەترەتلەرگە قاتنىشاتتى. پۈتۈن قوشۇن سول ۋە ئوڭ قاناتلاردىن ئىبارەت ئىككى سەپكە ئايرىلاتتى ۋە بۇلارنىڭ ھەر بىرى يەنە ئۆز نۆۋىتىدە تۈمەنلەرگە ۋە ئۇنىڭدىن- مۇ كىچىكرەك بىرلىكلەرگە بۆلۈنەتتى. مەنبەلەرگە قارىغاندا، قوشۇننىڭ ئونلۇق پرىنسىپى بويىچە بۆلۈنۈشى ھەمىشە ئىزچىل بولىۋەرمىگەن، بەلكى قوماندانلىق ئورنىدا تۇرغان كونكرېت شەخسنىڭ نام - ئاتىقى ۋە تەسىر دائىرىسى بىلەن بەلگىلەنگەن. مەن يې تۈمەن بېشىلارنى ئۈچ تۈركۈمگە ئايرىغان (سى ماچىيەننىڭ ھېسابىدا ئۇلار 24 ئىدى) . ئۇلار تەڭرىقۇتنىڭ يېقىن قانداشلىق مۇناسىۋىتىدىكى تۇغقانلىرىدىن تەۋە مۇڭگۇز (بىلىك خانلار ۋە لەۋخانلار، تەخت ۋارىسى تۇچ خان شۇلارنىڭ ئىچىدە) ؛ تەڭ- رىقۇت تۇغقانلىرىدىن ئالتە مۇڭگۇز (باتىسخانلار، ئونىئوت خان- لار، نازىرخانلار) ؛ تەڭرىقۇتنىڭ تۇغقانلىرى ئەمەس، لېكىن ھۇنلارنىڭ باشقا ئاتاقلىق ئۇرۇقلىرىدىن بولغانلار (قۇتقۇ، باتىس- خان، جورچى، ياساقبەگلەر) دۇر. ھۇنلار جەنۇبقا يىراق يۇرۇش- كە ئاتلانغاندا ئۇلاردا ئاتلارنىڭ رەڭگى بويىچە ئايرىلغان تۆت ئاتلىق قوشۇن بولغان. بىر قىسىم ھەربىي ئەمەلدارلار، مەسە- لەن، قۇتىقۇلار بىۋاسىتە تەڭرىقۇتنىڭ يېنىدا بولۇپ، «ئۇنىڭ باشقۇرۇش ئىشلىرىغا يارداملىشەتتى» . قارىغاندا، تەڭرىقۇت قا- رارگاھى ئوبدان قوغدالغان. تەڭرىقۇتنىڭ بۇرى دەپ ئاتالغان

شەخسىي قورۇقچىلىرىنىڭ بولغانلىقىمۇ مەلۇم. ئەپسۇسكى، ھۇنلارنىڭ ياساۋۇل قىسىملىرى بىلەن باشقا قىسىملىرىنىڭ قو- رال - ياراغلىرىدا پەرق بولغان - بولمىغانلىقى ئېنىق ئەمەس.

ھۇن تەڭرىقۇتلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ تەركىبىدە ساپ ھۇن- لاردىن تەشكىللەنگەن قىسىملاردىن باشقا يەنە بويسۇندۇرۇلغان قەبىلىلەردىن تۇزۇلگەن ئەترەتلەرمۇ بار ئىدى (باتۇر تەڭرىقۇت توڭغۇس، ياۋچى، ھۇنگىر، چۇشۇر، تۇرا، قىرغىز، شرۇى قاتارلىق كۆچمەن قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرغان) (100).

تەڭرىقۇت شەخسەن ئۆزى ھۇن قوشۇنىنىڭ باش قوماندانى ئىدى. ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن تەركىب تاپقان مەسلىھەتچىلىرى بول- سىمۇ، يەنىلا ئۇرۇش ئېلان قىلىشنى، نەگە يۇرۇش قىلىشنى، كونكرىت جەڭ ۋەزىپىلىرىنى، سۇلھى تۈزۈش ۋە باشقا ئىشلارنى شەخسەن ئۆزى بىر تەرەپ قىلاتتى. چوڭ ئۇرۇشلاردا ھۇن قو- شۇنلىرىغا تەڭرىقۇت ئۆزى قوماندانلىق قىلاتتى، ئايرىم يۇرۇشلەر ۋە تېز بېرىپ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىش ھەرىكەتلىرىدە تەڭرى- قۇتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە سەركەردىلەر باشچىلىق قىلات- تى. ئالايلى، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 176 - يىلى ئوڭ قول بىلىك خان «جازالىنىپ»، غەربتىكى ياۋچىلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا ئەۋەتىلگەن(101). كۆپ ھاللاردا ھۇنلار كىچىكرەك ئەت- رەتلەر بىلەن بىر نەچچە يۆنىلىشتە ئۇرۇش قىلاتتى.

ھۇن دۆلىتى يىمىرىلىپ پارچىلانغاندىن كېيىن ھەربىي مە- مۇرىي باشقۇرۇش سىستېمىسىدا ھېچقانچە ئۆزگىرىش بولمىدى. لېكىن، تەخت تالاشقۇچىلارنىڭ ئىچكى ئۇرۇشلىرى ھەربىي تۈ- زۈلمىنى ئاجىزلاشتۇردى. ۋاقىت ئۆتكەنسېرى ئايرىم بەگلىكلەر ۋە قەبىلىلەر مەركىزىي ھۆكۈمەتكە بويسۇنمايدىغان بولىۋالدى. جەنۇبىي ھۇنلار ئاستا - ئاستا خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇن باشقۇ- رۇش سىستېمىسىنى ئۆزىگە ئۆزلەشتۇردى. شىمالىي ھۇنلار بىر قاتار ئۇرۇشلاردىكى مەغلۇبىيەتلەردىن كېيىن پارچىلاندى. ئۇلار-

نىڭ بىر قىسمى مەركىزىي ئاسىيادىن غەربكە سىقىپ چىقىرىلـ
دى، قالغانلىرى سىيانىپلارغا بويسۇندى.

ئۇرۇش سەنئىتى

ھۇنلارنىڭ جەڭ قىلىش تاكتىكىسى ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلار ئاساسىدا ئۇلارنىڭ قورال تۈرلىرى ۋە ھەربىي قوشۇن قۇرۇلمىـ سىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلەيمىز. يازما مەنبەلەردە ئېيتىلمـ ىشچە، ھۇن قوشۇنى ئاتلىق ئەسكەرلەردە ئەترەتلىرىدىن تۈزۈلـ گەن بولۇپ، ئاساسىي جەھەتتىن ئوقيالار بىلەن قوراللانغان. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق تاكتىكىسى سەپنى كەڭ يېيىپ، يىراق ئارد- لىقتا جەڭ قىلىشتىن ئىبارەت بولغان. ھۇنلارنىڭ يېنىك قورال- لانغان ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ ھەربكەتلىرى «كېيىنكى خەننامە» دە تەسۋىرلەنگەن: «ئۇلار دۇشمەن ئالدىغا خىللانغان چەۋەندازلار- نى چىقىرىپ، يامغۇردەك ئوق ياغدۇرۇپ غەلىبە قازىناتـ تى» (10). مىڭلىغان ئوقياچىلار ئۇچۇن ئەركىن ھەربكەت قىـ لىشقا بولىدىغان كەڭ مەيدان لازىم بولاتتى. جەڭ داۋامىدا ھۇن جەڭچىلىرى دۇشمەننى ئوچۇق دالىغا ئالداپ چىقىرىپ، ئىككى ياندىن قورشىۋېلىشقا تىرىشاتتى. سالنامىچىلار ئۇلار توغرىسىدا مۇنداق يازغان: «ئۇلار دۇشمەننى قورشىۋېلىش ئۇچۇن ئۇلارنى ئۇستىلىق بىلەن ئالدايدۇ، دۇشمەننى كۆرگەندىن كېيىن ئولجا ئېلىش ئۇچۇن ئالدىرىغان قۇشلاردەك ئېتىلىدۇ» (10). ھۇنلار يالغاندىن قېچىش ئۇسۇلىنى كۆپ قوللىناتتى. «دۇشمەن ئۇسـ تۇن كۇچكە ئىگە بولغان شارائىتتا ئۇلار يالغاندىن مەغلۇپ بولـ غان قىياپەتكە كىرىۋالىدۇ ۋە چېكىنىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنى قوغلاپ كېلىۋاتقان دۇشمەن قوشۇننى ئالدايدۇ» (10).

ھۇنلارنىڭ جەڭ قىلىش تاكتىكىسى ئۇلارنىڭ ئوقيالىرىنىڭ يىراققا ئېتىش ئۇستۇنلۇكىدىن پايدىلىنىشقا ئاساسلانغان: ئۇلار

سەپلىرىنى كەڭ يېيىپ، ئوق يېتىپ بارالايدىغان ئارىلىققا كەل-
گەندە ئوقيالىرىنى ئاتاتتى. مۇشۇنداق ئۇنۇمۇلۇك ئوق ئېتىش
بىلەن ئوقياچىلار دۈشمەنگە يىراق ئارىلىقتىن زەربە بېرىپ،
ئۆزلىرى زىيان - زەخمەتسىز قالاتتى - دە، جەڭ ئۇلارنىڭ
پايدىسىغا ئاياغلىشاتتى. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن ھۇنلارنىڭ
يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋە قوغدىنىش ۋاستىلىرى يېتەر-
لىك دەرىجىدە راۋاجلىنالماي قالغان بولسا كېرەك. ئۇنىڭدىن
سىرت، ھۇنلارنىڭ پەقەت ئوقياغىلا تايانغانلىقى ئۇلارنىڭ ئاجىز-
لىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان: ئەگەر دۈشمەن تەرەپ قەيسەرلىكى-
نى ئىپادىلەپ، سەپلىرىنى بۇزمىغان ھالدا ھۇجۇمغا ئۆتسە،
ھۇنلار ئالدى - ئارقىغا قارىماي قاچاتتى. مەنبەلەردە مۇنداق
دېيىلىدۇ: «ئۇلار يەڭسە ئىلگىرىلەيدۇ، يېڭىلسە چېكىنىدۇ.
قېچىشنى ئۇلار نومۇس ھېسابلىمايدۇ» (109). «ھۇنلار مەغلۇپ
بولغاندا خۇددى يۇلتۇزدەك چېچىلىپ كېتىدۇ، خۇددى بۇلۇتلار-
دەك تارقىلىپ كېتىدۇ» (110). ھۇنلاردا يېقىن ئارىلىقتا جەڭ
قىلىش ۋاستىلىرى يېتەرلىك بولمىغاچقا، باتۇر تەڭرىقۇت
مىلادىيە 200 - يىلى پېڭچىڭدا خەن ئىمپېراتورى گاۋزۇنىڭ
قوشۇنىنى قورشۇۋېلىپ، ئۇدا يەتتە كۈنگىچە مۇھاسىرىگە ئالغان
ۋە ئادەم سانى جەھەتتە زور ئۈستۈنلۈكتە تۇرغان بولسىمۇ غەلىبە
قىلالمىغان (ئەمەلىيەتتە خانىشىنىڭ ئۆتۈنۈشى بىلەن خەن قوشۇن-
لىرىنىڭ قېچىپ كېتىشىگە مۇھاسىرىدىن يوچۇق ئېچىپ بەر-
گەن).

مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ھۇنلاردا يېقىن ئارىلىقتا
دۈشمەنگە زەربە بېرىشكە ئىشلىتىلىدىغان قىلىچ، نەيزە، گۈرزە،
ئۇمۇتلارمۇ بولغان. قول ۋە پۇت قاپلىغۇچىلىرى ھۇن جەڭچىسى-
نىڭ تېنىنى دۈشمەن قورالىنىڭ زەربىسىدىن ساقلايتتى. بۇنىڭ-
دىن قارىغاندا، ھۇنلار قۇچاقلاشما جەڭلەرگىمۇ كىرگەن. ئېھتى-
مال، ئۇلار دۈشمەن بەرداشلىق بېرەلمەي سەپلىرىنى بۇزۇپ

چىكىنگەندە ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قىلىشقا ئادەتلەنگەن بولسا كېرەك. ئەنە شۇنداق پەيتلەردە ھۇن جەڭچىلىرى شىددەتلىك ھۇجۇمغا ئۆتۈش بىلەن غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈپ، دۈشمەنگە ئەجەللىك زەربە بېرەتتى.

مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، باتۇر تەڭرىقۇت بېكىتكەن قاتتىق ھەربىي ئىنتىزام بويىچە جەڭچىلەر باشلىقلىرىغا شەرتسىز بويسۇناتتى. ئىنتىزامنى بۇزغانلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى(10). ھۇنلارنىڭ بۇيرۇققا نەقەدەر بويسۇنىدىغانلىقىغا مۇنداق بىر مىسال بار: باتۇرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە بارلىق جەڭچىلەر ئوقيانى تىرىك نىشانلارغا ئېتىشنى مەشىق قىلغان، يەنى باشتا باتۇرنىڭ سۆيۈملۈك ئايالىغا، ئاندىن ئۇنىڭ ئاتىسىغا قارىتىپ ئاتقان(10).

ھۇن قوشۇنلىرى يىراق جايلارغا يۈرۈش قىلىپ، كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارغان، شۇنداقلا كىچىك دائىرىدىكى ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، دۈشمەن تەرەپنىڭ چېگرا رايونلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغان.

ھۇنلار دالىدا ئۇرۇش قىلىشتىن سىرت، قەلئە ئۇرۇشىدىمۇ خەۋەردار بولغان. موڭغۇلىيە ۋە بايقال ئەتراپىدىكى جايلاردا ھۇنلارنىڭ خېلى كۆپ مۇداپىئە ئىستىھكاملىرى تېپىلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە كۇادرات شەكلىدىكى قەلئەلەر بولۇپ، مۇستەھكەم سېپىللار بىلەن قورشالغان ۋە ئەتراپىغا خەندەكلەر كولانغان(10). بۇ قەلئەلەردە مەدەنىيەت قاتلاملىرىنىڭ ئىزلىرى يوق بولغاچقا، ئۇلارنى نوقۇل ئەسكىرىي قىسىملار تۇرغان ھەربىي ئىستىھكام دېيىش مۇمكىن. بايقال يېنىدا ئولتۇراق ئۆيلىرى بار بىر كەنت بايقالغان. بۇ كەنتنىڭ ئۇچ تەرىپىگە مۇداپىئە سىستېمىسى سۈپىتىدىكى تۆت قاتار يار ۋە خەندەكلەر كولانغان(11). مەنبەلەردە «ھۇنلار شەھەرلەرنى مۇداپىئە قىلىشنى بىلمەيدۇ» دېيىلگەن(11). شۇڭا، بىر قىسىم ئالىملار،

بۇنداق كەنتلەردە ئۇرۇش ئەسىرلىرى ۋە خەن زېمىنىدىن كەلگەن قاچقۇنلار ھەربىي كۆچمەن تەرىقىسىدە تۇرغان، دېگەن پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ھۇنلارنىڭ ئۇرۇش ئىستراتېگىيىسىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىش، دۇشمەن زېمىنلىرىنى ۋەيران قىلىش، دۇشمەن قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا سەپلىرىگە ئىچكىرىلەپ كىرىشتىن ئىبارەت بولغان. ھۇنلار ھەمىشە ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئۇشتۇمتۇت باشلاپ، كۆپرەك ئولجىنى قولغا چۈشۈرۈپ، ئىمكانقەدەر تالاپەت تارتماي چېكىنىپ كېتىشكە تىرىشاتتى. بۇنداق ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇملار ئاساسەن ئولجا ئېلىشنى مەقسەت قىلاتتى. «... ئولجىنى كۆرۈپ قالسىلا ئەدەپ - ئەخلاق، ئادالەت دېگەنلەرنى بىلمەيتتى» (11). ھۇنلارنىڭ ئۇرۇپ - ئادىتى بويىچە «كىم بىر دۇشمەننىڭ كاللىسىنى ئالسا، ئۇنىڭغا بىر كومزەك مەي مۇكاپات بېرىلەتتى، قولغا چۈشكەن ئولجىمۇ شۇنىڭغا قالاتتى»، ئەگەر «كىم جەڭدە ئۇلگەن ئادەمنى ئېلىپ كەلسە، ئۇلگۇچىنىڭ بارلىق مال - مۇلكى شۇنىڭغا قالاتتى. قولغا چۈشكەن ئەرلەرمۇ، ئايالىلارمۇ قۇل قىلىناتتى. شۇڭا، جەڭدە ھەر بىر ئادەم ئولجا ئېلىش ئىستىكى بىلەن باتۇرلىشىپ كېتەتتى» (11). ھۇنلارنىڭ ھەربىي يۇرۇشلىرىدىكى ئاساسلىق ئىستراتېگىيىلىك مەقسىتى — مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە كۆچمەن قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇش، شەرقىي تۇركىستاندىن ئۆتىدىغان يىپەك يولىنى كونترول قىلىش، خەن ئىمپېرىيىسىنى سېلىق تۆلەتكۈزۈش («تىنچلىق ۋە قۇدا - باجىلىق» كېلىشىمىگە ئاساسەن) ئىدى.

بۆلگۈنچىلىك خاھىشلىرىنىڭ بارغانسېرى كۈچىيىشى بىلەن مىلادىيە 1 - ئەسىرنىڭ بېشىغا كەلگەندە ھۇن دۆلىتى ئاخىر پارچىلاندى. شىمالىي ھۇنلار سىيانىپلارغا بويسۇندى. بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە ھۇنلار ئۆزلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىق سۈپىتىنى زور دەرە-

جىدە يوقاتقان بولۇشى مۇمكىن. ئۇلارنىڭ بۇرۇنقى ئىستراتېگىيىلىك مەقسەتلەرگە يېتىش ئىمكانىيەتلىرى ئازلاپ كەتتى، ھەربىي ھەربىكەتلىرىنىڭ دائىرىسى ۋە مۇساپىسى كىچىكلىدى. ئەمما، ھۇن قوشۇنلىرىنىڭ قورال - ياراغ سەۋىيىسى ۋە سەپنى كەڭ يېيىپ جەڭ قىلىش تاكتىكىسىدا ماھىيەتلىك ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلمىگەن بولسا كېرەك.

ھۇنلار مۇستەقىللىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن ئۇرۇش تارىخى سەھنىسىدىن تېزلا غايىب بولدى. ئۇلار سىياسىپلارغا تولۇق ئاسسىملياتسىيە بولۇپ كېتىشتىن ئىلگىرىكى 2 — 3 ـ ئەسىرلەردە ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ ئۆزلىرىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ قالغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق.

ئىككىنچى باب تېس قەبىلىلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى قورال تۈرلىرى

مەخسۇس ئەسەرلەردە ئوتتۇرا يېنىسىدىكى ئاھالىسىنىڭ ھەربىي - سىياسىي تارىخىدىكى بەزى ۋەقەلەر مەلۇم دەرىجىدە يورۇتۇپ بېرىلگەن. بۇ ۋەقەلەر مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1 — 2 - ئەسىرلەردە جەنۇبىي سىبىرىيىدە ھۇنلار ئېلىپ بارغان ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىگە باغلىنىدۇ. تەتقىقاتچىلارنىڭ تولىسى سالنامىچىلارنىڭ بايانلىرىدىكى ھۇنلارنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىش ۋەقەلىرىنى، جۈملىدىن قىرغىز، تۈرالارنىڭ بويسۇندۇرۇلۇشىنى مىنۇسىن ئويمانلىقىدا بولغان دەپ قارايدۇ ①. ھۇنلارنىڭ بېسىپ كىرىشى نەتىجىسىدە تاغار مەدەنىيىتىنىڭ ئىگىلىرى بولغان تۈرالارنىڭ ھەربىي كۈچى يىمىرىلدى ۋە يېنىسەيدە مەركىزىي ئاسىيادىن چىققان قىرغىز قەبىلىلىرى پەيدا بولدى ②. بۇ مۇرەككەپ ئېتنىك جەريانلارنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈلۈشى بىلەن مىنۇسىن ۋە ئاچىن - مارىن ئويمانلىقلىرىدىن تېپىلغان شۇ ۋاقىتلاردىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلارنىڭ كۆپ قاتلاملىق ئىكەنلىكى ئېتىراپ قىلىندى. بۇ قېزىلمىلار مەخسۇس ئەسەرلەردە تۈرلۈك نامىلار بىلەن ئاتالدى «تاغار مەدەنىيىتى»، «تاغار - تاشتىق ئۆتكۈنچى دەۋرى»، «تېس دەۋرى» ياكى «تېس مەدەنىيىتى» ③. ئاخىرقى ۋاقىتلاردىن بۇيان تېس - شېستاكوۋ تېپىلمىلىرى دائىرىسىدىكى ئايرىم يادىكارلىقلارنى تەكشۈرۈشكە كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، گۈمبەز قوپۇرۇلغان گۆرلۈكلەر تاغار مەدەنىيىتىنىڭ ئىگىلىرىگە، گۈمبەزسىز ۋە قەبرىسىز گۆرلەر كېيىن كەلگەن ئاھالىگە تەئەللۇق،

دەپ قارالدى ④. ھۇن دەۋرىدىن بۇرۇنقى گۇمبەزلەرنىڭ ئىچى سەنئەتلىك مىس بۇيۇملار بىلەن بېزەلگەن ⑤. تەكشۈرۈلگەن يادىكارلىقلارنىڭ خرونولوگىيىلىك تەۋەلىكى مەسىلىسىدە مۇتەخەسىسلەرنىڭ پىكىرلىرى ئوخشاش. كۆپچىلىكنىڭ قارىشىچە، بۇ يادىكارلىقلار يېنىسەيدە ھۇنلار ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرگە، يەنى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1 — 2 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

تېپ يادىكارلىقلىرىدىكى قورال ـ جابدۇقلارنىڭ سانى كۆپ ئەمەس ۋە ئالاھىدە ئۆزگىچىلىكلىرىمۇ يوق. بۇ تېپىلمىلارنى ئايرىم ـ ئايرىم تەكشۈرگەندە بىر پۈتۈن ئۇرۇش ۋاستىلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىشىنى ئەينەن تەسەۋۋۇر قىلىش تەس. ھالبۇكى، سېلىشتۇرما تارىخىي تەتقىقات ئۇسۇلىنى قوللانغاندا، بۇ ماتېرىياللار جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ ھۇن دۆلىتى تەركىبىگە قوشۇلغان دەۋردىكى ھەربىي ئىشلىرىنىڭ ئومۇمىي مەنزىرىسىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدۇ. ھۇن دەۋرىدىكى يېنىسەيگە تەئەللۇق بولغان جەڭچىلەرنىڭ سۈرەتلىرى بۇ مەلۇماتلارنى تولۇقلايدۇ ⑥.

تەكشۈرۈلگەن دەۋر يادىكارلىقلىرىدىكى قورال ـ جابدۇقلار ھازىر موسكۋا، لېنىنگراد، نوۋوسىبىرسكىي، تومسىك، كېمېروۋو، ئاچىن، ئاباقان، مىنۇسىن مۇزېيلىرى ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئىنستىتۇتلىرىنىڭ فوندىلىرىدا ساقلانماقتا. بۇلارنىڭ بىر قىسمى ئېلان قىلىندى. بىز مۇزېيلاردا ساقلىنىۋاتقان نەرسىلەردىن ۋە ئۇلار ھەققىدە ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللاردىن پايدىلاندۇق.

يېنىسەيدىكى تېپ دەۋرىنىڭ جەڭچىلىرى ئىشلەتكەن قوراللار يىراق ئارىلىقتا، يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋە قوغدىنىش ۋاستىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىر قىسىم ئەسەرلەردە ئوقيالارنىڭ سۆڭەك قاپلىغۇچلىرى تىلغا ئېلىنىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ شەكلى ۋە يا ئۇستىدىكى ئورنى كۆرسىتىلمىگەن ⑦. شۇڭا، تېپ

قەبللىرى ئىشلەتكەن ئوقيانىڭ شەكلىنى ئاساسەن قىيا تاش سۈرەتلىرىگە قاراپ تەسەۋۋۇر قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. چوڭ بويار دېگەن يەردىن تېپىلغان سۈرەتتە يوغان مۈرەككەپ تەركىبلىك ئوقيانى تۈتۈپ تۇرغان جەڭچى ئىپادىلەنگەن. ئوقيانىڭ ئىككى ئۇچى ئوقنىڭ ئۇچۇش يۆنىلىشى بويىچە ئىگىلىگەن⑧. تاشتىق مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرىدىمۇ شەكلى شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئوقيالارنىڭ بولغانلىقى مەلۇم⑨.

ئوق باشاقلىرى

تېس دەۋرىنىڭ بىر قاتار يادىكارلىقلىرىدا تۆمۈر ۋە سۆڭەك ئوق باشاقلىرى تېپىلغان. تۆمۈر باشاقلارنىڭ ھەممىسى ساپاقلىق. ئۇلار ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ. ئوق گەۋدىسىنىڭ شەكلى بويىچە ھەر بىر گۇرۇپپا يەنە تىپلارغا بۆلۈنىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ يانلىق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. ئىلمەك شەكلىدە. جەمئىي بەش نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردىن تېپىلغان: بارسۇچىغا 1 ـ نومۇر (مىنۇسىن ئويىمانلىقى)، 2 ـ نومۇر، 14a ـ قەبرە⑩. ئايداش غارى (ئاچىن ـ مارىن ئويىمانلىقى)⑪. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1.5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئىلمىكى بار، ئوق قاناتچىلىرى ئىگىلگەن. ئايداش غارىدىن تېپىلغان بەزى نۇسخىلار كاۋاك بولۇپ، ئۇزۇنچاق كۇنۇس شەكلىدە، دەستىگە ئورنىتىلىدىغان تۆۋەنكى قىسمى ئىككىگە ئايرىلغان. بۇنداق ئوقلارنىڭ تۆشۈكى يوق بولۇپ، ئۇچقاندا ئاۋاز چىقىرالمايتتى. ئاياغ تەرەپتىكى تۆشۈكى دەستە ئورنىتىلغان ساپاقنى چىڭراق بېكىتىش ئۈچۈن تېشىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. قالا (ترويايك) (مىنۇسىن ئويمانلىقى) قەبرىسىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑫. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە ۋە قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ گۇرۇپپا. ياپىلاق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. ئېللىپىس شەكلىدە. تېپىسىي 8 ـ نومۇر (مىنۇسىن ئويمانلىقى)، 7 ـ نومۇر، 2 ـ قەبرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑬. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يۇمىلاق.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. تامبار يادىكارلىقىدىن (ئاچىن ـ مارىن ئويمانلىقى) تېپىلغان بىر نۇسخا ⑪. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

سۆڭەك ئوق باشاقلىرى ساپاقلىقلار ۋە تۆشۈكى تىلىنغانلار دەپ ئىككى تارماققا بۇلۇنىدۇ. ساپاقلىق باشاقلار ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. تۆت قىرلىق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. تېپىسىي، 30 ـ قەبرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑮. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 9 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى پاراللېل، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تىپ. سوزۇق بەش بۇلۇڭ شەكلىدە. تېپىسىي يادىكارلىقى، 50 ـ قەبرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑯. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1 س م، باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى پاراللېل، ساپىقى سۇنۇپ كەتكەن.

2 ـ گۇرۇپپا. تىك بۇلۇڭلۇق باشاقلار، بىر تىپ.

1 ـ تىپ. ئىلمەكلىك. تېپىسىي يادىكارلىقىدىن تېپىلغان

بىر نۇسخا ⑰. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 . 6 س م، كەڭلىكى 5 . 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 . 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئىلمەكلىك، قاناتچىلىرى ئىگىلىگەن. ساپىقى ۋە ئىلمەكلىرىنىڭ ئۇچلىرى سۇنغان.

تۆشۈكى تىلىنغان باشاقلار سەككىز گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ قىرلىق باشاقلار، ئۇچ تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. ئايداش غارىدىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑱. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۈز.

2 ـ تىپ. ئىلمەكلىك. ئايداش غارىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑲. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئىلمەكلىك، قاناتچىلىرى ئىگىلىگەن.

3 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. ئايداش غارىدىن تېپىلغان تۆت نۇسخا ⑳. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ قىرلىق ـ ئۇچ يانلىق باشاقلار، بىر تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. جەمئىي ئۇچ نۇسخا بولۇپ، قالا (ترويا‌ك) قەبرىستانلىقىدىن ۋە مىنۇسىن ئويىمانلىقىدىن تاسادىپىي تېپىلغان ㉑. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۈز.

3 ـ گۇرۇپپا. تۆت قىرلىق باشاقلار، تۆت تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. جەمئىي سەككىز نۇسخا بولۇپ، قالا (ترويا‌ك) قەبرىستانلىقىدىن ۋە مىنۇسىن ئويىمانلىقىدىن تاسادىپىي تېپىلغان ㉒. ئوق گەۋدىسىنىڭ

ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۆز.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. جەمئىي 79 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلار كۆرۈلىدۇ: كامېنكا يادىكارلىقى، 12 ـ، 20 ـ قەبرىلەر، مىنۇسىن ئويمانلىقى ㉕، ئايداش غارى ㉑. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 2 س م، ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ تىپ. سوزۇنچاق بەش بۇلۇڭ شەكلىدە. جەمئىي 35 نۇسخا بولۇپ، كامېنكا يادىكارلىقى، 12 ـ، 20 ـ قەبرىلەردىن، ئايداش غارىدىن تېپىلغان، بىر قىسمى مىنۇسىن ئويمانلىقىدىن تاسادىپىي ئۇچراپ قالغان ㉕. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يوق.

4 ـ تىپ. ئىلمەكلىك. مىنۇسىن ئويمانلىقىدا تاسادىپىي تېپىلىپ قالغان بىر نۇسخا ㉖. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئىلمىكى بار، قاناتچىلىرى ئىگىلىگەن.

4 ـ گۈرۈپپا. تىلىنغان باشاقلار، بىر تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. ياغۇن (ئاچىن ـ مارن ئويمانلىقى) يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉗. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م، باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

5 ـ گۈرۈپپا. ئىككى يانلىق باشاقلار، بىر تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. ئايداش غارىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉘. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە،

قاناتچىلىرى تۈز.

6 ـ گۈرۈپپا. ئالتە قىرلىق باشاقلار، بىر تىپ. ئىلمەك-لىك، ئايداش غاردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉙. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى پاراللېل، ئىلمەكلىك، قاناتچىلىرى ئىگىلىگەن.

7 ـ گۈرۈپپا. سەككىز قىرلىق باشاقلار، بىر تىپ، سو-زۇنچاق رومبا شەكلىدە. ئايداش غاردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉚. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

8 ـ گۈرۈپپا. يۇمىلاق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭ شەكلىدە. ئاچىن ـ مارىن ئويمانلىقىدىن تېپىلغان ئۈچ نۇسخا ㉛. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇن-لۇقى 8 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يوق.

2 ـ تىپ. باشاق ئۈچى ئايرىم ئورنىتىلغان. ئايداش غارد-ىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉜. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 9 س م. باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئايرىم ئۈچلۈق بېشى ۋە ئۇزۇن ساپىقى بار.

تېس دەۋرىدىكى يېنىسەيدە مىس باشاقلارنىڭمۇ ئىشلىتىلگەن-لىكى ئېھتىمالغا يېقىن. لېكىن، يىغىلغان ماتېرىياللاردا مىس ئوقلار خاتىرىلەنمىگەن (شۇڭا، بىز تاسادىپىي تېپىلغان بۇيۇملار ئىچىدىكى مىس ئوقلارنى مۇشۇ دەۋرنىڭ دەپ ئېيتالمايمىز). ئومۇمەن، تېس دەۋرى يادىكارلىقلىرىدىن تېپىلغان ئوق تۇرلىرى-نى بىر يۈرۈش ئوقلار دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. پەقەت ئايرىم ساندىكى تۆمۈر ۋە ساپاقلىق سۆڭەك ئوقلارلا تېپىلغان. ئۇلارنىڭ

ئىچىدىكى بەزىلىرى ھۆن ئوقلىرى بىلەن ئوخشاش. ئايرىم تىپ-
لارغا ياتىدىغان باشاقلار يېنىسىدە سەل كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى
تاشتىق دەۋرىدىمۇ ساقلانغان. ئايرىم نۇسخىلار ئېھتىمال، سەل
بۇرۇنقى تاغار دەۋرىدىن قالغان بولسا كېرەك.

يېنىسىدە تېس دەۋرىدە تۆشۈكى تىلىنغان سۆڭەك ئوقلار
كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلگەن. ئۇلارنىڭ تۈركۈملۈك ۋە تىپولوگـ-
يىلىك پەرقلىرى خېلى چوڭ، سانىمۇ خېلى كۆپ. بىراق، بۇ
تىپىلىملارنىڭ كۆپ قىسمى ئايداش غارىدىن چىققان بولۇپ،
بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ غاردىن تېپىلغان ماتېرىياللارنى كۆلاي
مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق دەپ قارايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ
ئوق تۈرلىرىنى ھۆن تەڭرىقۇتلىرىنىڭ ئىشغالىيەتچىلىك يۈرۈش-
لىرى نەتىجىسىدە جەنۇبىي سىبىرىيىگە سىڭىپ كىرگەن ھۆن
مەدەنىيىتىنىڭ ئامىللىرى دەپ ھېسابلايدۇ ⑬. سۆڭەك ئوقلار-
نىڭ مەدەنىيەت تەۋەلىكى ھەققىدىكى بۇ خىل كۆز قاراش شۇنىڭ-
دىن كېلىپ چىققانكى، ئالدىنقى تاغار دەۋرىدىمۇ ۋە كېيىنكى
تاشتىق دەۋرىدىمۇ بۇنداق ئوقلار خاتىرىلەنمىگەن، لېكىن ئۇلار
دەۋرداش ھۆن يادىكارلىقلىرىدا كۆپ ئۇچرايدۇ (بولۇپمۇ سوزۇن-
چاق رومبا، ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭ ۋە ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ
شەكىللىرىدىكىلەر. بۇلار ئۇچ قىرلىق، تۆت قىرلىق ۋە ئىككى
يانلىقلار گۈرۈپپىلىرىغا تەۋە) . ئۇچ قىرلىق - ئۇچ يانلىق،
باشاق ئۇچى ئايرىم ئورنىتىلغان، سەككىز قىرلىق گۈرۈپپىلار-
دىكى، شۇنداقلا ئىلمەكلىك ۋە تىلىنغان باشاقلار تىپلىرىدىكى
ئوقلار ھۆن نۇسخىلىرى ئاساسىدا قايتىدىن ئىشلەنگەن بولۇشى
مۇمكىن. مۇشۇ خىل شەكىللەردىكى سۆڭەك ئوقلار تاغار ۋە
كۆلاي دەۋرلىرىدىكى ئوقلارغا ئوخشايدۇ.

ئوتتۇرا يېنىسەي رايونىدا، گەرچە ھۇنلارغا مۇناسىۋەتسىز
بولسىمۇ، ئوخشاشلا تۆشۈكى تىلىنغان سۆڭەك ئوق باشاقلىرى
كۆپ ئىشلىتىلگەن تېس دەۋرىنىڭ بىردىنبىر يادىكارلىقى كان

دەریاسی بویىدىكى گۆرلۈكتىن ئىبارەت (34). شۇنداقتىمۇ، شۇ گۆرلۈكتىن تېپىلغان نەرسىلەر ئىچىدە ھۇن مەدەنىيىتىنىڭ بۇ-يۇملىرىمۇ ئاز ئەمەس. جۇملىدىن سۆڭەك قاداقلارمۇ بولۇپ، كەمەر توقىلىرىغا ئوخشايدۇ، لېكىن ئۇلار كىيىمنىڭ مۇرە ئور-نىغا بېكىتىلەتتى (قوغدىنىش يوپۇقى ئورنىدا ئىشلىتىلگەن). بۇ يادىكارلىقنى ھۇنلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان سىبىرىيە ئورماند-لىرى ئاھالىسىگە تەئەللۇق دېيىش لازىم.

شۇنداق قىلىپ، تېس يادىكارلىقلىرىدىكى ئوقلار ئىچىدە يەرلىك ئامىللار (ئەسلىدىكى شەكىللەر) بىلەن ھۇنلارنىڭ يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاسىتىلىرىدىن ئۆزلەشتۇرۇلگەنلىرىمۇ كۆرۈلىدۇ. ھۇنچە نۇسخىلارنىڭ قوبۇل قىلىنىشى - ئوتتۇرا يېنسەي قەبىلىلىرى ھۇن دۆلىتىنىڭ ھەربىي ۋە سىياسىي ھۆ-كۈمرانلىقىغا بويسۇنۇشى نەتىجىسىدە ئەمەلىيلەشكەن.

ساداقلار

تېس دەۋرىدىكى جەڭچىلەر ئوقلارنى ساداقلارغا سېلىپ ساقلايتتى. شېستاكوۋ قەبرىستانلىقىدا (2 - قورغان، 2 - قەبرە) سىلىندىر شەكلىدىكى ساداقنىڭ قالدۇقلىرى تېپىلغان (ئۇزۇنلۇقى 36 س م، كەڭلىكى 12 س م). ساداقنىڭ تۈۋى سەل كەڭرەك. بېرىش گۈمبىزىدە ساداقنىڭ يۇمىلاق سىرتماق سېلىنغان ئىلمىكى تېپىلغان (35). قارىغاندا، ئوقلار ساداققا باشاق-لىرى تۆۋەن، پەيلىك دەستىسى يۇقىرىغا قىلىپ سېلىنغان بولسا كېرەك.

تېس يادىكارلىقلىرىدا يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىـ-رى يېتەرلىك ئەمەس.

قورال تۈرلىرى

تېس ۋە شېستاكوۋ يادىكارلىقلىرىدىكى قورال تۈرلىرى بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلمايدۇ. ئۇنىڭ تەركىبىدە ئىككى تۈر ئايرىلىپ تۇرىدۇ. ئەگەر ئايداش غارىدىن تېپىلغان ماتېرىياللارنى كۆلاي مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق دەيدىغان پىكىرنى ھېسابقا ئالساق، بۇ قوراللار ئايرىم - ئايرىم ئۇچ تۈرگە ئايرىلغان بولىدۇ. ئۇچىنچى تۈر توغرىسىدا پىكىر يۈرگۈزۈشكە ھازىرچە تولۇق دەلىل يوق.

بىرىنچى تۈردىكى قوراللار ئالدىنقى دەۋردىكى تاغار ئاھالىسىنىڭ ئەۋلادلىرى قالدۇرۇپ كەتكەن چوڭ قورغانلاردىكى بۇيۇملارغا چېتىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۆمۈر ۋە مىس خەنجەرلەر، مىس پالتىلار ۋە تىغلار بار. بۇنداق قورال تۈرلىرى ئالدىنقى دەۋردىكى تاغار مەدەنىيىتىنىڭ جەڭ ۋاستىلىرىگە پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئوخشايدۇ ۋە شۇلارغا بىۋاستە باغلىنىدۇ.

ئىككىنچى تۈردىكى قوراللار تۈز يەردىكى گۈمبەزسىز تېس قەبرىلىرىدىن تېپىلغان. بۇلار ئوقلارنىڭ ئۇچ يانلىق ۋە ياپىلاق تۆمۈر باشاقلىرى، ساپاقلىق تۆت قىرلىق ۋە تىك بۇلۇڭلۇق، تۆت قىرلىق ۋە تۆشۈكى تىلىنغان سۆڭەك باشاقلىرى؛ تۆت قىرلىق، تىك بۇلۇڭلۇق ۋە ئۇچ قىرلىق تۆمۈر خەنجەرلەر؛ بوغقۇچلۇق ۋە قاداقلىق قوغدىنىش كىيىملىرىدۇر. ئومۇمەن، بۇ تۈرلەر يىغىندىسىدا مەركىزىي ئاسياغا خاس خۇسۇسىيەتلەر كۆرۈلىدۇ: ئۇچ يانلىق ۋە ياپىلاق تۆمۈر ئوقلار، تۆشۈكى تىلىنغان سۆڭەك ئوقلار، قوغدىنىش كىيىملىرى. يەرلىك تاغار قىياپىتىدىكى نەرسىلەرمۇ بار: ساپاقلىق سۆڭەك ئوقلار، تۆت ۋە ئۇچ قىرلىق تۈز بىسلىق تۆمۈر خەنجەرلەر. شۇنداقلا، خەنجەرلەر ئىچىدە نۇسخىلىرى ئوخشاش بولمىغان ئۆزگىچە تۈرلەرمۇ بار. ئېھتىمال، تېس مەدەنىيىتىنىڭ ئىگىلىرى ھۇنلارنىڭ بېسىمى

ئاستىدا ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى يۈرت ـ ماكانلىرىنى تاشلاپ، مىنۇسىنغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنمۇ قوراللىرىدا ئەسلىدىكى مەركىزىي ئاسىياچە مەدەنىيەت قىياپىتى ساقلىنىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن.

بىرىنچى تۈردىكى قوراللارنىڭ تەھلىلىدىن قارىغاندا، يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرى ئانچە كۆپ ئىشلىتىلمىگەن. يېقىن ئارىلىقتا بولىدىغان جەڭلەردە ئاساسەن پالتا، قۇچاقلاشما جەڭ قىلغاندا خەنجەر ئىشلىتىلگەن. ئىككىنچى تۈردىكى قوراللار تولۇق ئەمەس. بۇلارنىڭ ئىچىدە كۆپرەكى قول بىلەن ئاتىدىغان قوراللاردىن ئىبارەت. قۇچاقلاشما جەڭلەردە لازىم بولىدىغان ساۋجىغۇچى قوراللار پەقەت پىيادىلەر سەپلىرى تۈزۈلگەندە ياكى يارىدارلارنى ئۇجۇقتۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى

ھۇنلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى مىنۇسىن ئاھالىسىنىڭ ھەربىي قوشۇن قۇرۇلمىسى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، بۇ رايوندىكى خەلقلەر بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن ھۇن قوشۇنىنىڭ غەربىي قىسىم تەركىبىگە قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ قول بىلىك خانىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. مىنۇسىندا ھۇنلارنىڭ ھەربىي ـ مەمۇرىي ھاكىمىيىتى تەسىس قىلىنغان ـ قىلىنمىغانلىقى ھەققىدە بىر نېمە دېيەلەيمەن. ھەر ھالدا، «نائىب» لەۋخان بۇ يەردە بولمىغان. ھالبۇكى، مىلادىيە 1 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا مىنۇسىندا ئۇنىڭ قول قۇتىقۇنىنىڭ قارارگاھى بولغان دېيىشكە بولىدۇ ⑯ (ئاباقاندىكى «ئوردا» شۇنىڭ بولۇشى مۇمكىن). باشقا ۋاقىتلاردا، ئىشغال قىلىنغان يەرلەرنى ھۇنلارغا بېقىندى بولغان قىرغىز قەبىلىلىرى باشقۇرغان بولۇشى مۇم-

كىن. تەتقىقاتچىلار تېس دەۋرىدىكى قەبرىسىز گۆرلۈكلەرنى ئەنە شۇ قىرغىزلارنىڭ دەپ قارايدۇ.

يەرلىك قەبىلىلەردە ۋە كېيىن كەلگەنلەردە ھەربىي قوشۇنلارنىڭ تۈزۈلۈشى ئۇرۇق - قەبىلە ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغان بولۇشى مۇمكىن: قورال تۇتالايدىغان ھەربىر ئەركەك جەڭچى بولغان، ھەربىر ئۇرۇق ياكى قەبىلە ئۆزلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى قۇرغان. ئەنە شۇنداق تارماق قوشۇنلار بىر پۈتۈن چوڭ قوشۇننى تەشكىل قىلغان. ئۇ چاغلاردا قىرغىزلارنىڭ ئوقياچى چەۋەندازلىرى چوڭ قوشۇننىڭ يادرو قىسمى ئىدى، يەرلىك قەبىلىلەرنىڭ ۋەكىللىرى يارەمچى ئەترەتلەرنى تەشكىل قىلاتتى.

ئۇرۇش سەنئىتى

تۈرلۈك بېقىندى قەبىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھۇن - قىرغىز قوشۇننىڭ ئۇرۇش سەنئىتى، ئېھتىمال، ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇرۇش قىلىش ئۇسۇللىرىدىن تەركىب تاپقان بولۇشى مۇمكىن. شۇنداقتىمۇ، جەڭ تاكتىكىسى ھۇنلارچە ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ قائىدىلىرى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق ئۇرۇش سەنئىتى مەركىزىي ئاسىيانىڭ غەربىگە ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىگە قارىتىلغان تاجاۋۇزچىلىق يۈرۈشلىرىدە شەكىللەنگەن. شۇڭا، پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، تېس دەۋرىدە يېنىسەي ئاھالىسىدىن تەشكىللەنگەن قوشۇنلار كۆپ ھاللاردا يايما سەپ تۈزۈپ ھۇجۇم قىلغان. شۇ دەۋرنىڭ قىيا تاش رەسىملىرىدىن قارىغاندا، قوشۇندا ئوقياچى چەۋەندازلار كۆپ بولغان. شۇلار بىلەن بىللە يەنە پىيادىلەر قىسىملىرىمۇ بولۇپ، ئۇلار ئوقيا، نەيزە، پالتا، خەنجەرلەر بىلەن قوراللانغان. بۇنداق قوشۇن يىراق ئارىلىقتىكى جەڭدە ئوڭۇشلۇق ھەرىكەتلىنىپ، ئوق يېتىپ بارالىغۇدەك يەردىن دۈشمەنگە ئوق ياغدۇراتتى، لېـ

كىن يېقىن ئارىلىقتا ئاتلىق جەڭ قىلىشتا كېرەك بولىدىغان قوراللىرى يېتەرلىك بولمىغاچقا، پەقەت پىيادە سەپ تۈزگەن ھالەتتىلا قۇچاقلاشما جەڭگە كىرەلەيتتى. شۇنداق بولغاچقا، تېس قوشۇننىڭ ئۇرۇش قىلىش ئىقتىدارى ئۇلارغا زامانداش بولغان ھۇن ۋە سارمات چەۋەندازلىرىنىڭ ئىقتىدارىدىن تۆۋەن بولغان.

تېسلىقلار، خۇددى تاغارلىقلارغا ئوخشاشلا قىش پەسلىدە يۇرۇشكە ئاتلانغاندا چاڭغا ياكى ئات قوشۇلغان چانىلاردىن پايدىلانغان ㊲. ئۇلار مۇداپىئە ئىستىھكاملىرىنى قۇرغان. ھازىرغىچە مىنۇسىن ۋە ئاچىن ـ مارىن ئويمانلىقلىرىدا ئەنە شۇنداق مۇرەكـ كەپ قۇرۇلمىلىق ئىستىھكاملارغا ئىگە بولغان ئوندەك شەھەر ۋە قەلئەلەر بايقالدى ㊳. ئىستىھكاملار تۆپلىكلەردە، دەريا بويلىرىدىكى ئېگىز يەرلەردە قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەتراپلىرىغا يار ۋە خەندەكلەر كولانغان، تۇز ياكى سىرتقا يانتۇ قىلىنغان گىرەلەشمە قوزۇقلار ئورنىتىلغان. بۇ ئىستىھكاملارنىڭ كۆپ قىسمىنى تېس دەۋرىدە يېنىسەيدە ياشىغان تاغار قەبىلىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى ياسىغان. كېيىن كەلگەن قىرغىزلارنىڭ بۇ ئىستىھكاملارنى ئىشلەتكەن ـ ئىشلەتمىگەنلىكى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق.

تېسلىقلارنىڭ ئىستىھكام قۇرۇلمىلىرى يىرىك ئەسكىرىي قىسىملاردىن ئۇزاققىچە مۇداپىئەلىنىشكە ماسلاشتۇرۇلمىغان. قارىغاندا، بۇ يەردىكى ئۇرۇشلار تار دائىرىلىك بولۇپ، مىنۇسىن ۋە ئاچىن ـ مارىن ئويمانلىقلىرىدىن ھالقىپ كەتمىگەن. شۇ دەۋردىكى قىرغىزلارنىڭ ئىستراتېگىيىلىك مۇددىئاسى ئىشغال قىلىنغان زېمىنلاردا ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملەش ۋە يەرلىك تاغار قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇشتىن ئىبارەت بولغان. قىرغىزلار ھۇنلارنىڭ قوراللىق بېسىمىغا تۇزۇكرەك قارشىلىق كۆرسىتەلمىگەچكە، بېقىندىلىق رولىنى ئوينىغان.

تاغار مەدەنىيىتى ئىگىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى شۇ ۋاقىتلاردا ھۇنلار ۋە قىرغىزلارغا قارام بولۇپ قالغان. ئۇلار يەنە شىمال تەرەپتىن كۆلاي قەبىلىلىرىنىڭ بېسىمىغا ئۇچرىغان. مۇشۇنداق شارائىتتا تاغارلارنىڭ ئۇرۇق ـ قەبىلە تۈزكۈملىرىنى ئۆزلىرىنىڭ بىرلىكىنى يوقاتقان ۋە مۇستەقىل ئۇرۇش سىياستى يۈرگۈزەلـ مىگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇلار ھۇن ۋە قىرغىز قوشۇنلىرىنىڭ تەركىبىدە تۇرۇپ ئۇرۇشلارغا قاتناشقان.

ئۈچىنچى باب كۆكەل قەبىلىلىرىنىڭ قوراللىرى

تۈۋا تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا شۇ تېررىتورىيىدىكى كېيىنكى ھۈن دەۋرىگە ياتىدىغان قورال ـ جابدۇقلار ۋە تەسۋىرىي ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىلدى. بۇ مەسىلىگە ئائىت يازما مەنبەلەر ناھايىتى كەمچىل ①. شۇڭا، ھۈن دەۋرىدىكى تۈۋا تارىخىنى مۇھاكىمە قىلىشتا خۇسۇسەن ھۈن مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلارمۇ قاراپ چىقىلدى ②. ئاخىرقى ئون يىللاردىن بۇيان شۇ دەۋرلەرنىڭ قەبرە ۋە خاتىرە يادىكارلىقلىرى ئىلمىي تەتقىقاتقا كىرگۈزۈلدى ③، بىر قىسىم قىيا تاش سۈرەتلىرى سېلىشتۇرۇلدى ④. تۈۋا تېررىتورىيىسىدىن تېپىلغان كېيىنكى ھۈن دەۋرىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللىرى ئىلمىي ئەسەرلەردە سىن چۈرەك مەدەنىيىتى ياكى شۈرماق مەدەنىيىتى ۋە ياكى كۆكەل مەدەنىيىتى دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە نۇرغۇن قورال ئۆرنەكلىرى بار ⑤. مۇتەخەسىسلەر بۇ قوراللارنى تۈرلەرگە ئايرىش بىلەن شۇغۇللاندى ⑥.

بۇ نەرسىلەر رېئال بۇيۇملارنىڭ كىچىكلىتىلگەن كوپىيىسىدىن ئىبارەت، لېكىن ئۇلارنىڭ رېئال پروتوتىپلارغا ماس كېلىدىغانلىقىدا شەك يوق. قولىمىزدا بار بولغان بارلىق ماتېرىياللارنى تەھلىل قىلىش يولى بىلەن ئىجابىي نەتىجىلەرگە ئېرىشىشتىن ئۈمىد بار. ئەنە شۇ نەتىجىلەرگە ئاساسلىنىپ، تەكشۈرۈلىدىغان كۆچمەنلەر تۈركۈمىنىڭ مەلۇم خرونولوگىيىلىك دەۋر ئىچىدىكى ھەربىي ئىشلىرىنى شەرھلەشكە بولىدۇ. بۇلار ئەسلى گۆرلەرگە كۆمۈلگەن بۇيۇملار بولغاچقا، ئۇلارنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى

هەققىدىكى مەلۇماتلار بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە. تەكشۈرۈلگەن مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنىڭ خرونولوگىيىسى هەققىدە مۇتەخەسسىسلەرنىڭ كۆز قاراشلىرى كەسكىن پەرقلىنىدىغان بولغاچقا، بۇ مەسىلىدە ئاز - تولا قىيىنچىلىق كۆرۈلىدۇ.

هەرقايسى قورال تۈرلىرىنىڭ ۋەكىللىك تۈسى ئوخشاش ئەمەس. بولۇپمۇ، نۆۋەتتە قوغدىنىش قوراللىرىنى تەكشۈرۈلگەن بۇيۇملار يىغىندىسى رامكىسى ئىچىدە چۈشەندۈرۈش تەس بولماقتا. كۆپىنچە تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكرىچە، مەزكۇر مەدەنىيەت بۇيۇملىرى يىغىندىسىغا هەر تۈرلۈك قەبرە يادىكارلىقلىرى كىرىدۇ: قورغان قەبرىستانلىقلىرى، يۇمىلاق تاش قورغانلار، جەسەت سېلىنغان ياغاچ ساندۇقلار ياكى تەختىلەر كۆمۈلگەن تۈز يەردىكى گۆرلۈكلەر. بەزى مۇتەخەسسىسلەر يېتەرلىك دەلىل كۆرسەتمەيلا يۇمىلاق تاش قورغانلار تېگىدىكى جەسەت كۆيدۈرۈلگەن جايلارنىمۇ ئالاهىدە بىر تۈرلۈك قەبرە يادىكارلىقلىرى دەپ هېسابلايدۇ ⑦. بۇنداق ئوبيېكتلارنى خاتىرە قۇرۇلمىلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈش لازىم. خاتىرە قۇرۇلمىلىرى دېگىنىمىز، يۇمىلاق ياكى سوزۇنچاقراق تىندۇرما تۆپىلىكلەردىن ئىبارەت بولۇپ، كۈل ئىزلىرى، قاچا - قۇچىلار ۋە تۆمۈر بۇيۇملار ساقلانغان. شۇ بۇيۇملار تىزىلغان تەكشىلىكتىن هەر تەرەپلەرگە تاش تۈۋرۈكچىلەر ئورنىتىلغان ⑧.

قوراللىق چەۋەندازلار خاتىرىلەنگەن بىر قىسىم قىيا تاش سۈرەتلىرى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، شۇ ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، هۇن دەۋرىدىكى تۈۋا كۆچمەنلىرىنىڭ هەربىي ئىشلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلەيمىز.

هازىر تۈۋا يايلاقلىرىنىڭ هەممە يەرلىرىدە كۆكەل مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى تەكشۈرۈلمەكتە. بۇ تېررىتورىيىنىڭ سىرتىدا بۇنداق يادىكارلىقلار تېپىلمايدۇ. بىر قىسىم تەتقىقاتچىلارنىڭ پەرەزلىرىنىڭ ئەكسىچە، سايانىنىڭ شىمالىدىكى يەرلەردە بۇنداق

یادىكارلىقلار بايقالمىدى ⑨.

تەكشۈرۈلگەن يادىكارلىقلار قېزىلمىلىرى ئىچىدىكى قورال ـ جابدۇقلار لېنىنگراد، نوۋوسىبىرسىك، تومسىك، قەزىل شەھەرلىرىدىكى مۇزېيلار ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئىنىستىتۇتلىرىنىڭ فوندىلىرىدا ساقلانماقتا. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئېلان قىلىندى. تەتقىقاتىمىزدا مۇزېيلاردىكى ئەۋرىشكىلەر ۋە باسما ماتېرىياللاردىن پايدىلاندۇق.

كېيىنكى ھۇن دەۋرىدىكى تۇۋا كۆچمەن جەڭچىسىنىڭ قورال تۈرلىرى يىراق ۋە يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋە قوغدىنىش ۋاستىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرى (يا ۋە ئوق ئۆرنەكلىرى) ۋە جابدۇقلار (ساداقلارنىڭ پارچىلىرى) نۇرغۇن يادىكارلىقلاردىن تېپىلىدۇ.

ئوقيالار

تەكشۈرۈلىدىغان تۈركۈمدىكى ئوقيالار بىر گۈرۈپپىغىلا تەۋە بولۇپ، ھەممىسى مۇرەككەپ تەركىبلىك. ئۇلار سۆڭەك قاپلىغۇچىلىرىنىڭ بار ـ يوقلۇقى، ئۇلارنىڭ سانى ۋە بېكىتىلگەن ئورۇنلىرىغا قاراپ بىر نەچچە تىپلارغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ تىپ. يانىڭ ئۇچلىرىدا ۋە ئىككى يېنىدا قاپلىغۇچىلىرى بولغانلار. جەمئىي 15 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كۆكەل، 4 ـ قورغان؛ 11 ـ قورغان، 2ـ، 27ـ، 46 ـ قەبرىلەر، 1 ـ گۆر؛ 12ـقورغان، 3ـقەبرە؛ 26 ـ قورغان، 3 ـ قەبرە؛ 37 ـ قورغان، 23 ـ قەبرە؛ 39 ـ قورغان، 29 ـ قەبرە؛ 133 ـ قورغان؛ ⑪ س. ۋاينىشتېين ۋە ۋ. دياكونوۋانىڭ مەلۇماتلىرى بويىچە ئالغاندا، يالارنىڭ ئۆلچەملىرى 110 ـ 150 س م. يانىڭ ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلار

ئۇزۇن، كەڭ، ئىككى ئۇچى سەل - پەل ئىگىلىگەن. يانىڭ ئىككى ئۇچىدىكى قاپلىغۇچلار ئۇزۇن، تار، توز، بىر چېتى ئىگىلگەن بولۇپ، كىرىچ باغلاش ئۇچۇن ئېرىقچە شەكلىدە كېسىپ قويۇلغان. قاپلىغۇچلاردىن بىرى يانىڭ ئىچ تەرىپىگە قارشى يۇنىلىشتە سەل - پەل ئېگىلگەن.

2 - تىپ. يانىڭ ئىككى ئۇچىدا، ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچلىرى ۋە كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بولغانلار. جەمئىي 8 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كۆكەل، 11 - قورغان، 4 -، 97 - قەبرىلەر؛ 26 - قورغان، 10 -، 26 - قەبرىلەر؛ 170 - قورغان؛ 174 - قورغان، 1 -، 2 - قەبرىلەر؛ چىر چارىق، 47 - قورغان ⑫. س. ۋاينىشتېيىننىڭ مەلۇماتى بويىچە ئالغاندا، يانىڭ ئۆلچىمى 90—160 س م⑬. يانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى يان قاپلىغۇچلار ئۇزۇن، كەڭ، ئۇچلىرى سەل - پەل ئېگىلگەن. يانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى كاۋاك قاپلىغۇچ تار، ئۇزۇن، ئىككى بېشى سەل كېڭەيتىلگەن. يانىڭ ئۇچلىرىدىكى قاپلىغۇچلار ئۇزۇن تار، توز، بىر بېشى ئېگىلگەن.

3 - تىپ. يانىڭ ئىككى بېشىدا، ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچلىرى ۋە كاۋاك قاپلىغۇچلىرى ۋە ئارىلىقلىرىدا قاپلىغۇچلىرى بولغانلار. جەمئىي 2 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كۆكەل، 11 - قورغان، 46 - قەبرە، 2 - گۆر؛ 26 - قورغان، 8-قەبرە ⑭. س. ۋاينىشتېن ۋە ۋ. دياكونوۋانىڭ مەلۇماتلىرى بويىچە يانىڭ ئۆلچىمى 90—130 س م ⑮. يانىڭ ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلار ئۇزۇن، كەڭ، قىزىل رەڭلىك باشلىرى سەل - پەل ئېگىلگەن. يانىڭ ئوتتۇرىدىكى كاۋاك قاپلىغۇچلار ئۇزۇن، تار، ئىككى بېشى كېڭەيتىلگەن بولۇپ، بۇلارمۇ قىزىل رەڭلىك. يانىڭ ئۇچلىرىدىكى قاپلىغۇچلار ئۇزۇن، تار، توز، ئۇچلىرى سەل - پەل ئېگىلگەن. بۇلارغا يول - يول تار قىزىل سىزىقچىلار چۈشۈرۈلگەن.

4 ـ تىپ. سۆئەك قاپلىغۇچلىرى يوقلار. جەمئىي 20 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كۆكەل، 11ـقورغان، 5 ـ، 7 ـ، 12 ـ 19 ـ، 40 ـ، 106 ـ قەبرىلەر؛ 26 ـ قورغان، 13ـ، 16ـ، 24ـ، 37ـ، 39ـ قەبرىلەر؛ 39 ـ قورغان، 2 ـ، 35 ـ، 41 ـ قەبرىلەر؛ 102 ~ 175 ـ قورغانلار؛ قاراداش 1 ـ قورغان، 1 ـ قەبرە ⑯. ۋ. دياكونوۋانىڭ مەلۇماتى بويىچە يالارنىڭ ئۆلچىمى 60 ـ 96 س م ⑰.

ئوقيالارنىڭ ھەممە نۇسخىلىرىدا يالارنىڭ شەكلى ئوخشاش. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا قىسمى (تۇنقىسى) كەڭ، تراپېتسىيە شەكلىدە بولۇپ، يانىڭ غولى ئوقنىڭ ئۇچۇش يۆنىلىشىگە قاراپ پاراللېل ھالەتتە ئېگىلگەن؛ ياپىلاق ۋە كەڭ بېشى يا غولى ئارقىلىق ئىككى يانغا كېرىلىپ، ئوقنىڭ ئۇچۇش يۆنىلىشىگە كۆپتۇرۇلگەن؛ يانىڭ ئىككى ئۇچى ئۇزۇن ۋە تار بولۇپ، ئوقنىڭ ئۇچۇش يۆنىلىشىگە يۇزلەنگەن. شۇڭا، قاراداشتىن تېپىلغان ئوقيانىڭ ل. كىزلاسوۋ تەرىپىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن كۆرۈنۈشىنى ئۇتۇقلۇق چىققان دېگىلى بولمايدۇ ⑱. ئاپتور ئوبدان ئويلاشماستىنلا يانىڭ ئىككى بېشىنى سۈنۈپ كەتكەن ئورنىدىنلا بىرلەشتۈرۈپ قويغان ۋە ئوتتۇرا قىسمى يوق، پۈتۈنلەي خاتا ھالەتتىكى «ئوقيا مودېلىنىڭ سخېمىسىنى» سىزىپ چىققان ⑲. كىزلاسوۋنىڭ قىياسچە، ئوقيانىڭ ئوتتۇرا قىسمى ياپىلاق ۋە كەڭ بولغانمىش ⑳. ۋەھالەنكى، ئۇنداق بولغاندا بۇ ئوقيانى قولدا تۇتۇش مۇمكىن بولمايدۇ، چۈنكى كىرىچ تارتىلغاندىكى ئاساسلىق كۈچەنىش دەل ئاشۇ ئوتتۇرا قىسمىغا مەركەزلىشىدۇ㉑. بىر قىسىم ئوقيالارنىڭ يالىرى بىر پۈتۈن ياغاچتىن ياسالغان بولسىمۇ، بىر نەچچە تەركىبىي قىسىملارغا ئايرىلغان (ئوتتۇرا قىسمى، مۇرە شەكلىدىكى ئەگمەچ قىسمى، باش قىسمى) ㉒. كۆكەل ئوقيالىرىنىڭ يا شەكلى ئىنتايىن مۇكەممەل كۆرۈنۈشكە ئىگە. ئۇلار

قۇرۇلمىسى جەھەتتىن ھۆن ئوقيالىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ ⑨. چوڭ ساغلىن سۈرەتلىرىدە كۆكەل ئوقيالىرىغا ئوخشايدىغان ئوق-يالار سىزىلغان.

سۆڭەك قاپلىغۇچلۇق كۆكەل ئوقيالىرىنىڭ شەكىللىرى ھۆنلارنىڭ بەزى ئاتقۇچى قوراللىرىغا ئوخشاپ قالىدۇ ⑩. بۇ كۆكەللىكلەرنىڭ ھۆن مەدەنىيىتى ئامىللىرىنى بىۋاسىتە قوبۇل قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر. شۇنىڭ بىلەن بىللە، كۆكەل كۆچ-مەنلىرى ئاتقۇچى قوراللار قۇرۇلمىسىغا بىر قاتار تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزدى. ئالايلۇق، بەزى ئوقيالاردا يانىڭ ئوتتۇرا قىسمى ئوقنىڭ ئۈچۈش يۈنىلىشىگە قارشى تەرىپىگە سەل ئېگىلگەن، ئىككى بېشى ئۈزۈن، مۇرە شەكلىدىكى قىسىملىرى كەڭ ۋە ياپىلاق. كۆكەل ئوقيالىرىنىڭ ئاساسلىق قۇرۇلما قىسىملىرى ۋە سۆڭەك دېتاللىرى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئۆز ئەھمىيىتىنى ساقلاپ قالدى.

كۆكەل ئوقيالىرىدا ساقلىنىپ قالغان يا نۇسخىلىرىدىن قا-رىغاندا، ئۇلار ناھايىتى توغرا سىممېترىك ھالەتتە بولغان. يەنە ئوقيانى ساداققا سېلىۋالغان چەۋەندازلارنىڭ رەسىملىرى بار.

ئوق باشاقلىرى

كۆكەل يادىكارلىقلىرىدىكى قورال ـ جابدۇقلار ئىچىدە ئوق باشاقلىرى ئەڭ كۆپ. ياسالغان ماتېرىياللىرى بويىچە ئۇلار تۆت تۈركۈمگە بۆلۈنىدۇ: تۆمۈر، مىس، سۆڭەك، ياغاچ باشاقلار. بىز بۇلارنىڭ كېيىنكىلىرى ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزمەيمىز، چۈنكى ئۇلار پەقەت ئۈششاق ھايۋانلارنى ئوۋلاشقىلا ئىشلىتىلـ-گەن. تۆمۈر ئوق باشاقلىرى بىر خىللا بولۇپ، ھەممىسى ساپاق-لىق، ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە گۈرۈپپىلارغا، ئوق گەۋدىسىنىڭ شەكلى بويىچە تىپلارغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۈرۈپپا. ئۇچ يانلىق باشاقلار، يەتتە تىپ.
1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. جەمئىي 102 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: بايداغ، 86 ـ قورغان؛ قاراداش، 1 ـ قورغان، 1 ـ قەبرە، خاراداغ باجى، 1 ـ، 2 ـ گۆرلەر؛ كۆكەل، 7ـ، 8ـ، 11ـ، 26 ـ، 34 ـ، 37 ـ، 39 ـ، 40 ـ، 65 ـ، 68ـ، 69ـ، 124ـ قورغانلار؛ 2 ـ گۆر㉕. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ. بەزى نۇسخىلارنىڭ سۆڭەك ياكى ياغاچ ئىسقۇتقۇچلىرى بار.
2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. جەمئىي 80 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: قاراداش، 1 ـ قورغان، سىن چۈرەك، 1 ـ قورغان؛ خاراداغ باجى، 1 ـ گۆر؛ چىرچارىق، 47 ـ قورغان؛ ئۈيۈق تارلىق، 58 ـ قورغان؛ شۇرمەك تەي، 1 ـ قورغان؛ كۆكەل، 4ـ، 7ـ، 8ـ، 11 ـ، 12 ـ، 26 ـ، 34 ـ، 37 ـ، 39ـ، 40ـ، 57ـ، 69 ـ، 170 ـ قورغانلار؛ 2 ـ گۆر㉖. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ. بەزى نۇسخىلارنىڭ سۆكەك ئىسقىرتقۇچلىرى بار.
3 ـ تىپ. قاتلاملىق. جەمئىي 49 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: خاراداغ باجى، 1 ـ گۆر؛ چىرچارق، 47 ـ قورغان؛ كۆكەل، 7 ـ، 8 ـ، 11 ـ، 26 ـ، 28 ـ، 37 ـ، 39 ـ، 65 ـ، 68 ـ قورغانلار㉗. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق ئۇچى ئايرىم ئورنىتىلغان، قاناتچىلىرى بۆرتۈپ چىققان بولۇپ، يانتۇ ياكى يۇمىلاق شەكلىدە. بەزى نۇسخىلاردا ئوق ئۇچى قاناتچىلار-

دىن ئۇچ بۇلۇڭ ياكى تراپېتسىيە شەكلىدىكى كېسىكچىلەر بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. ئايرىم ساندىكىلىرىنىڭ سۆڭەك ئىسقىرتقۇچىلىرى بار.

4 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭ شەكلىدە. كۆكەل يادىكارلىقى 4 ـ، 7 ـ، 34 ـ، 65 ـ قورغانلاردىن تېپىلغان تۆت نۇسخا ㉘. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى پاراللېل، قاناتچىلىرى يانتۇ. بىر قىسىم نۇسخىلارنىڭ يانلىرىدا دۇگىلەك تۆشۈكچىلىرى بار.

5 ـ تىپ. ئوق گەۋدىسى ئايرىم ئورنىتىلغانلار. كۆكەل يادىكارلىقى، 11 ـ، 37 ـ، 39 ـ، 65 ـ قورغانلاردىن تېپىلغان 22 نۇسخا ㉙. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق بېشى ئايرىم ئورنىتىلغان، ئاياغ قىسمى ئۇزۇنراق. بەزى نۇسخىلارنىڭ سۆڭەك ئىسقىرتقۇچىلىرى بار.

6 ـ تىپ. ئېللىپس شەكلىدە. جەمئىي تۆت نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: بايداغ، 7 ـ قورغان؛ كۆكەل، 26 ـ، 65 ـ قورغانلار ㉚. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يۇمىلاق كەلگەن.

7 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. كۆكەل يادىكارلىقى 26 ـ، 27 ـ قورغاندىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ㉛. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۇز.

2 ـ گۇرۇپپا. تۆت قىرلىق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭ شەكلىدە. كۆكەل يادىكار-

لىقى 26 ـ قورغاندىن تېپىلغان ئۇچ نۇسخا ㉜. ئوق گەۋدىسىـ
نىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇـ
قى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قىرلىرى پارالـ
لىل، قاناتچىلىرى تۇز.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. كۆكەل، 11 ـ
قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉝. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى
4 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق
ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ گۇرۇپپا. دۇگىلەك باشاقلار، بىر تىپ. قورغاندىن
تېپىلغان بىر نۇسخا ㉞. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م،
كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار
بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

4 ـ گۇرۇپپا. لىنزا شەكلىدىكى باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. تومتاقلار. جەمئىي سەككىز نۇسخا بولۇپ،
تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: خاراداغ باجى، 1 ـ، 2
ـ گۆرلەر؛ كۆكەل 11 ـ، 26 ـ، 39 ـ قورغانلار ㉟. ئوق
گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق
ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تومتاق، قىرلىرى پاراللىل،
يانتۇ، قاناتچىلىرى تۇز.

2 ـ تىپ. ئوق ئۇچى ئايرىم ئورنىتىلغانلار. ئايىرلىغ
يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㊱. ئوق گەۋدىسى ئۇزۇنلۇـ
قى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1.5 س م.
باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، سەپلەنمە بېشى ئايرىلىپ تۇرىـ
دۇ، ئاياغ قىسمى سوزۇلغان.

5 ـ گۇرۇپپا. ياپىلاق باشاقلار، ئۇچ تىپ.

1 ـ تىپ. تومتاقلار. جەمئىي توققۇز نۇسخا بولۇپ، تۆۋەنـ
دىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: قاراداش، 1 ـ قورغان، 1 ـ
قەبرە؛ ئۈيۈق، 160 ـ قورغان؛ خاراداغ باجى، 1 ـ گۆر؛

كۆكەل، 26 ـ 37 ـ قورغانلار ⑨. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تومتاق، يانلىرى يانتۇ، قاناتچىلىرى تۇز.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. كۆكەل يادىكارلىقى 64 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑩. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م.

3 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. كۆكەل يادىكارلىقى 12 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑪. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

مىس ئوق باشاقلىرى ساپاقسىز ۋە ساپاقلىق دەپ ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ، ساپاقسىز باشاقلار ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە بىر گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. ئىككى يانلىق باشاقلار، بىر تىپ. ئۇزۇنچاق ئېللىپسسىمان. كۆكەل يادىكارلىقى 11 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑩. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.5 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى سىلىق ئەگرى، تۆشۈك ئورنى بۆرتۈپ چىققان بولۇپ، چەتلىرى ھەرە چىشى شەكلىدە كېسىلگەن.

ساپاقلىق باشاقلار ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە بىر گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ يانلىق باشاقلار، تۆت تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭ شەكلىدە. قارا چوغا يادىكارلىقى 1 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑪. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى سىلىق ئەگىم، يانلىرى پارال-

لىپل، قاناتچىلىرى تۈز.

2 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. كۆكەل يادىكارلىقى 11 ـ قورغاندىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑫. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1.5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدە. كۆكەل يادىكارلىقى 26 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑬. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى ئۇزۇنچاق تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

4 ـ تىپ. قاتلاملىقلار. كۆكەل يادىكارلىقى 26 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑭. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق ئۇچى ئايرىم ئورنىتىلغان، گىرۋەكلىرى بۇرتۇپ چىققان، قاناتچىلىرى يانتۇ.

سۆڭەك ئوق باشاقلىرى بىر تۈرلۈك، يەنى ھەممىسى ساپاقلىق بولۇپ، بىر گۈرۈپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۈرۈپپا. رومبا شەكلىدىكى باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. كۆكەل يادىكارلىقى، 11 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑮. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. جەمئىي 12 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: سىن چۈرەك، 24 ـ قورغان؛ كۆكەل، 8 ـ، 11 ـ، 26 ـ، 34 ـ، 39 ـ قەبرىلەر ⑯. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى

1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ. بەزى نۇسخىلارنىڭ يۇزىدە كرىست-سىمان بەلگىلەر چېكىلگەن.

مۇتەخەسسىسلەر كۆكەل ئوق باشاقلىرىنى تۇرلەرگە ئايرىش بىلەن شۇغۇللانغان. 1962 - يىلى س. ژاينشتېين كۆكەل قەبرىستانلىقىنى قېزىشتا تېپىلغان ئوق باشاقلىرىنى سىستېما-لاشتۇرغان (47). ئۇ مىستىن ياسالغان ئوق باشاقلىرىنى ئىككى تىپقا، تۆمۇردىن ياسالغانلىرىنى تۆت تىپقا، سۆڭەكتىن ياسالغان-لىرىنى بىر تىپقا ئايرىغان. تەبىئىيكى، بۇنداق تۇرگە ئايرىش مۇكەممەل ئەمەس. ل. كىزلاسوۋمۇ شۇ خىل خىزمەت بىلەن شۇغۇللاندى (48). ھالبۇكى، ئۇ ئۆزىدىن بۇرۇنقىلارنىڭ تەجرىبە - ساۋاقلىرى بىلەن ھېسابلاشماي، ئىزدىنىش جەريانىدا خاتا يولغا كىرىپ قالدى. كىزلاسوۋ ئوق دەستىسىدىكى ھەرقايسى قىسىم-لارنىڭ ۋەزىپىلىرىنى توغرا چۈشەنمىگەنلىكتىن، بۇرۇندىن مە-لۇم بولغان مىس، تۆمۇر ۋە سۆڭەك ئوق تىپلىرى بىلەن بىر قاتاردا ئاتالمىش تۈمشۇقسىمان ياكى كۆزسىمان ئوقلارنى ئايرىپ كۆرسەتكەن (49).

ھازىرغىچە مەلۇم بولغان بارلىق ماتېرىياللارنى ھېسابقا ئې-لىش ۋە ئوق باشاقلىرىنى تۇرگە ئايرىشتىكى زامانىۋى ئۇسۇللار-نى قوللىنىش ئارقىلىق بۇ قوراللارنىڭ تەرەققىياتىدىكى قانۇنى-يەتلەرنى ئېنىقلاشقا ئىمكانىيەت يارىتىلدى. كۆكەل كۆچمەنلىرى-نىڭ يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرى ئىچىدە مىس ئوق باشاقلىرى بەك ئاز. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن بىر قىسىم ساپاقلىق باشاق تىپلىرىنىڭ (ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇق، غەيرىي سىممېت-رىك رومبا شەكىللىك، سوزۇنچاق رومبا شەكىللىك، قاتلام-لىق) ئالدىنقى دەۋر يادىكارلىقلىرىدا بىۋاسىتە تەڭداشلىرى تې-پىلمايدۇ. ساپاقسىز ئىككى يانلىق ئۇزۇنچاق ئېللىپسسىمان باشاق ئۆزگىچە بولۇپ، ئۇنى تۇۋا تېررىتورىيىسىدىكى ساك

مەدەنىيەتى بىلەن چېتىشلىقى بار دېگىلى بولمايدۇ. مىس ئوقلار-
نىڭ بۇنداق تىپلىرى ھۇنلاردىمۇ بولمىغان. مىس ئوقلارنىڭ بەزى
شەكىللىرى (غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكىللىرى، سوزۇنچاق
رومبا شەكىللىرى، قاتلاملىقلار) ئەسلىدە پەقەت تۆمۈر ئوقلاردە-
لا كۆرۈلەتتى. بۇ خىل نۇسخىلار تۆمۈر پروتوتىپلارغا ئاساسلە-
نىپ ياسالغان، دېگەن پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويساق يېنىكلىك قىل-
غان بولمايمىز. ئۇنىڭدىن سىرت، ئەينى دەۋردىكى مىس ئوقلار
كۆپ ھاللاردا زىننەت بۇيۇمى تەرىقىسىدە ساقلانغان بولۇشى مۇم-
كىن. شۇنداقتىمۇ، ئېھتىمالغا يېقىنراق بولغىنى شۇكى، بۇ
خىل ئەھۋالدا مىس ئوقلار تۆمۈر ئوقلار تەرىپىدىن سىقىپ چىقە-
رىلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى يەنە شەكىل جەھەتتە بۇ ئىككى
تۈرنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش جەريانى يۈز بەرگەن بولۇشىمۇ
مۇمكىن.

تۆمۈر ئوق باشاقلىرىنىڭ تىپولوگىيىلىك تۈرلىرى ۋە سانى
مىس باشاقلاردىن خېلى كۆپ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇچ يانلىقلار
يەتتە تىپ، تۆت قىرلىقلار ئىككى تىپ، دۇگىلەكلەر بىر تىپ،
لىنزا شەكىللىكلەر ئىككى تىپ، ياپىلاقلار ئۇچ تىپ. ساۋۇت
كىيىمگەن دۇشمەنگە زەربە بېرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان باشاق-
لارنىڭ ئومۇمىي سانىمۇ كۆپ (188 نىڭ ئىچىدە 174ى شۇنۇ-
داق) ۋە تىپ سانىمۇ كۆپ (15 نىڭ ئىچىدە 10 ى شۇنداق)
ئۇچ يانلىق باشاقلارنىڭ كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان غەيـ-
ري سىممېترىك رومبا شەكلىدىكى، سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە-
كى، قاتلاملىقلار، ئۇزۇنچاق - ئالتە بۇلۇڭلۇقلار ۋە ئوق بېشى
ئايرىم بولغان شەكىللەردىكى تىپلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا تۈركىلەر
ۋە باشقا ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرى ئىچىدە كەڭ تارقالغان.
باشقا تىپلاردىكى باشاقلار، جۇملىدىن كۆكەل قەبىلىلىرىگە خاس
بولغان ئېللىپسسىمانلار ئايرىم ساندىكى نۇسخىلاردا ئۇچرايدۇ.
كۆرسىتىلگەن تىپلار ئىچىدىكى ياپىلاق ئوقلار داۋاملىق ئىشلىتى-

لىپ، كېيىنچە راۋاجلانغان ئوتتۇرا ئەسىر دەۋردىمۇ، يەنى مىلا-
دىيە 2 ـ مىڭ يىلدىمۇ كەڭ تارقالغان. كۆكەل كۆچمەنلىرىنىڭ
توسۇقنى بۆسكۈچى ئوقلىرى ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، تۈرلۈك
شەكىللىرى بار. شۇ خىل ئوقلارنىڭ تۆت قىرلىقلىرى مىلادىيە
1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى يادىكارلىقلاردا، لىنزا شەكلىدىكى
ئوق بېشىنىڭ ئايرىملىرى تۇۋانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر لەخمە يادىكار-
لىقلىرىدا كۆرۈلىدۇ؛ لىنزا شەكلىدىكى ۋە دۇگىلەك سوزۇلما
رومبا شەكلىدىكىلىرى كۆكەل مەدەنىيىتىگە خاس. توسۇقنى
بۆسكۈچى ئوقلار ئىچىدە مۇنداقلىرى بار: ئىككى تىپتىكى باشاق-
لارنىڭ ھەرىكىتى ئۈنۈمۈپرسال بولۇپ، مېتال قاسراقلىق ساۋۇت-
نى بۆسۈشكە مۆلچەرلەنگەن، ئىككى تىپ (تۆت قىرلىق سوزۇلما
رومبا شەكلىدىكى ۋە دۇگىلەك ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدىكى)
ساۋۇت ھالقىلىرىنى ئايرىۋېتىشكە ۋە بىر تىپ (لىنزا شەكلىدىكى
تومتاقلار) ساۋۇت ھالقىلىرىنى ئۇزۇشكە ئىشلىتىلگەن.

كۆكەل كۆچمەنلىرىنىڭ سۆڭەك ئوقلىرى كۆپ ئەمەس ۋە
ھەممىسى بىر خىل. بەزى ھاللاردا ئۇلار دەپنە قىلىنغانلارنىڭ
سۆڭەكلىرى ئارىسىدىن تېپىلغان.

كۆكەل ئوقلىرىنىڭ تىپولوگىيە جەھەتتىكى تۈر دائىرىسى
ناھايىتى كەڭ. ئۇلارنى ھۇن ئوقلىرىنىڭ تۈرلىرى بىلەن سې-
لىشتۇرغاندا پەرقىنىڭ خېلى چوڭ ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولى-
دۇ. بۇ ئىككى تۈردىكى مىس ئوقلار كەسكىن پەرقلىنىدۇ.
تۆمۈر ئوقلار ئىچىدە ئۇچ يانلىقلاردىن تۆت تىپ، تۆت قىرلىقلار-
دىن بىر تىپ، ياپىلاقلاردىن ئىككى تىپ ئورتاقلىققا ئىگە. باشقى-
لىرى ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت خاسلىقىنى ساقلىغان. سۆڭەك
ئوقلار تىپولوگىيىلىك تەركىبى جەھەتتىمۇ، ۋەكىللىك خاراكتې-
رى جەھەتتىمۇ تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا، ھۇن
ئوقلىرىغا قارىغاندا كۆكەل ئوقلىرى خېلى ئىلغار كۆرۈنىدۇ:
كۆكەل ئوقلىرىنىڭ تىپلىرى كۆپ بولۇپ، كېيىنكى دەۋردىمۇ

داۋاملىق ئىشلىتىلگەن. ئېھتىمال، بۇنداق پەرقلەر ۋاقىت تەرتىپىگە مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. كۆكەل ئوقلىرى ھۇن ئوقلىرىدىن خېلى كېيىنكى دەۋرگە مەنسۇپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياسالغان. بۇنداق يەكۈن يەر قاتلاملىرى ئىلمى تەرىپىدىن ئىسپاتلاندى.

تېشىپ قويۇلغان كاۋاك سۆڭەك شارچىلار، يەنى ئىسقىرتىقۇچلار كۆكەل ئوقلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبى ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق ئىسقىرتقۇچلار كۆپىنچە ئۇچ يانلىق تۆمۈر ئوقلاردا ۋە قىسمەن مىس ئوق باشاقلىرىدا كۆرۈلىدۇ. ئوق نۇسخىلىرىدا ئىسقىرتقۇچلار پۈتۈن كېسىلگەن بولۇپ، ياغاچ دەستىسى بار؛ تۆشۈكچىلىرى ۋە چەتلىرى بويىپ قويۇلغان. ئىسقىرتقۇچلار ئۇچقاندا ئاۋاز چىقىرىپ، دۈشمەننى قورقۇتۇش ۋە دەستىنىڭ تىلىنغان قىسمىنى چېكىتىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيتتى. شۇڭا، ل. كىزلاسوۋنىڭ ئىسقىرتقۇچلارنى ئاتالمىش سىگنال ئوقلارنىڭ «كۆزلىرى» دەپ چۈشەندۈرۈشنى قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ (50). ئۇنىڭ سايان ـ ئالتايدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدىن كەلتۈرگەن مىساللىرى تولىمۇ يۈزەكى خاراكتېرگە ئىگە (51).

كۆكەل مەدەنىيىتىنىڭ بىر مۇنچە يادىكارلىقلىرىدا ئوقلارنىڭ دەستىلىرى ساقلىنىپ قالغان. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ياغاچتىن (قېيىن ياكى تال ياغىچىدىن) ياسالغان بولۇپ، كېسىلىشى يۇمىلاق، ئاياغ تەرىپى كىرىچ ئۇچۇن ئېرىتقىچە شەكلىدە كېسىپ قويۇلغان. بەزى نۇسخىلاردا دەستىنىڭ باشاق بېكىتىلىدىغان ئۇچىغا يېقىن جايىغا ۋە ئاياغ تەرىپىگە رەڭلىك سىزىقچىلار سىزىپ قويۇلغان. بۇلارنىڭ تولىسى كەڭ يول ـ يول سىزىقلار بولۇپ، دەستىنىڭ ئىككى يېشىدىكى ئوخشاش ئورۇنلارغا سىزىلغان (52). ئاز بىر قىسمىغا رەڭلىرى نۆۋەتلەشتۈرۈپ سىزىلغان تار سىزىقلار چۈشۈرۈلگەن. ئايرىم ساندىكى دەستىلەر پۈتۈن بويىلا

غان بولۇپ، سىزىقچىلىرى باشقا رەڭدە سىزىلغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا، سىزىقلارنىڭ مەلۇم فۇنكسىيىلىك ۋەزىپىسى بولغان-دەك تۇرىدۇ. ئەگەر ئوقلار ساداققا باشاقلىرى تۆۋەن قىلىپ سېلىنغان بولسا، سىزىقلارغا قاراپ ئوق تۇرلىرىنى ئايرىۋالغىلى بولاتتى.

كۆكەل ئوقلىرىنىڭ ئىچىدە يۇڭلۇق هايۋانلارنى ئوۋلاشقا ئىشلىتىدىغان ئۇيۇل ياغاچ باشاقلارمۇ بار. شۇنداقتىمۇ، مېتال باشاق بولمىغانلىقىغا قاراپلا بۇلارنى ئوۋچىلىق ئوقلىرى دەپ مۇتلەقلەشتۇرۇشكە بولمايدۇ. ل. كىزلاسوۋنىڭ «سۇ قۇشلىرى-نىڭ بېشىغا ئوخشايدىغان» ㊸، كۆزى بار تۇمشۇقلۇق ئوقلار بولغان دېگەن پىكرىگە تېخىمۇ قوشۇلۇشقا بولمايدۇ. بۇ پۇتۇنلەي خاتا پەرەز. «قۇش بېشى» دېگىنى ئەمەلىيەتتە تۇشۇكچىلىرى ۋە چەتلىرى بويىپ قويۇلغان ئىسقىرتقۇچتىن ئىبارەت، «تۇمشۇق» دېگىنى بولسا، دەستىنىڭ ساپاقسىز مىس باشاققا كىرگۈزۈلىدى-غان ئۇچلانغان بېشىدىن ئىبارەت ㊹. كۆكەلدە بۇ خىل ئوق نۇسخىلىرىنىڭ سۆڭەك ئىسقىرتقۇچلىرى بار. دېمەك، بۇنداق نۇسخىلارنى ئوۋدا ئىشلەتكىلى بولمايدۇ ㊺.

ئۇلارنىڭ دەستىلىرىنىڭ پەيلىرى ساقلىنىپ قالمىغان. قاند-داق شەكىلدە بولغانلىقى مەلۇم ئەمەس.

ساداقلار

كۆكەل كۆچمەنلىرى ئوقلىرىنى ساداقلارغا سېلىپ يۈرەت-تى. گۆرلەردە ساداقلارنىڭ دۇگىلەك ياكى ئېللىپس شەكلىدىكى تۇۋۇى ۋە تۆمۈر ئىلمەكلىرىلا ساقلىنىپ قالغان. تۇۋ قارىغاندا، كۆكەل ساداقلىرى سىلىندىرسىمان بولۇپ، قېيىن پوستىدىن ياسالغان. ئاستىنقى قىسمى ياغاچ تۇۋگە بېكىتىلگەن ㊻. كۆكەل ساداقلىرىنىڭ قاپقىقى بولغان ـ بولمىغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ئىچكى

قىسمىنىڭ شەكلى قانداق بولغانلىقى ئېنىق ئەمەس. ساداقلارغا ئوقلار باشقى تۆۋەنگە قىلىپ سېلىنغان بولۇشى مۇمكىن، باشاقـ لارنىڭ فۇنكسىيىلىك ۋەزىپىلىرىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن دەسـ تىلىرىگە رەڭلىك بالداقلار سىزىپ قويۇلغان بولۇشى مۇمكىن. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ساداقلار كەمەرگە قىيپاش ھالەتتە ئېسىلـ غان بولسا كېرەك. ئۇلار كەمەرگە تاسما ۋە ئىلمەكلەر بىلەن بېكىتىلگەن. ئىلمەكلەرنىڭ ئىككى ئۇچى جۈپلەشتۈرۈلگەن ياكى ئايرىلىپ تۈرغان سىرتماقلىرى بار ئىدى ㊼.

كۆكەل يادىكارلىقلىرىدا يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قورالـ لىرىنىڭ تۈرلىرى خېلى كۆپ.

تۈز قىلىچلار

كۆكەل يادىكارلىقلىرىدا ئۈزۈن تۈز قىلىچلارنىڭ كىچىكلەپ كەتكەن تۆمۈر نۇسخىلىرى ساقلىنىپ قالغان. بەزىلىرىنىڭ ياغاچ دەستىسى ۋە قىنلىرىمۇ ساقلانغان. كۆكەل قىلىچلىرىنىڭ نۇسـ خىلىرى تىغنىڭ كېسىلىشى بويىچە بىر گۈرۈپپىنى تەشكىل قىلىدۇ، ھەممىسى ئۇچ قىرلىق، ئۇچ تىپقا ئايرىلىدۇ.

1 ـ تىپ. دەستە توسۇقى يوقلار. جەمئىي بەش نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: خاراداغ باجى، 1 ـ گۆر؛ شۇرمەك تەي، 1 ـ قورغان؛ كۆكەل، 11 ـ، 12 ـ، 32 ـ قورغانلار㊽. تىغ ئۈزۈنلۈقى تەخمىنەن 20 س م، كەڭلـ كى 2 س م، دەستىسىنىڭ ئۈزۈنلۈقى تەخمىنەن 5 س م. بۇ خىل قىلىچ نۇسخىلىرىنىڭ تىغى تۈز ۋە يەككە بىسلىق، دەستـ سىمۇ تۈز، توسۇقى يوق، باش قىسمى ھالقا شەكلىدە.

2 ـ تىپ. تۈز بالداقسىمان توسۇقى بارلار. كۆكەل يادىكار- لىقى 32 ـ قورغاندىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا㊾. تىغ ئۈزۈنلۈقى تەخمىنەن 10 س م، كەڭلىكى 2س م، دەستە ئۈزۈنلۈقى تەخمـ

نەن 12 س م. بۇ قىلىچ نۇسخىلىرىنىڭ تىغى تۆز، يەككە بىسـ
لىق، تۆز بالداقسىمان توسۇقى بار، دەستىسى قوۋۇرغىسىمان
ياغاچ، باش قىسمى يېرىم يۇمىلاق ياغاچ. توسۇق، دەستە ۋە
دەستە بېشى بىر پۈتۈن ياغاچتىن ياسالغان.

3 ـ تىپ. تۆز بەش بۇلۇڭ شەكلىدىكى توسۇقى بار.
كۆكەل يادىكارلىقى 7 ـ، 145 ـ، 175 ـ قورغانلاردىن تېپىلـ
غان ئالتە نۇسخا [60]. تىغ ئۇزۇنلۇقى 9 س م، كەڭلىكى 2 س
م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 9 س م. بۇ قىلىچ نۇسخىلىرىنىڭ تىغى
تۆز، يەككە بىسلىق، دەستىسى ياغاچ، توسۇقى تۆز، باش قىسمى
ئۇچلۇقراق. بەزى نۇسخىلارنىڭ دەستە يۈزى قوۋۇرغىسىمان.
توسۇق، دەستە ۋە دەستە بېشى بىر پۈتۈن ياغاچتىن ياسالغان.

چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قورال نۇسخىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى
تولۇق ساقلانمىغان. شۇڭا، ئۇلارنى تۈرلەرگە ئايرىشقا ئىمكانـ
يەت يوق.

كۆكەل تۆز قىلىچلىرى بەزىدە خاتا ھالدا ئەگرى قىلىچ دەپ
ئاتىلىپ، مەخسۇس ئەسەرلەردە تەكرار تىلغا ئېلىنىدۇ [61]. ھالـ
بۇكى، كۆكەل جەڭچىلىرىنىڭ جەڭ ۋاستىلىرى ئىچىدىكى بۇ
قورال تۈرىنىڭ تىپولوگىيە ۋە تېخنىكىلىق ئىقتىدارلىرى ھەققـ
ىدىكى مەسىلىلەر تېخىچە ئېنىقلانماي تۇرماقتا. تەبىئىيكى، تو-
لۇقسىز ئەۋرىشكىلەر بويىچە قىلىچۋازلىق ئۇسۇللىرىنىڭ ئەمەلـ
ىدىكى ئىمكانىيەت دائىرىسىنى تەسەۋۋۇر قىلىش ئاسان ئەمەس.
كۆكەل تۆز قىلىچلىرى ئاساسەن سانجىش ئۇچۇن، بەلكىم چېـ
پىش ئۇچۇنمۇ ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇلار يېقىن ئارد-
لىقتىكى ۋە قوچاقلاشما جەڭلەر شارائىتىدا ئاتلىقلار ۋە پىيادىلەر
سەپلىرىدە ئوخشاشلا ئىشلىتىلگەن. چېپىش زەربىسىنى قايتۇـ
رۇشقا مۆلچەرلەنمىگەن توسۇقلار ۋە قوۋۇرغىسىمان دەستىلەرنىڭ
بولغىنىدىن قارىغاندا، بۇ تۆز قىلىچلار سانجىپ زەربە بېرىشكە
تولاراق ماسلاشقان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، دەستە بېشىنىڭ يوغان-

راق بولۇپ ئايرىلىپ تۇرۇشى، بولۇپمۇ ھالقا شەكلىدە بولۇشى چېپىپ زەربە بەرگەندە قولىنىڭ سىيرىلىپ كېتىشىنى توسىدۇ. شۇنىڭدىن قارىغاندا، كۆكەل جەڭچىلىرىنىڭ قىلىچۋازلىقىنىڭ بۇ خىل ئۇسۇلىدىنمۇ پايدىلانغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بېزەك دېتاللىرى ھەر خىل بولسىمۇ، تىغلارنىڭ بىر خىل بولغانلىقىدىن قارىغاندا، بۇ قورال تۈرىنى نىسبەتەن مۇقىملاشقان دېيىشكە بولىدۇ. يۇرۇشلەردە تىغلارنى سېلىشقا لازىم بولىدىغان غىلاپلار چاپقۇچى - سانجىغۇچى قورال نۇسخىلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبى بولغان. كۆپىنچە قىلىچ قىنلىرىنىڭ سىرتقى يۈزى مۇرەككەپ بولۇپ، قاپارتما نەقشلەر، ھەر خىل بېزەك دېتاللىرى، تۇرلۇك گېئومېتىرىك نەقشلەر بىلەن قاپلانغان. تاسما ئۆتكۈزۈلىدىغان يېرىق ۋە تۆشۈكلەرنىڭ بولغىنىدىن قارىغاندا، قىلىچلار يەلكە تاسمىلىرىغا ئېسىلىپ، كەمەرگە بېكىتىلگەن. ئۇزاققا يۇرۇش قىلغاندا، قىلىچ تىك ئېسىلغان بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى ئوتتۇرا قىسىمدا ھالقا يوق. بەزى قىنلارنىڭ تۆۋەندىكى قىسمى كەڭرەك بولۇپ، تۆشۈكى بار. قارىغاندا، ئۇلار خۇددى سكىف (ساك) ۋە سارمات كۆچمەنلىرىگە ئوخشاش بوغقۇچ بىلەن كەمەرگە باغلاپ قويۇلىدىغان بولسا كېرەك. روشەنكى، كۆكەل قىلىچلىرى ساڭجىش ھەرىكىتىگە ماسلاشتۇرۇلغان قىسقىراق تىغلاردىن ئىبارەت.

نەقىش ۋە بېزەكلىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن قارىغاندا، تىغلىق قوراللارنى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى كۆرسىتىدىغان بەلگىلەردىن بىرى بولغان دېيىش مۇمكىن. دەپنە ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللاردىنمۇ شۇنى كۆرگىلى بولىدۇ. كۆكەل «قىلىچۋازلىرى» ئەڭ ياخشى قوراللانغان ۋە توققۇزى تەل جەڭچىلەر ئىدى (ئۇلاردا يېقىن ۋە يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرى تولۇق ئىدى). ئۇلار كۆكەل جەمئىيىتىنىڭ خىللانغان ئەسكىرىي قىسىملىرى ئىدى. ئۇلاردا ھۇجۇم قوراللىرىنىڭ

هەممە تۈرلىرى تولۇق بولغان: ئوقيا، ئوق ۋە ساداق، تۈز قىلىچ، خەنجەر، ئۈزۈن ۋە قىسقا نەيزىلەر دېگەندەك.

ل. كىزلاسۇۋ قىلىچ ۋە خەنجەر ھەرقانداق ۋاقىتتا ئەركەكلەر ۋە جەڭچىلەرنىڭ يېنىدىن ئايرىلمايتتى، دەپ ھېسابلايدۇ (62). بۇنى پۈتۈنلەي توغرا دېگىلى بولمايدۇ. ئالايلۇق، كۆكەل قەبرىستانلىقى قورغانلىرىدىكى بىر گۆردىن قىلىچ ۋە خەنجەر ياكى يالغۇز قىلىچ ياكى ئىككى قىلىچ ۋە بىر خەنجەر تېپىلغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ خىل پەرقلەر قورال ئىشلىتىش ئالاھىدىلىكىگە مۇناسىۋەتسىز بولۇپ، بەلكى دەپنە ئۇدۇملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۈزۈن ۋە قىسقا نەيزىلەر

ئۈزۈن ۋە قىسقا نەيزە باشاقلىرى كۆكەل يادىكارلىقلىرىدا خېلى كۆپ كۆرۈلىدۇ. ئىشلىتىلگەن ماتېرىيالى جەھەتتە ئۇلار بىر تۈرگە مەنسۇپ بولۇپ، ھەممىسى تۆمۈر، ساپلىنىش شەكلى جەھەتتە بىر تىپقا مەنسۇپ بولۇپ، ھەممىسى ساپاقسىز. نەشتىرىنىڭ كېسىلىشى بويىچە ئۇلار ئىككى گۇرۇپپىغا، نەشتەر شەكلى بويىچە تىپلارغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. يۇمىلاق باشاقلار، بىر تىپ.

1 ـ تىپ. ئۈزۈنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. جەمئىي 13 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: قاراداش، 1 ـ قورغان، 1 ـ قەبرە؛ سىن چۈرەك، 24 ـ قورغان؛ كۆكەل، 26 ـ، 37 ـ، 40 ـ قەبرىلەر (63). نەشتەر ئۈزۈنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈكى 5 س م. باشاق نەشتىرى تار بۇلۇڭ شەكلىدە (ئۈزۈنچاق ئۇچ بۇلۇڭ)، كونۇس شەكلىدىكى تۆشۈككە تۇتۇشۇپ كېتىدۇ. بىر مۇنچە نۇسخىلارنىڭ ئۇچلىرى سۇنۇپ كەتكەن.

2 ـ گۇرۇپپا. ياپىلاق باشاقلار، تۆت تىپ.
1 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. جەمئىي 10 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: شۇرمەك تەي، 1 ـ قورغان؛ خاراداغ باجى، 2 ـ گۇر؛ كۆكەل، 4ـ، 8ـ، 12ـ، 26ـ، 37ـ، 68ـ قورغانلار (61). نەشتەر ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈكى 5.7 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ، تۆشۈكى كونۇسسىمان. بىر مۇنچە نۇسخىلارنىڭ ئۇچلىرى سۇنۇپ كەتكەن.
2 ـ تىپ. ئىللىپسسىمانلار، كۆكەل، 11 ـ، 37 ـ قورغانلاردىن تېپىلغان ئالتە نۇسخا (65). نەشتەر ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈكى 9 س م. باشاق ئۇچى ياپياڭ، نەشتىرى قىسقا، قاناتچىلىرى يانتۇ، تۆشۈكى كونۇسسىمان.
3 ـ تىپ. قوش قاتلاملىقلار. كۆكەل، 7 ـ، 11 ـ قورغانلاردىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا (66). نەشتەر ئۇزۇنلۇقى 5.7 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈكى 5.4 س م. باشاق ئۇچى ياپياڭ، نەشتىرى سوزۇنچاق ۋە قوش قاتلاملىق بولۇپ، ئۇچى ياپياڭ، قاناتچىلىرى ئەگرى، تۆشۈكى كونۇسسىمان.
4 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇق. كۆكەل، 11 ـ، 26 ـ، 37 ـ قورغانلاردىن تېپىلغان ئالتە نۇسخا (67). نەشتەر ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈكى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى پاراللېل بولۇپ، سىلىندىر شەكلىدىكى تۆشۈككە تۇتىشىدۇ.
ئىلمىي ئەسەرلەردە كۆكەل نەيزىرىلىرى تەكرار تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، مۇتەخەسسىسلەر ئۇلارنى تەكشۈرۈش ۋە سىستېمىلاشتۇرۇشقا تۇتۇش قىلمىدى (68). ھالبۇكى، تېپىلمىلار سانىنىڭ كۆپلۈكى ۋە تىپولوگىيىلىك پەرقلىرىنىڭ چوڭلۇقىدىن قارىغاندا، ياغاچ ساپلىق سانجىغۇچى قوراللار كۆكەل جەڭچىلىرىنىڭ ئاساسلىق ھۇجۇم ۋاستىلىرىدىن بىرى بولغان، دەپ قە-

یاس قىلىش مۇمكىن. شۇ ئارقىلىق كۆكەل چەۋەندازلىرى ئۆز-
لىرىنىڭ قوشنىلىرى ۋە زامانداشلىرىدىن، جۇملىدىن ھۇنلار ۋە
تاشتىقلاردىن خېلى پەرقلىنىپ تۇرغان. كۆكەل ياغاچ ساپلىق
قوراللىرى ئىچىدە توسۇق يارغۇچى تىپىدىكىلەر شۇنداقلا توسۇق-
سىز دۇشمەنگە زەربە بېرىشكە ئىشلىتىلىدىغانلىرىمۇ بار. قىيا
تاش رەسىملىرىدىن قارىغاندا، كۆكەل چەۋەندازلىرى نەيزىنى
سانجىش قورالى سۈپىتىدە ئىشلەتكەن ۋە ئۇنى ئوڭ قولنىڭ
جەينىكى بىلەن بېقىنغا قىسىپ، گورىزونتال ھالەتتە تۇتقان.

گۆرلەردە نەيزىلەر بىلەن بىللە تولاراق ۋە ئوقلار، قىسمەن
ھاللاردا قىلىچلار تېپىلغان. بۇ قوراللارنى يېنىك قوراللانغان
چەۋەندازلار ئىشلەتكەن دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. تېپىلمىلار
ئىچىدە ئوقلارنىڭ ياغاچ دەستىلىرىمۇ ئۇچرايدۇ. ئۇلارنىڭ ھەم-
مىسىنىڭ كېسىلىشى يۇمىلاق، ئەڭ چوڭىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.5
سانتىمېتىرغا يېتىدۇ. رەسىملەردىن قارىغاندا، خېلى ئۇزۇن
ساپلارمۇ بولغان. بەزىلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى جەڭچىنىڭ بويىدىن
ئىككى ھەسسە ئارتۇق ⑭. ئاز بىر قىسىملىرىدا ساپلارنىڭ باش
تەرەپلىرى يۆگىمەچ شەكلىدە نەقىش چىقىرىپ بويىاپ قويۇلغان.

ھەممە نەيزىلەر كىچىكلىتىلگەن نۇسخىلىرى بويىچە تونۇش-
تۇرۇلغان. شۇڭا، ئۇلارنىڭ نېمىگە ئىشلىتىلگەنلىكى ھەققىدە
توغرا كۆز قاراشقا كېلىش تەس. سانجىيدىغان نەيزىلەر بىلەن
بىر قاتاردا قول بىلەن ئاتىدىغان نەيزىلەرمۇ ئىشلىتىلگەن بولۇشى
مۇمكىن. گۆرلەردە يوغانراق نەيزىلەر بىلەن بىللە قويۇلغان
كىچىك نەيزىلەر ئەنە شۇنداق قول بىلەن ئېتىشقا ئىشلىتىلگەن
بولۇشى مۇمكىن.

قوغدىنىش قوراللىرى

كۆكەل كۆچمەنلىرىنىڭ قوغدىنىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەت-

كەنلىكى ھەققىدە پەقەت ئۇزۇندە قىسقا مەلۇماتلار مەۋجۇت. مەخسۇس ئەسەرلەردە مۇنداق بايانلار بار: سىن - چۇرەك قەبرىسىتانلىقىدا (34 - قورغان، A گۆر) «سۆڭەكلەرنى تازىلىغاندا ھەر خىل تۆمۇر بۇيۇملار، جۇملىدىن پىچاق، ئوقلار، بىگىزلەر ۋە قاداقلار تېپىلغان. قاداقلار بەلكىم ساۋۇتلارنىڭ قاداقلىرى بولۇشى مۇمكىن» ⑦⓪. ئەپسۇسكى، ساۋۇتنىڭ شەكلى، قاداقلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ۋە ئۇلارنىڭ بېكىتىلىشى ھەققىدە بىر نېمە دېيەلمەيمىز. بىر گۆردىن تۆمۇر تاۋاقچىنىڭ تېپىلغانلىقى ھەققىدىمۇ مۇنداق يېزىلغان: بۇ تاۋاقچە «تېرىدىن تىكىلگەن قوغدىنىش كىيىمىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ئورنىتىلغان بولۇشى مۇمكىن» ⑦①. ل. كىزلاسوۋنىڭ ئەسىرىدە 5 — 59 — 6T قورغاندىن تېپىلغان قەدىمكى تۈرك ساۋۇتىدىن قالغان ئالتە دانە تۆمۇر قاداق خاتا ھالدا مەزكۇر دەۋرگە تەۋە دەپ كۆرسىتىلگەن ⑦②. بۇ مەلۇماتلارغا ئاساسلىنىپ، كۆكەل كۆچمەنلىرىنىڭ قوغدىنىش كىيىملىرى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈش خېلى تەسكە توختايدۇ. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇلار ھۇجۇم قوراللىرى راۋاجلانغان شارائىتتا زۆرۈر بولىدىغان غەيرىي مېتال قوغدىنىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەتكەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ دەۋرگە كەلگەندە مېتال قاداقلىق قوغدىنىش بەلباغلىرىنى ئىشلىتىش ئەنئەنىسى ئومۇمىيۈزلۈك ئەمەلدىن قالغان. ئايىرلىغ قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان ئايرىم سانلاردىكى بۇنداق بۇيۇملار پەقەت بېزەك سۈپىتىدىلا لازىم قىلىنغان.

قورال تۈرلىرى

كۆكەل جەڭچىلىرىنىڭ قوراللىرى تۈرى ۋە تىپلىرىنىڭ كۆپ خىللىقى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار ۋە جەڭچىلەرنىڭ سۈرەتلىرىدىن قارىغاندا، بۇ قورال

تۇرلىرىنىڭ يۇرۇشلەشكەنلىكىنى ۋە يېنىك قوراللانغان ئاتلىق جەڭچىلەرگە خاس ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ قوراللار يىغىندىسى تۇرلۇك شەكىللەردىكى مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيالار، مىس، تۆمۈر ۋە سۆڭەك ئوقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئوقلار قېيىن پوستىدىن ياسالغان سىلىندىر شەكلىدىكى ساداقلارغا سېلىنغان. ئوقلارنىڭ تولىسىغا سۆڭەك ئىسقىرتقۇچلار بېكىتىلگەن. جەڭچىلەر يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭلەردە قول بىلەن ئاتىدىغان ۋە ئۇرۇپ سانجىيدىغان نەيزىلەرنى، تۇز قىلىچلارنى، قۇچاقلاشما جەڭلەردە خەنجەرلەرنى ئىشقا سالغان. جەڭچىلەر ئۆز بەدەنلىرىنى غەيرىي مېتال ساۋۇتلار بىلەن قوغدىغان بولسا كېرەك. بەزى قوال تۇرلىرى ئاتلىق جەڭچىلەرنىڭ سۈرەتلىرىدە بايقىلىدۇ.

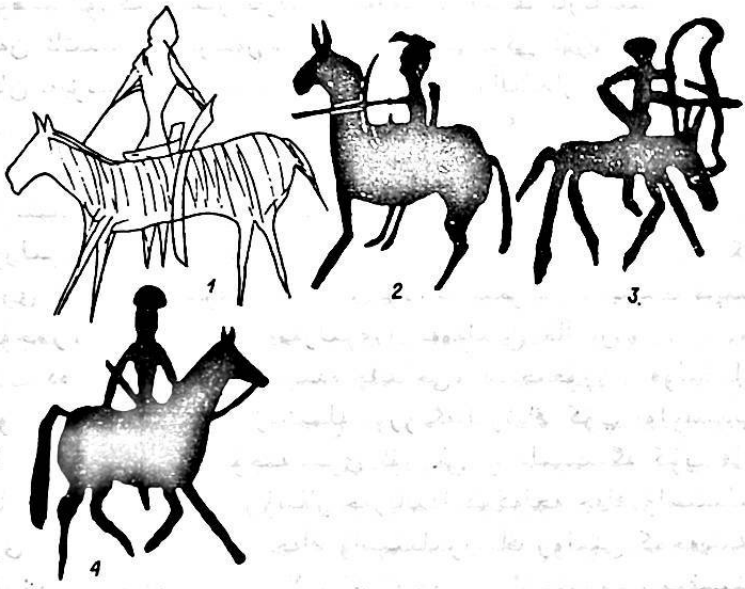

3 ـ رەسىم كۆكەل جەڭچىلىرىنىڭ سۈرەتلىرى

مەزكۇر قورال تۈرلىرى ھۈن ۋە باشقا تائىپە قوراللىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ھەربىي ئىشلاردىكى ئاساسلىق مۇۋەپپەقىيەتلەر تەرەققىياتنىڭ نەتىجىسىدىن ئىبارەت.

ئەڭ ئالدى بىلەن يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرى مۇكەممەللەشتۈرۈلگەن. خۇسۇسەن، ئوقيالار بۇرۇنقى ھۈنچە شەكىللەردىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ، ئەمما تۆمۈر ئوقلارنىڭ تۈرلىرى خېلى كۆپەيگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ھۈن قوراللىرىغا قارىغاندا كۆكەل قورال تۈرلىرىدە تۆمۈر ۋە سۆڭەك ئوقلارنىڭ سان سېلىشتۇرمىسىدا ماھىيەتلىك ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن. شۇبھىسىزكى، كۆكەلنىڭ يىراق ئارىلىقتىن زەربە بېرىش ۋاستىلىرى ھۈنلارنىڭكىدىن ئۈنۈملۈكرەك بولغان.

يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرىنىڭ تۈرلىرىدىمۇ مۇھىم ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەن. قىسقا ئارىلىقتا قول بىلەن ئاتىدىغان نەيزىلەر ۋە يېقىن ئارىلىقتىكى ئۇرۇپ سانجىيدىغان نەيزىلەرنىڭ تارقىلىشىدىن يېنىك قوراللانغان ئاتلىق قوشۇنىنىڭ يۈزمۇيۈز توقۇنۇشتىكى زەربە بېرىش كۈچىنىڭ خېلى ئۆسكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. كۆكەل چەۋەندازلىرىنىڭ يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭ ۋە قۇچاقلاشما جەڭدە ئىشلىتىدىغان قورال تۈرلىرى يېتەرلىك ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھۈن دەۋرىدىكى بەزى قورال تۈرلىرى (گۈرزە، پۇت قاپلىغۇچلار، بىلەك قاپلىغۇچلار، قوغدىنىش كەمەرلىرى) ئەمەلدىن قالغان.

دەپنە قىلىنغانلار ئىچىدە چاپقۇچى، سانجىغۇچى، قولدا ئاتقۇچى قوراللار بىلەن زەخمىلەندۈرۈلگەنلەرنىڭ كۆپ بولۇشىدىن قارىغاندا، كۆكەل كۆچمەنلىرى ئۇرۇش ئەمەلىيىتىگە كۆپ قاتناشقان. دائىملىق ئۇرۇشلار جەريانىدا كۆكەلچە جەڭ ۋاستىلىرى يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭ ۋاستىلىرىنىڭ رولىنى كۈچەيتىش ۋە زەربە بەرگۈچى قوراللارنىڭ ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش مەقسىتى بويىچە مۇكەممەللىشىپ بارغان. بۇ قورال تۈرلىرى مىلادىيە

1 — 3 ـ ئەسىرلەردە مۇكەممەل ھالەتكە كەلگەن. ئەپسۇسكى، بىر پۈتۈن كۆكەل مەدەنىيىتى ۋە ئايرىم يادىكارلىقلارنىڭ خرونولوگىيىسىگە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن مەسىلىلەر تېخىچە مۇنازىرە ئۇستىدە تۇرماقتا [73]. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، كۆكەل قورال تۇرلىرى ئىشلىتىلىشكە باشلىغان ۋاقىت شىمالىي ھۇن مەدەنىيىتىنىڭ ئاخىرقى ئەسىرىگە، يەنى مىلادىيە 1 ـ ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ. شۇنداقتىمۇ، كۆكەل قورال تۇرلىرى كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ، بەلكىم مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تولۇق شەكىللىنىپ، مەۋجۇتلۇقىنى داۋاملاشتۇرغان ۋە شۇ ئارقىلىق مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلار تەرەققىياتىنىڭ كېيىنكى باسقۇچىنى توختىتىپ قويغان بولۇشى مۇمكىن.

ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى

كۆكەل قەبىلىلىرىنىڭ تارىختا مەلۇم بولغان بىرەر ئېتنىك تۈركۈم بىلەن چېتىشلىقى بارلىقى تېخى ئېنىقلانمىدى. شۇڭا، شۇ دەۋردىكى كۆچمەن تۈۋا ئاھالىسىنىڭ ھەربىي قوشۇن قۇرۇلمىسى ھەققىدە بىرەرمۇ بىۋاسىتە مەلۇمات يوق. ئەھۋالدىن قارىغاندا، كۆكەل قەبىلىلىرى شىمالىي ھۇن دۆلىتى يىمىرىلگەنگە قەدەر شۇلارنىڭ تەركىبىدە بولغان. كېيىنچە مۇستەقىللىققە ئېرىشكەن بولسا كېرەك، چۈنكى تۈۋادىكى كۆكەل مەدەنىيىتى مەۋجۇتلۇقىنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلىرىغا دائىر ھېچقانداق يات مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلمىدى.

دەپنە ئادەتلىرىنىڭ ئىزلىرىدىن قارىغاندا، دەپنە قىلىنغان ئەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قوراللىرى بىلەن بىللە كۆمۈلگەن. دېمەك، ئۇلار جەڭچى بولغان. يەنە كېلىپ ھېچقانداق مۇلكىي ۋە ئىجتىمائىي پەرقلىرى كۆرۈلمەيدۇ. شۇڭا، بۇ يەر-

لەرگە ئادەتتىكى جەڭچىلەر كۆمۈلگەن دەپ ئويلاش مۇمكىن. ئۇلارنىڭ قوراللىرى ھەر خىل: بەزىلىرىنىڭ ئوقياسىلا بار، بەزىلىرىنىڭ ئوق، قولدا ئاتىدىغان ۋە سانجىيدىغان نەيزىلىرى، يەنە بەزىلىرىنىڭ، جۈملىدىن «خىللانغان» جەڭچىلەرنىڭ ئوقيا، نەيزە، قىلىچ، خەنجەرلىرى بار. قارىغاندا، كۆكەل قوشۇنى بىر خىللا بولۇپ، ھەممىسى يېنىك قوراللانغان ئاتلىق قىسىملار بولغان، لېكىن ئايرىم ئەترەتلەر «خىللانغان» ۋە ئادەتتىكى جەڭ-چىلەردىن تەركىب تاپقان. شۇنىسى قىزىقارلىقكى، ئاياللار كۆ-مۈلگەن بەزى گۆرلەردىمۇ ئوقلار ئۇچرايدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، بۇنداقلار كۆپ ئەمەس، لېكىن بۇنىڭغا ئاساسەن كۆكەل ئاياللىرى-مۇ ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىگە قاتناشقان، دېيىش مۇمكىن.

كۆكەل قوشۇنلىرىنىڭ تەشكىللىنىش پرىنسىپلىرى تازا ئې-نىق ئەمەس. قوشۇنلار ئۇرۇق - قەبىلە ئاساسىدا قۇرۇلغان بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى ھەرقايسى گۇرۇپپا ياكى قورغانلاردىكى قەبىرىستانلىق تەركىبى ۋە جەڭچىلەر سانى ئوخشاش ئەمەس. كۆكەللىكلەر ھۇن قوشۇنلىرىنىڭ تۈزۈلمە سىستېمىسى ۋە تەشـ-كىللىنىشى بىلەن تونۇشلۇق بولغاچقا، يەنە كېلىپ بىر مەزگىل ھۇنلارنىڭ تەركىبىدە تۇرغاچقا، ئۇلارنىڭ ھەربىي قوشۇنلار تۈ-زۈلمىسىدىكى مەلۇم پرىنسىپلارنى قوبۇل قىلغان بولۇشى مۇم-كىن. يازما مەنبە مەلۇماتلىرى يوق بولغاچقا، كۆكەل قەبىلىلـ-رى ھەربىي قوشۇنلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ھەققىدە بۇنىڭدىن ئار-تۇق تەسەۋۋۇرنى ئوتتۇرىغا قويغىلى بولمايدۇ.

ئۇرۇش سەنئىتى

كۆكەل كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي تۈزۈلمىسى ھەققىدىكى مە-لۇماتلارنىڭ تولۇق بولماسلىقى تەبىئىيكى، ئۇلارنىڭ ئۇرۇش سەنئىتىدىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش

مەسىلىسىنى قىيىنلاشتۇرىدۇ. بىز كۆكەللىكلەرنىڭ ئۆز مەۋ-
جۇتلۇقى داۋامىدا كىملەر بىلەن قانداق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بار-
غانلىقى توغرىسىدا ھېچقانداق پاكىتقا ئىگە ئەمەسمىز. شۇ سەۋەب-
تىن، كۆكەل كۆچمەنلىرىنىڭ ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ ئەسلىگە
كەلتۈرۈلۈشى تەخمىنلىك خاراكتېرگە ئىگە. كۆكەللىكلەردە يې-
نىك قوراللانغان ئاتلىق قوشۇننىڭ بولغىنىدىن قارىغاندا، ئۇلار-
نىڭ جەڭ قىلىش تاكتىكىسىدا يايما سەپ تۈزۈش ئۇسۇلى ئاساس-
لىق رول ئوينىغان. كۆكەل چەۋەندازلىرى دۈشمەن قوشۇننى
ئىككى ياندىن قورشۇۋېلىشقا تىرىشىپ، ئەڭ زور دەرىجىدە يېيى-
لىپ سەپ تۈزگەن ۋە ئوق يەتكۈدەك ئارىلىققا كەلگەندە ئوق
ياغدۇرغان. ئايرىم ئەترەتلەر دۈشمەنگە يېقىنلىشىپ كەلگەن
ھەمدە يالغاندىن چېكىنگەن بولۇپ كەينىگە يانغان ۋە شۇ ئارقىلىق
دۈشمەننى قۇلايسىز ئورۇنغا ئالداپ كەلگەن ياكى ئۇلارنىڭ سەپ-
لىرىنى بۇزغان.

يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىدىغان قورال تۈرلىرى بولغانلىقى
ئۈچۈن شۇنداق پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، كۆكەللىكلەر ئومۇمىي
سەپ بويىچە ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، يېنىك نەيزىلەرنى ئاتقان، ئاندىن
ئاتلىق نەيزىۋازلار نەيزە ئېتىشقا باشلىغان. بۇنداق تاكتىكىلىق
ئۇسۇل كۆڭۈلدىكىدەك نەتىجە بەرمەي قالغاندا، نەيزە، قىلىچ ۋە
خەنجەرلەر بىلەن قوراللانغانلار يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭگە ياكى
قۇچاقلاشما جەڭگە كىرىشكەن.

قورال تۈرلىرىنىڭ كۆپ بولۇشى ۋە دەپنە قىلىنغانلارنىڭ
سۆڭەكلىرىدىكى قورال زەربىسىنىڭ ئىزلىرىدىن قارىغاندا، قو-
راللىق توقۇنۇشنىڭ ناھايىتى كەسكىن بولغانلىقىنى ۋە ھەرقايسى
قورال تۈرلىرىنىڭ ئۇنۇملۇك ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرگىلى بو-
لىدۇ. سۆڭەكلەر ئىچىدە ئوق باشاقلىرى تېپىلغان. باش سۆڭەك-
لىرى ۋە ئۇستىخانلاردا «ئەجەللىك زەربە ئىزلىرى بايقالغان
بولۇپ، ئۇلار جەزمەن قوراللىق توقۇنۇشلاردىن قالغان. باش ۋە

داس سۆڭەكلىرىدىكى تېشىلگەن جايلار مېتال ۋە سۆڭەكتىن ياسالغان ئۇچ يانلىق ياكى رومبا شەكىللىك ئوق باشاقلىرىغا دەلمۇدەل ماس كېلىدۇ. قىلىچ بىلەن چېپىلغان يۇز سۆڭەكلىرىمۇ ئۇچرايدۇ. بەزى بويۇن ئومۇرتقىلىرى ئارقا تەرەپتىن تولۇق ياكى قىسمەن چېپىلغان» (7). بۇنىڭدىن دۇشمەنلەرگە ئىنتايىن رەھىمسىزلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىنغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئارقا تەرەپتىن زەربە بېرىلگەنلىكى ۋە سۆڭەكلەر ئىچىدە ئوق باشاقلىرىنىڭ بولغانلىقى شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، ئۇلار قېچىپ كېتىۋاتقانلارنى، قارشىلىق كۆرسىتىشنى توختاتقانلارنى ئاتقان، چاپقان ۋە ئۇلارغا نەيزە سانجىغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا، كۆكەلىلىكلەرنىڭ ئۇرۇش قائىدىلىرى ناھايىتى قاتتىق بولغان. بىر مۇنچە گۆرلەردە ئەرلەر ۋە ئاياللارنىڭ باشسىز ئىسكىلىتلىرى ئۇچرايدۇ. روشەنكى، قۇرامىغا يەتكەن كىشىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئۇرۇشلاردا ئۆلگەن.

يازما يادىكارلىقلاردا ئەينى دەۋردىكى (مىلادىيە 1 — 2 - ئەسىرلەردىكى) ھۇن، قىرغىز، تۇرا، سىيانپىلارنىڭ غەربىي موڭغۇلىيىدىكى پائالىيەتلىرى توغرىسىدا خاتىرىلەنگەن بايانلار بەك مۇجمەل. ئەگەر مىنۇسىن ئويمانلىقىنى تۇرالارنىڭ ماكانى بولغان دەپ ھېسابلىساق، يۇقىرىقى قەبىلىلەر ئىشتىراكىدىكى ئۇرۇش ۋەقەلىرىنىڭ مەلۇم بىر قىسمى كۆكەللىكلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. ھالبۇكى، ئەينى دەۋردە مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ تۇۋادا بولغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق ئالامەت بايقالمىدى. كۆكەللىكلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تاشقى كېڭەيمىچىلىكى ھەققىدىمۇ پاكىت يوق. لېكىن بۇنداق كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇش سىياسىتىنىڭ يۆنىلىشى تەرىقىسىدە ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ. ئېھتىمالغا يېقىن بولغىنى شۇكى، كۆكەل قەبىلىلىرى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن قوراللىق توقۇنۇشلارنىڭ كۆپ قىسمى ئىچكى ئۇرۇش خاراكتېرىنى ئالغان

بولۇپ، بۇلاڭچىلىق ۋە قىساسكارلىققا ئوخشاش سەۋەبلەردىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. بۇنى شۇنىڭدىنمۇ كۆرۈشكە بولىدۇكى، كۆكەل يادىكارلىقلىرى بىر ئورۇن دائىرىسىگىلا مەركەزلەشكەن بولۇپ، ئۇلاردا يات مەدەنىيەتنىڭ نەرسىلىرى بەك ئاز كۆرۈلىدۇ. كېيىنكىلىرى ئاساسەن خەن زېمىنىنىڭ بۇيۇملىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، يىراققا يۈرۈش قىلىش ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى سودىگەرلەرنىڭ ۋاستىچىلىكى ئارقىلىق ئۆزلەشتۈرۈلگەن. دەپنە قىلىنغانلارنىڭ يارا ئىزلىرىدىن قارىغاندا، كۆكەللىكلەرنىڭ ھۇجۇم قوراللىرىنى ئىشلەتكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بەزى تەتقىقاتچىلار سۆڭەك ئوق باشاقلىرىنى يات مەدەنىيەتنىڭ مەھسۇلى دەپ ھېسابلايدۇ. ۋەھالەنكى، بۇنداق يەكۈن قوراللىق توقۇنۇشلارنىڭ بىرەر تاشقى يۆنىلىشى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈشكە ئاساس بولالىغۇدەك دەرىجىدە ئىسپاتلانمىدى.

تۇۋا تېررىتورىيىسىدە ھۇن ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغان دەۋرىدىكى كۆكەل كۆچمەن قەبىلىلىرىنىڭ ئاساسلىق ئىستراتېگىيىلىك مەقسىتى مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قېلىش ۋە مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىگە تاقابىل تۇرۇشتىن ئىبارەت بولغان. كۆكەلىلىكلەر سايان تاغ تىزمىلىرىنى بويلاپ سوزۇلغان شىمالىي چېگىرىلىرىنى قوغداشقا ئەھمىيەت بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەينى ۋاقىتتا شۇ جايلاردىن باشلاپ جەنۇبتىكى يېنىسەي ئېقىنلىرىنى بويلاپ تاشتىق قەبىلىلىرى ئىلگىرىلەپ كەلمەكتە ئىدى.

كۆكەل قەبىلىلىرى ئۆزلىرى مۇستەقىللىق دەۋرىدە ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ ئۆزلىرىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلىغان. بۇ خىل خۇسۇسىيەتلەر كېيىنرەك، يەنى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا يەرلىك قەبىلىلەر مەدەنىيىتىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

تۆتىنچى باب تاشتىق قەبىلىلىرىنىڭ قورال تۈرلىرى

تاشتىق مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن مىنۇسىن ئويىلىلىقى ئاھالىسىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا دائىر ماتېرىياللار كۆپ قېتىم مەخسۇس تەكشۈرۈش ئوبيېكتى قىلىنغاندى. بىر قاتار ئەسەرلەردە تاشتىق يادىكارلىقلىرىدىكى سانى كۆپ بولمىغان تېپىلمىلار قاراپ چىقىلغان، مول تەسۋىرىي ماتېرىياللار ئىلمىي تەتقىقاتقا كىرگۈزۈلگەن ۋە سېلىشتۇرۇلغان، يازما يادىكارلىقلارىدىكى مەلۇماتلار تەتقىق قىلىنغان ①.

مەخسۇس ئەسەرلەردە ئايرىم قورال تۈرلىرى تەسۋىرلىنىپ، كونكرېت تېپىلمىلارنى تاشتىق مەدەنىيىتىنىڭ ھەرقايسى تەرەققىيات باسقۇچلىرىغا ئايرىش تەجرىبىلىرى ئىشلەندى ②. ئاخىرقى يىللاردىن بۇيانقى دالا قىدىرىش ئىشلىرى جەريانىدا قىزىقارلىق يېڭى ماتېرىياللار تېپىلدى. پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ئەۋرىشكىلەر ئىچىدە رېئال قورال ـ جابدۇقلار ۋە ئۇلارنىڭ كىچىكلىتىلگەن مودېللىرى بار. بۇلارنى بۇرۇنقى يىللاردا تېپىلغان بۇيۇملار، تەسۋىرىي ۋە يازما مەنبەلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەھلىل قىلغاندا، تاشتىق مەدەنىيىتى ئاھالىسىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى بىر قەدەر تولۇق چۈشەنگىلى بولىدۇ. ھالبۇكى، ئىگە بولغىنىمىز رېئال بۇيۇملاردىن پەرقلىنىدىغان تەقلىدىي بۇيۇملار بولغىنى ئۈچۈن بەلگىلىك قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىمىز. تاشتىق مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرىنىڭ ئىچكى خرونولوگىيىسى ۋە دەۋرلەرگە بۆلۈنۈشى ھەققىدىكى تالاش ـ تارتىشلارمۇ ئىشىمىزنى مۇرەككەپلەشتۈرۈپ تۇرماقتا ③. بارلىق تېپىلمىلار كاتېگورىيە-

لىرىدىكى بۇيۇملار تۇرلىرىمۇ ناھايىتى چەكلىك.

مۇتەخەسسىسلەرنىڭ بىرلىككە كەلگەن پىكرى شۇكى، مەزكۇر مەدەنىيەت يىغىندىسىغا تۇرلۇك قەبرە قۇرۇلمىلىرى كىردۇ: چوڭ ۋە كىچىك سۇنئىي تۆپىلىكلەردىكى قەبرىلەر؛ تۇز يەردىكى قەبرىلەر؛ بەلگە قۇرۇلۇشلىرى؛ ئانچە ـ مۇنچە مەدەنىيەت قاتلاملىرى قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان تۇرالغۇ جايلار ۋە ئىستىھكاملار؛ چېكىپ ۋە ئويۇپ ئىشلەنگەن قىيا تاش سۈرەتلىرى. بۇ ئوبيېكتلارنىڭ ھەممىسىدە ئوخشىمىغان دەرىجىدە ھەربىي ئىشلار ئۇچۇرلىرى ساقلانغان.

تاشتىق مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى مىنۇسىن ئويمانلىقىدىكى يايلاق رايونلىرىنىڭ جاي ـ جايلىرىدا تەكشۈرۈلدى، ئاچىن ـ مارىن ئويمانلىقىدىمۇ بايقالدى ۋە ھازىر جىددىي تەكشۈرۈلمەكتە، كراسنويار رايونى ۋە يېنىسەينىڭ سايان دائىرىسىدىكىلىرى تىزىمغا ئېلىندى ④.

تاشتىق مەدەنىيىتىنىڭ قورال ـ جابدۇقلىرى، قېزىلمىلار ۋە توپلاملاردىن ئېلىنغان رەسىملىك بۇيۇملار موسكۋا، لېنىنگراد، نوۋوسىبىرسىك، كراسنويارسىك، مىنۇسىن مۇزېيلىرى ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئىنستىتۇتلىرىنىڭ فوندلىرىدا ساقلانماقتا. بۇ ماتېرىياللارنىڭ بىر قىسمى مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىندى. تەتقىقاتىمىزدا مۇزېيى ئەۋرىشكىلىرى ۋە نەشر بۇيۇملىرىدىن پايدىلاندۇق.

تاشتىق جەڭچىلىرىنىڭ قورال ـ ياراغلىرى يىراق ۋە يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرى ۋە قوغدىنىش قوراللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بىر نەچچە يادىكارلىقتا يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرى (ئوقيالار، ئوق باشاقلىرى نۇسخىلىرى) ۋە ئەسلىھەلەر (ساداقلارنىڭ بەزى قىسىملىرى) تېپىلدى.

ئوقيالار

تاشتىق يادىكارلىقلىرىدا ئوقيالارنىڭ سۆڭەك دېتاللىرى ۋە ياغاچ نۇسخىلىرى نىسبەتەن ئاز كۆرۈلىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى مۇرەككەپ تەركىبلىك بولۇپ، بىر گۈرۈپپىنى تەشكىل قىلىدۇ. سۆڭەك قاپلىغۇچلىرىنىڭ بولۇش - بولماسلىقىغا قاراپ ئىككى تىپقا ئايرىلىدۇ.

1 - تىپ. سۆڭەك قاپلىغۇچلۇچى بارلار. مىخايلوۋسكىي يادىكارلىقى، 1 - قورغان، 2 - قورغاندىن تېپىلغان تۆت نۇسخا ⑤. يانىڭ ئۆلچىمى ئېنىقلانمىدى. تېپىلمىلار ئىچىدە ئاياغ تەرىپى كېڭەيتىلگەن ئۇزۇن يا قاپلىغۇچلىرى بولۇپ، ئۇچلىرى كىرىچ باغلاش ئۈچۈن كېسىپ قويۇلغان. دېمەك، بۇ قاپلىغۇچلار يانىڭ ئۈچى تەرىپىگە قاپلىنىدۇ. باشقا قاپلىغۇچلارنىڭ ئورنى ئېنىقلانمىدى. بۇ ئوقيانىڭ ئاياغ قاپلىغۇچلىرى، ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچىلىرى ۋە كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بولغانلىقى ئېھتىمال، چۈنكى جەملەنگەن بىر نۇسخىدا بەش قاپلىغۇچ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىككىسى يانىڭ ئاياغ تەرىپىدە.

2 - تىپ. سۆڭەك قاپلىغۇچلىرى يوقلار. جەمئىي ئالتە نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئويىبات I ، 1 - گۆر؛ سىرى، 1 - گۆر؛ ئوگلاختى، 1 - قەبرە؛ ئوگلاختى IV ، 4 - قەبرە ⑥. يانىڭ ئۆلچەملىرى 88 - 120 س م.

يا نۇسخىلىرىنىڭ ئىككى تۈرى بار: بىرى، ئىككى ئۈچى كىرىچ باغلاش ئۈچۈن ئېرىقچە شەكلىدە كېسىپ قويۇلغان ۋە ئوتتۇرا قىسمى چېكىتىلغان، يەنە بىرى يا ئۈچلىرى رومبا شەكلىدە بۇرتۇپ چىققان ۋە ئىككى ئۈچىنىڭ ئىچكى تەرىپى كىرىچ باغلاش ئۈچۈن كېسىپ قويۇلغان، ئوتتۇرا قىسمىنىڭ ئىككى يېنىدىكى ئەگرى ئورۇنلىرى چېكىتىلغان. ل. كىزلاسوۋ سىر-

چاتاس گۆرىدىن تېپىلغان يا نۇسخىسىدىكى ئاشۇنداق ئەگرى ئو-
رۇننى پۈتۈن يانىڭ تولۇق گەۋدىسى دەپ چۈشەندۈرىدۇ ⑦. ئەگەر
ئۇنىڭ پىكرىنى توغرا دېسەك، تاشتىق ئوقياسىنىڭ ئەگرى ئورۇ-
نى ئوقنىڭ ئۇچۇش يۆنىلىشىگە تەتۇر تەرەپكە ئىگىلگەن بولىدۇ.
ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولغىنى شۇكى، مەزكۇر تېپىلما ئۇزۇنلۇقى
120 سانتىمېتىردىن كەم بولمىغان يانىڭ پەقەت يېرىمىدىنلا
ئىبارەت. يا بېشىنىڭ ئۆزگىچە شەكلىدە بولۇشى بۇنداق ئوقيالار-
دا ئاياغ تەرەپ قاپلىغۇچلىرىنىڭ بولمىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئا-
لېكوك تونۇشتۇرغان ياپونىيەدىكى «موڭغۇل ئوقياسى» نىڭ قۇ-
رۇلما شەكلى مۇشۇ خىل ئوقياغا يېقىن ⑧.

تېپىسىپى Ⅲ ، 1 ـ گۆردىكى ئوقياچىلارنىڭ سۈرەتلىرى
ئويۇلغان تاختىلار ۋە ئوشكول رەسىملىرى ھەم پودكامېننوي
ئابىدىسىدىكى سۈرەتلىك شەكىللەر تاشتىق ئوقياسى ھەققىدىكى
قېزىلمىلار مەلۇماتلىرىنى تولۇقلايدۇ ⑨. ئۇ رەسىملەردە مۈرەك-
كەپ ۋە ئاددىي ئوقيالار سىزىلغان. كۆپىنچە سۈرەتلەردە مۈرەك-
كەپ ئوقيالارنىڭ يا شەكلى بىر سىزىق بىلەن، بەزىلىرى يانىڭ
تولۇق شەكلى بىلەن سىزىلغان، ئايرىملىرىدا يانىڭ ئىچكى يۈزى
سىزىقچىلار زىننەتلەنگەن. رەسىملەردە ئىككى بېشى سەل ئېگىل-
گەن دەستىسى كەڭ. يوغان سىمېترىك يالار بىلەن بىر قاتاردا
غەيرىي سىمېترىك بولۇپ، ئاستىنقى ئەگمىسى ئۇستۇنكىسىدىن
ئۇزۇنراق، ئىككى بېشى ئوقنىڭ ئۇچۇش يۆنىلىشىگە قارىتا كەس-
كىن ئىگىلگەن ئوقيالارمۇ سىزىلغان. بۇلارنىڭ ئالدىنقىلىرى
1 ـ تىپقا، كېيىنكىلىرى 2 ـ تىپقا توغرا كېلىشى مۇمكىن.
قىزىقارلىق بولغىنى، سۈرەتلەردە ئوقياچىلارنىڭ يای تۇتۇشى
ھەر خىل: سىمېترىك ئوقيالارنى ئېتىشتا دەستىسى، غەيرىي
سىمېترىك ئوقيالارنى ئېتىشتا بولسا، ئاستىنقى ئەگمىسى تۇ-
تۇلغان. كېيىنكى ئېتىش ئۇسۇلى سۈرەتلەردە تەكرار كۆرسىتىل-
گەن. شۇڭا، ئۇنى تاسادىپىي سىزىلىپ قالغان ئەھۋال دېگىلى

بولمىسا كېرەك.

تېپىسىپي ئويما سۈرەتلىرىدە ئاددىي ئوقيالار قولۇاقلاردا تۈ-
رۈپ تاشتىق كىشىلىرىگە ئوق ئۈزۈۋاتقان «يات قەبىلە» جەڭچى-
لىرىنىڭ قولىدا تەسۋىرلەنگەن ⑩. شۇنىڭدىن قارىغاندا، تاشتىق
كىشىلىرى ئاددىي ئوقيالارنى ئىشلەتمىگەن بولسا كېرەك.

ساپ ياغاچتىن ياسالغان غەيرىي سىممېترىك ھالەتتىكى ۋە
باش قىسىملىرى ئىگىلىگەن ئوقيالار سكىف (ساك) ـ تاغار زا-
مانلىرىدىكى پروتوتىپلاردىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن،
سۆڭەك قاپلىغۇچلىرى بولغان سىممېترىك ھالەتتىكى يوغان ئوق-
يالار بولسا، ھۇن تىپىدىكى ئوقيالارغا مەنسۇپ. بۇخىل ئوقيالار
تاشتىق مەدەنىيىتىنىڭ شىمالدىكى تارقىلىش دائىرىسىدىكى
ئاچا ـ مارىن ئويمانلىقىدىن تېپىلغان بولۇپ، تاشتىق مەدەنىيە-
تىنىڭ ئەڭ كېيىنكى يادىكارلىقلىرىدا ساقلانغان. ئۇلار بىۋاسىتە
ھۇنلاردىن ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە ياشىغان
كۆچمەنلەردىن قوبۇل قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن.

ئوقيا قېپى

بۇنداق قاپلار پەقەت رەسىملەردىلا كۆرۈلىدۇ، ھازىرغا قەدەر
تاشتىق يادىكارلىقلىرىدا ئۇلارنىڭ بىرەر پارچە دېتالىمۇ تېپىلمە-
دى. رەسىملەردە تار، ئۇزۇن قاپلار تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، كە-
رىچى ئېلىۋېتىلگەن مۇرەككەپ يانىڭ شەكلى بويىچە ئېگىلگەن.
ساداق بىلەن بىللە سول يانپاشقا كەلتۈرۈپ بەلباغقا ئېسىلغان،
لېكىن بەزى رەسىملەردە ئوڭ تەرەپكە سىزىلغان ⑪.

ساداقلار

ساداقلار يا ۋە ئوقلارنى سېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئۈستى

كەك، ئاستى تاريىپ كېلىدىغان ئۈستى ئوچۇق قاپلاردىن ئىبا-
رەت بولۇپ، ئاساسەن رەسىملەردىلا كۆرۈلىدۇ. ئوگلاختا 4 ـ،
6 ـ گۆرنى قېزىشتا يا ۋە ئوقلار سېلىنغان بىردىنبىر ساداق
تېپىلغان ⑫. رەسىملەردىن قارىغاندا، بۇ ساداقلار باشقا ئوقداد-
لاردىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ: ئۇلارنىڭ تۈۋى تۈز بولۇپ، سىرتقى
تەرىپىدىن چەمبەر ياكى نېپىز تاختا بىلەن ئورالغان. بەزىلىرى-
نىڭ تۈۋىگە گېئومېتىرىك نەقشلەر سىزىلغان، باش تەرىپى
كېڭىيىپ كېلىدۇ. بەزىلىرىگە سىرتقى يۈزىگىمۇ گېئومېتىرىك
نەقشلەر بىلەن بېزىتىلگەن يالار سېلىنغان. رەسىملەردىكى سا-
داقلارغا پەقەت 2 ـ تىپقا ياتىدىغان يالار سېلىنغان ⑬. تاشتىق
چەۋەندازلىرى ساداقلارنى سول يانپاشقا كەلتۈرۈپ بەلباغقا
ئاسقان.

ئوق باشاقلىرى

تاشتىق يادىكارلىقلىرىدا ئوق باشاقلىرىمۇ ئانچە كۆپ ئە-
مەس. قېزىلمىلار ئىچىدىن چىقىپ قالغان ئاز ساندىكى تاشتىق
ئوقلىرىنى تىپولوگىيە جەھەتتىن ئوخشاش بولغان ۋە مۇزېيلاردا
ساقلىنىۋاتقان تاسادىپىي تېپىلمىلار بىلەن تولۇقلاشقا بولىدۇ.
تېپىسىپي سۈرەتلىرىدىنمۇ تاشتىق ئوقلىرىنىڭ شەكلىنى قىسمەن
تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ.

تاشتىق ئوق باشاقلىرى ياسالغان ماتېرىياللىرى بويىچە تۆ-
مۈر، سۆڭەك ۋە ياغاچ باشاقلار دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.
كېيىنكىلىرى ئۈستىدە توختالمايمىز، چۈنكى ئۇلار جەڭ ئۈچۈن
ئىشلىتىلمىگەن.

تۆمۈر ئوق باشاقلىرى بىر تۈرلۈك بولۇپ، ھەممىسى ساپاق-
لىق، ئۇلار ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە گۈرۈپپىلارغا،
شەكلى بويىچە تىپلارغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ يانلىق باشاقلار، تۆت تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. جەمئىي تۆت نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: مېخايلوۋسكىي يادىكارلىقى، 1 ـ قورغان؛ سارتىكوۋ، كوركىنو ⑪. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. جەمئىي بەش نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: مېخايلوۋسكىي يادىكارلىقى، 1 ـ قورغان؛ ئىزىخ، 1 ـ گۆر؛ ئاختاستار؛ شېستاكوۋو XI ⑮. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق گەۋدىسى ئۇزۇن سوزۇلغان، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ تىپ. قاتلاملىقلار. جەمئىي 16 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئاباقان، 1 ـ قورغان؛ مىخايلوۋسكىي يادىكارلىقى، 1 ـ قورغان؛ ئاق يار؛ تۆۋەنكى ئاباقان؛ ئۇتۇخ خايا كىستە ⑯. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق گەۋدىسى ئايرىم ئورنىتىلغان، ئوق قۇيرۇقى بۆرتۈپ چىققان، قاناتچىلىرى يانتۇ.

4 ـ تىپ. باشقى ئايرىم ئورنىتىلغانلار. جەمئىي ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: مېخايلوۋسكىي يادىكارلىقى، 1 ـ قورغان؛ ئۇتۇخ خايا كىستە. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق گەۋدىسى ئايرىم ئورنىتىلغان، قىسقا بويۇنچىسى بار.

2 ـ گۇرۇپپا. ياپىلاق باشاقلار، تۆت تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. جېسوس

یادىكارلىقى 5 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑰. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1.2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تىك.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. خىرخازا يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑱. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ تىپ. تومتاقلار. خىزىلار يادىكارلىقى، 3 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑲. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1 س م، كەڭلىكى 1.3 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تومتاق، يانلىرى تىك، قاناتچىلىرى يانتۇ.

4 ـ تىپ. ئىلمەكلىك. بازايىخا يادىكارلىقىدىن تېپىلغان ئالتە نۇسخا ⑳. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 2.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئىلمەكلىك، قاناتچىلىرى ئىگىلىگەن.

سۆڭەك ئوق باشاقلىرى ساپاقسىزلار ۋە ساپاقلىقلار دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ساپاقسىز ئوق باشاقلىرى ئوق گەۋدىسىنىڭ پىچمى بويىچە بىر گۇرۇپپا، بىر تىپقا ئايرىلىدۇ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. تاغار ئارىلى 6 ـ قورغىنىدىن تېپىلغان ئۇچ نۇسخا ㉑. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1 س م، باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى توز، تۆشۈكى يوشۇرۇن.

ساپاقلىق ئوق باشاقلىرى ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە بەش گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ قىرلىق باشاقلار، ئۇچ تىپ.

1 ـ تىپ. ئىلمەكلىك. تاغار ئارىلى، 6 ـ قورغاندىن تېپىلغان ئۇچ نۇسخا ㉒. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س

م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئىلمەكلىك، قاناتچىلىرى ئىگىلىگەن.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. كېيىنكى ئاچىن شەھىرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1.8 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭ شەكلىدە. كېيىنكى ئاچىن شەھىرىدە تېپىلغان بىر نۇسخا. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6.5 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى تار، بۇلۇڭ شەكلىدە، تەرەپلىرى پاراللېل، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ گۇرۇپپا. تۆت قىرلىق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. جەمئىي 13 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئۇيبات II ، 1 ـ قورغان؛ ئاخ تاستار؛ ئۇتۇخ خايا كىستە؛ شېستاكوۋو XI ؛ كېيىنكى ئاچىن شەھىرى ㉓. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تىك.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇقلار. كېيىنكى ئاچىن شەھىرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، تەرەپلىرى پاراللېل، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ گۇرۇپپا. رومبا شەكللىك باشاقلار، بىر تىپ.

1 ـ تىپ. ئىلمەكلىك. تېپىپي III ، 1 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉑. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئىلمەكلىك، قاناتچىلىرى ئىگىلىگەن.

4 ـ گۈرۈپپا. تراپېتسىيە شەكلىدىكى باشاقلار، بىر تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. جەمئىي 5 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئۈست سىدا، 1 ـ قورغان؛ ئاخ تاستار؛ شېستاكوۋۇ XI ㉕. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

5 ـ گۈرۈپپا. يۇمىلاق باشاقلار، بىر تىپ. ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇق شەكلىدە. كېيىنكى ئاچىن شەھىرىدىن تېپىلغان ئۇچ نۇسخا. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، تەرەپلىرى پاراللېل، قاناتچىلىرى يوق.

تاشتىق ئويما سۈرەتلىرىدە ئوق باشاقلىرى شەكلى جەھەتتىن يادىكارلىقلاردىكى تېپىلمىلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئوشكۆل سۈرەتلىرىدە ۋە تېپىسىي كىچىك رەسىملىرىدە سوزۇنچاق رومبا شەكلىدىكى باشاقلار، ئوشكۆل سۈرەتلىرىدە، بودكامېننوي ئابىدىلىرىدە ۋە تېپىسىي كىچىك رەسىملىرىدە يەنە سوزۇنچاق شەكلىدىكى باشاقلار، تېپىسىي ئويما رەسىملىرىدە قاتلاملىق باشاقلار تەسۋىرلەنگەن. تېپىسىي 1 ـ، 3 ـ ئابىدىسىدىكى ئويما رەسىملەرنىڭ بىرىدە ئالاھىدە بىر خىل شەكىلدىكى قوش قاتلاملىق باشاقلار كۆرسىتىلگەن بولۇپ، بۇلار تېخى تاشتىق يادىكارلىقلىرىدا بايقالمىدى ㉖. ئۇلارنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى تاشتىق قاتلاملىق باشاقلىرىغا ئوخشايدۇ.

مەخسۇس ئەسەرلەردە تاشتىق تۆمۈر ئوقلىرى توغرىسىدىكى بايانلار ئانچە كۆپ ئەمەس. ل. كىزلاسوۋ ئۆز ئەسىرىدە ئۇچ يانلىق باشاقلاردىن ئىككى تىپنى ۋە ياپىلاق باشاقلاردىن بىر تىپنى كۆرسەتكەن ㉗. بىزمۇ ئۇچ يانلىق باشاقلارنىڭ ئىككى تىپىنى ئۇتۇخ خايا كىستە يادىكارلىقى ماتېرىياللىرىدىكىگە تەڭلەشتۈردۈق ㉘. ئايرىم تېپىلمىلار باشقا ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرى

ىرىدە ئېلان قىلىندى.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن بايان تاشتىق ئوق باشاقلىرىنىڭ تۈر-لىرى ھەققىدىكى بۇرۇنقى مەلۇماتلارنى تولۇقلايدۇ.

تاشتىق تۆمۈر ئوق باشاقلىرى گەرچە سان جەھەتتە ئاز بول-سىمۇ، تىپولوگىيىلىك تۈرلىرى جەھەتتە ھۇن دەۋرىدىكى مەر-كىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قولدا ئاتىدىغان قوراللى-رىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئالايلۇق، غەيرىي سىممېترىك رومبا، سوزۇنچاق رومبا شەكىللىرىدىكى ۋە قاتلاملىق باشاقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇچ يانلىق باشاقلارنىڭ تۆت تىپى ھۇن دەۋرىدىكى پۇتۇن كۆچمەنلەر دۇنياسىدا تارقالغان. تاشتىق تۆمۈر ئوقلىرى ئىچىدە خۇددى ھۇن ئوقلىرىغا ئوخشاش ئۇچ يانلىق قاتلاملىق ئوقلارنىڭ سانى كۆپرەك. تاشتىق ئۇچ يانلىق ئوق باشاقلىرى جەنۇبىي سىبىرىيە ئوقلىرىغا تەئەللۇق بولۇپ، ھۇن ئوقلىرىدىن بىر ئاز پەرقلىنىدۇ. ئۇلار كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ ئىشلىتىلگەن.

يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرىدىن تاشتىق تۈرلە-رىگە خاس بولغانلىرى ئۇچ يانلىق ۋە ئۇچى ئايرىم باشاقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇچى ۋە بوينى ئۇچ يانلىق قىلىپ كېسىلگەن. شۇ دەۋرلەردىكى قوشنا تېررىتوريىلەردە ئىشلىتىل-گەن بۇنداق ئوقلار ئوق بېشىنىڭ شەكلى ۋە بوينىنىڭ كېسىلىشى جەھەتتە ئاز - تولا پەرقلىنىدۇ.

تاشتىق تۆمۈر ئوق باشاقلىرى تېپىلمىلار ئىچىدە ئاز ساندا كۆرۈلىدۇ، شۇڭا ئۇلار يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرى تۈرلىرى ئىچىدە كۆرۈنەرلىك ئورۇن تۇتمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە غەيرىي سىممېترىك رومبا ۋە سوزۇنچاق رومبا شەكىلدىكىلىرى بولۇپ، ئۇلارنى ھۇن دەۋرىدە خېلى كەڭ تارقالغان دېيىشكە بولىدۇ. باشقا تىپلاردىكى باشاقلارمۇ (تومتاقلار ۋە ئىلمەكلىك-لەر) دەۋرداش مەدەنىيەتلەردە ئۇچرايدۇ. شۇڭا، ئۇلارمۇ تاشتىق مەدەنىيىتىگە خاس ئەمەس.

كېيىنكى قىرغىز دەۋرىدە تاشتىقلىقلارنىڭ ھەممە تىپلاردە-
كى تۆمۈر باشاقلىرى ئۆلچىمى سەل ئۆزگەرگەن ھالەتتە داۋاملىق
مەۋجۇت بولغان ۋە مەلۇم دەرىجىدە تارقالغان (ئۇچ يانلىقلار —
مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، ياپىلاقلار —
مىلادىيە 2 ـ مىڭ يىلنىڭ بېشىدىن باشلاپ تارقالغان) ﴿﴾.

بىز كۆرۈپ ئۆتكەن تاشتىق ئوقلىرىنىڭ ھەممە تىپلىرى
مېتال كىيىم بىلەن قوغدالمىغان دۈشمەنگە زەربە بېرىش ئۈچۈن
ئىشلىتىلەتتى. تاشتىق قوراللىرى ئىچىدە توسۇقنى بۆسكۈچى
ئوقلار يوق ئىدى. بۇ ئوقلار ئۆزىدىن بۇرۇنقى ھۇن ئوقلىرىغىمۇ
ھەم زامانداش جەنۇبىي سىبىرىيە ئوقلىرىغىمۇ ئوخشىمايدۇ. بۇ،
بەلكىم تاشتىق يادىكارلىقلىرىنى يېتەرلىك دەرىجىدە تەكشۈرمە-
گەنلىكىمىزنىڭ نەتىجىسى بولۇشى مۇمكىن. ھالبۇكى، توسۇق-
نى بۆسكۈچى ئوقلارنىڭ مەۋجۇت بولماسلىقىنى تاشتىق كىشىلە-
رى قوغدىنىش ئۈچۈن غەيرىي مېتال كىيىملەرنى كىيگەن دەپ
چۈشەندۈرۈشكىمۇ بولىدۇ. يەنە شۇنىڭغا دىققەت قىلىش لازىمكى،
تاشتىق ئۇچ يانلىق قاتلاملىق ۋە بېشى ئايرىم تۆمۈر ئوق باشاقلە-
رىنىڭ ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئايرىم بېشى ياكى ئوق بېشى
ئۇزۇن سوزۇلغان بولۇپ، چوڭقۇر تېشىشكە مۆلچەرلەنگەن (38
ـ رەسىم).

بەزى تەتقىقاتچىلار تېپىلمىلارنىڭ مەۋجۇت بولماسلىقىغا قا-
رىماستىن، تاشتىقلىقلاردا ساپاقسىز مىس ئوق باشاقلىرى بولغان
دەپ قىياس قىلىدۇ. بۇ قىياسنىڭ دەلىلى شۇكى، ساقلىنىپ
قالغان ئوق دەستىلىرىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمىلىرىنىڭ شەكلى
باشاق تۆشۈكىگە بېكىتىشكە مۇۋاپىقلاشتۇرۇلغان. مەلۇمكى، بۇ
پاكىت تاشتىقلىقلاردا مىس ئوق باشاقلىرى تارقالغان دەپ ھۆكۈم
قىلىشقا يېتەرلىك ئەمەس.

تاشتىق سۆڭەك ئوق باشاقلىرى دەستىنى بېكىتىش ئۈسۈل-
لىرىنىڭ، ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى ۋە شەكىللىرىنىڭ كۆپ

خىل بولۇشى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە تاشقى بەلگىلىرى خېلى قەدىمىي بولغان ساپاقسىز ئۇچ قىرلىق ئۇزۇن-چاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكىلدىكىلىرى ۋە ساپاقلىق ئۇچ قىرلىق ئىلمەكلىك شەكىلدىكىلىرىمۇ بار. بۇلارنىڭ بىرىنچى خىلدىكىلىرى ھۇن ماتېرىياللىرىدا مەلۇم، ئىككىنچى خىلدىكىلىرى خېلى بۇرۇنقى سكىف (ساك) - تاغار دەۋرلىرىگە تەئەللۇق ㉛. تاشتىق ماتېرىياللىرىدا ئەڭ كۆپ كۆرۈلىدىغانلىرى ساپاقلىق، كېسىلىشى تۆت قىرلىق، ئۇزۇنچاق رومبا شەكىللىرىدىكى باشقلاردۇر. بۇلار ھەرقايسى دەۋرلەردىكى بىر مۇنچە مەدەنىيەتلەردە ناھايىتى كەڭ تارقالغان بولۇپ، مەزكۇر ماتېرىيال ئۇچۇن ئەڭ مۇۋاپىق شەكىللەر بولسا كېرەك. تاشتىق مەدەنىيىتىگە خاس بولغانلىرى ساپاقلىق، كېسىلىشى رومبا شەكلىدىكى، ئىلمەكلىك باشقلاردۇر. ساپاقلىق، كېسىلىشى تراپېتسىيە شەكلىدىكى، سوزۇنچاق رومبا شەكلىدىكى ئوق باشقلىرى سكىف (ساك) دەۋردىكى جەنۇبىي سىبىرىيە يادىكارلىقلىرىدا مەلۇم. قىزىقارلىقى، بايقال ئەتراپلىرىدىكى تۆشۈكى تىلىنغان باشقلار ھۇن كېڭەيمىچىلىكى دەۋرىدە جەنۇبىي سىبىرىيىدە تارقالغان بولسىمۇ، تېزلا ئىستېمالدىن قالغان. تاشتىق ماتېرىياللىرىدا بۇنداق باشقلار يوق.

گۇرۇپپىلىق ۋە تىپولوگىيىلىك تۈرلىرىدىن قارىغاندا، سۆڭەك ئوق باشقلىرى تاشتىقلارنىڭ يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرى ئىچىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن بولۇپ، ساۋۇت كىيمىگەن دۈشمەنگە زەربە بېرىشكە ئىشلىتىلگەن. كېيىنكى ۋاقىتلاردا قىرغىزلار بۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىشلەتمەيدىغان بولغان. بۇنداق ئوقلار پەقەت قىرغىز مەدەنىيىتىنىڭ چەت جايلىرىدا، ئاساسەن قىرغىزلارغا بېقىندى بولغان ئورمان قەبىلىلىرى ——— قىشتىملاردا ساقلانغان ㉛.

سۆڭەك باشقلارنىڭ فۇنكسىيىلىك ۋەزىپىسى توغرىسىدا مۇ-

تەخەسسىلەر ئوخشاشمىغان پەرەزلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. بىزنىڭ قارىشىمىزچە س. كىسىلىيوۋئاساسسىز كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، سۆڭەك باشاقلار «ھەربىي ئىشلاردىن خالىي» بولغا نوقۇل ئوۋچىلىق ئىشلىرى ئۈچۈنلا ئىشلىتىلگەن، دەيدۇ. ل. كىزلاسوۋمۇ ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلىدۇ ㊲. ئا. لىپىسكىي ھەقلىق ھالدا ئۇلارغا رەددىيە بەردى ㊳. زامانداش كۆكەل يادىكارلىقلىرىدىكى بىر قىسىم دەپنە قىلىنغۇچىلارنىڭ ئۈستىخانلىرىدا سۆڭەك ئوقلارنىڭ زەربە ئىزلىرى بايقالغان. بۇنىڭدىن، بۇنداق ئوقلارنىڭ جەڭلەردىمۇ ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ ㊴.

ئۇتۇخ خايا كىستە يادىكارلىقىدىن بىردىنبىر سۆڭەك ئىسقىرتقۇچ تېپىلغان ㊵. تاشتىق يادىكارلىقلىرىدىمۇ بىر نەچچە قېتىم ئوق دەستىلىرى تېپىلغان بولۇپ، تولىسى سۈنۈق ㊶، ياغاچ دەستىلەرنىڭ ئۈستۈنكى ئۇچى ئوق تۆشۈكىگە كىرگۈزۈش ئۈچۈن كونۇس شەكلىدە ئۇچلاپ قويۇلغان. دەستە ياغىچى يۇمىلاق، تۆۋەنكى ئۇچى كىرىچنى باغلاش ئۈچۈن ئېرىقچە قىلىپ كېسىلگەن. ياغاچ دەستىنىڭ تۆۋەنكى ئۇچىغا يېقىن جايىغا قىزىل رەڭدە ياكى يول - يول ئالتۇن ياپراق بىلەن بەلگە قويۇلغان ㊲. بۇنداق بەلگىلەر ئوقلار ساداققا ئۇچى تۆۋەن قىلىپ سېلىنغاندا ئۇلارنى تاللاپ ئېلىش ئۈچۈن لازىم بولاتتى. ئالتۇن ياپراقلىق بەلگە قويۇلغان ئوقلار قورال سۈپىتىدىلا ئىشلىتىلىش بىلەن چەكلىنىپ قالماسلىقى مۇمكىن. مەسىلەن، تۇركلەر «ئالتۇن ياپراقلىق» ئوقنى بۇيرۇق بەلگىسى سۈپىتىدە قوللانغان ㊳.

تاشتىق ئوقياچىلىرىنىڭ رەسىملىرىدە ئوق پەيلىرىنىڭ شەكىللىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. رەسىملەردىن قارىغاندا، تاشتىقلىقلاردا ئوق پەيى ئىككى خىل شەكىلدە بولغان: ئۇچ بۇلۇڭ ۋە ئېللىپس شەكىللىرىدە ㊴. رەسىملەردىكى ئايرىم كۆرۈنۈشلەردە ئىپادىلىنىشىچە، غەيرىي سىمىترىك رومبا شەكىلدىكى

ئوقلارغا ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدىكى پەيلەر، قوش قاتلاملىق ئوقلارغا ئېللىپس شەكلىدىكى پەيلەر سەپلەنگەن. لېكىن، بۇنداق سەپلىنىشلەر قانۇنىيەتلىك بولغانمۇ دېگەن مەسىلىنى ھازىرچە ئېنىقلاش تەس.

ساداقلار

تاشتىق جەڭچىلىرى ئوقلىرىنى يا بىلەن ئوق تەڭ قاچىلىنىدىغان تېرە ساداقلارغا ۋە يالغۇز ئوقلا قاچىلىنىدىغان تېرە ۋە قېيىن پوستىدىن ياسالغان ساداقلارغا سالاتتى. يادىكارلىقلاردا ساداقلارنىڭ تۆمۇر ئىلمەكلىرى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەمەرگە بېكىتىلىدىغان بالداقلىرى بار. بۇ تاشتىق مەدەنىيىتىگە خاس ئالامەت. ھازىر بۇنداق ئوقلاردىن يىگىرمە سەككىزى بار بولۇپ، ئۇلار تاشتىقتىكى لەھەتلەر، گۆرلۈكلەر ۋە ئولتۇراق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردىن تېپىلغان: ئۇيبات I ، 2ـ، 5ـ، 6ـ، 8ـ، 11ـ قورغانلار؛ ئىزىخ، 1 ـ، 2 ـ قورغانلار؛ تاغار ئارىلى، 6 ـ قورغان؛ ئۇششاق تاش، 5 ـ قورغان؛ ئۇست تەس، 1 ـ قورغان؛ تېپىسېي III ، 1 ـ قورغان؛ كرىۋنىسكويې، 1 ـ، 3 ـ قورغانلار؛ ئۇتۇخ خايا كىستە (10). يەنە، باشقىچىرەك شەكىللەردىكى بىر نەچچە ئىلمەكمۇ تېپىلدى: ئۇچى يۇرەك شەكىلىدە بولغان ياپىلاق ئىلمەكلەر (ئۇيبات I ، 2 ـ گۆر) ۋە ئۇچى ئادەتتىكىدەك بولغان ۋە كەمەرگە بېكىتىلىدىغان مونەكچىسى بار ئىلمەكلەر (11).

ساداقلارنىڭ شەكىللىرىنى تاشتىق رەسىملىرىدىن كۆرگىلى بولىدۇ. قارىغاندا، شۇ دەۋردىكى يېنسەيدە ئىككى خىل شەكىلدىكى ساداقلار بولغان. بىر خىلى ـ تىك بۇلۇڭلۇق، كېسىلىشى سىلىندىر شەكلىدە، تولىسى مۇرەككەپ گېئومېتىرىك نەقىشلەر

بىلەن بېزەلگەن. ساداقلارنىڭ بىرىدە نەقىشتىكى چېكىتلەر ئۇچ بۇلۇڭلار ئىچىگە ئېلىنغان. ساداقتىكى سۆڭەك نەقىشلىق قاداق-لار شۇنداق ئورنىتىلغان بولسا كېرەك. شۇ خىلدىكى چەمبەر، يۆگىمەچ، دولقۇنسىمان نەقىشلىق قاداقلار مېخايلوۋسكىي قەبـ-رىستانلىقى، 1 ـ، 2 ـ قورغانلاردا بايقالغان ⑫. ئىككىنچى خىلدىكى ساداقلارنىڭ باش تەرىپى ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە بۇرتۇپ چىققان، تۇۋى يۇمىلاق. بۇ ساداقلار تېرىدىن ياسىلىپ، گېئو-مېترىك نەقىشلەر بىلەن قاپلانغان. ھەر خىل شەكىللەردىكى ساداقلار سول يانپاشقا ئېسىلاتتى، لېكىن تىك بۇلۇڭلۇقلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كەمەرگە گورىزونتال ھالەتتە ئېسىلاتتى. بۇنداق ساداقلارنىڭ ئاز دېگەندىمۇ ئىككى تاسمىسى بولسا كېرەك. تۇۋى يۇمىلاق ۋە ئۈستى ئۇچ بۇلۇڭلۇق ساداقلار ئۈستۈنكى قىسمىدىكى بىر تاسما بىلەن دۈمبىگە كەلتۈرۈلۈپ تىك ھالەتتە ئېسىلاتتى ⑬ سۈرەتلەردە ئوقلار ساداققا ئۇچى پەسكە، تۇۋى يۇقىرىغا قارىتىپ سېلىنغان. ئوق دەستىلىرىدىكى بەلگىلەرمۇ ئوقلارنىڭ ساداققا شۇ خىل تەرىزدە سېلىنغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

تاشتىق يادىكارلىقلىرىدا يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قورال-لىرى كۆپ ئەمەس. بۇلار ئاساسەن رېئال بۇيۇملارنىڭ مودېللى-رىدىن ئىبارەت. تاشتىق مەدەنىيىتى تارقالغان دائىرىدە تاساد-پىي ئۇچراپ قالغان تېپىلمىلاردىكى تىپولوگىيىلىك بەلگىلەر بويىچە يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

قىلىچلار

قىلىچلار تاشتىق ماتېرىياللىرىدىكى ئاندا ـ ساندا ئۇچراپ قالىدىغان تېپىلمىلار تەرىقىسىدە كۆرۈلىدۇ. تېغلىرىنىڭ كېسـ-لىشى بويىچە ئۇلار ئىككى گۇرۇپپىغا ـ رومبا ۋە لىنزا شەكلـ-

دىكىلەرگە ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۈرۈپپا. رومبا شەكلىدىكى تىغلار، بىر تىپ. ياپىلاق توسۇقنى چىقىرىش ئۈچۈن تىغ تۈۋى بوغۇلغان. پودىسىنىپي يادىدىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑭. تىغ ئۇزۇنلۇقى 36 س م، كەڭلىكى 3 س م، دەستىسى 16 س م. تىغى ئىككى بىسلىق، ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، بىسلىرى پاراللېل، توسۇقنىڭ ئۈچىلىرى ئۈچ بۇلۇڭ شەكلىدە. تىغ بىلەن دەستىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۈچ بۇلۇڭلۇق ئىككى مۇنەك بولۇپ، تۇتاش ياپىلاق توسۇقنى شەكللەندۈرگەن. ئۈيبات I يادىكارلىقى 2 ـ گۈردە مۇشۇنىڭغا ئوخشاش يۇمىلاق شەكلىدىكى ياپىلاق، سۆڭەك توسۇق بايقالغان ⑮. پودىسىنىپي يادىكارلىقىدىن تېپىلغان قىلىچ دەستىسىنىڭ تۈتقۇچ قىسمى يۇمىلاق پىچىمغا ئىگە بولۇپ، باش قىسمى سۈنۈپ كەتكەن.

2 ـ گۈرۈپپا. لىنزا شەكلىدىكى تىغلار، بىر تىپ. توسۇقى يوق. مىنۇسىن ئويمانلىقىدا تاسادىپىي ئۇچراپ قالغان بىر نۇسخا. تىغ ئۇزۇنلۇقى 31 س م، كەڭلىكى 4.5 س م، دەستىسى 9 س م. تىغى تۇز ۋە ئىككى بىسلىق، ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە. دەستىنىڭ تۇتقۇچ قىسمى تۇز بولۇپ، باش تەرەپكە بارغانچە تارىيىدۇ. باش قىسمى ھالقا شەكلىدە ۋە تىغنىڭ كەڭلىكىگە تىك ھالەتتە بولۇپ، تۇتقۇچ بىلەن تۇتاش سوقۇلغان.

قىلىچ قىنلىرى

ئوگلاختىن قەبرىستانلىقىنىڭ تۈز يەردىكى گۈرلىرىدە (2 ـ، 7 ـ گۈر) قىلىچ قىنلىرىنىڭ ياغاچ مودېللىرى تېپىلغان ⑯. ئۇلارنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى توغرا سىزىق بويىچە كېسىلگەن، ئومۇمىي گەۋدىسى ئۇزۇنچاق ئۈچ بۇلۇڭ شەكلىدە، تۈۋى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، بەلباغقا تاسما بىلەن بېكىتىش ئۈچۈن لازىم

بولىدىغان ياپىلاق سىرتمىقى بار. بۇنداق تۈزۈلۈشكە ئىگە بولغان نۇسخىلار ئىككى بىسلىق قىلىچ ياكى خەنجەرلەرگە ھەممىدىن بەكرەك ماس كېلىدۇ. ھەر بىر گۈردە بايان قىلىنىۋاتقان بۇيۇملار بىلەن بىر قاتاردا ئۆلچەملىرى كىچىكرەك بولغان غىلاپلارنى قىلىچ قىنلىرىنىڭ كىچىكلىتىلگەن نۇسخىلىرى دېيىشكە بولىدۇ. ل. كىزلاسوۋنىڭ بۇ ھەقتىكى كۆز قاراشلىرىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «بۇ غىلاپقا سېلىنغان سارمات تىپىدىكى خەنجەرنىڭ ياغاچ مودېلىدىن ئىبارەت. بۇنداق يەكۈننى دەللىلەش ئۈچۈن مىلادىيە 1 ـ ئەسىرگە ياتىدىغان سارمات قەبرىستانلىقلىرىدىن تېپىلغان خەنجەر غىلاپلىرىدىكى سۆڭەك ياپراقلىق تاختىلارنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشلا كۈپايە قىلىدۇ» ⑰. دەرۋەقە، شەكىل جەھەتتىن قىنلار سارمات ئەۋرىشكىلىرىگە يېقىن، لېكىن بۇنداق گەپ پەقەت قىنلار توغرىسىدىلا بولۇشى مۇمكىن. ئوگلاختىندىكى تۈزلەك گۆرلىرىدىن تېپىلغان خەنجەرلەرنىڭ ياغاچ مودېللىرىنى ل. كىزلاسوۋ قىسقا قىلىچلارنىڭ نۇسخىلىرى، دەپ تونۇشتۇرغان ⑱. ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ بىرىدە بۇ پىكرىنى بىرىنچى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى تەكىتلىگەن ⑲. ئەپسۇسكى، كىزلاسوۋ ئايرىم دېتاللارنىڭ ۋەزىپىسىنى توغرا چۈشەنمىگەن بولغاچقا، دەستە بېشىنى تېخنىك ئۇچى دەپ قالغان ھەمدە بۇ مودېللارنى پۈتىنى يۇقىرىغا قىلىپ سىزىپ قويغان. ۋ. كۈبارېۋ ئەنە شۇنىڭغا دىققەت قىلغان ⑳. تاغلىق ئالتايدىكى سكىف (ساك) قورغانلىرىدىن چىققان تېپىلمىلار (ئۇستۇنكى قىسمىدا يېرىم ياي شەكلىدىكى سىرتمىقى بولغان خەنجەر غىلاپلىرى) ۋە تۈۋا قېزىلمىلىرى (يۇقىرىدا سۆزلەنگەنلەرگە ئوخشايدىغان كۆكەل تۈز قىلىچلىرىنىڭ دەستە بېشى) كۈبارېۋنىڭ كۆز قارىشىنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ ㉑. كىزلاسوۋنىڭ مەزكۇر مودېللارنى قىلىچ دەپ چۈشەندۈرگەنلىكىگە قوشۇلغىلى بولمايدۇ، چۈنكى ئۇلاردىكى ئىككى جۈپ

سىرتماق دەل خەنجەر غىلاپلىرىدا بولۇشقا تېگىشلىك. ئوگلاخ-تىن گۆرلىرىدىن تېپىلغان مودېللارنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقىنى سېلىشتۇرۇشمۇ توغرا ئەمەس، چۈنكى بىر يەردە غىلاپ بىلەن دەستىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ھېسابقا ئېلىنغان بولسا، يەنە بىر يەردە يالغۇز غىلاپنىڭ ئۇزۇنلۇقىلا سۆزلەنگەن. ئەمەلىيەتتە، دەستە ھېسابقا ئېلىنمىسا، خەنجەر غىلاپلىرى قىلىچ قىنلىرىغا نىسبەتەن قىسقا ھەم تارراق بولىدۇ(52).

تۇز قىلىچلار

تاشتىق يادىكارلىقلىرىدا «سارمات تېپىدىكى قىلىچلار» نىڭ ئايرىم نۇسخىلىرى تېپىلغان. بۇلار دەستە بېشى ھالقا شەكلىدە بولغان يەككە بىسلىق تۇز قىلىچلاردىن ئىبارەت. تاسادىپىي تېپىلغان مۇزېي ئەۋرىشكىلىرى ئىچىدىمۇ تىپولوگىيە جەھەتتە شۇلارغا يېقىن بولغان بۇيۇملار ساقلانماقتا.

1 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ قىرلىق تىغلار، بىر تىپ. توسۇقى تۇز، ئىككى ئىلمىكى بار. بىر نۇسخا بولۇپ، مىنۇسىن ئويماندىلىقىدا تاسادىپىي تېپىلىپ قالغان. تىغ ئۇزۇنلۇقى 36 س م، كەڭلىكى 20 س م، دەستىسى 15 س م. تىغى تۇز، يەككە بىسلىق، ئۇچى سۇنۇپ كەتكەن، دۇمبىسى تۇز. توسۇقى تۇز، كۇب شەكىللىك ئىككى ئىلمىكى بار. دەستىسىنىڭ تۇتقۇچى تۇز، ياپىلاق، تۇتاشمىغان ھالقا شەكلىدىكى باش قىسمى ئايرىم ئورنىتىلغان.

تاشتىق تەسۋىرىي سەنئەت مەنبەلىرىدە چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللار ناھايىتى ئاز. تېپىسىپي ئۇششاق سۈرەتلىرىنىڭ بىرىدە يۇگۇرۇپ كېتىۋاتقان جەڭچى ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بېغىشىغا يۇمىلاق توسۇقلۇق تىغ ئېسىلغان. قىياس قىلىشقا بولىدۇكى، بۇ تىغ ھالقا شەكىللىك دەستە بېشىغا ئۇتكۇزۇلگەن

تاسما بىلەن قولغا بېكىتىلگەن.

تاشتىق چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللىرىنىڭ تەھلىلىدىن قارىغاندا، شۇ دەۋردىكى يېنىسەيدە ئىككى بىسلىق قىسقا تىغلار ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقاتمىغان بولۇپ، ئۇلار يېقىن ئارىلىقتىكى قۇچاقلاشما جەڭلەردە دۇشمەنگە سانجىپ زەربە بېرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن. ھۇن دەۋرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ سكىف (ساك) زامانىسىدىن قالغان قەدىمىي قورال تۈرى ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، مىخايلوۋسكىي قەبرىستانلىقىدىكى تۈزلەڭ گۆرلىرىدىن چىققان يەككە بىسلىق تۈز قىلىچلاردىن قارىغاندا، تاشتىق ئاتلىق ئەسكەرلىرى يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭدە ئات ئۈستىدە تۇرۇپ چېپىشقا ۋە سانجىشقا ئىشلىتىدىغان قوراللارغا ئىگە بولغان. تاشتىق مۇھىتىدا چاپىدىغان ۋە سانجىيدىغان كۆپ ئىقتىدارلىق قوراللارنىڭ ساقلىنىپ تۇرۇشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئەينى دەۋردە مەركۇر رايون مەركىزىي ئاسىيادىن مەلۇم دەرىجىدە ئايرىلىپ تۇرغان.

ئۇزۇن ۋە قىسقا نەيزىلەر

تاشتىق ماتېرىياللىرى ئىچىدە ئۇزۇن ۋە قىسقا نەيزە باشاقلىرى يوق. ئوتتۇرا يېنىسەي تېررىتورىيىسىدىن تاسادىپىي تېپىلغان ئايرىم ساندىكى نۇسخىلارنى شەكىل ئالامەتلىرىگە ئاساسەن شۇ دەۋرگە تەئەللۇق دېيىش مۇمكىن. ئۇلار تىغ كېسىلىشى جەھەتتە رومبا شەكىللىكلەر ۋە ياپىلاقلار دەپ ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 - گۇرۇپپا. رومبا شەكىللىك، بىر تىپ. بىر نۇسخا تېپىلغان ㊳. گەۋدە ئۇزۇنلۇقى 10 س م، كەڭلىكى 3 س م، تۆشۈكى 11 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تىك، تۆشۈكى كونۇس شەكلىدە.

2 ـ گۈرۈپپا. ياپىلاق، بىر تىپ. باش قىسمى ئايرىم. باتىنى يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا (51). گەۋدە ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1.8 س م، بوينى ۋە تۆشۈكى 14 س م. باشاق ئۈچى گاللاشقان، يانلىرى پاراللېل، قاناتچىلىرى يانتۇ، تار ھەم ئۇزۇن بوينىنىڭ تۆشۈككە ئۆتۈشىدىغان يېرىدە تۆت ھالقىسى بار، تۆشۈكى ئۇزۇن كونۇس شەكلىدە بولۇپ، تىلىنغـ ـان ئـورنى يېپىلمـاي تۇرىدۇ.

گەۋدىسى چوڭ رومبا شەكىللىك باشاقلار سانجىغۇچى قورال سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن، باش قىسمى ئايرىلغان ياپىلاق باشاقلار بولسا، قولدا ئاتقۇچى يېنىك نەيزە سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. تاشتىق رەسىملىرىدە سىزىلغان نەيزىلەرنىڭ دەستىلىرى ئۇزۇن، باشاقلىرى يوغان، سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. تېپىسىي ئويما رەسىملىرىدە نەيزە بىلەن قوراللانغان پىيادە ئەسكەر ئىپادىلەنگەن. تاشىبىن سىزمىلىرىدا ئېغىر قوراللانغان چەۋەندىاز تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، دوبۇلغا ۋە ئېغىر قوغدىنىش كىيىمىنى كىيگەن (52). ھەر ئىككى سۈرەتتە جەڭچىلەر نەيزىنى سانجىش كۈچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن دەستىسىنى بېقىنىغا چىڭ قىسۋالـ غان. ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ ھۇجۇمغا ئۆتۈشتىكى تىپىك ئۇسۇل بولسا كېرەك.

ياغاچ دەستىلىك قوراللار بايراق ۋە تۇغلارنىڭ يارىدىمى بىلەن قوشۇنلارغا بۇيرۇقنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. تېپىسىي رەسىملىرىدىن بىرىدە تۆت لېنتىلىق تۇغ باغـ لانغان ئۇزۇن دەستىنى ئىككى قولى بىلەن كۆتۈرۈپ يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقان جەڭچى ئىپادىلەنگەن (53).

قوغدىنىش قوراللىرى

تاشتىق ماتېرىياللىرىدا قوغدىنىش قوراللىرىنىڭ دېتاللىرى

يوق دېيەرلىك. بىردىنبىر تېپىلما قېتىشما ماددىدىن ياسالغان تراپېتسىيە شەكلىدىكى تاختىدىن ئىبارەت بولۇپ، قىزىل رەڭدە سىرلانغان، ئۈستۈنكى قىسمىدا تۆشۈكى بار. س. كىسېليوۋ بۇنى خەن سۇلالىسىگە تەئەللۇق بولغان قاسراقسىمان ساۋۇتنىڭ تەركىبىي قىسمى دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ نەرسە ئۇيبات I ، 1 - گۆردىن تېپىلغان (57). ئۇنىڭدىن باشقا، ئوشكۆل رەسىملىرىدە، پودكامېننوي ئابىدىلىرىدە، تاشبېن سىزمىلىرى ۋە تېپسېي ئويما رەسىملىرىدىمۇ قوغدىنىش كىيىملىرىنى كىيگەن جەڭچىلەرنىڭ قىياپەتلىرى خېلى كۆپ كۆرۈلىدۇ.

مۇشۇ رەسىملەرگە قاراپ، تاشتىق قوغدىنىش ۋاسىتىلىرىنىڭ مۇنداق ئاساسلىق تۈرلىرىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ: ساۋۇتلار، دۇبۇلغىلار، قالقانلار، قوغدىنىش يوپۇقلىرى.

قورال تۈرلىرى

تاشتىق جەڭچىلىرىنىڭ قوراللىرى تۈر ۋە تىپ جەھەتلەردە ناھايىتى خىلمۇخىل بولغان. ئەپسۇسكى، تېپىلغان نەرسىلەرنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرى يېتەرلىك بولمىغاچقا، نەرسىلەرنىڭ ئايرىم قىسىملىرى تاسادىپىي بايقالغان بولغاچقا، ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارغا ئاساسلىنىپ، تاشتىق جەڭچىلىرىنىڭ قورال تۈرلىرىنى تەرىپلەشكە ۋە تاشتىق قوشۇنلىرىنىڭ خىللىرىنى ئايرىشقا ئىمكانىيەت يوق. شۇڭا، قورال تۈرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قايسى خىلدىكى جەڭچىلەرگە مەنسۇپ بولغانلىقىنى كۆپ ھاللاردا تەسۋىرىي ماتېرىياللارغا قاراپ مۆلچەرلەشكە توغرا كېلىدۇ.

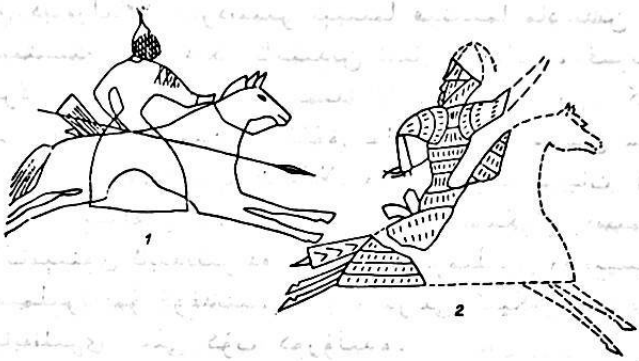

4 ـ رەسىم. تاشتىق جەڭچىلىرىنىڭ سۈرەتلىرى

5 ـ رەسىم. تاشتىق جەڭچىلىرىنىڭ سۈرەتلىرى

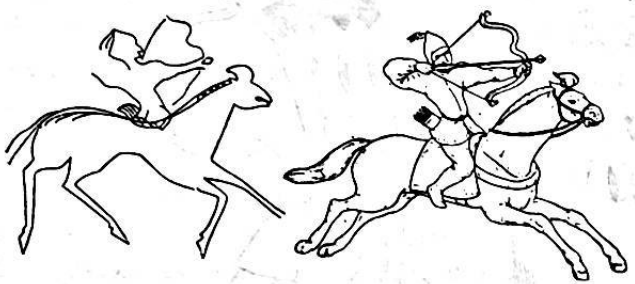

6 ـ رەسىم. تاشتىق جەڭچىلىرىنىڭ سۈرەتلىرى

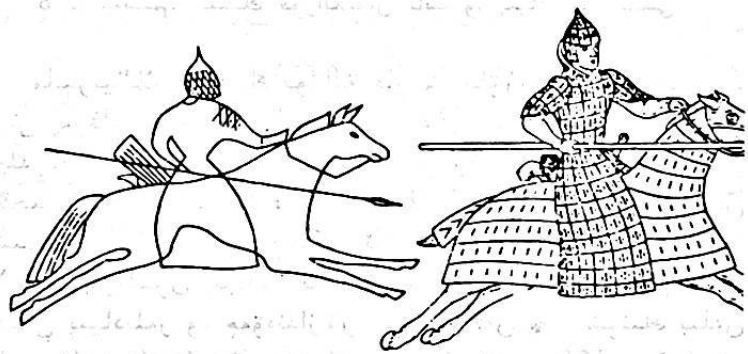

7 ـ رەسىم. ئىغىر قوراللانغان تاشتىق ئاتلىق جەڭچىسى

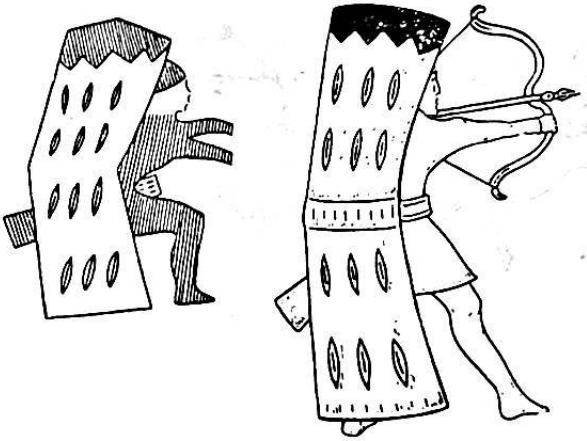

8 ـ رەسىم. يېنىك قوراللانغان تاشتىق پىيادە جەڭچىسى

ماتېرىياللاردا يېنىك قوراللانغان ۋە ساۋۇت كىيگەن جەڭچىلەرنى پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ. بۇ جەڭچىلەر ئاتلىق ھەم پىيادە سەپلەردە ئىپادىلەنگەن. ئەپسۇسكى، بۇ رەسىملەردە زادى قانداق جەڭچىلەرنىڭ سىزىلغانلىقىنى ئېنىقلاش تەس: ئۇلار ھەر خىل قىسىملارنىڭ ۋەكىللىرىمۇ ياكى ئادەتتىكى چەۋەندازلارمۇ؟ ئەمما ئۇلارنىڭ بەزىلىرى پىيادە. پودكامېننوي ئابدىسىدە ھۇجۇم ھالىتىدىكى پىيادىلەر ۋە چەۋەندازلار ئىپادىلەنگەن (58). شۇنىڭ بىلەن بىللە، تاشتىقلىقلارنىڭ يېنىك قوراللانغان پىيادىلەر قوشۇنى بولغانلىقىدىمۇ شەك يوق. ئۇلار زىچ سەپ تۈزۈپ، يوغان قالقانلارنىڭ دالدىسىدا ئوق ياغدۇرغان. ساۋۇت كىيگەن ئاتلىق قوشۇنىنىڭ بولغانلىقىدىمۇ گۇمان يوق. ئۇزۇن قوغدىنىش كىيىملىرىنى كىيىپ، نەيزىلەر بىلەن قوراللانغان تاشتىق جەڭچىلىرى خېلى ھەيۋەتلىك كۆچنى تەشكىل قىلاتتى. تاشتىق قوشۇنلىرىدا

يېنىك قوراللانغان ئاتلىق قىسىملارنىڭ بولغانلىقى ئېنىق. بۇ ئاتلىق قىسىمنىڭ جەڭچىلىرى قوغدىنىش كىيىملىرىنى كىيىمەيتتى ۋە ئوقيا بىلەن ھەربىكەت قىلاتتى. ساۋۇت كىيگەن پىيادە ئوقياچىلارنىڭ بولغانلىقى ھەققىدىكى پەرەزلەر تاشتىق قوشۇنى ھەققىدىكى ئەنئەنىۋى تەسەۋۋۇرلارغا تازا سىغىشىپ كېتەلمەيدۇ، لېكىن بۇنداق ئوقياچىلارنىڭ رەسىملىرى كۆپ ئۇچرايدۇ.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن كاتېگورىيىلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرق مەلۇم دەرىجىدە شەرتلىك. ئالايلۇق، يېنىك قوراللانغان پىيادە ئەسكەرلەر ئوقيادىن سىرت يەنە نەيزە ۋە تۇز قىلىچلار بىلەنمۇ قوراللانغان. ئېغىر قوراللانغان جەڭچىلەر ھەممە رەسىملەردە ئوقيا بىلەن ئىپادىلەنگەن. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئەينى دەۋردىكى تاشتىق جەڭچىلىرىنىڭ قوغدىنىش ۋاستىلىرى ھەر خىل بولغان. شۇنداقتىمۇ، ئېغىر قوراللانغان جەڭچىلەر ئالاھىدە جەڭ قىلىش تاكتىكىسىنى قوللىنىدىغان مەخسۇس قىسىملارغا ئايرىلىمىغان. يېنىك قوراللانغانلار ھەم ساۋۇتلۇق جەڭچىلەر ئوخشاشلا پىيادىلەر قاتارىدىمۇ، ئاتلىقلار سەپلىرىدىمۇ ھەربىكەت قىلىشى ھەمدە ئوقيا، ئانقۇچى ۋە سانجىغۇچى نەيزە، ئىككى بىسلىق ۋە تاق بىسلىق قىلىچلارنى، قوغدىنىش ۋاستىلىرىنى ئىشلىتىشى مۇمكىن ئىدى. ئەپسۇسكى، تېپىلمىلار يېتەرلىك بولمىغاچقا، ئۇلارنى مەدەنىيەتنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات باسقۇچلىرىغا ئايرىيالمايمىز.

ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى

تاشتىق جەڭچىلىرىنىڭ قوراللىرى ۋە كىيىم - جابدۇقلىرى ھەققىدىكى ماتېرىياللار بىلەن شۇ دەۋردىكى مىنۇسىن ئويمانلىقىنىڭ تارىخىغا ئائىت قىسقىچە مەلۇماتلارنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، ساۋۇت كىيگەن جەڭچىلەر قىر-

غىزلارغا تەئەللۇق بولۇپ، ئۇلار ھۇنلاردىن كېيىن ئوتتۇرا يېنـ
سەيدە ھۆكۈمرانلىق قىلغان (59). مىنۇسىن ئاھالىسى بىرلىككە
كەلگەن ئېتنىك ـ سىياسىي گەۋدىنى تەشكىل قىلغانمۇ، قوشۇنـ
لارنىڭ تەشكىللىنىش ھەم بۆلۈنۈش سىستېمىسىغا ئىگە بولغانـ
مۇ، دېگەن مەسىلىلەرگە جاۋاب بولالىغۇدەك ئېنىق مەلۇماتلار
بىزدە يوق. ئەينى دەۋردىكى قاڭقىل ئەسكىرىي قىسىملىرى قو-
رال تۇتالايدىغان ئەرلەردىن تەركىب تاپقان ئۇرۇق ـ قەبىلە قىـ
سىملىرىدىن ئىبارەت بولغان، دېيىش مۇمكىن. بۇنداق قىسىمـ
لاردا ھەممە قورال تۇرلىرىگە ئىگە بولغان ھاللىق جەڭچىلەرمۇ،
كۆپىنچە ئوقيا بىلەنلا قوراللانغان ئادەتتىكى جەڭچىلەرمۇ بولـ
غان. قەبىلىلەر ئارا كىچىك دائىرىدىكى توقۇنۇشلار ۋە ئولجا
ئېلىش مەقسىتىدىكى ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇملار داۋامىدا ئامىتى كەلـ
گەن ھەربىي رەھبەرلەر ئەتراپىغا قوشۇنلار ئۇيۇشاتتى. بۇ قو-
شۇنلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھەربىي مۇستەبىتلىك ھاكىمىيەتنىڭ
تىكلىنىشىگە ئاساس بولۇپ قالدى. بار بولغان رەسىملەردىن
قارىغاندا، تاشتىقلىقلارنىڭ ھەربىي قوشۇنلىرى پىيادىلەر ۋە ئاتـ
لىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ ئۇلارنىڭ ئادەم سانى كۆپ
بولمىغان بولۇشى مۇمكىن. ئەڭ يىرىك قوشۇنلار تاشقى دۈشمەن
بىلەن بولىدىغان ئۇرۇش خەۋپى كۈچەيگەن ئەھۋالدا شەكىللىنىـ
دىغان بولسا كېرەك.

ئۇرۇش سەنئىتى

جەڭ قىلىش ۋاسىتىلىرىنىڭ ۋە ھەربىي قوشۇنلارنىڭ تەشـ
كىللىنىش، قۇرۇلۇش شەكىللىرىنىڭ ھەر خىل بولۇشى جەڭ
ئۇسۇللىرىنىڭمۇ ھەرخىل بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. تاشتىقلار-
نىڭ ئۇرۇش سەنئىتىدە يېنىك قوراللانغان ئاتلىق قىسىملارغا
خاس چېچىلما سەپ تۈزۈش تاكتىكىسى مۇھىم ئورۇندا تۇرغان:

بۇ ئالاھىدىلىك تەسۋىرىي ماتېرىياللاردا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بىر مۇنچە سۈرەتلەردە تاشتىقلىقلارنىڭ يېنىك قوراللانغان چەۋەندازلىرى ئوقيا ئېتىۋاتقان قىياپەتتە تەسۋىرلەنگەن. تاشتىقلىقلار جەڭ داۋامىدا ئوق يەتكۈدەك ئارىلىقتىن دۈشمەنگە ئوق ياغدۇرغان، پۈتۈن سەپ بويىچە كەڭ يېيىلىپ، دۈشمەن سېپىنى يان تەرەپتىن قورشىغان.

9 ـ رەسىم. ئېغىر قوراللانغان تاشتىق پىيادە ئەسكىرى
(ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن رەسىم)

تاشتىق چەۋەندازلىرى يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ئۇسۇللىرى بىلەن تونۇشلۇق ئىدى. ئۇلارنىڭ قورال تۈرلىرى سەپ بويىچە ھۇجۇم قىلىش، ئوقيا ئېتىش، نەيزە ئېتىش، يېقىن كەلگەندىن كېيىن نەيزە سانجىش ۋە قىلىچ چېپىشقا ئىمكان بېرەتتى. تاشتىقتا تۈز قىلىچ پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى ئۇلارنىڭ

بىر قىسىم چەۋەندازلىرى ئاتتىن چۈشۈپ، قالقان ۋە ئىككى بىسلىق قىلىچلاردىن پايدىلىنىپ قۇچاقلاشما جەڭنى داۋاملاشتۇر-غان. كېيىن، تۆز قىلىچ ۋە ئۇزۇن ساۋۇتلارنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن چاپقۇچى - سانجىغۇچى ۋە قوغدىنىش قوراللىرىنىڭ تەرەق-قىياتىغا ئەگىشىپ تاشتىقلىقلار زىچ سەپ تۆزۈپ يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلالايدىغان بولغان.

تاشتىق جەڭچىلىرى پىيادە سەپ تۆزۈپ جەڭ قىلىش ئۇسۇل-لىرىنى بىلەتتى. ئالاھىدە يېرى شۇكى، يېنىك قوراللانغان ئوق-ياچىلار يوغان قالقانلار بىلەن ئۆزىنى قوغدايتتى. ئۇلار زىچ سەپ بولۇپ ياكى چېچىلىپ تۇرۇپ ئوق ئېتىشى مۇمكىن ئىدى. ئېھتىمال، جەڭلەرگە كېلەڭسىز ئوقياچىلار بىلەن بىللە ئۇزۇن ساپلىق سانجىغۇچى ۋە چاپقۇچى قوراللار بىلەن قوراللانغان ھەرد-كەتچان قىسىملارمۇ ئىشتىراك قىلغان بولۇشى مۇمكىن.

تاشتىقلىقلارنىڭ مۇھىم تاكتىكىلىق ئۇسۇلى ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىشتىن ئىبارەت بولغان. رەسىملەر ۋە ئۇششاق سىز-ىلاردا بۇلاڭچىلىق مەقسىتىدىكى ئۇشتۇمتۇق ھۇجۇملار، ئولجا ئېلىش، ھودۇققان دۈشمەننى ئۆلتۈرۈش كۆرۈنۈشلىرى ئىپادە-لەنگەن. تاشتىقلىقلار قەبىلە توقۇنۇشلىرىدىلا ئەمەس، تاشقى دۈشمەن بىلەن بولغان ئۇرۇشلارغىمۇ ئىشتىراك قىلغان. قىر-غىزلارنىڭ دۈشمەنلىرى ئىچىدە بۇلاڭچىلىق يۇرۇشلىرىنىڭ ئوب-يېكتى بولغان ئورمان قەبىلىلىرى بار ئىدى. قىرغىزلار ئۆزلە-رىمۇ يىراق جايلارغا ھۇجۇم قىلاتتى. ئەنە شۇنداق توقۇنۇشلار-دىن بىرى تېپىسىپي 3 - يادىكارلىقى، 1 - لەھەتتىكى ئويما رەسىمدە ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. ئۇنىڭدا ئورمان جەڭچىلىرىنىڭ دەريادا قولۇاق بىلەن كېلىپ، قىرغىزلارنىڭ قارارگاھىغا بېسىپ كىرگەنلىكى كۆرسىتىلىدۇ. ئۇلار يەرلىك ئاھالە ئۈستىگە توساد-تىن بېسىپ كېلىپ، نۇرغۇن ئولجىنى قولغا چۈشۈرگەن. لې-كىن شۇ ئەسنادا قىرغىزلارغا يارىدەم كەلگەن ۋە تاجاۋۇزچىلار

ئالمان ـ تالمان ئوق ئېتىپ، قىرغاقتىن يىراقلىشىشقا ئالدىرد-
غان. 2 ـ 5 ـ ئەسىرلەرگە ياتىدىغان يازما مەنبەلەردىكى قىسقىچە
مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ئەينى دەۋردە قىرغىزلار سىيانپىلار ۋە
جۇرجانلارنىڭ قوراللىق بېسىمىغا دۇچ كەلگەن ⑥⓪. ئەپسۇسكى،
بۇ ئۇرۇشلارنىڭ تەپسىلاتلىرى مەلۇم ئەمەس.
تاشتىقلىقلار ئىستىھكام قۇرۇش ۋە ئىستىھكاملاردا مۇداپىـ
ئەلىنىش سەنئىتىنى ئىگىلىگەن. مىنۇسىن ۋە ئاچىن ـ مارىن
ئويمانلىقلىرىدىكى قاشالانغان شەھەرلەر ۋە پاناھلىنىش قەلئەلـ
رى تاشتىق دەۋرگە مەنسۇپ ⑥①. بۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ مۇداپىئە
سىستېمىسى ھەر خىل. ئىستىھكاملارنىڭ تولىسى تەبىئىي تۆپـ
لىكلەرگە، ئازراقى تۈزلەڭلەرگە قۇرۇلغان. توپا دۆڭ ياكى
ياردىن شەكىللەندۇرگەن مۇداپىئە لىنىيىسى قەلئەنى ئوراپ تۇ-
راتتى ياكى دالىغا قارىغان تەرەپنى توسۇپ تۇراتتى. قەلئەلەردە
ئاز بىر قىسىم مەدەنىيەت ئالامەتلىرى ساقلانغان بولسىمۇ، ئۇزاق
مۇددەتلىك ئولتۇراق ئىمارەتلەرنىڭ ئىزىمۇ كۆرۈنمەيدۇ ⑥②. بۇ
قۇرۇلۇشلار ئۇزاق مۇددەتلىك مۇداپىئەگە ماسلاشتۇرۇلمىغان بو-
لۇپ، ئۇرۇش بولغاندا كىچىكرەك ئۇرۇق ـ قەبىلە بىرلەشمىلـ
رى ئۈچۈن ۋاقىتلىق پاناھ جاي بولالايتتى. ئۇلار يىرىك ھەربىي
قوشۇنلار ئۈچۈن چوڭ توسالغۇ بولالمايتتى.
ئەھۋالدىن قارىغاندا، قىرغىزلارنىڭ تاشقى سىياسەت ئىستـ
راتېگىيىسى ئوتتۇرا يېنىسىنىڭ يايلاق ۋە ئورمان رايونلىرىدا
ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاشقا ۋە ئەتراپتىكى
ئورمان قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇشقا قارىتىلغان. مەركىزىي ئا-
سىيا كۆچمەن ئىمپېرىيىلىرىدىن كېلىدىغان خەۋپنىڭ ئۇلغىيىـ
شىغا ئەگىشىپ، قىرغىزلار ئۇلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتىگە
تاقابىل تۇرۇشى لازىم ئىدى. ئومۇمەن، يېنىسىيدە تاشتىق مەدە-
نىيىتى يادىكارلىقلىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەن ئاھالىنىڭ ھەربىي
ئىشلار سەنئىتىدە نۇرغۇن ئۆزگىچە خۇسۇسىيەتلەر بولغان. ئۇ-

لاردا ئالدىنقى دەۋردىكە ۋارىسلىق قىلىپ ساقلاپ قالغان ئەنئەنە-ۋى قەدىمىي قورال شەكىللىرى ۋە جەڭ قىلىش ئۇسۇللىرى بار ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، تاشتىقلىقلارنىڭ ھەربىي ئىشلار سەنئىتى ھۇن كېڭەيمىچىلىكى دەۋرىدە روناق تاپقان بىر قاتار ئىلغار ھەربىي ئىشلار نەمۇنىلىرىنى قوبۇل قىلغان ۋە راۋاجلان-دۇرغان. نەتىجىدە، بۇ نەرسىلەر يەرلىك ۋە مەركىزىي ئاسىيا ھەربىي ئىشلار ئەنئەنىلىرىنىڭ ئاجرالماس قىسمىنى تەشـ-كىل قىلغان.

بەشىنچى باب يۇقىرى ئوب قەبىلىلىرىنىڭ قورال تۈرلىرى

مۇتەخەسىسلەر يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرىدىكى قورال - جابدۇقلارنى تەكشۈرۈپ - تەھلىل قىلىشقا كىرىشكەن. جۈملىدىن ئۇلار ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلارنىڭ ۋاقتىنى ئېنىقلاش يۈزىسىدىن ھەرخىل قورال تۈرلىرىنى كۆرۈپ چىققان①. لېكىن، بۇ ماتېرىياللار تېخى قورالشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىنمىدى. ۋەھالەنكى، بۇ خىزمەتنى ئىشلەش زۆرۈر، شۇنداق قىلغاندا، يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى ئىگىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى ئېنىق تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ.

يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتىنىڭ يادىكارلىقلىرى يۇقىرى ئوب، ئالتاي دىيارى، نوۋوسىبىرسكىي ۋە تومسكىي ئوبلاستى قاتارلىق جايلاردا تېپىلغان②. مەزكۇر مەدەنىيەت جۇغلانمىسى قورغان ۋە تۈزلەك قەبرىستانلىقلىرى ۋە ئىستىھكاملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مەزكۇر مەدەنىيەتنىڭ خرونولوگىيىسى ۋە دەۋرلەرگە بۆلۈنۈش مەسىلىسى كەسكىن تالاش - تارتىش ئۈستىدە تۇرماقتا. بۇ مەدەنىيەتنىڭ مەۋجۇت بولغان ۋاقتى ۋە ئۇنىڭ ئالمىشىش دەۋرى ھەققىدە تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكىر بىرلىكى يوق③. ھازىرقى تەسەۋۋۇرلارغا ئاساسلانغاندا، گەرچە بىر قىسىم نەرسىلەر ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلگەن بولسىمۇ قورال - جابدۇق تېپىلمىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاساسلىق جۇغلانمىلار مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى چارىكىگە ياتىدۇ.

يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىنىڭ قورال - جابدۇقلىرى بارنا

ئۇل، بىيسىك، نوۋوسىبىرسىك، تومسىك مۇزىيىلىرى ۋە ئالىي مەكتەپلىرىنىڭ تەجرىبخانىلىرىدا ساقلانماقتا. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئىلان قىلىندى. تەتقىقاتىمىزدا مۇزىي ئەۋرىشكىلىرى ۋە ئىلان قىلىنغان ماتىرىياللاردىن پايدىلاندۇق.

يۇقىرى ئوب جەڭچىلىرىنىڭ قورال تۈرلىرى يىراق، يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋە قوغدىنىش ۋاستىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرى (يا ۋە ئوقلارنىڭ پارچىلىرى) ۋە جابدۇقلارنىڭ (ساداقلارنىڭ پارچىلىرى) يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىدىكى تارقىلىشى بەك تەكشىسىز.

ئوقيا

ئوقيا مۇرەككەپ تەركىبلىك بولۇپ، بىر گۈرۈپپا، بىر تىپنى تەشكىل قىلىدۇ. يانىڭ ئىككى بېشىدا، ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچىلىرى ۋە كاۋاك قاپلىغۇچىلىرى بار. تاتار قەبرىستانلىقى (ئوب ۋادىسى) 4 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ④. يا ئۇزۇنلۇقى 115 س م، ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچىلىرى ئۇزۇن، ئەگمەچ، ئىچكى تەرىپىدە، دۇمبە تەرەپتىكى سىرتقى يۈزىدە ۋە باش قىسىملىرىدا قىيپاش كېسىكلىرى بار. ئوتتۇرىدىكى كاۋاك قاپلىغۇچ ئۇزۇن، تار، ئىككى ئۇچى كېڭەيتىلگەن. باش تەرەپ قاپلىغۇچ ئۇزۇن، تار، ئىككى ئۇچى كېڭەيتىلگەن. باش تەرەپ قاپلىغۇچىلىرى ئۇزۇن، تار، ئەگمەچ، كىرىچ باغلاش ئۈچۈن ئىرىقچە شەكلىدە كېسىپ قويۇلغان. باش تەرەپلەردىكى ھەر ئىككى جۈپ قاپلىغۇچلارنىڭ ئۇزۇنلۇقلىرى ئوخشاشمايدۇ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا قاپلىغۇچلار بىلەن بولغان ئارىلىقلىرىمۇ ئوخشاشمايدۇ. شۇنىڭغا ئاساسەن يۇقىرى ئوب ئوقياسى غەيرىي سىممېتىرىك شەكلىدە بولغان دەپ پەرەز قىلىشى مۇمكىن.

بۇ خىل ئوقيا شەكىل جەھەتتە ھۇن دەۋرىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا ئوقيالىرىغا يېقىن كېلىدۇ. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى چارىكىدە بۇنداق ئوقيالار كۆچمەنلەر دۇنياسىدا كەڭ تارقالغان. سەل ئەجەبلىنەرلىك يېرى شۇكى، گەرچە ئوق باشاقلىرى ھەر جايلاردا تېپىلغان بولسىمۇ، يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىدا بۇ خىل ئوقيالار پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۇچرىمايدۇ.

ئوق باشاقلىرى

يۇقىرى ئوب ماتېرىياللىرىدىكى ئوق باشاقلىرى ياسالغان ماتېرىياللىرى بويىچە تۆمۈر ۋە سۆڭەك ئوق باشاقلىرى دەپ ئىككى تۈركۈمگە ئايرىلىدۇ. تۆمۈر ئوق باشاقلىرى بىر تارماق بولۇپ، ساپاقلىقلاردىن ئىبارەت. ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە گۈرۈپپىلارغا، شەكلى بويىچە تىپلارغا بۆلۈنىدۇ.

1 ـ گۈرۈپپا. ئۇچ يانلىق باشاقلار، سەككىز تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. جەمئىي ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېقىن ئىلبانا XIV، تاتار قەبرىستانلىقى، 4 ـ قورغان؛ ئاقبالىق VIII (ئوب ۋادىسى)، 8 ـ قورغان ⑥. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م، باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ، بەلدەمچىسى بار.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. جەمئىي سەككىز نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېقىن ئىلبانا XIV، 2 ـ، 31 ـ گۈرلەر؛ تاتار قەبرىستانلىقى، 4 ـ قورغان؛ ئاقبالىق VIII (ئوب ۋادىسى)، 8 ـ قورغان⑥. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق

ئۇز ۋنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇك شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ تىپ. ئۇز ۋنچاق ئۇچ بۇلۇك شەكلىدە. ئاقبالىق VIII ، 8 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑦. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇز ۋنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇز ۋنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇك شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۇز.

4 ـ تىپ. ئۇز ۋنچاق ئالتە بۇلۇك شەكلىدە. تاتار قەبرىستانلىقى، 4 ـ قورغاندىن تېپىلغان تۆت نۇسخا ⑧. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇز ۋنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇز ۋنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇك شەكلىدە، يانلىرى قىڭغىر، قاناتچىلىرى يانتۇ، بەلدەمچىسى بار.

5 ـ تىپ. قاتلاملىق. جەمئىي ئالتە نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېڭىن يىلبانا XIV ، دالا چۇمىش (ئوب ۋادىسى) ⑨. پازىرىق، 6 ـ قورغان، تۇز گۆر⑩. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇز ۋنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2، ساپاق ئۇز ۋنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇك شەكلىدە، ئوق بېشى ئايرىلىپ تۇرىدۇ، قۇيرۇقچىلىرى بۆرتۇپ چىققان، قاناتچىلىرى تىك ياكى يۇمىلاق. بەزى نۇسخىلارنىڭ ئاستىنقى ئۇچتىن بىر قىسمىدا دۇگىلەك تۆشۈكچىلىرى بار. ئايرىمىلىرىدا سۆڭەك ئىسقىرتقۇچلار بار.

6 ـ تىپ. ئىلمەكلىك. تاتار قەبرىستانلىقى، 1 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑪. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇز ۋنلۇقى 2 س م، كەڭلىكى 1، ساپاق ئۇز ۋنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇك شەكلىدە، ئىلمەكلىك، قاناتچىلىرى ئىگىلگەن.

7 ـ تىپ. تومتاقلار. دۇبروۋىنسكىي بورول V (ئوب ۋادىسى) يادىكارلىقى، 2 ـ قورغان، 1 ـ گۆردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑫. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇز ۋنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2، ساپاق ئۇز ۋنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇك شەكلىدە،

يانلىرىنىڭ شەكىللىرى بۇزۇلغان، قاناتچىلىرى تۈز.
8 ـ تىپ. باشاق بېشى ئايرىم بولغانلار. يېقىن يېلبانا Ⅲ يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑬. ئوق بېشىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، باشاق بېشى ئايرىم، بوينى ئۇزۇن.
2 ـ گۇرۇپپا. يۇمىلاق باشاقلار، بىر تىپ.
1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. يېقىن يېلبانا Ⅲ 6 ـ گۆردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑭. ئوق بېشىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5.3 س م، كەڭلىكى 1، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۈز.
3 ـ گۇرۇپپا. ياپىلاق باشاقلار، بىر تىپ. تومتاقلار، يېقىن يېلبانا Ⅲ، 6 ـ گۆردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑮. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1 س م، كەڭلىكى 1، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى يانتۇ، قاناتچىلىرى تۈز.
سۆڭەك ئوق باشاقلىرى ساپاقسىز، ساپاقلىق، تۆشۈكى تىنلىنغانلار دەپ ئۇچ تارماققا ئايرىلىدۇ.
ساپاقسىز ئوق باشاقلىرى بىر گۇرۇپپا بولۇپ، رومبا شەكلىدە، بىر تىپقا ئايرىلىدۇ. قاتلاملىق، زۇدىلوۋۇ (ئوب ۋادىسى) يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 س م، كەڭلىكى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، باش قىسمى ئايرىلىپ تۇرىدۇ، قۇيرۇق تەرەپلىرى بۆرتۈپ چىققان، يانلىرى تېك، تۆشۈكى كۆرۈنمەيدۇ.
ساپاقلىق ئوق باشاقلىرى يەتتە گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ.
1 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ قىرلىق باشاقلار، تۆت تىپ.
1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. جەمئىي ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يې-

قىن يىلبانا XII ، 33 ـ گۆر ، يىقىن يىلبانا XIV⑯ . ئوق گەۋدىسىـ
نىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 5 ، 1 ، ساپاق ئۇزۇنلۇقى
2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تىك.
2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدە. جەمئىي 12 نۇسخا
بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يىقىن يىلبانا X
، 6 ـ گۆر؛ يىقىن يىلبانا XII ، 33 ـ گۆر؛ دۇبىروۋىنىسكىي
بىورل V ، 2 ـ قورغان؛ تاتار قەبرىستانلىقى، 4 ـ قورغان؛
ئاقبالىق VIII ، 1 ـ قورغان، 12⑰ . ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى
3 س م، كەڭلىكى 2، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى
تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تىك.
3 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. ئىككى نۇسخا
بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يىقىن يىلبانا
VII ، 6 ـ گۆر⑱ . ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 10 س م،
كەڭلىكى 2، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ
شەكلىدە، قاناتچىلىرى، تۇز.
4 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭ شەكلىدە. جەمئىي 6
نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلادا كۆرۈلىدۇ: يىقىن يىلبانا
XIV ، 40 ـ گۆر؛ ئاقبالىق VII ، 8 ـ ، 21 ـ ، 22 ـ قورغانلار
⑲ . ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 س م، كەڭلىكى 2 ، ساپاق
ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى
پارالىل، قاناتچىلىرى يانتۇ.
2 ـ گۆرۈپپا. تۆت قىرلىق باشاقلار، تۆت تىپ.
1 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. جەمئىي 47 نۇسخا
بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يىقىن يىلبانا X
، 6 ـ گۆر؛ يىقىن يىلبانا XIV ، 31 ـ 40 ـ گۆرلەر؛ دۇبىروۋىـ
نىسكىي بورول V ، 2 ـ قورغان؛ تاتار قەبرىستانلىقى، 4 ـ
قورغان؛ ئاقبالىق VIII ، 1 ـ ، 3 ـ ، 21 ـ قورغانلار ⑳ . ئوق
گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق

ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. ئالتە نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېقىن يېلبانا VII، 6 ـ گۆر؛ تاتار قەبرىستانلىقى، 1 ـ قورغان؛ ئاقبالىق VIII، 6 ـ گۆر؛ تاتار قەبرىستانلىقى، 1 ـ قورغان؛ ئاقبالىق VIII، 3 ـ قورغان㉑؛ پازىرىق، 6 ـ قورغان، ئالتايدىكى تىك گۆر㉒. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 2، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى توز.

3 ـ تىپ. سوزۇنچاق بەش بۇلۇڭ شەكلىدە. ئاقبالىق VIII، 8 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا㉓. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 س م، كەڭلىكى 2، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى پارالىل، قاناتچىلىرى يوق.

4 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭ شەكلىدە. 10 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېقىن يېلبانا VII، 6 ـ گۆر؛ يېقىن يېلبانا XII، 34 ـ گۆر؛ يېقىن يېلبانا XIV، 12 ـ، 40 ـ گۆرلەر㉔. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى پارالىل، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ گۆرۈپپا. كۆادرات شەكلىدىكى باشاقلار، بىر تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. دۇبروۋىنسكىي بورول V، 2 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا㉕. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يوق.

4 ـ گۆرۈپپا. يومىلاق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. سوزۇنچاق بەش بۇلۇڭ شەكلىدە. يېقىن يېلبانا

XII ، 6 ـ گۆردىن تېپىلغان بەش نۇسخا ㉖. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 2، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى پارالىل، قاناتچىلىرى يوق.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. سەككىز نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېقىن يېلبابا VII ، 6 ـ گۆر؛ ئاقبالىق VIII ، 19 ـ قورغان㉗. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 س م، كەڭلىكى 1، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يوق.

5 ـ گۆرۈپپا. ياپىلاق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. سوزۇنچاق بەش بۇلۇڭ شەكلىدە. ئاقبالىق VIII ، 3 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉘. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى تىك، قاناتچىلىرى يوق.

2 ـ تىپ. ئىلمەكلىك. يېقىن يېلبابا VII ، 6 ـ گۆردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉙. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئىلمەكلىك، قاناتچىلىرى ئىگىلىگەن.

6 ـ گۆرۈپپا. تراپېتسىيە شەكلىدىكى باشاقلار، بىر تىپ.

1 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. ئاقبالىق VIII ، 18 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉚. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 2، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

7 ـ گۆرۈپپا. ئالتە قىرلىق باشاقلار، بىر تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. ئاقبالىق VIII ، 1 ـ ، 8 ـ قورغانلاردىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ㉛. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5.5 س م، كەڭلىكى 1.5، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاق ئۇچى

تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

تۆشۈكى تىلىنغان ئوق باشاقلىرى بىر گۈرۈپپا بولۇپ، تۆت قىرلىق، بىر تىپ. ئىلمەكلىك. يېقىن يېلبانا VII، 33 - گۆردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉜. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 2، تۆشۈكى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئىلمەكلىك، قاناتچىلىرى ئىگىلگەن.

مەخسۇس ئەسەرلەردە يۇقىرى ئوب ئوق باشاقلىرى ھەققىدە كۆپ سۆزلەنمەيدۇ. ئا. ئۇمانىسكىي ۋە ت. تروتسكىيلار تۆمۇر ۋە سۆڭەك باشاقلارنىڭ ئايرىم تىپلىرىنى كۆرسەتكەن㉝. يۇقىرى ئوب تۆمۇر ئوق باشاقلىرىنىڭ تىپلىرى خېلى ئۆزگىچە. ئۇلارنىڭ تولىسى ئۇچ يانلىق (بۇلار ھۇن دەۋرىدە پەيدا بولغان)، يەنە غەيرىي سىممېترىك رومبا، سوزۇنچاق رومبا، ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدىكىلىرى، قاتلاملىقلار، ئىلمەكلىكلەرمۇ (بۇلار ھۇنلاردىن كېيىنكى دەۋردە پەيدا بولغان) بار. ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇق، باشاق ئۇچى ئايرىلىپ تۇرىدىغانلىرىمۇ، تومتاقلارمۇ ئۇچرايدۇ (بۇلار مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغا خاس). ياپىلاق تومتاقلار ناھايىتى ئاز. كۆرسىتىلگەن باشاق تىپلىرى ساۋۇت كىيمىگەن دۇشمەنگە زەربە بېرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن.

توسۇقنى يارغۇچى باشاقتىن بىرىلا تېپىلغان: كېسىلىشى يۇمىلاق، ئۇزۇنچاق - ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. ئومۇمەن، يۇقىرى ئوب تۆمۇر باشاقلىرى ئۇلچەم جەھەتتە ھۇن باشاقلىرىدىن كەسكىن پەرقلىنىدۇ. جەنۇبىي سىبىرىيە، جۇملىدىن تاشتىق باشاقلىرىغا يېقىن. بۇ باشاقلار شەكىل جەھەتتە مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئوتتۇرىدا كەڭ تارقالغان باشاقلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىدا سۆڭەك ئوق باشاقلىرى تۆمۇر باشاقلارغا نىسبەتەن خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنى تېخىمۇ كۆپرەك گۈرۈپپا ۋە تىپلارغا ئايرىغىلى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ساپاق-

لىق ئوق باشاقلىرى ھەممىدىن كۆپ. ئۇلار يەتتە گۈرۈپپىغا ئايرىلىدۇ، ھەر بىر گۈرۈپپا بىر نەچچە تىپلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگۈچى ئۇچ قىرلىق ۋە توت قىرلىق-لار گۈرۈپپىلارنىڭ ئاساسلىق تىپلىرى ئوخشاش بولۇپ، سوزۇن-چاق رومبا شەكلىدە. سوزۇنچاق رومبا ۋە ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدىكى باشاقلار نۇرغۇن مەدەنىيەتلەردە خېلى ئۇزاق ۋاقىت-لارغىچە مەۋجۇت بولغان. يۇقىرى ئوبدا بۇنداق باشاقلار مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ بىرىنچى يېرىمى داۋامىدا ساقلانغان. بۇنداق باشاقلار جەمئىي 67 دانە بولۇپ، ئومۇمىي سانىنىڭ 70% نى تەشكىل قىلىدۇ. باشقا تۇرلەردىكى باشاقلار ئايرىم سانلاردا ئۇچ-راپ قالىدۇ. مەزكۇر رايونغا خاس بولغانلىرى ئۇچ قىرلىق غەيرىي سىممېترىك رومبا، توت قىرلىق سوزۇلما بەش بۇلۇڭلۇق سوزۇنچاق رومبا ۋە يۇمىلاق ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكللىرىدە-كى باشاقلاردىن ئىبارەت.

يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتىنىڭ سۆڭەك ئوق تۇرلىرىنى تىپو-لوگىيە جەھەتتىن پەقەت ھۇن ئوقلىرىغىلا سېلىشتۇرىمىز. بۇ-لاردىن ئالدىنقىلىرىدا ساپاقلىق باشاقلار، كېيىنكىلىرىدە تۆشۈ-كى تىلىنغان باشاقلار كۆپ. تۆشۈك شەكلى جەھەتتە يۇقىرى ئوب ئوقلىرىغا ئەڭ يېقىن تۇرىدىغىنى تاشتىق سۆڭەك ئوق تۇرلىدىن ئىبارەت. بۇ ئىككىسىدىكى توت گۈرۈپپا ۋە ئالتە تىپ ئۆزئارا ئوخشىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يۇقىرى ئوب سۆڭەك ئوق تۇرلىرى، ئومۇمەن ئالغاندا، تاشتىق تۇرلىرىگە قارىغاندا خېلى كۆپ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇنىڭدا ئالدىنقى سىكىق (ساك) دەۋرىدىن قالغان ئوق شەكىللىرى يوق. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، يۇقى-رى ئوب سۆڭەك ئوق تۇرلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى غەربىي سىبىرىيە ئورمان رايونىدىكى مەدەنىيەتلەر بىلەن بولغان ئالاقىلەر نەتىجىسىدە شەكىللىنىپ چىققان.

يۇقىرى ئوب قەبىلىلىرىدە سۆڭەك ئوق باشاقلىرى يىراق

ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرى ئىچىدە پەۋقۇلئاددە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن. ساۋۇت كىيمىگەن دۇشمەنگە زەربە بېرىش ۋاستىلىرى ئىچىدە سۆڭەك باشاقلار تۆمۈر باشاقلاردىن كۆپ بولغان. ئايرىم ساندىكى سۆڭەك ئىسقىرتقۇچلارنىڭ تېپىلغىنىدىن قارىغاندا، يۇقىرى ئوب قەبىلىلىرى بۇ كەشپىياتتىنمۇ خەۋەردار بولغان ㉞. يۇقىرى ئوب ماتېرىياللىرىدا پەي شەكلى ۋە ئوق دەستىلىرىنىڭ ئۆلچەملىرى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق.

ساداقلار

يۇقىرى ئوب جەڭچىلىرى ئوقلىرىنى ساداقلارغا سالاتتى، گۆرلەردە ساداقلارنىڭ تۆمۈر ئىلمەكلىرى ساقلىنىپ قالغان. تاسمىغا بېكىتىلىش شەكلى ۋە ئۇسۇللىرى ھەر خىل بولغان ئىلمەكلەرنىڭ تۈز مىخى بولغان، مىخنىڭ ئاياغ تەرىپىدە بالداقچە توسۇقى، سىرتمىقى ياكى تاقاش ئۇچۇن لازىم بولىدىغان ياپىلاق ئەسۋابنىڭ سۇنۇقى بار㉟. ئاز بىر قىسىم ئىلمەكلەرنىڭ مىخلىرى ئىشلىتىدىغان تەرەپنىڭ قارىشىسىغا ئېگىپ قويۇلغان. مۇشۇنداق ئىلمەكلەر تاشتىق، كۆكەل مەدەنىيەتلىرىنىڭ ۋە دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ يادىكارلىقلىرىدا بايقالغان. ساداقلارنىڭ شەكلى ۋە ئوقلارنىڭ ئۇنىڭغا سېلىنىش ئۇسۇلى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. يېقىن يېلبانا (2 - گۆر) يادىكارلىقىدا «ساداقنىڭ ياغاچ تۈۋى ۋە قېيىن پوستىدىن ياسالغان ئوستۇنكى قىسمى» نىڭ قالدۇقلىرى تېپىلغان㊱. قىزىقارلىقى، ھەممە ئوق باشاقلىرى دەپنە قىلىنغۇچىنىڭ باش تەرىپىگە ئۇچلىرى يۇقىرىغا قارىتىلغان ھالەتتە قويۇلغان. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، قېيىن پوستىدىن ياسالغان ساداققا ئوقلار پەيلىك تەرىپى ئاستىغا، باشاق تەرىپى يۇقىرىغا قارىتىپ سېلىنغان بولۇ-

شی مۇمکىن. تاتار قەبرىستانلىقىدا (4 ـ قورغان) ئوق باشاقلىرى ئاياغ تەرەپكە قارىتىلغان㊲.

يۇقىرى ئوب گۆرلىرىدىن تېپىلغان يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرى ئاز بىر تۈركۈم چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللار ۋە خەنجەرلەردىن ئىبارەت.

ئىككى بىسلىق قىلىچلار

بۇ قىلىچ تىغىنىڭ كېسىلىشى بويىچە لىنزا شەكىللىكلەر گۈرۈپپىسىغا ياتىدۇ، بىر تىپ. بالداق توسۇقى يوق. يېقىن يېلبانا VII ، 18 ـ گۆردىن تېپىلغان بىر نۇسخا㊳. تىغ ئۇزۇنلۇقى 80 س م، كەڭلىكى 4، دەستىسى 14 س م. ئىككى بىسلىق، تىغى ياپىلاق، تۇز، تىغ ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، دەستە تۇتقۇچى بىلەن ئۇيۇل سوقۇلغان.

تۇز قىلىچلار

تۇز قىلىچلار تىغىنىڭ كېسىلىشى بويىچە غەيرىي سىممېتىرىك رومبا شەكلىدىكىلەر ۋە ئۇچ قىرلىقلار دەپ ئىككى گۈرۈپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۈرۈپپا. غەيرىي سىممېتىرىك رومبا شەكلىدە، بىر تىپ. بالداق توسۇقى يوق. يېقىن يېلبانا XIV، 29 ـ گۆردىن تېپىلغان بىر نۇسخا㊴. تىغ ئۇزۇنلۇقى 60 س م، كەڭلىكى 4، دەستىسى 13 س م. تىغى يەككە بىسلىق، تۇز، تىغ ئۇچى قوش بىسلىق، دەستىگە يېقىن جايى يۇمىلاق شەكلىدە بۇرتۇپ چىققان. دەستىسىنىڭ تۇتقۇچى تۇز، باش تەرىپى كېڭەيگەن. تىغ يۇزىدە ئۇچ بالداق، سىرتماق ۋە قىننى بېكىتىدىغان دېتاللىرى بار.

2 ـ گۈرۈپپا. ئۈچ قىرلىق، بىر تىپ. بالداقسىز. تاتار قەبرىستانلىقى، 4 ـ قورغاندىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑩. تىغ ئۈزۈنلۈقى 85 س م، كەڭلىكى 4، دەستىسى 14 س م. تىغى يەككە بىسلىق، تۈز، تىغ ئۈچىمۇ يەككە بىسلىق، دەستىگە يېقىن جايى چوڭراق. دەستىنىڭ تۈتقۇچى تۈز. نۇسخىلاردىن بىرىدە دەستە بېشى دىسكا شەكىللىك مىنېرال تاش بولۇپ، بولتا بىلەن چىكىتىلغان، يەنە بىرىنىڭ تىغ يۈزىدە غىلاپتىن قالغان ئىككى دانە كەڭ تۆمۈر بالداق بار.

ئەسەرلەردە يۈقىرى ئوب چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللىرى كۆپىنچە خرونولوگىيە نۇقتىدىن تونۇشتۇرۇلغان. م. گرىازنوۋ ۋە ئا. ئۈمانسكىينىڭ پىكرىچە، بۇ خىل قوراللار يۈقىرى ئوب قەبىلىلىرىدە 4 ـ ئەسىردە پەيدا بولۇپ، 5 ـ ئەسىرگىچە ئىشلىتىلگەن⑪. ئۈمانىسكىي شۇنىڭغا دىققەت قىلغانكى، گۆرلەردە تىغلار بەزى ئىسكىلىتلارنىڭ ئوڭ تەرىپىگە، يەنە بەزى ئىسكىلىتلارنىڭ سول يېنىغا قويۇلغان. شۇنىڭدىن قارىغاندا، قىلىچلارنىڭ بەلباغقا بېكىتىلىش ئۇسۇللىرى ھەر خىل بولغاندەك تۇرىدۇ⑫.

يۈقىرى ئوب چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللىرى ئىچىدە چوڭ ئۆلچەملىك تىغلارمۇ بولغان. جەڭ ۋاقتىدا يۈقىرى ئوب چەۋەندازلىرى ئۇ تىغلارنى چېپىش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى ساڭجىش ئۈچۈنمۇ ئىشلەتكەن. ئىككى بىسلىق ۋە تۈز قىلىچلار يادىكارلىقلاردا كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. قىلىچلار يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭ ۋە قۇچاقلاشما جەڭلەردە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان خىللانغان جەڭچىلەرگىلا بېرىلگەن بولۇشى مۇمكىن. تىغ شەكىللىرىنىڭ ھەر خىل بولۇشى مەزكۇر رايوندا تىغ ياساش تېخنىكىسىنىڭ مۇكەممەللەشكەنلىكىدىن بولسا كېرەك. قەيت قىلىش زۆرۈركى، شۇ ۋاقىتلاردا مەزكۇر رايوندا ئىككى بىسلىق ۋە تۈز قىلىچلار كۆپ ئىشلىتىلمىگەن، دېگەن نۇقتىئىنەزەرنى پۈتۈنلەي

توغرا دېگىلى بولمايدۇ: تېخى سىكىق (ساك) دەۋرىدىلا چېگرىداش ئالتاي يايلاقلىرىدا ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ توز كېسىلگەن ۋە لىنزا شەكللىك ئىككى بىسلىق ئۇزۇن قىلىچلىرى بولغان، شۇنىڭا، يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىدىكى يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىشتا ئىشلىتىلىدىغان چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللارنى كېيىنكى ۋاقىتلاردا، يەنى مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى چارىكىدە مەۋجۇت بولغان بارلىق يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىدىكى قوراللار جۇغلانمىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىش كېرەك. ئۇلار ئاساسەن كىچىكرەك، يېنىك قوراللانغان ھەرىكەتچان ئاتلىق ئەترەتلەر بۇلاڭچىلىق مەقسىتىدە قوشنىلىرىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلغاندىلا ئىشلىتىلگەن بولسا كېرەك. بۇ مەدەنىيەت تارقالغان جايلارنىڭ شىمالىي رايونلىرىدا كۆپىنچە ئىچكى توقۇنۇشلار بولۇپ تۇراتتى. جەنۇبتا ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى بىر قەدەر ئۇزۇنغا سوزۇلغان ۋە زور قوراللىق كۈچلەر ئۇرۇشقان بولۇشى مۇمكىن. بۇ يەردە ئاددىي ئىستىھكاملارنىڭ قۇرۇلۇشى رونىق تاپمىغان، چۈنكى ئۇنداق ئىستىھكاملار بىلەن ئوبدان قوراللانغان يايلاق كۆچمەنلىرىنى توسۇپ قالغىلى بولمايتتى. يۇقىرى ئوبلىقلار ھۇجۇمغا ئۇچرىغان شارائىتتا ئۆزلىرىنىڭ بارلىق كۈچلىرىنى سەپەرۋەر قىلاتتى ھەمدە دۇشمەننىڭ ئىلگىرىلىشىنى توسۇش ئۈچۈن ئالدىغا ئاتلىنىپ چىقاتتى. يۇقىرى ئوب ئوقياچى چەۋەندازلىرى ساۋۇت بىلەن تىقابلانمىغان دۇشمەنلەرگە زەربە بېرىدىغان يېتەرلىك ۋاستىلەرگە ئىگە ئىدى. ئۇلار دۇشمەننى پاراكەندە قىلغاندىن كېيىن پۈتۈن سەپ بويىچە ھۇجۇمغا ئۆتەتتى. يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭدە ئىككى بىسلىق ۋە توز قىلىچلارنى ئىشقا سالىدىغان ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار ئاساسىي زەربىدارلىق رولىنى ئوينايتتى.

يۇقىرى ئوبلىقلار جەنۇبتىكى قەبىلىلەرنى توسۇش بىلەن ئۆزلىرىگە قاراشلىق ئوب ۋادىسىنىڭ ۋە شىمالىي ئالتاينىڭ ئور-

مان ۋە يايلاق رايونلىرىنى قوغداپ قالدى. ئېھتىمال، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ جەنۇبىي قوشنىلىرىغا كۆپ قېتىم يۇرۇش قىلغان بولسا كېرەك. تاغلىق ئالتايدىكى پازىرىق قورغانلىرىدىن بىرىگە دەپنە قىلىنغان يۇقىرى ئۇب جەڭچىسىنىڭ گۆردىن تېپىلغان ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ يۇقىرىقىدەك كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا بولىدۇ. جەنۇبتىكى، جۇملىدىن تاغلىق ئالتايدىكى قەبىلىلەرنىڭ تەسىرىنى شۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، يېقىن يېلىبانا 14 ـ گۆرىگە بىر ئادەم ئات بىلەن بىللە دەپنە قىلىنغان.

يۇقىرى ئۇب مەدەنىيىتى ئىگىلىرىنىڭ ئۇرۇش سەنئىتى كۆپلىگەن خاس خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئۇلارنىڭ چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللارنى ياساشتا ۋە قوغدىنىش كىيىملىرىنى تىكىشتە قولغا كەلتۈرگەن ئۇتۇقلىرى كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان. ئۇلارنىڭ ئۇرۇش سەنئىتى قەدىمىي يەرلىك ئالاھىدىلىكلەرنى (سۆڭەك ئوق تۇرلىرىنىڭ كۆپلۈكى، مۇداپىئە پىرىنسىپلىرى)، شۇنداقلا چەتتىن قوبۇل قىلىنغان ئامىللارنى (ئوقيا قۇرۇلمىسى ۋە تۆمۈر ئوق شەكىللىرىنىڭ تەكرار ئىسلاھ قىلىنىشى) ئەكس ئەتتۈرگەن. بەزى قورال تۈرلىرى كېيىنچە مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ يايلاق رايونلىرىدا كەڭ تارقالغان.

يۇقىرى ئۇب يادىكارلىقلىرىدا قوغدىنىش جابدۇقلىرىنىڭ ھەر خىل دېتاللىرى بايقالغان. تولۇق ساقلىنىپ قالغان ساۋۇتلار ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە.

ساۋۇتلار

يۇقىرى ئۇب ساۋۇتلىرى ياسىلىش ماتېرىيالى بوينچە بىر خىل بولۇپ، ھەممىسى تۆمۈر، قاداقلارنىڭ بېكىتىلىش ئۇسۇلى

جەھەتتە بىر تارماق بولۇپ، ھەممىسى چېتىپ بېكىتىلگەن، قاداقلارنىڭ كېسىلىشى بويىچە بىر گۈرۈپپا بولۇپ، ياپىلاق ساۋۇتلار شەكلى بويىچە ئىككى تىپقا ئايرىلىدۇ.

1 ـ تىپ. كۆكرەكنى توسغۇچى ساۋۇتلار. تاتار قەبرىسىتانلىقى، 4 ـ قورغاندىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ㊸. ساۋۇت ئۆلچىمى 37 × 54 س م. ساۋۇت تىك تۆت بۇلۇڭ شەكلىدە بولۇپ، تىك تۆت بۇلۇڭلۇق قاداقلار تۈز سىزىق بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغان (3.5 × 10 س م، قېلىنلىقى 0.15 س م). قاداقلار بىر ـ بىرىگە چىشلەشتۈرۈلگەن ھالدا كىيىمگە سىم بىلەن بېكىتىلەتتى. ساۋۇتنىڭ چۆرىسىگە تۆمۈردىن جىيەك تۇتۇلغان. جىيەكلەر قاداقلارنىڭ چەتلىرىگە قالپاقلىق تۆمۈر مىخلار بىلەن بېكىتىلگەن. جىيەكلەرنىڭ تىك چەتلىرى ئۇيۇل، توغرا چەتلىرى قاداقلارنىڭ تىزىلغان تۆت قاتارى بويىچە تۆت قىسمىغا ئايرىلغان. بۇنداق ساۋۇتنى جەڭچىنىڭ بەدىنىگە ماسلاشتۇرۇپ، تىك سىزىق بويىچە ئېگىشكە بولىدۇ. كۆكرەك ساۋۇتى كۆرەك ۋە قورساقنى يېپىپ، ئىككى قولنى بوش قالدۇرىدۇ.

2 ـ تىپ. قاسراقسىمان ساۋۇتلار. يېقىن يېلبانا XIV، 37 ـ گۆردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㊹. قاداق ئۆلچىمى 2 × 7.5 س م. قاسراقسىمان قاداقنىڭ ئۈستى ۋە ئاستىدا ئالتە تۆشۈكى بار. ئۈستۈنكى قىرى تۈز، تۆۋەنكى قىرى يۇمىلاق. ئايرىم قاسراقلارغا قاراپ، ساۋۇتنىڭ شەكلى ھەققىدە تولۇق ئىشەنچ بىلەن پىكىر يۈرگۈزگىلى بولمايدۇ. پەقەت شۇنىلا دېيىشكە بولىدۇكى، قاداقلار بىر ـ بىرىگە توغرا سىزىق بويىچە ئەمەس، ئېگىلىشكە ئاسان بولۇشى پرىنسىپىغا ئاساسەن تىك سىزىق بويىچە چېتىلغان.

ساۋۇتلارنىڭ ھەر خىللىقىدىن قارىغاندا، شۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، يۇقىرى ئوبلىقلارنىڭ تاكتىكىسىدا يېقىن ئارد-

لىقتىكى جەڭنىڭ رولى ئېشىپ بارغانلىقتىن، ئەينى دەۋردىكى ئوب ۋادىسىدا قوغدىنىش ۋاستىلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش تېخىنىكىسى راۋاجلانغان.

قورال تۈرلىرى

يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىدىكى قورال تۈرلىرى بەكلا غەلىتە. قوغدىنىش ۋاستىلىرى (جۈملىدىن يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭ ۋاستىلىرى) راۋاجلانغان تۈرۈقلۇق، يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرى پەقەت يېنىك قوراللانغان دۈشمەنگە زەربە بېرىشكىلا مۆلچەرلەنگەن. قارىماققا زىددىيەتلىك بولغان بۇ مەسىلىنى چۈشىنىش ئۈچۈن بۇ ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىنى ۋاقىت تەرتىپى بويىچە ۋە ھەرقايسى ھەربىي قىسىملار تەۋەلىكى بويىچە تۈركۈملەرگە ئايرىپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ.

مىلادىيىنىڭ دەسلەپكى ئەسىرلىرىدىكى يۇقىرى ئوب قورال تۈرلىرىنى شەرھلەشكە لازىم بولىدىغان ماتېرىياللار ئانچە تىپىك ئەمەس. پەقەت شۇنىلا دېيىشكە بولىدۇكى، ئەينى دەۋردىكى يۇقىرى ئوب جەڭچىلىرى يېنىك قوراللانغان چەۋەندازلاردىن ئىبارەت بولغان (گۆرلۈكلەردىكى ئىگەر ـ جابدۇقلار، ھەمراھ قىلىپ كۆمۈلگەن ئاتلار ۋە تۇچ غىلاپلاردىكى چەۋەندازلارنىڭ رەسىملىرىدىن قارىغاندا شۇنداق خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇ).

مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى چارىكىدىن باشلاپ يۇقىرى ئوب قوشۇنى ئوخشاشمايدىغان قوراللىنىش بويىچە تۈركۈمگە ئايرىلغان. قوشۇننىڭ كۆپ قىسمى ئوقيا، پالتا ۋە خەنجەرلەر بىلەن قوراللانغان چەۋەندازلاردىن تەركىب تاپقان. ئۇلار ئوقلىرىنى ھەر خىل ساداقلارغا سالغان. بۇنداق چەۋەندازلار تەنلىرىگە تۆمۈر قاداقلىق ساۋۇت كىيەتتى. شۇ دەۋردە ئۇلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان جەڭچىلەر چىقىشقا باشلىغان بولۇپ، ئۇلار

ئوقيادىن سىرت چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللار، خەنجەرلەر بىلەن قوراللانغان ھەمدە كۆكرەكلىك ياكى قاسراقسىمان ساۋۇت-لارنى كىيىشكەن. لېكىن، بۇنداق بۆلۈنۈش تېخى ئېغىر قوراللا-نغان ئاتلىق ئەسكەرلەردىن ئىبارەت يېڭىچە مۇستەقىل قوشۇن تۈرىنى شەكىللەندۈرمىگەن بولسا كېرەك. ئايرىم تۈرلەردە چاپقۇ-چى - سانجىغۇچى قوراللار ساۋۇتلار بىلەن بىرلىكتە كۆرۈلىدۇ. قوغدىنىش كىيىملىرى بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، شۇنىڭغا ماس ھالدىكى يىراق ۋە يېقىن ئارىلىق جەڭلىرىدە ئىشلىتىلىدىغان توسۇقنى يارغۇچى ۋاستىلەر (ئوقلار، نەيزىلەر) شەكىللىنىپ چىقمىغان.

ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى

يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى ئىگىلىرىنىڭ ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ۋاستىلىك مەلۇمات-لاردىن پايدىلىنىشقا توغرا كېلىدۇ، يەنى قەبرىستانلىقلار ۋە ئىستىھكاملارنىڭ جايلىشىش ئورۇنلىرى، قەبرىستانلىقلاردىكى جەڭچىلەر گۆرلىرىنى سېلىشتۇرۇش.

يۇقىرى ئوب قەبرىستانلىقلىرىدىن توققۇزىدا قورال بىلەن دەپنە قىلىنغان ئەھۋال كۆرۈلدى. ئۇلارنىڭ ئىككىسى ئىستىھ-كاملاردا، بىرى ئىستىھكام يوق يەردە. يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى-نىڭ ئىگىلىرى ئاساسىي جەھەتتىن ئىستىھكامسىز ئولتۇراق جايلارنى قۇرغان، ئاز ساندىكى جايلارنىڭ ئەتراپىغا يار ۋە خەن-دەكلەرنى كولىغان. گۆرلەرنىڭ تولىسىدا يېنىك قوراللانغان ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ جابدۇقلىرىغا خاس قوراللار ئۇچرايدۇ: ئوقلار، خەنجەرلەر، پالتىلار دېگەندەك.

ئەينى دەۋردىكى يۇقىرى ئوب ئاھالىسىنىڭ قوراللىق قە-سىملىرى قەبىلىلەر پىدائىيلىرىدىن تەركىب تاپقان. قورال تال-

لايدىغان ھەممە ئەركەكلەر قوشۇنغا قاتناشقان.

مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى چارىكىدە ئۆزگىچە مۇداپىئە سىستېمىسىغا ئىگە بولغان ئىستېھكاملار بارلىققا كەلگەن: خەندەكلەر ئىچكى تەرەپتە، كۆتۈرمىلەر سىرتىدا بولغان⑬. ئەسكەرلەر دەپنە قىلىنغان گۆرلەردە يېنىك ۋە ئېغىر قوراللانغان جەڭچىلەرنىڭ ئۇستىخانلىرى ئۇچرايدۇ. ھەربىي قوشۇنلارنىڭ شەكىللىنىش پرىنسىپىنى بۇرۇنقى پېتىچە تۇرۇۋەرگەن دېيىشكە بولىدۇ، لېكىن دەپنە قىلىنغانلار پەرقلىق بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھەربىي باشلىقلارنىڭ يېقىنلىرىدىن تەركىب تاپقان «خىللانغان» جەڭچىلەر، ئاددىي ئوقياچىلار ۋە قوراللىرى دەپنە قىلىنغانلار بار. ئېھتىمال، جەنۇبىي يۇقىرى ئوب قەبىلىلىرىدە قەبىلە پىدائىيلىرى ئىچىدىن ھەربىي باشلىقلارنىڭ تايانچى سۈپىتىدىكى نۆكەرلەر ئايرىلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. ئوب ۋادىسىنىڭ ئالتاي ئېگىزلىكىگە تۇتۇشىدىغان ئورمان ۋە يايلاق رايونلىرىدىكى يۇقىرى ئوبلىقلارنىڭ قوراللىرى ۋە جابدۇقلىرى ئۇرۇشقاق دالا كۆچمەنلىرىدىن كېلىدىغان خەۋپ ئازراق بولغان شىمالىي رايونلاردا ياشىغۇچىلارنىڭ قوراللىرىدىن كۆپ ياخشى ئىدى.

ئۇرۇش سەنئىتى

يۇقىرى ئوب جەڭچىلىرىنىڭ قورال تۈرلىرى يىراق ۋە يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىشقا ماسلاشتۇرۇلغان. ئېھتىمال، مەدەنىيەت مەۋجۇتلۇقىنىڭ بىرىنچى باسقۇچىدىلا يۇقىرى ئوب ئاتلىق قوشۇنلىرى چېچىلما سەپ تاكتىكىسىنى قوللانغان بولسا كېرەك. جەڭچىلەر يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭدە پالتىنى، قۇچاقلاشما جەڭدە خەنجەرنى ئىشقا سالغان. قورال تۈرلىرى بەك ئاز، كۆچمەنلەر دۇنياسى بىلەن بولغان ئالاقىلەرنىڭ ئىزلىرى كۆپ ئەمەس.

3 — 5 ـ ئەسىرلەردىكى يۇقىرى ئوب ھەربىي قوشۇنلىرى

ئالتايدىكى تاغلىق ۋە يايلاق كۆچمەنلىرى بىلەن بولغان قوراللىق توقۇنۇشلار داۋامىدا سالماقلىق زەربە بېرىش قۇدرىتىنى يېتىلدۇرگەن بولۇشى مۇمكىن؛ يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرىنىڭ تۈرلىرى كۆپەيگەن. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، يۇقىرى ئوب ئاتلىق قوشۇنلىرى چېچىلما سەپ تاكتىكىسى بىلەن بىللە پۈتۈن سەپ بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قىلىش تاكتىكىسىنى قوللانغان.

يۇقىرى ئوبلىقلارنىڭ ئىستىھكاملىرى ئۇشتۇمتۇت يۈز بېرىدىغان قوراللىق ھۇجۇملاردىن مۇداپىئەلىنىش ۋە يوشۇرۇنۇش ئۈچۈن لازىم بولاتتى. ھالبۇكى، ئۇلار ئۇزاق مۇددەتلىك مۇھاسىرە ۋە يىرىك ھەربىي قوشۇنلارنىڭ كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇملىرىغا بەرداشلىق بېرەلمەيتتى.

ئالتىنچى باب بېرىل قەبىلىلىرىنىڭ قوراللىرى

تاغلىق ئالتاي كۆچمەنلىرىنىڭ مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ بىرىنچى چارىكىگە ۋە ياكى كۆپىنچە ئىككىنچى چارىكىگە تەئەللۇق دەپ ھېسابلىنىۋاتقان يادىكارلىقلىرىدىكى بىر قىسىم جابدۇقلار ئەسەرلەردە بۇرۇن شەرھلەنگەندى. ئۇ ئەسەرلەردە ئاساسەن ۋ. رادلوۋنىڭ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تاغلىق ئالتاينىڭ جەنۇبىدىن تاپقان قېزىلما ماتېرىياللىرى تونۇشتۇرۇلغان① . ئەمەلىيەتلىك يېڭى تېپىلمىلار بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتلارنى كېڭەيتىشكە ئىمكانىيەت يارىتىدۇ② .

ئېتنىك مەدەنىيەت جەھەتتە تاغلىق ئالتايلىقلار يادىكارلىقلىرى بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلمايدۇ. 60 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىدا مۇتەخەسسىسلەر ئات بىلەن قوشۇپ دەپنە قىلىشنى «تۈركلەردىن بۇرۇنقى ۋاقىت» قا، «بېرىل گۆر تىپى» گە مەنسۇپ دەپ قاراشتى ۋە 4 — 5 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق دەپ ھېسابلاشتى③ . بېرىل تېپىلمىلىرى 1969 ـ يىلى ئېلان قىلىندى④. ھازىر بۇ يادىكارلىقلارنىڭ دائىرىسى خېلى كېڭەيتىلدى⑤ ، «تۈركلەردىن بۇرۇنقى ۋاقىت» تا قاشالانغان قەبىرىستانلىقلار قۇرۇلغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان يېڭى مەلۇماتلار پەيدا بولدى. 1977 ـ يىلى مۇتەخەسسىسلەر جەسەتنى ياغاچ تەڭنە ۋە تاش ساندۇقلارغا سېلىپ دەپنە قىلىشنى كۆچمەن خەلقلەرنىڭ چوڭ كۆچۈش دەۋرىگە ياتىدىغان گۇرۇپپىغا ئايرىدى (مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى چارىكى)⑥. 80 ـ يىللارنىڭ بېشىدا بىر پۈتۈن تاش تۆپىلىك ئاستىغا كۆمۈلگەن جەسەتلىك تاش ساندۇقلار قېزىپ

چىقىرىلدى (مىلادىيە 5 ـ ئەسىر، مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرى)⑦. گەرچە تېپىلمىلارنىڭ خرونولوگىيىسى ۋە ئېتنىك مەدەنىيەت تەۋەلىكى مەسىلىسىدە ئوخشاشمايدىغان كۆز قاراشلار بولسىمۇ، مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا ياتىدىغان يادىكارلىقلاردىكى ماتېرىياللار ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى، ھۇن ۋە تۈرك دەۋرلىرىدىكى مەدەنىيەتنى تەكشۈرۈشتىكى مەنبە سۈپىتىدە بەلگىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەزكۇر دەۋردىكى تاغلىق ئالتايلىقلار يادىكارلىقلىرىنىڭ قورال ـ جابدۇقلىرى موسكۋا، لېنىنگراد، بارنا ئۇل، كېمېرېۋودىكى مۇزېيلار ۋە ئالىي مەكتەپلەرنىڭ تەجرىبىخانىلىرىدا ساقلانماقتا. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئېلان قىلىندى. تەتقىقاتىمىزدا مۇزېي ئەۋرىشكىلىرى ۋە نەشر بۇيۇملىرىدىن پايدىلاندۇق.

مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تاغلىق ئالتاي زېمىنىدىكى جەڭچىلەرنىڭ قورال تۈرلىرى يىراق ۋە يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭ قىلىش ۋە قوغدىنىش ۋاسىتىلىرىدىن تەركىب تاپقان.

يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرى (يانىڭ پارچىلىرى، ئوقلار) ۋە جابدۇقلار (ساداق پارچىلىرى) مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى تاغلىق ئالتاي يادىكارلىقلىرىنىڭ ھەممە گۇرۇپپىلىرىدا ئۇچرايدۇ.

ئوقيالار

ئوقيالار ئات بىلەن قوشۇپ دەپنە قىلىنغان يەرلەردىن ۋە ئايرىم گۆرلەردىن تېپىلغان. ئۇلار بىر گۇرۇپپا بولۇپ، مۇرەككەپ تەركىبلىك، ئىككى تىپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1 ـ تىپ. ئىككى بېشىدا ۋە ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچلىرى بارلار. بېرېل (تاغلىق ئالتاي)، 2 ـ قورغان يادىكارلىقىدىن

تېپىلغان بىر نۇسخا ⑧. يانىڭ ئۆلچىمىنى ئېنىقلاشقا مۇمكىن بولمىدى. يانىڭ ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچىلار كەڭ، قىسقا؛ ئىچكى يۈزىدە، دۇمبىسى ۋە باش تەرەپلىرىگە قارايدىغان سىرتقى تەرىپىدە قىيپاش كېسىكلىرى بار⑨. باش تەرەپتىكى قاپلىغۇچىلىرى ئۇزۇن، سەل ئېگىلگەن، كىرىچ باغلاش ئۈچۈن ئېرىقچە شەكلىدە كېسىپ قويۇلغان. بۇ خىل يا ئەسلى غەيرىي سىممېتىرىك شەكلىدە بولغانلىقى ئېھتىمال.

2 ـ تىپ. يانىڭ ئىككى بېشىدا، ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچىلىرى ۋە كاۋاك قاپلىغۇچى بارلار. جەمئىي تۆت نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: بېرىل، 2 ـ قورغان؛ پازىرىق، 24 ـ قورغان؛ بۇلان كوبى Ⅳ — Ⅴ ، 7 ـ قورغان؛ كۆك پاش (تاغلىق ئالتاي)⑩. يانىڭ ئۇزۇنلۇقى150 س م. ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچىلار ئۇزۇن، بەزىلىرى پارچىلىنىدۇ، سەل ئېگىلگەن. ئوتتۇرىدىكى كاۋاك قاپلىغۇچىلار ئۇزۇن، تار، بەزىلىرى پارچىلىنىدۇ. باش تەرەپلەردىكى قاپلىغۇچىلار ئۇزۇن، سەل ئېگىلگەن، كىرىچ باغلاش ئۈچۈن ئېرىقچە شەكلىدە كېسىپ قويۇلغان. بەزى يالارنىڭ يالغۇز بىر بېشىدىلا قاپلىغۇچى بار. بۇ بەلكىم غەيرىي سىممېتىرىك شەكىلدىكى يا بولسا كېرەك.

تاغلىق ئالتايلىقلار يادىكارلىقلىرىدىكى مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيالار مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا تەئەللۇق بولۇپ، قاپلىغۇچىلىرىنىڭ چوڭ بولۇشى بىلەن پەرقلىنىدۇ. ئۇلار ھۇن ۋە كېيىنكى تۈرك ئوقيالىرىنىڭ بەزى تىپلىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

ئوق باشاقلىرى

تاغلىق ئالتايدىكى بېرىل مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرىنىڭ ئوق باشاقلىرى ياسالغان ماتېرىياللىرى جەھەتتە ئىككى خىل بولۇپ،

تۆمۇر ۋە سۆڭەك. تۆمۇر ئوق باشاقلىرى بىر تۈرلۈك بولۇپ، ھەممىسى ساپاقلىق. ئۇلار ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە گۇرۇپپىلارغا، ئوق گەۋدىسىنىڭ شەكلى بويىچە تىپلارغا بۆلۈنىدۇ.

1. گۇرۇپپا. ئۇچ يانلىق باشاقلار، ئۇچ تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە، جەمئىي 12 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: بالىقتىيۇل (تاغلىق ئالتاي)، 227 ـ قورغان؛ ئاق بوم II، 13 ـ قورغان، 1 ـ گۆر؛ 14 ـ قورغان، 1 ـ گۆر؛ بۇلان كوبى IV، 7 ـ قورغان⑪. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.5 س م، كەڭلىكى 2، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ، بەلدەمچىسى بار. بەزى نۇسخىلارنىڭ ئىسقىرتقۇچ سۆڭەك شارچىلىرى بار.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭ شەكلىدە. بالىقتىيۇل يادىكارلىقى 227 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑫. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.2 س م، كەڭلىكى 1.5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى پاراللېل، قاناتچىلىرى يانتۇ، بەلدەمچىسى بار. ساپىقى سۇنۇپ كەتكەن.

3 ـ تىپ. قاتلاملىقلار. ئالتە نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: بالىقتىيۇل، 227ـ قورغان؛ بۇلان كوبى IV، 7ـ قورغان⑬. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6.5 س م، كەڭلىكى 2.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 6 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئۇچى ئايرىم، قۇيرۇقلىرى كەڭ، قاناتچىلىرى ئەگمە، بەلدەمچىسى بار. بەزى نۇسخىلارنىڭ يانلىرىدا تۆشۈكچىلىرى بار. بەزى نۇسخىلارنىڭ ساپاقلىرىدا سۆڭەك ئىسقىرتقۇچلىرى بار.

2 ـ گۇرۇپپا. ياپىلاق باشاقلار، بىر تىپ. ئىلمەكلىك. بېرىل يادىكارلىقى، 3 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑭.

ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى پاللىل، ئىلمەكلىك، قاناتچىلىرى ئېگىلگەن، بەلدەمچىسى يوق.

سۆڭەك ئوق باشاقلىرى بىر خىل بولۇپ، تۆشۈكى تىلىنغان. ئۇلار ئوق گەۋدىسىنىڭ پېچىمىى بويىچە بىر گۇرۇپپىنى تەشكىل قىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. رومبا شەكلىدىكى باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. ئاق بوم II يادىكارلىقى 13 ـ قورغان، 1 ـ گۆر؛ 14 ـ قورغان، 3 ـ گۆردىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑮. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1، تۆشۈكى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. ئاق بوم II يادىكارلىقى 13 ـ قورغان، 1 ـ گۆردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑯. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈكى 5. 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۆز.

تاغلىق ئالتايلىقلار يادىكارلىقلىرىدىكى ئەينى دەۋرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئوق باشاقلىرى كۆپ ئەمەس، تىپلىرىمۇ بىر خىل: تۆمۇر ئوقلار ئىچىدە ئۇچ يانلىق غەيرىي سىممېترىك شەكلىدىكىلەر ۋە قاتلاملىقلار كۆپرەك. ئوقلارنىڭ بۇنداق تىپلىرى ھەممە يادىكارلىقلار كاتېگورىيىلىرىگە ئورتاق (ئات بىلەن قوشۇپ كۆمۈلگەنلەر، ئايرىم كۆمۈلگەنلەر). شۇڭا، ئۇلار خرۇنولوگىيە جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى ھەربىي ـ تەشكىلىي جەھەتتىمۇ ئۆزئارا يېقىنلىشىدۇ. بۇنداق باشاق تىپلىرى ياۋروپا ـ ئاسىيا يايلاقلىرىدا ھۇنلار ئۇستۇنلۇكىنى ئىگىلەپ تۇرغان زامانلاردىن باشلاپلا كۆچمەنلەر دۇنياسىدا بار ئىدى. ھۇنلارنىڭ قاتلاملىق باشاقلىرىنىڭ ئۆلچەملىرى سەل باشقىچە بولغان. دەل

مۇشۇنداق ئوقلار كېيىنكى قەدىمكى تۈرك دەۋرىدىمۇ خېلى كەڭ تۈردە ئىشلىتىلگەن. ئۇچ يانلىق باشاقلارنىڭ ئۇچىنچى تىپىتىكى ئۇزۇنچاق ـ ئالتە بۇلۇڭلۇقلىرىمۇ قەدىمكى تۈرك دەۋرىگە مەنسۇپ. ياپىلاق ئىلمەكلىك باشاقلار مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ مەۋجۇت بولغان. بايان قىلىنىۋاتقان گۇرۇپپىنىڭ ئاساسلىق تىپلىرى ھۇن دەۋرىدىكىگە نىسبەتەن تۈرك دەۋرىدە كۆپرەك بولغان. ھالبۇكى، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى قاتلاملىق غەيرىي سىممېترىك شەكىلدىكىلەر قاغانلىقلار دەۋرىگە خاس ئەمەس. مۇشۇ جەھەتتىن بۇ تۈر ھۇن، كۆكەل، تاشتىق، يۇقىرى ئوب تۈرلىرىگە يېقىن بولۇپ، ياۋروپا ـ ئاسىيا كۆچمەن قەبىلىلىرىنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ شۇ دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. دەل شۇ دەۋردە يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرىدىكى ئۇچ يانلىق غەيرىي سىممېترىك شەكىلدىكى ۋە قاتلاملىق تۆمۈر باشاقلار ساۋۇت بىلەن قوغدالمىغان دۈشمەنلەرگە زەربە بېرىشكە مۆلچەرلەنگەن. قاتلاملىق باشاقلارمۇ گەرچە غەيرىي مېتال قوغدىنىش يوپۇقلىرىنى تېشىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىشى مۇمكىن بولسىمۇ. شۇ فۇنكسىيىنى ئادا قىلىشى كېرەك ئىدى. شۇڭا، قاتلاملىق باشاقلارنىڭ ئايرىلىپ تۇرىدىغان تار بېشى ۋە نىسبەتەن ئۇزۇن ئوق گەۋدىسى بولۇپ، خېلى چوڭقۇر تېشىپ كىرىشكە لايىقلاشتۇرۇلغان. قاتلاملىق ئوقلارنىڭ يانلىرىدا دۈگىلەك تۆشۈكچىلىرى بار. مەلۇم بولغان تېپىلمىلار ئىچىدە سۆڭەك ئوق باشاقلىرى نىسبەتەن ئاز. بۇنداق ئوقلار ئات قوشۇپ دەپنە قىلىنغان گۆردە ۋە بىر جۈپ ئادەم سېلىنغان بىر تاش ساندۇقتا بايقالغان. تۆشۈكى تىلىنغان ئوقلارنى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ھۇنلارمۇ، ئوتتۇرا يېنىسەي ۋە ئوب ۋادىسىدىكى كۆچمەنلەرمۇ ئىشلەتكەن.

قەدىمكى تۈرك دەۋرىدە بۇنداق ئوقلار ئەمەلدىن قالدۇرۇل-

غان. تۆشۈكنىڭ تىلىنىش قۇرۇلمىسى بىر ئاز ئۆزگىچە: ئوق گەۋدىسىنىڭ كەڭلىكىگە تىك ھالەتتە تىلىنغان. ھۇن يادىكارلىق-لىرىدا بۇنداق قۇرۇلمىغا ئىگە بولغان ئوقلار نىسبەتەن ئاز كۆرۈ-لىدۇ. ئوق گەۋدىسىنىڭ كەڭلىكىگە پاراللېل ھالدىكى ئويۇقى بولغان ئوقلار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. كۆرسىتىلگەن تىپلاردىكى ئوقلار ساۋۇت بىلەن قوغدالمىغان دۈشمەنلەرگە زەربە بېرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

ئۇچ يانلىق غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدىكى ۋە قاتلام-لىق تۈمۈر باشاقلارنىڭ ئىسقىرتقۇچلىرى بار. بۇنداق ئىسقىرت-قۇچلارھۇنلاردا پەيدا بولۇپ، ئاندىن پۈتۈن ئوتتۇرا ئەسىر جەريا-نىدا مەۋجۇت بولغان. بەزى باشاق ئەۋرىشكىلىرىدىكى ئىسقىرت-قۇچنىڭ ئىككى تەرىپىدە يۇگەلگەن يىپ ئىزلىرى ساقلىنىپ قالغان. بۇ شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، سۆڭەك شارىكلار ئوق گەۋدە-سىنىڭ بەلدەمچىسىگە تاقاپ بېكىتىلگەن بولماستىن، بەلكى سەل ئارىلىق قالدۇرۇپ ياغاچ دەستىنىڭ ئۇچ تەرىپىگە باغلانغان. ئېھتىمال، باشاقنىڭ ھەرىكەت ئالاھىدىلىكلىرى ھېسابقا ئېلى-نىپ، ئىسقىرتقۇچ مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولسا كېرەك.

ئومۇمەن، كۆرسىتىلگەن يادىكارلىقلاردىكى ئوق تۈرلىرى (سانى ئاز، لېكىن تۈرى خېلى كۆپ) يۇقىرى، ئوتتۇرا يېنىسەي ۋە ئوب ۋادىسى زېمىنلىرىدىكى دەۋرداش تۈرلەرگە تامامەن ئوخ-شاش. گەرچە ئەينى دەۋردە تاغلىق ئالتاي كۆچمەنلىرى قوغدە-نىش قوراللىرى بىلەن تونۇشلۇق بولسىمۇ، ئۇلاردا توسۇقنى يارغۇچى باشاقلارنىڭ پۈتۈنلەي يوق بولۇشى سەل ئەجەبلىنەر-لىك. دەۋرداش يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىدىمۇ شۇنىڭغا ئوخ-شاش ئەھۋال كۆرۈلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال يەرلىك كۆچمەنلەرنىڭ ئېغىر قوراللارنى ئۆزلەشتۈرۈشتىكى يىراق ئارىلىق جېڭىدە تو-سۇقنى يارغۇچى ئۇنۇملۇك ۋاستىلەر تېخى ياساپ چىقىلمىغان دەسلەپكى باسقۇچىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ساداقلار

میلادیه 1 ـ میڭ یىلنىڭ ئالدىنقى یېرىمىدىكى تاغلىق ئالتاي كۆچمەن قەبىلىلىرىنىڭ ئوق سالىدىغان غىلاپلىرى ساقلىنىپ قالمىغان. شۇڭا، بۇنداق غىلاپلارنى ساداق پارچىلىرىدىكى ئوقلارنىڭ تەركىبى ۋە ساداقلارنىڭ ئىلمەكلىرىدىن ئىبارەت ۋاستىلىك بەلگىلەرگە قاراپ تەسەۋۋۇر قىلىشىمىز مۇمكىن.

بالىقتىيۇلدىن (227 ـ قورغان) تېپىلغان ساداق پارچىلىرى ئارىسىدا ئىسقىرتقۇچلىرى بولغان ئۇچ خىل تېپىتكى ئۇچ يانلىق ئوق باشاقلىرى بايقالغان. شۇ گۆردىكى بەلباغقا ئېسىلىدىغان نەرسىلەرنىڭ تۇچ دېتاللىرى ئىچىدە بىر تۇچ ئىلمەك بولۇپ، ئۇنىڭ تاسما ئۆتكۈزۈلىدىغان تۇز بۇلۇڭلۇق سىرتىمىقى ۋە تۇۋىدە بىر بالدىقى بار⑰. بۇ نەرسە ساداقنىڭ تۇۋىگە بېكىتىلىدىغان ئىلمەك بولسا كېرەك. ساداق بەلباغقا قىيپاش قىلىپ ئېسىلاتتى. شۇ دەۋرگە ياتىدىغان باشقا گۆرلەردە ساداق ئىلمەكلىرىنىڭ ئوق باشاقلىرى بىلەن بىر يەردە بولغانلىقى كۆرۈلمىدى.

میلادیه 1 ـ میڭ یىلنىڭ ئالدىنقى یېرىمىغا ياتىدىغان يادىكارلىقلاردا يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قورال ـ جابدۇقلىرى كۆپ ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئىچىدە چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قورال تېپىلمىلىرى بار.

تۇز قىلىچلار

تۇز قىلىچلار تاغلىق ئالتاينىڭ جەنۇبىي باغرىدىكى ئات قوشۇپ دەپنە قىلىنغان گۆردىن تېپىلغان. ئۇلار تىغنىڭ كېسىلىشى بويىچە بىر گۇرۇپپا بولۇپ، ئۇچ قىرلىق، ئىككى تىپقا ئايرىلىدۇ.

1 ـ تىپ. بالدىقى يوق. بېرىل يادىكارلىقى 2 ـ قورغاندىن

تېپىلغان بىر نۇسخا [18]. ئۆلچىمى ئېنىق ئەمەس. تىغى تۈز، يەككە بىسلىق، ئۇچىنىڭ دۈمبە تەرىپى بىلەنگەن. دەستىسى سۈنۈپ كەتكەن[19].

2 ـ تىپ. بالدىقى ئېگىلگەن. بېرىل يادىكارلىقى، 3 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا [20]. ئۆلچىمى ئېنىق ئەمەس. تىغى يەككە بىسلىق، تۈز، بالدىقى ئۇچ تەرەپكە سەل ئېگىلگەن ۋە ئىككى ئۇچى دەستە تەرەپكە ئازراق ئېگىلگەن، دەستىسى تۈز ۋە دەستە بېشى بېشى ھالقىسىمان.

ئەينى دەۋردىكى يەككە بىسلىق تۈز قىلىچلار جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى باشقا كۆچمەنلەر مەدەنىيەتلىرىگىمۇ ئورتاق. كۆرسىتىلگەن مەدەنىيەت ماتېرىياللىرىدا دەستە بېشى ھالقىسىمان بولغان مودېللار ۋە تۈز قىلىچ، خەنجەرلەر بار. بېرىل تېپىلمىلىرىدىن قارىغاندا، تۈز قىلىچلار تاغلىق ئالتايدا مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى چارىكىدە پەيدا بولغان. بۇنداق قىلىچلارنى بۇ يەرگە قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئەجدادلىرى شەرقىي تۈركىستاندىن ئېلىپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ۋاقىتتا ھالقىسىمان دەستە بېشى بولغان تۈز ۋە ئىككى بىسلىق قىلىچلار كۆچمەن سارماتلار ئېگىلگەن يەرلەردە كەڭ تارقالغان [21]. مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا بۇنداق قىلىچلار تەڭرىتاغ كۆچمەنلىرىدىمۇ بولغان[22]. ئوب ۋادىسىدا مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىمۇ چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللارنىڭ دەستە بېشى شۇ شەكىلدە ياسالغان[23].

ساۋۇتلار

ساۋۇتلارنى قاداقلارنىڭ شەكلى، بېكىتىش ئۇسۇلى ۋە قوغدىنىش يوپۇقىنىڭ دائىرىسى بويىچە بىر تىپقىلا ئايرىشقا بولىدۇ. بېرىل يادىكارلىقى 3 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا [24]

. ئۆلچىمى ئېنىق ئەمەس. ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇلغان تۆت قاداقتىن ئىبارەت ساۋۇت پارچىسى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، بىر چېتى جىيەكلەنگەن. قاداقلار شەكلى، ئۆلچىمى ۋە بېكىتىش تۆشۈكلىرىنىڭ سانى جەھەتتە بىر - بىرىدىن سەل پەرقلىنىدۇ. بۇ ساۋۇت پارچىسى يۇقىرى چۈمشتىكى تاتار قەبرىستانلىقىدا تېپىلغان كۆكرەك ساۋۇتىنىڭ پارچىسىگە بەكرەك ئوخشايدۇ㉕. كۆكرەك ساۋۇتلىرى ئەينى دەۋردىكى ئوب ۋادىسى ۋە قازاقىستاندا، كېيىنرەك ئوتتۇرا يېنىسەيدە ئىشلىتىلگەنىدى㉖. بۇنداق ساۋۇت يىراق ۋە يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭلەردە جەڭچىنىڭ تېنىنى ئوق ۋە سانجىش زەربىسىدىن قوغدايتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇنداق ساۋۇتنى كىيگەن جەڭچى ئوق ئاتقاندا ۋە قىلىچۋازلىق قىلغاندا قوللىرىنى ئەركىن ھەرىكەتلەندۈرەلەيتتى.

قورال تۈرلىرى

تاغلىق ئالتاي زېمىنىدىكى مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى چارىكىگە ياتىدىغان يادىكارلىقلاردىكى قورال تۈرلىرى بەكلا ئاز. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ قوراللارنى ئوخشاشمىغان يادىكارلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلگىلى بولىدۇ. بىرىنچى گۇرۇپپا ئات قوشۇپ دەپنە قىلىنغان گۆرگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، يىراق ئارىلىقتىكى جەڭ قوراللىرى (ئوقىيا)، يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭ قوراللىرى (چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللار) ۋە قوغدىنىش ۋاستىلىرىدىن (ساۋۇت) تىن ئىبارەت تۈرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنداق تۈرلەر تولۇق بولمىسىمۇ، ئاتلىق ئەترەتلەرنىڭ يىراق ۋە يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭلەردە قانداق ھەرىكەت قوللانغانلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرەلەيدۇ. تەتقىقاتچىلارنىڭ قارىشىچە، بېرىل قورغانلىرىدىكى ئاتقۇچى قوراللار تەركىبىدە «ئۆزى

ئاتار يالارنىڭ سۆڭەك ئوقلىرى» بولغان ㉗. بۇنداق پەرەز ئىـ
شەنچلىك ئەمەستەك كۆرۈندۇ. بۇ نەرسىلەر يۇگەن دېتاللىرى
بىلەن بىللە تېپىلغان بولۇپ، ئۇلار «ئات ئىسكىلىتىنىڭ شىما-
لىي تەرىپىگە» قويۇلغان. ئات ئىسكىلىتى بولسا، گۆردە ئادەم
ئىسكىلىتىدىن بىر مېتىر ئېگىز يەرگە قويۇلغان ㉘.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇ سۆڭەك بۇيۇملار ئىگەر - جاب-
دۇقنىڭ بېزەكلىرى بولسا كېرەك. يادىكارلىقلارنىڭ ئىككىنچى
گۇرۇپپىسى ئات قوشۇپ دەپنە قىلىنمىغان گۆرلەرنى (يالغۇز ۋە
جۇپ كىشىلىك) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ گۇرۇپپىدىكى قورال
تۇرلىرى تېخىمۇ ئاز: يا ۋە ئوقلار، ساداقلار، خەنجەرلەر. ئۇنىڭ
ئۈستىگە، نەرسىلەرنىڭ ھەرقايسى تۈر جۇغلانمىلىرىغا تەقسىملە-
نىشى تەكشى ئەمەس. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، يېنىك قو-
رالالىغان ئاتلىق ئەسكەرلەر بۇ قوراللارنى ئىگىلەپ، يىراق ئارد-
لىقتىكى جەڭلەردە يا بىلە ئوقلارنى ئىشلەتكەن، لېكىن يېقىن
ئارىلىقتا ئاتلىق سەپ تۈزۈپ، ئۇنۇملۇك جەڭ قىلىش ۋاستىلە-
رىدىن مەھرۇم بولغان. كۆرستىلگەن پەرقلەر ھەرقايسى كاتې-
گورىيىلەرنىڭ ھەربىي قوشۇن تۈرلىرى بويىچە پەرقلەنگەنلىكىنى
بىلدۈرمەيدۇ. ئومۇمەن، ھەر ئىككى گۇرۇپپىنى يېنىك قوراللا-
نغان ئاتلىق قوشۇنلارغا مەنسۇپ دېيىش كېرەك. بۇ قوشۇن
ئوخشاشمىغان دەرىجىدە قوراللانغان ۋە ئوخشاشمىغان تاكتىكىلىق
ئىمكانىيەتلەرگە ئىگە بولغان جەڭگىۋار بىرلىكلەردىن تەركىب
تاپقان. ئايرىم جەڭچىلەر قوغدىنىش كىيىملىرىدىن پايدىلا-
نغان.

ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى

ئەينى دەۋرلەردىكى تاغلىق ئالتايدا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرگە
مۇناسىۋەتلىك تارىخىي مەلۇماتلار بەك ئاز. س. گ. كلياشتور-

نىينىڭ مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، 5 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا جۇرجانلار ئاشىنا كۆچمەن قەبىلىسىنى شەرقىي تۈركىستاندىن ئالتايغا سىقىپ چىقارغان[29]. ئەينى دەۋردە ئالتاي جۇرجان قاغانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى زېمىنلارنىڭ قاتارىغا كىرگەن بولسا كېرەك. يېڭى كەلگەن كۆچمەنلەر يەرلىك قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرغان ۋە «تۈرك» دېگەن يېڭى ئېتنىك نامنى قوبۇل قىلغان[30]. دەسلەپتە يېڭى قەبىلە بىرلەشمىسىنىڭ ھەربىي تەشكىلاتى شۇ نام بىلەن ئاتالغان. بۇ ھەقتە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەھمىيەتلىك گۇۋاھلىقى بار: «دەرھەقىقەت، مېنىڭ قوشۇنۇم بار: مەن ئۇنى (تۈرك) دەپ ئاتىدىم ۋە كۈن چىقىشقا ئورۇنلاشتۇردۇم»[31]. تۈركلەر يۈز يىل جەريانىدا جۇرجانلارغا قارام بولغان، «ئۇلار ئۇچۇن تۆمۈر ئېرىتكەن» (تۆمۈر بۇيۇملار بىلەن سېلىق تۆلىگەن)، بېقىندى خەلق سۈپىتىدە قارام قەبىلىلەرنىڭ قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرۇشقا قاتناشقان. كېيىن ئۆزلىرى شۇ قەدەر كۈچىيىپ، مىلادىيە 6 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىدا جۇرجان قاغانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى ھەمدە مەركىزىي ئاسىيا يايلاقلىرىدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىدى[32].

روشەنكى، مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى چارىكىدىكى ئات قوشۇپ دەپنە قىلىنغان تاغلىق ئالتاي گۆرلۈكى ۋە قاشالانغان قەبرىستانلىقلارنى ئەنە شۇ دەسلەپكى تۈرك بىرلەشمىسىگە مۇناسىۋەتلىك، دەپ قاراشقا توغرا كېلىدۇ. شۇ تارىخىي دەۋردە ئاشىنا تۈركلىرى تەشكىللىگەن ھەربىي قوشۇنلار تاغلىق ئالتايدىكى ئاساسلىق قوراللىق كۈچ بولۇپ قالغاندى. بۇ رايوندا يەنە تۈركلەردىن باشقا ئېتنىك گۇرۇپپىلارمۇ ياشىغان بولۇپ، ئۇلارمۇ ئۆز ئادەتلىرى بويىچە دەپنە ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلغان. گۆر ئىچىدىكى نەرسىلەرنىڭ قۇرۇلما ئالاھىدىلىكلىرىدىن قارىغاندا (تاش ساندۇق)، گۆرلەرنىڭ تولىسى يەرلىك ئاھالە تۈركۈملىرىگە تەئەللۇق بولسا كېرەك، چۈنكى مۇشۇنداق دەپنە قىلىش ئادىتى تاغلىق ئالتايدا مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1 ـ مىڭ

يىلدىمۇ بولغان ㉝. بالىقتىۋلدىكى ياغاچ تەڭنىگە سىلىپ دەپنە قىلىش ئادىتى بۇنىڭدىن سەل پەرقلىنىدۇ. شۇنداقتىمۇ، كۆمۈل-گەن نەرسىلەرنىڭ، جۈملىدىن قوراللارنىڭ تۈرى ۋە شەكلى جەھەتتە ئۇلار ئوخشىشىدۇ. تىپىلمىلار ئىچىدىكى خاس تۇچ قاداقلىرى، توقىلىرى، تاسمىلىرى بولغان قۇراشتۇرما بەلباغ ئۆزگىچە. موڭغۇلىيىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى خاد ئۇزۇر ئۇۋۇد-سى ساغىل - سومۇندىكى يالغۇز بىر گۆردىن تىپىلغان قۇراش-تۇرما تۆمۈر بەلباغنىڭ شەكلى يۇقىرىدىكىگە يېقىن㉛. بالىقت-يۇلدىكى قۇراشتۇرما بەلباغ چەتتىن كىرگۈزۈلگەن بولسا كې-رەك. شۇڭا، ئۇ ئايرىم بىر ئېتنىك تۈركۈمنى كۆرسىتىشكە ئاساس بولالمايدۇ.

ئەھۋالدىن قارىغاندا، يەرلىك تاغلىق ئالتاي قەبىلىلىرى ئەينى دەۋردە ئاشىنا تۈركلىرىگە قارام بولغان ۋە ئۇلار بىلەن بىرلىكتە جۇرجان قاغانلىقىنىڭ چەت جايلىرىدا بىرلىككە كەلگەن «ئايرىم زېمىن» نى تەشكىل قىلغان. ئايرىم ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر تەشكىللىگەن ئاتلىق ئوقياچىلار ئەترەتلىرى تۈرك قوشۇنىنىڭ تەركىبىگە كىرەتتى ھەمدە تېلې قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىكتە جۇرجانلارغا قارشى قوزغىلاڭلارغا قاتنىشىشقا مەجبۇر بولاتتى. قوشۇن قۇرۇلمىسى تاغلىق ئالتاي كۆچمەن ئاھالىسىنىڭ ئۇرۇق - قەبىلە تەركىبىگە ماسلاشتۇرۇلغان بولاتتى. قوشۇننىڭ ئەڭ جەڭگىۋار ۋە زەربىدار قىسمى ئاشىنا تۈركلىرىنىڭ پىدائىي-لىرىدىن ئىبارەت ئىدى، لېكىن كۆپچىلىكى بېقىندى قەبىلىلەر-نىڭ قىسىملىرىدىن تەركىب تاپاتتى.

ئۇرۇش سەنئىتى

مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى چارىكىدىكى تاغلىق ئالتاي كۆچمەنلىرىنىڭ ئۇرۇش سەنئىتىگە دائىر ئېنىق مەلۇمات-لارغا ھازىرچە ئىگە بولالمىدۇق. شۇڭا، ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرى-

ىنىڭ تاكتىكىلىق ئىمكانىيەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن قوراللار ۋە ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى ھەققىدىكى مەلۇماتلار- دىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ. ھەرقايسى گۇرۇپپىلارنىڭ قوراللىرى ئوتتۇرىسىدىكى بىر قىسىم پەرقلەر قوشۇن تۈرلىرىنى ئايرىشقا قىيىنچىلىق كەلتۈرىدۇ. جۇرجان ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى تاغ- لىق ئالتاي قوشۇنى نىسبەتەن بىر خىل بولغان. قوشۇن يېنىك قوراللانغان ئاتلىق ئوقياچىلاردىن تەركىب تاپقان. ھەرقايسى ئەترەتلەردىكى يا ۋە ئوق تۈرلىرى ئانچە پەرقلەنمىگەن. بۇنداق قوشۇن پۈتۈنلەي دېگۈدەك چېچىلما سەپ تاكتىكىسىنى قوللانغان بولۇشى مۇمكىن: بەلگىلىك ئارىلىقتىن دۈشمەنگە ئوق ياغدۇ- رۇپ، جەڭ مەيداندا تېز ھەرىكەت قىلالىغان؛ يان تەرەپتىن تېگىش قىلىشقا تىرىشقان دۈشمەننى ئالداپ، ئۇلارنى قۇلايسىز شارائىتتا ھۇجۇم قىلدۇرۇش مەقسىتىدە يالغاندىن قاچقان ۋە باشقىلار.

قوشۇن تەركىبىدە ئوقيادىن باشقا يەنە چاپقۇچى ـ سانجىغۇ- چى قوراللار بىلەن قوراللانغان ۋە بىر قىسىم قوغدىنىش ۋاستە- لىرىگە ئىگە بولغان خىللانغان قىسىملار بولغاچقا، پۈتۈن سەپ بويىچە ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، يېقىن ئارىلىقتا مۇۋەپپەقىيەتلىك جەڭ قىلىشقا، يېقىن كەلگەندە ئوقتىن قوغدىنىشقا مۇمكىن بولغان.

ئەھۋالدىن قارىغاندا، جەڭ ۋاستىلىرىنىڭ ئىلغارلاشقان تۈرلىرى، قورال ئىشلەپ چىقىرىدىغان ھۈنەرۋەنلىك بازىسى، ئۇرۇش قىلىش تەجرىبىسى ۋە قوشۇننىڭ مۇكەممەللەشكەن تەش- كىلىي قۇرۇلمىسى بولغاچقا، ئاشىنا تۈركلىرى تاغلىق ئالتايدا پۈت تىرەپ تۇرالىغان ۋە نىسبىي مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرە- لىگەن. تېلىي قەبىلىلىرى مەغلۇپ قىلىنىپ بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇلار مەركىزىي ئاسىيادىكى ھەربىي ۋە سىياسىي ئۈستۈن- لۈك ئۈچۈن كۈرەشكە ئاتلانغان. بۇ كۈرەش جۇرجان قاغانلىقىنىڭ يوقىتىلىشى ۋە تۈركلەرنىڭ تولۇق غەلىبىسى بىلەن ئاياغلاشقان.

ئىككىنچى قىسىم

ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرى

(مىلادىيە 6 — 10 ـ ئەسىرلەر)

مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئوتتۇرىدا كۆچمەنلەر دۇنياسى ئۆز تارىخىدىكى يېڭى دەۋرگە قەدەم قويدى. مىلادىيە 6 ـ ئەسىردە ياۋروپا ـ ئاسىيانىڭ دۇناي دەرياسىدىن سېرىق دېڭىزغىچە ۋە سىبىرىيە ئورمانلىرىدىن تۈركىستاننىڭ چۆللىرىگىچە سوزۇلغان كەڭ يايلاقلىرىدا ياشىغۇچى قەبىلىلەر قەدىمكى تۈرك كۆچمەنلىرى تەرىپىدىن قىسقا بىر مەزگىل بىرلىككە كەلتۈرۈلگەنىدى.

مەركىزىي ئاسىيانىڭ سىياسىي سەھنىسىگە قەدىمكى تۈركلەرنىڭ چىقىشى بىلەن ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىر تەرەققىيات نەتىجىلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن بارلىق كۆچمەنلەر دۇنياسىنىڭ ئېتىنىك مەدەنىيەت قىياپىتى ئۆزگەردى. كۆچمەنلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئولتۇراق قوشنىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ خاراكتېرىدىمۇ مۇھىم ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. كۆچمەنلەر دۇنياسىنىڭ جەنۇبىي چېگرىسىدا قۇلدارلىق ئىقتىسادىي تۈزۈمىنىڭ كرىزىسلىرىنى يېڭىپ، فېئودالىزمنىڭ تەرەققىيات يولىغا قەدەم قويغان ئولتۇراق دېھقانچىلىق دۆلەتلىرىنىڭ قەد كۆتۈرۈشى كۆچمەنلەرنىڭ يېزا ئىگىلىك رايونلىرىغا كەڭ كۆلەملىك ئىشغالىيەت يۈر-

گۇزۇش ئىمكانىيەتلىرىنى چەكلەپ قويدى. بۇ ھال كۆچمەنلەرنى دېھقانچىلىق دۆلەتلىرى بىلەن بولىدىغان ئۇرۇش ئىستراتېگىيە-سىنى بىر مەزگىل ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار زور قوشۇن بىلەن ئىچكىرىلەپ كىرىپ، كەڭ دائىرىدەزېمىن ئىشغال قىلىش ھەرىكەتلىرىنى توختىتىپ، ئولتۇراق قوشۇنلىرىغا سېلىق تۆلەش مۇناسىۋەتلىرىنى ۋە مەجبۇرىي سودا شەكىللىرىنى تېڭىش مەقسىتىدە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم بىلەن بۇلاڭچىلىق قىلىدىغان، چېگرىدىكى جايلارنى ۋەيران قىلىدىغان بولىدى.

كۆچمەنلەر دېھقانچىلىق دۆلەتلىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىغاندىن كېيىن ئىتتىپاقلىشىپ، «ئۆز ئىچىدە» ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ بىر قەدەر يۇقىرى باسقۇچىغا كۆتۈرۈلدى. تاشقى ئۇرۇش تەجرىبىلىرى كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۆزگىرىش ياسىدى. بۇ تەجرىبىلەر ھەربىي رەھبەرلەر تەرىپىدىن ئەنئەنىۋى ئۇرۇق - قەبىلە ئەقىدىلىرىنى يوقىتىش، ھەربىي - مەمۇرىي باشقۇرۇش سىستېمىسىنى تۇرغۇزۇش، كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ تەبىقە قۇرۇلمىسىدا ھۆكۈمرانلىق ئورۇنىنى ئىگىلىگەن ھەربىي ئاقسۆڭەكلەرنى شەكىللەندۈرۈش ئۈچۈن پايدىلىنىلدى. ھەر قايسى ئېتنىيىك تۈركۈملەر ھەربىي ئۇستۇنلۇككە ئىنتىلگەنلىكى ئۈچۈن سىياسىي ھۆكۈمرانلىق تالىشىش كۈرىشى كۈچىيىپ كەتتى، ئۇ ياكى بۇ ئېتنىنىك تۈركۈمنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، دۆلەت تۈزۈلمىلىرى پات - پات ئالمىشىپ تۇرىدىغان بولدى.

ئەينى دەۋردىكى مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ دۆلىتىدە ئەڭ مۇھىم تاشقى سىياسەت نىشانىنىڭ مەلۇم دەرىجىدىكى مۇقىملىقى تۇرغۇزۇلدى: يەنى بىر قاغاننىڭ رەھبەرلىكى ئاستىدىكى يايلاق بىرلەشمىسى قۇرۇش، شەرقىي تۈركىستاندىن ئۆتىدىغان يىپەك يولىنى كونترول قىلىش دېگەندەك. جۇڭگو ۋە ئوتتۇ-

را ئاسىيا زېمىنلىرىدىكى دېھقانچىلىق دۆلەتلىرى ئاجىزلىشىپ قالغان چاغلاردا كۆچمەنلەر ھەربىي ھەربكەتلىرىنى ۋە زېمىن ئىشغالىيەتچىلىكىنى تېخىمۇ جىددىيلەشتۈرەتتى.

ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى كۆچمەنلەر دۇنياسىدا بارلىققا كەلگەن سىياسىي ۋەزىيەت يەرلىك مېتالچىلىق ۋە مېتال پىشىشلىقلاپ ئىشلەش ئاساسىدىكى قورال - ياراغ ياساش ھۈنىرىنىڭ تېخىنكا تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي تۈركىستاندىن بىر قەدەر ئىلغار قوراللارنى كىرگۈزۈش ۋە قوراللىق بۇلاڭچىلىقلار نەتىجىسىدە قوراللارنى ئولجا ئېلىش نەتىجىسىدە قورال - ياراغقا بولغان كەڭ دائىرىلىك ئېھتىياج قىسمەن قاندۇرۇلاتتى.

كۆچمەنلەر دۆلەتلىرىدىكى قوشۇنلارنىڭ تېخنىكىلىق قوراللىنىشى داۋاملىق مۇكەممەللىشىپ باردى. يىراق ۋە يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭ قوراللىرىنىڭ تۈرلىرى ۋە تىپولوگىيە تەركىبى كۆپەيدى. مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيانىڭ شەكلى يېڭىلاندى، ساۋۇت كىيمىگەن دۇشمەنگە زەربە بېرىش ۋە توسۇقنى يېرىشقا مۆلچەرلەنگەن يېڭى ئوق تىپلىرى پەيدا بولدى، سەل ئەگرى قىلىچلار بارلىققا كەلدى، تۇز قىلىچلار يەنىمۇ مۇكەممەللەشتى، نەيزە ۋە پالتىلار داۋاملىق ئۆز ئەھمىيىتىنى ساقلىدى. قوغدىنىش جابدۇقلىرىدا زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. قاسراقسىمان ساۋۇتلار ۋە كونۇس شەكلىدىكى دۇبۇلغىلار كەڭ تارقالدى. ئاتلىق ئەسكەر جابدۇقلىرى قۇراشتۇرما بەلباغ، يەلكە تاسمىلىرى، چوڭ قېيىن پوستى ساداقلىرى، قاتتىق ئىگەر ۋە ئۇزەڭگىلەردىن تەركىب تاپتى.

ئەينى دەۋردىكى ھەربىي تەشكىلاتچىلىق ساھەسىدە قوشۇنىنىڭ ئونلۇق بۆلۈنۈش سىستېمىسى داۋاملىق ئۆز ئەھمىيىتىنى ساقلىدى. تۈركلەر ۋە قىرغىزلاردا ئونلۇق سىستېمىسىدىن تاشقىرى ھەر بىر بۆلۈك قوشۇن يەنە ئىككى قاناتقا ئايرىلاتتى.

قوشۇن يېتەكچى ئېتىنىك قەبىلە ۋە بېقىندى قەبىلىلەر ۋەكىللىرى-
دىن تۈزۈلەتتى. شۇ دەۋردە ئېغىر قوراللانغان ئاتلىق ئەسكەر-
لەردىن ئىبارەت يېڭى قوشۇن تۈرى ئايرىلىپ چىقتى.

كۆچمەنلەرنىڭ ئۇرۇش سەنئىتىدە چېچىلما سەپ ھۇجۇمى
يەنە زىچ سەپ ئۇسۇلى بىلەن تولۇقلاندى، ئىستىھكاملاردىن پايدا-
لىنىش يولغا قويۇلدى. شۇنداقتىمۇ، ئەينى دەۋردە قەلئەلەرنى
مۇھاسىرىگە ئېلىش ۋە ھۇجۇم بىلەن ئېلىش ئىشى كۆچمەنلەرنىڭ
ئالغا ئىلگىرىلەش ھەرىكەتلىرىدىكى ئەڭ ئاجىز ھالقا ئىدى.
ئۇلارنىڭ ئەڭ كۆپ قوللىنىدىغان ئۇسۇلى توختىماي ھۇجۇم
قىلىپ، «قېچىۋاتقان دۈشمەننىڭ يەلكىسىگە دەسسەپ ئىلگىرى-
لەش» ئىدى.

بىرىنچى باب قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرى

قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ھەربىي - سىياسىي تارىخى، ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى، قوراللىنىشى ۋە ئۇرۇش سەنئىتى كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلارنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىپ كەلدى. ھازىرغا قەدەر قەدىمكى تۈركلەر ھەققىدىكى ھەرخىل تىللاردا يېزىلغان يازما مەنبەلەر ئىلىم تەتقىقاتقا كىرگۈزۈلدى ۋە تەتقىق قىلىندى ①. قەدىمكى تۈرك مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى جىددىي تەكشۈرۈلمەكتە ۋە شەرھلەنمەكتە ②. شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئۇرۇش تارىخىدىكى ۋەقەلەر ③، تۈركلەر بەرپا قىلغان ھەربىي - مەمۇرىي سىستېما تەھلىل ④، تاغلىق ئالتاي ⑤، تۇۋا ⑥ ۋە مىنۇسىن ئويمانلىقىدىن ⑦ تېپىلغان قەدىمكى تۈرك قوراللىرىغا ئائىت ماتېرىياللار تەتقىق قىلىندى.

ھازىر بار بولغان مەنبەلەر ۋە ماتېرىياللار قەدىمكى تۈرك مەدەنىيىتى تارقالغان ھەممە زېمىنلارغا تەتبىقلاپ ئومۇملاشتۇرۇشقا مۇھتاج بولۇپ تۇرماقتا. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشتا مەلۇم قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىمىز. ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىن باشلاپ «تۈرك» ئاتالغۇسى كەڭ تۈردە ئىستېمال قىلىنىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قەدىمكى تۈركلەر بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋىتى بولمىغان بەزى قەبىلىلەرمۇ مۇشۇ ئاتالغۇ بىلەن ئاتىلىدىغان بولۇپ قالغان. بۇ ئەنئەنە ھازىرقى زامان ئىلمىي تەرىپىدىنمۇ قوبۇل قىلىنغان. قەدىمكى تۈركلەر ياشىغان يەرلەرنىڭ رېئال چېگرىلىرىدىن يىراق يەرلەردە تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار ۋە ئايرىم نەرسىلەرمۇ «تۈركلەرنىڭ» دەپ

ئاتالماقتا. ۋەھالەنكى، ھەقىقىي تۈركلەر ياشىغان يەرلەردىكى يادىكارلىقلارنىڭ تەتقىق قىلىنىشى بەكلا تەكشىسىز. موڭغۇلىيە-دىكى قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى يېتەرلىك دەرىجىدە تەكشۈ-رۈلمىدى. بىرىنچى تۈرك قاغانى دەۋرىگە تەئەللۇق بولغان ماتې-ريياللار تولۇق تونۇشتۇرۇلمىدى. قەدىمكى تۈرك تاش ھەيكەللە-رىنىڭ ⑧ مەنىسى ھەققىدىكى، ئات بىلەن قوشۇپ دەپنە قىلىش-نىڭ ⑨ خرونولوگىيىسى ۋە ئېتنىك مەدەنىيەت تەۋەلىكى ھەققە-دىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان بەس ـ مۇنازىرىلەر بۇ مەسىلىنىڭ ھەل قىلىنىشىغا ماسلاشمايۋاتىدۇ. توپلانغان نەرسىلەر ئىچىدىكى ھەر خىل تىپلار بۇ مەسىلىنىڭ ھەل قىلىنىشىنى قىيىنلاشتۇرىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، قەدىمكى تۈرك قوراللىرىغا ئائىت ھازىر بار ماتېرىياللارنىڭ تۈرى خېلى كۆپ. شۇڭا، كۆڭۈلدىكىدەك نەتە-جىگە ئېرىشىش ئۈمىدى بىلەن بۇ ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلىشقا بولىدۇ.

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، قاشالانغان قەبرىستانلىق-لار، تاش ھەيكەللەر، ئات قوشۇپ دەپنە قىلىنغان گۆرلەر، قىيا تاش سۈرەتلىرى ۋە رۇنىك يېزىقلىرى قەدىمكى تۈرك يادىكارلىق-لىرىنىڭ تەتقىقات دائىرىسىگە ئېلىپ كىرىشكە تېگىشلىك ماتېرى-ياللار قاتارىغا كىرىدۇ، دەپ ھېسابلايمىز. بۇ ماتېرىياللار قە-دىمكى تۈركلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرى توغرىسىدا ئۇچۇر بېرىدۇ. بۇ يادىكارلىقلار بىرىنچى ۋە ئىككىنچى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى موڭغۇلىيە، تۇۋا، مىنۇسىن ۋە ئالتايدىكى، غەربىي تۈرك قاغان-لىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي جۇڭگودىكى بارلىق زېمىنلە-رىدىن يىغىپ مۇقىملاشتۇرۇلدى. يايلاق بەلبېغىنىڭ غەربىي رايونلىرىدىكى قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى مەسىلىسى بىر قە-دەر مۇرەككەپرەك. كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىش ⑩ ۋە قەبرە قۇرۇ-لۇشلىرىنى ⑪ بۇلارنىڭ قاتارىغا قوشىدىغان ئايرىم كۆز قاراشلار ھازىرچە پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ، چۈنكى مەركىزىي ئاسىيادا بۇ-

لارغا ئوخشايدىغان يادىكارلىقلار يوق.

مەزكۇر تەتقىقاتىمىزدا موسكۋا، لېنىنگراد، سۋېردلوۋسىك، نوۋوسىبىرسىك، بارناۋۇل، بىيىك، تاغلىق ئالتاي، تومسك، مىنۇسىن، قىزىل، ئۇلان باتۇر، مۇرەن قاتارلىق جايلارنىڭ مۇزېيلار ۋە ئىلمىي ئىنستىتۇتلارنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ئەۋرىشكىلىرى ئىچىدىكى شەرقىي تۈركلەرنىڭ قورال ـ جابدۇقلىرىغا ئاساسلاندۇق. قىسمەن نەشر بۇيۇملىرىدىنمۇ پايدىلاندۇق.

قەدىمكى تۈرك جەڭچىلىرىنىڭ قورال تۈرلىرى يىراق، يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋە قوغدىنىش ۋاستىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

قەدىمكى تۈرك ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلىرىدا يىراق ئارىلىقتىكى جەڭ قوراللىرى ۋە جابدۇقلىرى كۆپ (يا قالدۇقلىرى، ئوقلار، ساداقلار).

ئوقيالار

قەدىمكى تۈرك ئوقيالىرى بىر گۈرۈپپىغا مەنسۇپ بولۇپ، ھەممىسى مۇرەككەپ تەركىبلىك. ئۇلار قاپلىغۇچلارنىڭ سانى ۋە جايلىشىش ئورنىغا قاراپ بىر نەچچە تىپلارغا ئايرىلىدۇ ⑫.

1 ـ تىپ. يانىڭ ئىككى بېشى ۋە ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچىلىرى بارلار. جەمئىي 14 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كۈدىرگە، 9 ـ، 22 ـ قەبرىستانلىق، 4 ـ نومۇر؛ كاتاندا I، 6 ـ قورغان؛ كۇروتا I، 1 ـ قورغان؛ تۇئەكتا، 1 ـ، 7 ـ قورغانلار (تاغلىق ئالتاي) ⑬؛ ئايمىرلىغ III، 1 ـ، 2 ـ قورغان؛ كۆكەل، 23 ـ قورغان؛ موڭغۇل ئورمانلىقى، 10 ـ قورغان (تۇۋا) ⑭؛ گېئورگىي تېغى III، 1 ـ گۆر؛ ئۇيبات II، 1 ـ قورغان؛ كاپچالى I، 8 ـ قورغان

(مىنۇسىن ئويمانلىقى) ⑮. ئۇچ ئورۇندىكى يالارنىڭ ئۆلچەملىرى ئېنىقلانغان: ئۇيبات II ، 1 ـ قورغاندىكىسى 134 س م؛ موڭغۇل ئورمانلىقى 10 ـ قورغاندىكىسى 140 س م، ئايمىرلىغ III ، 1 ـ ، 2 ـ قورغاندىكىسى 148 س م. قاپلىغۇچلارنىڭ شەكلى ۋە ئۆلچەملىرى بەكلا خىلمۇخىل. يا ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلار تراپېتسىيە شەكلىدە ياكى سوزۇنچاق يۇمىلاق. باش تەرەپلەردىكى قاپلىغۇچلارنىڭ بەزىلىرى ئۇزۇن، بەزىلىرى قىسقا، بەزىلىرى بەكرەك، بەزىلىرى ئازراق ئېگىلگەن، كىرىچ باغلاش ئۈچۈن ئېرىقچە شەكلىدە كېسىپ قويۇلغان. قاپلىغۇچلارنىڭ ئىچكى يۈزى ۋە يانىك دۈمبىسىگە قارىتىلغان سىرتقى قىرى ياغاچ بېپىشتۇرۇش ئۈچۈن قىيپاش قىلىپ ياكى تورلاشتۇرۇپ كېسىپ قويۇلغان ⑯. بەزى قاپلىغۇچلارنىڭ سىرتقى يۈزىدە قىرىپ چىقىرىلغان. سۈرەتلەر ئۇچرايدۇ. پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، مەزكۇر تىپتىكى بىر قىسىم يا نۇسخىلىرىنىڭ ئەگمىلىرى غەيرىي سىممېترىك ھالەتتە بولغان.

2 ـ تىپ. يانىك باشلىرى ۋە ئوتتۇرىدا بىر جۈپتىن يان قاپلىغۇچلىرى بارلار. ئۇچ نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئارغالىقتى IX ، 1 ـ قورغان؛ كۆكەل، 13 ـ قورغان (تۇۋا) ، پېرىۋوزىن چاتاس، 82 ـ قورغان (مىنۇسىن ئويمانلىقى) ⑰. كۆكەل 13 ـ قورغاندىكى يانىك ئۇزۇنلۇقى ئېنىقلانغان بولۇپ، 146 س م. ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلار تراپېتسىيە شەكلىدە. باش تەرەپلەرنىڭ قاپلىغۇچلىرى سىلىق ئېگىلگەن ۋە كىرىچ باغلاش ئۈچۈن كېسىپ قويۇلغان. بۇنداق يالار ھەر خىل ئۇزۇنلۇقتا بولغان بولۇشى مۇمكىن.

3 ـ تىپ. يانىك باش ۋە ئوتتۇرا قىسىملىرىدا بىر جۈپتىن يان قاپلىغۇچلىرى ۋە كاۋاك قاپلىغۇچى بارلار. ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كۈدىرگە، 18 ـ گۆر؛ كاتاندا II ، 3 ـ قورغان (تاغلىق ئالتاي) ⑱. يانىك

ئۆلچەملىرى ئېنىقلانمىدى. ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچىلار كەڭ، تىراپېتسىيە شەكلىدە. ئوتتۇرىدىكى كاۋاك قاپلىغۇچىلار تار، ئىككى ئۈچى ئانچە كېڭەيتىلمىگەن. يانىڭ باش تەرەپلىرىدىكى قاپلىغۇچىلار قىسقا ۋە كەڭ، سىلىق ئېگىلگەن. پەرەز قىلىشىمىزچە، بۇنداق يالارنىڭ ئەگمىسى غەيرىي سىممېترىك ھالەتتە بولغان.

4 ـ تىپ. يانىڭ باش قىسمىلىرىدا، ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچىلىرى، ئوتتۇرىدا ۋە ئەگمىلىرىدە كاۋاك قاپلىغۇچىلىرى بارلار. ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: بوروتال، 82 ـ قورغان؛ ياكونۇر، 5 ـ گۆر (تاغلىق ئالتاي) ⑲. يانىڭ ئۆلچەملىرى ئېنىقلانمىدى. ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچىلار تراپېتسىيە شەكلىدە. ئوتتۇرىدىكى كاۋاك قاپلىغۇچىلار يىسا ۋە تار. ئەگمىلىرىدىكى كاۋاك قاپلىغۇچىلار ئۇزۇن، تار، ئۇچلىرى سەل تارايغان. باش قىسمىلىرىدىكى قاپلىغۇچىلار ئۇزۇن، تار، سەل ئېگىلگەن. بۇنداق يالارنى غەيرىي سىممېترىك ھالەتتە بولغان دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

5 ـ تىپ. ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچىلىرى، ئوتتۇرىدا ۋە ئەگمىلىرىدە كاۋاك قاپلىغۇچىلىرى بارلار. ئۇزۇنتال I، 1 ـ قورغان (تاغلىق ئالتاي) قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑳. يانىڭ ئۆلچەملىرى ئېنىقلانمىدى. ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچىلار ئۇزۇن، يوغان، تراپېتسىيە شەكلىدە. ئوتتۇرىدىكى كاۋاك قاپلىغۇچىلار ئۇزۇن ۋە تار، ئۇچلىرى ئانچە كېڭەيمىگەن. ئەگمىلىرىدىكى كاۋاك قاپلىغۇچىلار ئۇزۇن ۋە تار. ئۇلار يانىڭ ئىچى تەرىپىگە بېكىتىلگەن. بۇنداق يانىڭ سىممېترىك ھالەتتە بولغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن.

6 ـ تىپ. ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچىلىرى ۋە كاۋاك قاپلىغۇچىلىرى بارلار. ئۇچ نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى قەبرىستانلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئايمىرلىغ III، 1 ـ، 5 ـ قورغان؛ ئىارغىالىقتى

I ، 1 ـ قورغان، 2 ـ گۆر (تۇۋا) ㉑؛ قاپچالى II ، 1 ـ قورغان ㉒. يانىڭ ئۆلچەملىرى ئېنىقلانمىدى. ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلىرى كەڭ، يوغان، تراپېتسىيە شەكلىدە ئوتتۇرىدىكى كاۋاك قاپلىغۇچلىرى ئۇزۇن، يوغان، تار. بۇنداق يا سىممېترىك بولۇشى مۇمكىن.

7 ـ تىپ. ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچلىرى بارلار. جەمئىي 24 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى قەبرىستانلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: با-ژانتى، 29 ـ قورغان؛ قارا كوبا II ، 13 ـ قورغان؛ قۇراي III ، 1 ـ قورغان؛ تاشانتا I ، 5 ـ قورغان؛ تۇئەكتا، 3 ـ قورغان؛ ئۇزۇنتال I ، 2 ـ قورغان؛ ئۇزۇنتال V ، 2 ـ قورغان (تاغلىق ئالتاي) ㉓؛ قارا چوغا، 4 ـ قورغان؛ كۆكەل، 22 ـ قورغان؛ موڭغول ئورمانلىقى، 4 ـ قورغان؛ ئارغالىقتى I ، 1 ـ قورغان، 1 ـ گۆر؛ ئارغالىقتى I ، 5 ـ قورغان؛ چاتى II ، 72 ـ ۋە 75 ـ قورغانلار؛ قارا تال IV ، 7 ـ قورغان (تۇۋا) ㉔؛ قاپچالى II ، 3 ـ قورغان؛ ناد پولىيانوي، 12 ـ گۆر؛ قىزىل يار V ، 1 ـ گۆر؛ تاشتىق، 10 ـ گۆر؛ تېرېن كېل، 15ـ قورغان؛ تېپسىپي، 67ـ گۆر؛ شېستاكوۋو، 3 ـ قورغان، 5 ـ گۆر (مىنۇسىن ئويمانلىقى) ㉕. بۇنىڭدا ئىككى يەردىكى يالارنىڭ ئۆلچەملىرى ئېنىقلاندى: قۇراي IV ، 1 ـ قورغاندىكىسى 110 س.م؛ تېپسىپي III ، 67 ـ گۆردىكىسى 120 س.م. ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى ھەر خىل، تراپېتسىيە ياكى چالا سوزۇلما ئەگمە شەكلىدە. قۇراي IV ، 1 ـ قورغاندىن تېپىلغان نۇسخىدىن قارىغاندا، بۇنداق يالار سىم-مېترىك بولغان.

قەدىمكى تۈركلەردە بۇ تۈردىكى قورالنىڭ كەڭ تارقالغانلىقى يازما مەنبەلەردە ۋە تەسۋىرنى سەنئەت ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتتۈ-رۈلگەن. «يېڭى تاڭنامە» دىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، تۈرك-لەرنىڭ «قوراللىرى ئىچىدە مۇڭگۈز ئوقيالىرى بار»؛ ئۇلار

«ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىشقا ئۈستا» بولغان ㉖. كۈدىرگىدىكى ئويما سۈرەتلەردە چېپىپ كېتىۋاتقان ئاتنىڭ ئۈستىدە مۈرەككەپ تەركىبلىك ئوقيانى ئېتىۋاتقان تۇرك چېۋەندازلىرى ئىپادىلەنگەن ㉗.

مەخسۇس ئەسەرلەردە قەدىمكى تۈرك ئوقيالىرىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى قىسمەن يورۇتۇلغان. ئا. گاۋرىلوۋا ㉘ ۋە د. ساۋىنوۋ㉙ بۇ مەسىلىنى بىر قەدەر تەپسىلىي بايان قىلىدۇ. س. ژاينىشتېيىن ㉚ ۋە ل. كىزلاسوۋنىڭ ㉛ ئەسەرلىرىدىمۇ ئوقيا تەرەققىياتى ھەققىدىكى بىر قىسىم مۇلاھىزىلەر بار. ئا. گاۋرىلوۋا بىرىنچى تىپتىكى ئوقيالارنى 4 — 5 ـ ئەسىرلەرگە، ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى تىپتىكىلەرنى 4 — 7 ـ ئەسىرلەرگە، يەتتىنچى تىپتىكىنى 7 — 10 ـ ئەسىرلەرگە مەتسۇپ ㉜، دەپ قارايدۇ. د. ساۋىنوۋ بىرىنچى («ھۇنلارنىڭ»)، ئۈچىنچى («ئۇيغۇرلارنىڭ») ۋە يەتتىنچى («تۈركلەرنىڭ») تىپلاردىكى ئوقيالارنى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا باشتىن ئاياغ مەۋجۇت بولغان، دەيدۇ. ئۇنىڭ پىكرىچە، يەنە شۇ دەۋردە قىرغىز، قۇرىقان، تېلېلاردىن ئىبارەت تۈرلۈك ئېتنىك تۈركۈملەرگە خاس بولغان بەشىنچى تىپتىكى ئوقيالارمۇ تارقالغان. ئۇ قۇرۇلما پەرقلىرىنى ئېتنىك مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىگە باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ ㉝.

بارلىق تەتقىقاتچىلار قەدىمكى تۈرك ئوقيالىرى ھۇن ئوقيالىرىدىن كېلىپ چىققان دېگەن كۆز قاراشتا بىردەكلىككە ئىگە. ھۇن ئوقيالىرىنىڭ يان تەرەپلىرىدە ۋە ئوتتۇرا قىسمىدا ئىككى جۈپ يان ۋە كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بولغان. دەرۋەقە، ھۇن ئوقيالىرى سايان ـ ئالتايدىكى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ بىرىنچى يېرىمىغا ياتىدىغان يادىكارلىقلاردا ئۇچرايدۇ. ئەينى دەۋردە بۇ خىل قۇرۇلما ئۆزگىرىشكە باشلىغان: ئوتتۇرىدىكى قاپلىغۇچلار، كاۋاك قاپلىغۇچلار، يانىڭ بىر ياكى ھەر ئىككى بېشىدىكى قاپلى-

غۇچلار يوق بولغان.

شۇنىڭغا دىققەت قىلىش لازىمكى، تىپولوگىيىلىك پەرقلەر ناھايىتى چوڭ بولسىمۇ، تىپلارنىڭ تولىسى ئايرىم ساندىكى ۋە ئانچە ياخشى سىستېمىلاشتۇرۇلمىغان تېپىلمىلار بولۇپ تۇرماقتا. بىرىنچى ۋە يەتتىنچى تىپلاردىكى ئوقيالارنىڭ سانى كۆپرەك. كۆرۈلگەن ئۆزگىرىشلەردىن قارىغاندا قول بىلەن ئاتقۇچى قوراللارنىڭ تېخنىكىلىق ئىشلىنىشىدە تۆۋەندىكىدەك ئاساسلىق يۇزلىنىش بولغان: يانىڭ ئۆلچىمى كىچىكلىتىلىپ، ئەگمىلەرنىڭ سىممېترىيىسى ساقلاپ قېلىنغان، تۆۋەندىكى ئەگمە كىچىكلىتىلىپ، يانىڭ غەيرىي سىممېترىيىلىكى ئاشۇرۇلغان، كاۋاك قاپلىغۇچلارنىڭ ھەجمىنى ۋە سانىنى ئاشۇرۇش ئارقىلىق يانىڭ سىممېترىيىسىگە مۇناسىۋەتسىز ھالدا ئەۋرىشىملىكىنى ئاشۇرۇش مەقسەت قىلىنغان.

بۇ خىل ئۆزگىرىشلەر ئاتلىق قوشۇننىڭ تېز ھەرىكەتلىنىش ۋە چېچىلما ياكى زىچ سەپ ھالىتىدە ھەرخىل ئارىلىقلاردىن نىشانغا ئېتىشتا ئوقيانىڭ ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش تەلىپىدىن كېلىپ چىققان. ئالدىنقى دەۋردە بارلىققا كېلىپ تاكى مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر داۋاملاشقان يا ئەگمىلىرىنىڭ غەيرىي سىممېترىك شەكلىنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئوقيا ئىسلاھاتىنىڭ يۆنىلىشلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى (34). ۋەھالەنكى، تۈرك يادىكارلىقلىرىدا غەيرى سىممېترىك ئوقيالار ئانچە كۆپ ئەمەس. يا قۇرۇلمىسىنى ياخشىلاشنىڭ ئاساسلىق يۇزلىنىشى باش تەرەپلەردىكى قاپلىغۇچلارنى ئازايتىش ياكى پۈتۈنلەي ئېلىپ تاشلاش ھېسابىغا ئىلگىرىكى قاتتىقلىق ۋە ئەۋرىشىملىك دائىرىلىرىنى ئۆزگەرتىپ، ئوقيانىڭ ئۆلچەملىرىنى كىچىكلىتىشتىن ئىبارەت بولغان. ئوتتۇرىدىكى تۇتقۇچ، يەنى يانىڭ سول قول ئالقىنى بىلەن تۇتۇلىدىغان ئورنى ئانچە ئۆزگەرتىلمىگەن. بۇنداق ئەھۋالنى بىرىنچى ۋە يەتتىنچى تىپلاردىكى ئوقيالاردىن

روشەن كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ ئوقيالارنىڭ ئۆلچەملىرى 134 ـ 148 سانتىمېتىردىن 110 ـ 120 سانتىمېترغىچە كىچىكلىتىلـ گەن. ئەھۋالدىن قارىغاندا، تەتقىقاتچىلارنىڭ يەتتىنچى تېپتىكى ئوقيالارنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ئىككىنچى شەرقىي تۈرك قاغانلـ قى دەۋرى بىلەن باغلىغانلىقى توغرا بولغان.

ھالبۇكى، باش تەرەپلەردىكى قاپلىغۇچلار پۈتۈنلەي يوقىلىپ كەتمىگەن. بىر قاتار نۇسخىلاردا باش تەرەپلەردىكى قاپلىغۇچلار ـ نىڭ ئۇزۇنلۇقىنى قىسقارتىپ، ئەۋرىشىملىك دائىرىسىنى ئاشۇ ـ رۇش ھېسابىغا ئوقنىڭ ئۇچۇش مۇساپىسى تەلەپكە يەتكۈزۈلگەن. كەڭ تارقالغان ئىككى تېپتىكى سىممېترىك ئوقيالار تاكى مىلاد ـ يە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىغىچە مەۋجۇد بولغان. ئاخىرى، ئۇلار يانىڭ ئوتتۇرى ۋە ئەگمىلىرىگە كاۋاك قاپلىغۇچ بېكىتىش ئارقـ لىق ئوقيا قۇرۇلمىسىدا قاتتىقلىق دەرىجىسىدىنلا ئەمەس، ئەۋ ـ رىشىملىكتىنمۇ پايدىلىنىشنى ئۆگىنىۋالغان. گەرچە ئوتتۇرىدىـ كى كاۋاك قاپلىغۇچلار ھۇن ئوقيالىرىدا قوللىنىلغان بولسىمۇ، ئوقيانى ياخشىلاشتىكى بۇ جەھەتتىكى ھەل قىلغۇچ بۇرۇلۇش ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدە ئەمەلىيلەشتى. بۇ دەۋردە ئوتتۇرىدىكى كاۋاك قاپلىغۇچنىڭ يوغانلىقى ۋە چىڭلىقى ئاشۇرۇلدى، كېيىنچە يەنە ئەگمىلىرىگىمۇ قاپلىغۇچلار قويۇلدى.

ئوق باشاقلىرى

ئوق باشاقلىرى قەدىمكى تۈرك مەدەنىيىتى تارقالغان ھەممە جايلاردا بار بولۇپ، گۆرلەرگە كۆمۈلگەن نەرسىلەر ئىچىدە ۋە خاتىرە يادىكارلىقلىرىدا ئۇچرايدۇ.

قەدىمكى تۈرك ئوق باشاقلىرى ياسالغان ماتېرىيالى بويىچە ئىككى خىلغا — تۆمۈر ۋە سۆڭەك ئوق باشاقلىرىغا ئايرىلىدۇ. تۆمۈر باشاقلارنىڭ ھەممىسى ساپاقلىق بولۇپ، ئوق گەۋدىسىنىڭ

پىچىمى بويىچە بىر نەچچە گۈرۈپپىغا، ئوق گەۋدىسىنىڭ شەكلى بويىچە تىپلارغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۈرۈپپا. ئۇچ يانلىق باشاقلار، ئون تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. جەمئىي 15 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: باژانتى، 19 ـ قورغان؛ بوروتال، 82 ـ قورغان؛ كۈدىرگە، 18 ـ گۆر؛ قۇراي IV، 1 ـ قورغان؛ تۇئەكتا، 3 ـ قورغان؛ ئۈزۈنتال، 2 ـ قورغان؛ ياكونۇر، 5 ـ گۆر (تاغلىق ئالتاي) ㉟؛ ئۇلۇغ خورۇم، 1 ـ گۆر؛ باي ئورمانلىقى، 5 ـ قورغان (تۇۋا) ㊱؛ قاپچالى II، 2 ـ قورغان؛ تىپسىپى III، 67 ـ گۆر؛ ئىبىرغىس كىستە، 4 ـ قورغان (مىنۇسا) ㊲؛ نايما تولغوي (موڭغۇلىيە) ㊳. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئوتتۇرىچە ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 5 ـ 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، يانلىرى كەڭ، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. 21 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: تالدۇرا I، 2 ـ قورغان؛ كىپركىچۇ، 6 ـ نومۇر (تاغلىق ئالتاي) ㊴؛ شۇرماك تېپى، 2 ـ نومۇر؛ ئارغالىنقتى VIII، 2 ـ قورغان؛ كۆكەل، 22 ـ قورغان؛ موڭغۇل ئورمانلىقى، 4 ـ، 5 ـ قورغانلار؛ ئايمىرلىغ III، 1 ـ، 4 ـ قورغان (تۇۋا) ㊵؛ تىپسىپى III، 3 ـ گۆر؛ شىستاكوۋو، 3 ـ قورغان، 6 ـ گۆر (مىنۇسا) ㊶؛ ئارغان غول (موڭغۇلىيە) ㊷. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، يانلىرى كەڭ، قاناتچىلىرى تىك. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م.

3 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بولۇڭ شەكلىدە. 17 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كاتاندا II، 4 ـ قورغان؛ قۇراي IV 1 ـ قورغان؛ تۇئەكتا، 7 ـ قورغان؛ ئۇزۇنتال I، 2 ـ قورغان؛ چوڭ كۇرماناك I، 2 ـ قورغان؛

كېرىكېچۇ، 6 ـ نومۇر (تاغلىق ئالتاي) ⑬؛ شـۇرمـاك تېي، 2 ـ قورغان؛ ئۇلۇغ خورۇم، 1 ـ گۆر؛ ئايمىرلىغ Ⅲ ، 1 ـ 5 ـ قورغان؛ كۆكەل، 23 ـ قورغان (تۇۋا) ⑭؛ قاپچالى Ⅱ ، 2 ـ قورغان؛ تېپسېي Ⅲ ، 28 ـ گۆر؛ شېستاكوۋو، 3 ـ قورغان، 6 ـ گۆر (مىنۇسا) ⑮؛ ئارغان غول ⑯. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.5 س م، كەڭلىكى 1.5، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، يانلىرى تار، قاناتچىلىرى تۇز.

4 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق بەش بولۇڭ شەكلىدە. 49 نۇسخا بولۇپ تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: قـارا كـوبا Ⅱ ، 13 ـ قورغان؛ كۇدىرگە، 5 ـ ، 22 ـ گۆرلەر؛ قۇراي Ⅳ ، 1 ـ قورغان؛ ئۇزۇنتال Ⅰ ، 2 ـ قورغان؛ ياكونۇر، 5 ـ گۆر؛ كېرىكېچۇ، 6 ـ قورغان؛ تالدۇرا Ⅰ ، 2 ـ قورغان؛ ⑰؛ قاراتال Ⅳ ، 7 ـ قورغان؛ باي داغ، 90 ـ قورغان؛ موڭغۇل ئورمانلىقى، 4 ـ قورغان؛ ⑱؛ قاپچالى Ⅱ ، 2 ـ ، 67 ـ گۆرلەر؛ ئىبىرغىس كىستە، 4 ـ قورغان؛ شېستاكوۋو، 3 ـ قورغان، 6 ـ گۆر ⑲؛ ئارغان غول ⑳. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 3، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، يانلىرى كەڭ، قاناتچىلىرى تۇز. بەزى نۇسخىلارنىڭ يانلىرىدا دۇگىلەك تۆشۈكچىلىرى بار.

5 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بولۇڭ شەكلىدە. 76 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: بوروتال، 82 ـ قورغان؛ كۇدىرگە 5 ـ ، 9 ـ ، 11 ـ ، 19 ـ ، 22 ـ گۆرلەر؛ كاتاندا Ⅱ ، 4 ـ قورغان؛ قۇراي Ⅳ ، 1 ـ قورغان؛ كۆك پاش، 2 ـ قورغان؛ كېرىكېچۇ، 6 ـ قورغان (تاغلىق ئالتاي) ㉑؛ ئارغالىنقتى Ⅷ ، 2 ـ قورغان؛ قاراتال Ⅳ ، 7 ـ قورغان؛ كۆكەل، 13 ـ ، 22 ـ ، 23 ـ قورغانلار؛ چاتى Ⅱ ، 72 ـ قورغان؛ ئايمىرلىغ Ⅲ ، 1 ـ 4 ـ قورغان؛ موڭغۇل ئورمانلىقى

قى، 4 ـ، 5 ـ قورغانلار (52)؛ قاپچالى II ، 8 ـ قورغان؛ شېستاكوۋو، 3 ـ قورغان، 6 ـ گۆر (مىنۇسا) (53)؛ ئارغان غول (موڭغۇلىيە) (54). ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى كەڭ، قاناتچىلىرى يانتۇ. بەزى نۇسخىلارنىڭ يانلىرىدا يۇمىلاق ياكى ھەرخىل شەكىللەردىكى تۆشۈكچىلىرى بار.

6 ـ تىپ. ئىلمەكلىك. ئۇچ نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: قارا كوبا II ، 13 ـ قورغان؛ قۇراي IV ، 1 ـ قورغان (تاغلىق ئالتاي) (55)؛ ئارغان غول (موڭغۇلىيە) (56). ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1.5، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1.5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى ۋە ئىلمەكلىك.

7 ـ تىپ. ياي شەكلىدە. ئايمىرلىغ III ، 1 ـ، 4 ـ قورغاندىن (تۇۋا) تېپىلغان بىر نۇسخا (57). ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 4.6، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاق ئۇچى يۇمىلاق، يانلىرى كەڭ، قاناتچىلىرى يانتۇ. يانلىرىدا يېرىم ئاي شەكلىدىكى تۆشۈكچىلىرى بار.

8 ـ تىپ. تومتاقلار. ئۇچ نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: تكۋەن سورۇ، 1 ـ B ۋە 2 ـ B قورغانلار (تاغلىق ئالتاي) (58)؛ قاپچالى II ، 2 ـ قورغان (59). ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 4، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 6.5 س م. بازاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى كەڭ، قاناتچىلىرى تۇز، يانتۇ ياكى ئېگىلگەن. بىر نۇسخىنىڭ يانلىرىدا يۇمىلاق تۆشۈكچىلىرى بار.

9 ـ تىپ. سىلىق ئۇچلانغانلار. ئىبىرغىس كىستە قەبرىستانلىقى 4 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا (60). ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2.5، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 0.5 س م. باشاق ئۇچى يۇمىلاق، يانلىرى كەڭ، قۇيرۇقچىلىـ

ری یېپىلغان، قاناتچىلىرى يايىسمان.
10 ـ تىپ. باشاق ئۇچى ئايرىم ۋە ئىلمەكلىك. كۆدىرگە قەبرىستانلىقى 11 ـ گۆردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑪. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 0.5 س م. باشاقنىڭ ئايرىلىپ تۇرىدىغان ئۇچى تار، رومبا شەكلىدە، ئىلمەكلىك.
2 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ قىرلىق ـ ئۇچ يانلىق باشاقلار، بىر تىپ. باشاق ئۇچى ئايرىم. كېركېچۇ، 6 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑫. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4.5 س م، كەڭلىكى 1س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 6 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، ئايرىلىپ تۇرىدىغان ئوق بېشى ئۇچ قىرلىق، بوينى ئۇچ يانلىق.
3 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ قىرلىق باشاقلار، ئىككى تىپ.
1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېتىرىك رومبا شەكلىدە. ئالتە نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كاتاندا II ، 4 ـ قورغان؛ تالدۇرا I ، 2 ـ قورغان ⑬؛ چاتى II ، 75 ـ قورغان (تۇۋا) ⑭؛ ئىبىرغىس كىستە، 4 ـ قورغان ⑮. باشاق ئۇچى ئايرىم ئورنىتىلغان تار بۇلۇڭ شەكلىدە، بەزىلىرىنىڭ توسۇقى بار، بەزىلىرىنىڭ يوق.
2 ـ تىپ. باشاق ئۇچى ئايرىم. بەش نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كۆدىرگە، 5 ـ گۆر؛ كاتاندا I ، 1 ـ قورغان؛ قۇراي III ، 1 ـ قورغان (تاغلىق ئالتاي) ⑯؛ ئىبىرغىس كىستە، 4 ـ قورغان ⑰. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 0.8 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى ئايرىم، تار بۇلۇڭ شەكلىدە ۋە بوينى ئۇزۇن.
4 ـ گۇرۇپپا. تۆت قىرلىق باشاقلار، تۆت تىپ.
1 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. تۆت نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: بوروتال، 82 ـ قورغان؛

تۇئەكتا، 1 ـ قورغان؛ ⑥⑨؛ بايىن داۋانە ئامان (موڭغۇلىيە) ⑦⓪. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئىبىرغىس كىستە، 4 ـ قورغان ⑦⓪؛ بايىن داۋانە ئامان ⑦①. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.5 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 0.5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، توسۇقى بار.

3 ـ تىپ. ئوق بىشى ئايرىم. چوڭ كۇرماناك I، 2 ـ قورغان (تاغلىق ئالتاي) دىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑦②. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى ئايرىم تار بۇلۇڭ شەكلىدە، بوينى ئۇزۇن.

4 ـ تىپ. تومتاقلار. تۇئەكتا قەبرىستانلىقى 7 ـ قورغاندىن (تاغلىق ئالتاي) تېپىلغان بىر نۇسخا ⑦③. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، توسۇقى بار.

5 ـ گۇرۇپپا. يۇمىلاق باشاقلار، بىر تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. قارا چوغا قەبرىستانلىقى 4 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑦④. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 0.5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

6 ـ گۇرۇپپا. ياپىلاق باشاقلار، يەتتە تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. ئون نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كاتاندا I، 6 ـ قورغان ⑦⑤؛ ئىبىرغىس كىستە، 4 ـ قورغان؛ ئۇيبات II، 1 ـ قورغان ⑦⓪؛ بايىن داۋانە ئامان ⑦⑦. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى

5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تىپ. ئوق بېشى ئايرىم. تاغلىق ئالتاي ۋە بايىن داۋانە ئامان يادىكارلىقىدىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑦⑧. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە ئايرىم، بوينى ئۇزۇن.

3 ـ تىپ. تومتاقلار. تاغلىق ئالتاي ۋە ئىبىرغىس كىستە قەبرىستانلىقى 4 ـ قورغاندىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑨. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 3 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تۇز، قاناتچىلىرى يانتۇ.

4 ـ تىپ. سىلىق سوزۇنچاق شەكلىدە. ئىبىرغىس كىستە قەبرىستانلىقى 4 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑩. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6.5 س م، كەڭلىكى 4س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 0.5 س م. باشاق ئۇچى يۇمىلاق، ئوق گەۋدىسى يوغان، قۇيرۇقچىلىرى كەڭ ۋە قانائەتچىلىرى يۇمىلاق.

5 ـ تىپ، يايىسمانلار. كۆكەل قەبرىستانلىقى 13 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑪. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى يۇمىلاق، ئوق گەۋدىسى تار، قاناتچىلىرى يانتۇ.

6 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. بايىن داۋانە ئامان يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑫. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 س م، كەڭلىكى 5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق گەۋدىسى يوغان، قاناتچىلىرى يانتۇ.

7 ـ تىپ. ئاراسىمان شەكلىدە. بايىن داۋانە ئامان يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑬. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.5 س م، كەڭلىكى 2س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م.

باشاق ئۇچى ئويمان، ئوق گەۋدىسى كەڭ، قاناتچىلىرى يانتۇ.
7 ـ گۇرۇپپا. ئىككى يانلىق باشاقلار، ئىككى تىپ.
1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭ شەكلىدە. كېرىكچۇ،
6 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑦. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 2س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 6 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق گەۋدىسى كەڭ، قاناتچىلىرى يانتۇ.
2 ـ تىپ. ئوق بېشى ئايرىم. تاغلىق ئالتايدىن تېپىلغان بىر نۇسخا. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م. باشاق ئۇچى تار ۋە ئايرىم، بوينى ئۇزۇن.
8 ـ گۇرۇپپا. سوزۇنچاق رومبا شەكللىك باشاقلار، بىر تىپ. قارا تېنىش (تاغلىق ئالتاي) يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑧. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى تار، قاناتچىلىرى يانتۇ.
سۆڭەك ئوق باشاقلىرى ساپاقسىز ۋە ساپاقلىق دەپ ئىككى تۈركۈمگە ئايرىلىدۇ. ساپاقسىز باشاقلار بىر گۇرۇپپا بولۇپ، تۆت قىرلىق، ئىككى تىپقا ئايرىلىدۇ.
1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇقلار. قۇراي IV قەبرىستانلىقى 2 ـ قورغاندىن (تاغلىق ئالتاي) تېپىلغان بىر نۇسخا ⑥. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4.5 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، باشاق ئۇچى ئوق گەۋدىسى بىلەن قوشۇلۇپ تار بۇلۇڭ شەكلىدە، تۆشۈكى كۆرۈنمەيدۇ.
2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. تاغلىق ئالتايدىن تېپىلغان بىر نۇسخا. ئۇلچەملىرى ئېنىقلانمىدى. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ، تۆشۈكى كۆرۈنمەيدۇ.
ساپاقلىق باشاقلار بىر گۇرۇپپا بولۇپ، ئۇچ قىرلىق، بىر

تىپقا ئايرىلىدۇ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. كۆكەل قەبرىستاندىكى 23 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑦. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

ئوق باشاقلىرى قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرىدىكى سانىمۇ، تۈرىمۇ كۆپ تېپىلمىلار كاتېگورىيىسى بولۇپ تۈرۇقلۇق تېخىچە سىستېمىلاشتۇرۇلمىغان. ب. ئۇۋچىننىكوۋا، س. ژاينىشتېيىن، ل. كىزلاسوۋلارنىڭ ئەسەرلىرىدە قەدىمكى تۈركلەر ئىشلەتكەن ئۇ ياكى بۇ تىپتىكى ئوقلارنىڭ مەۋجۇت بولغان ۋاقتى ھەققىدە ئانچە ـ مۇنچە سۆزلىنىدۇ ⑧. مىنۇسىن ئويمانلىقى ۋە تاغلىق ئالتايدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈرك ئوقلىرىنى بىز سىستېمىلاشتۇرغاندۇق ⑨.

قەدىمكى تۈركلەردە كەڭ تارقالغان ئوق باشاقلىرىنىڭ ئايرىم تىپلىرى (مەسىلەن، تۆمۈر ئۇچ يانلىقلار: غەيرىي سىممېتىرىك رومبا، سوزۇنچاق رومبا شەكلىدىكىلەر، ئىلمەكلىكلەر، ياپىلاق سوزۇلما رومبا ۋە يايىسىمانلار؛ ئۇچ قىرلىق غەيرىي سىممېتىرىك رومبا شەكلىدىكىلەر) ھۇن دەۋرىدىكى يادىكارلىقلاردىن مەلۇم. ھالبۇكى، تۈركلەردە بۇ باشاقلارنىڭ نىسبىتى ۋە ئۆلچەملىرى بىر ئاز ئۆزگەرگەن، شۇنداقلا باشقا تېپىلمىلار ئىچىدىكى نىسبىتىمۇ ئۆزگەرگەن.

ئەينى دەۋردە تۆمۈر ئۇچ يانلىق باشاقلار كەڭ تارقالغان ۋە مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن. ئۇلار قەدىمكى تۈرك ئوق باشاقلىرى جۇغلانمىسىدىكى 220 نۇسخا ئىچىدە 180 (81%) نى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى يېرىمىدىن كۆپرەكى (117 نۇسخا، 26%) ئاساسلىق ئىككى تىپقا مەنسۇپ: ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇقلار ۋە ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇقلار. غەيرىي سىممېتىرىك رومبا، سوزۇنچاق رومبا، ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكىللىك باشاقلارمۇ خېلى كۆپ (59 نۇسخا، 26%). باشقا تىپلار ئايرىم

تېپىلمىلاردىن ئىبارەت (1 — 5 نۇسخا) ، ياپىلاق غەيرىي سىمىمېترىك رومبا شەكىلدىكىلىرى سەل كۆپرەك (10 نۇسخا) .

شۇنداق قىلىپ، قەدىمكى تۇركلەردە ئۇچ يانلىق ئوق باشاقلىرىنىڭ ھەر قايسى تىپلىرى كەڭ تارقالغان، دېيىشكە بولىدۇ. بۇنداق ئوقلار يېنىك قوراللانغان دۇشمەننى ئېتىشقا مۆلچەرلەنگەن. مۇشۇ خىلدىكى نىشانلارغا ئېتىش ئۈچۈن ئۈچ يانلىق باشاقلارمۇ ئىشلىتىلگەن، ئېھتىمال بۇلار ئىزدىنىش تىپلىرى: ئىلمەكلىكلەر، يايىسمانلار، تومتاقلار، سىلىق ئۇزۇنچاقلار، ئوق بېشى ئايرىم ئىلمەكلىكلەر بولسا كېرەك. ۋاقىتتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئىككى يانلىق، تۆت يانلىق ۋە يايىلاق باشاقلارمۇ ئىشلىتىلىدىغان بولغان. توسۇقنى بۇزۇش ئۈچۈن ئۈچ قىرلىق - ئۈچ يانلىق، ئۈچ قىرلىق، تۆت قىرلىق ۋە يۇمىلاق باشاقلار ئىشلىتىلگەن. توسۇقنى يارغۇچى ئوقلارنىڭ شەكىللىرى خېلى كۆپ بولسىمۇ، سانى كۆپ ئەمەس. بۇ خىل ئوقلار جەمئىي 21 نۇسخا بولۇپ، 10% گە يەتمەيدۇ. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، تۇركىلەرنىڭ ھەربىي كۈچى يۇكسەلگەن زامانلاردا توسۇقنى يارغۇچى ئوقلارغا بولغان ئېھتىياج ئانچە گەۋدىلىك بولمىغان، چۈنكى ئۇلارنىڭ كۆچمەنلەر دۇنياسىدىكى ئاساسلىق دۇشمەنلىرىنىڭ ساۋۇت كىيىدىغان ئاتلىق ئەسكەرلىرى يوق ئىدى.

بىرىنچى قاغانلىق ۋاقىتىغا توغرا كېلىدىغان 6 — 7 ئەسىرلەر يادىكارلىقلىرى يېتەرلىك دەرىجىدە تەكشۈرۈلمىگەنلىكى ئۈچۈن شۇ دەۋرنىڭ ئوق تۇرلىرى ھازىرغىچە ئانچە كۆپ تونۇشتۇرۇلمىدى. بۇلاردىن ھازىرچە مەلۇم بولغانلىرى مۇنۇلار: ئۈچ يانلىق غەيرىي سىممېترىك رومبا، سوزۇنچاق رومبا، ئۇزۇنچاق ئۈچ بۇلۇڭلۇق، ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇق، ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇق، ئوق بېشى ئايرىم ئىلمەكلىكلەر. شۇ دەۋردە توسۇقنى يارغۇچى ئوقلار، جۇملىدىن ئۈچ قىرلىق غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكىلدىكى ئوقلارنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكى ئېھ-

تىمالغا يېقىن.

7 — 8 ـ ئەسىرلەردە، يەنى ئىككىنچى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى دەۋرىدە ئىلگىرىكى باشاق تىپلىرىدىن باشقا يەنە ئۇچ يانلىق يايىسمانلار، تۆت قىرلىق ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭلۇقلار ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. ئەمەلىي ئىشلىتىلىدىغان شەكىللەرنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى كېڭەيدى: بۇ دەۋرگە كەلگەندە ساۋۇت كىيمىگەن دۇشمەننى ئېتىشقا ۋە توسۇقنى يېرىشقا لايىقلاشتۇرۇلغان باشاقلار بارلىققا كەلدى.

8 — 10 ـ ئەسىرلەردە، گەرچە دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىقى يوقالغان بولسىمۇ، تۈركلەرنىڭ يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرى تېخىمۇ كۆپ خىللاشتى. مەركىزىي ئاسىيادىكى ھەربىي ئىشلار تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي يۈزلىنىشى بىلەن ھەم شۇنداقلا توسۇقلۇق دۇشمەننى ئېتىشقا مۇۋاپىقلىشىش تەلىپى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. دۇشمەن تەرەپتە قوغدىنىش ۋاستىلىرىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، تۈركلەردىمۇ توسۇقنى يارغۇچى ئوقلارنىڭ سانى ۋە تۈرى كۆپىيىپ بارغان. ئۇچ قىرلىق ئۇچ يانلىق ۋە يۇمىلاق باشاقلارمۇ ئىشلىتىلىدىغان بولغان. ساۋۇت كىيمىگەن دۇشمەننى ئېتىش ئۈچۈن ئۇچ يانلىق ئوق باشاقلىرىدىن تاشقىرى يەنە ئىككى يانلىق، تۆت يانلىق ۋە يايلاق باشاقلارمۇ ئىشلىتىلىدىغان بولغان. تۈركلەر ئۇيغۇر قوشۇنلىرىدىن، كېيىنچە يەنە قىرغىز قوشۇنلىرىدىن ئۆزلىرىنىڭ ئەسكىرىي قىسىملىرىنى تەشكىل قىلغان بولغاچقا، تۈرك چەۋەندازلىرىنىڭ ئوقيا ئېتىشتىكى رولى ئۆسكەن، چۈنكى يارەمچى قىسىملار ئادەتتە يېنىك قوراللانغان ئوقياچىلاردىن تەركىب تاپاتتى.

تۈركلەر سۆڭەك ئوق باشاقلىرىنى ناھايىتى ئاز ئىشلەتكەن. سۆڭەك باشاق نۇسخىلىرى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى تاغلىق ئالتاي ۋە تۇۋا يادىكارلىقلىرىدىن تېپىلغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا، تۈركلەرنىڭ يارەمچى ئاتلىق قىسىملارنى تەشكىل

قىلغان يېنىك ئاتلىق ئوقياچىلىرى تۆمۈر باشاقلار يېتىشمەي قالغاندا سۆڭەك ئوقلارنى ئىشلەتكەن بولسا كېرەك.

تۆمۈر ئوق باشاقلىرى بىلەن بىللە كۆپ ھاللاردا يەنە ئىسقىرتقۇچلار، يەنى تۆشۈكچىلىرى بار كاۋاك سۆڭەك شارچىلارمۇ ئۇچرايدۇ. سالناملەردە يېزىلىشچە، ئىسقىرتقۇچنى ھۇنلارنىڭ باتۇر تەڭرىقۇتى ئىجاد قىلغانمىش ⑩. مەنبەلەردىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، سۆڭەك شارچە ئۇچ يانلىق ئوق ئۇچقاندا، دۇشمەننى ۋەھىمىگە سېلىپ ئاتلىرىنى ئۇركىتىدىغان چىرقىراق ئاۋاز چىقىراتتىكەن ⑪. بۇنداق شارچە، ئېھتىمال ئوق دەستىسىنىڭ ئۇچى بىلەن باشاقنىڭ ساپىقىنى تۇتاشتۇرىدىغان ھالقا سۈپىتىدە قوللىنىلغان بولسا كېرەك. بۇنى شۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، تېپىلمىلار ئىچىدە تۆشۈكسىز شارچىلارمۇ بولۇپ، ئۇلار ئۇچقاندا ئەلۋەتتە ئاۋاز چىقىرالمايتتى.

بەزى قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرىدا ئوقلارنىڭ ياغاچ دەستىلىرى ئۇچرايدۇ. ئۇلارنىڭ تولىسى سۈنۈق. دەستىلەرنىڭ كېسىلىشى سىلىندىر شەكلىدە بولۇپ، بەزىلىرىنىڭ باش قىسمى نېپىز قېيىن پوستى بىلەن ئورالغان، قۇيرۇق قىسمى كىرىچنى تارتىش ئۈچۈن ئېرىقچە شەكلىدە كېسىپ قويۇلغان. بەزى دەستىلەرنىڭ قۇيرۇقىدىكى كېسىككە يېقىن يېرى قىزىل ۋە قارا بوياق بىلەن بالداقچە شەكلىدە بوياپ قويۇلغان. جەڭچى دەستىنىڭ بويالغان رەڭگىگە قاراپ، كېرەكلىك باشاقنى دەرھال تاللاپ ئالالىغان ⑫. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئوقلار ئۇستى يېپىلىدىغان ساداقلارغا باشاقلىرى تۆۋەن قىلىپ سېلىنغاندا ئەنە شۇنداق بوياق بىلەن بەلگە قويۇش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ. پۇتۇن ساقلىنىپ قالغان ئاز ساندىكى نۇسخىلاردىن قارىغاندا، ئوق دەستىلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 60 ـ 74 سانتىمېتىر بولۇپ، باشاقنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى قوشقاندىكى ئوق دەستىسىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقىنىڭ 90% تىن ئارتۇقراقىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ساداقلار

قەدىمكى تۈرك ئوقياچىلىرى ئوقلىرىنى قېيىن پوستىدىن ياسالغان ساداقلارغا سېلىپ ساقلايتتى. ساداقلارنىڭ ھەممىسى بىر گۈرۈپپىغا تەئەللۇق بولۇپ، گەۋدىسى سىلىندىر شەكلىدە، باش قىسمىنىڭ شەكلى بويىچە ئىككى تىپقا ئايرىلىدۇ.

1 ـ تىپ. ئۈستى ئېتىك. جەمئىي 17 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كۈدىرگە، 5ـ، 9ـ، 12ـ، 22ـ گۆرلەر: قۇراي Ⅳ، 3 ـ قورغان؛ تالدۇرا Ⅰ، 2 ـ قورغان؛ يۈستىد Ⅹ، 28ـقورغان؛ ئۈزۈنتال Ⅰ، 2ـ قورغان؛ ئۈزۈنتال Ⅴ، 2 ـ قورغان (تاغلىق ئالتاي) ⑨⑥؛ كۆكەل، 13ـقورغان؛ موڭغۇل ئورمانلىقى 4ـ، 10ـ قورغانلار ⑨①؛ ئىبىرغىس كىستە، 3 ـ قورغان ⑨⑤. گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 70 س م، باش قىسمىنىڭ كەڭلىكى 15 س م، تۈۋىنىڭ كەڭلىكى 18 س م. بۇ تىپتىكى ساداقلار ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ: بىرىنچىسى، تۈۋى كېڭەيتىلگەنلەر، بۇنداق ساداقلارغا ئوق باشاقلىرى يۇقىرىغا قارىتىپ سېلىناتتى؛ ئىككىنچىسى، تۈۋى تارايغانلار، بۇنداق ساداقلارغا ئوقلارنىڭ باشاقلىرى تۆۋەنگە قارىتىپ سېلىناتتى. بەزى ساداقلارنىڭ باش قىسمىغا ۋە سىرتقى يۈزىگە نەقىشلىق سۆڭەك قاداقلار ئورنىتىلغان. گۆرلەردە تېپىلغان ئۈستى يېپىق ساداقلارنىڭ بەزىلىرىگە 4 — 6 ئوق سېلىنغان، بەزىلىرى قۇرۇق.

2 ـ تىپ. يانچۇقلۇق (ئوچۇق). جەمئىي 22 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: قۇراي Ⅲ، 1 ـ قورغان؛ قۇراي Ⅳ، 1 ـ قورغان؛ ياكونۇر، 5 ـ گۆر (تاغلىق ئالتاي) ⑨⑥؛ ئارغالىقتى Ⅰ، 1ـقورغان، 1ـگۆر ۋە 2ـ، 5 ـ قورغان؛ ئارغالىقتى Ⅸ، 1 ـ قورغان؛ ئايمىرلىغ Ⅰ، 2 — 5 ـ قورغان؛ ئايمىرلىغ Ⅲ، 1 ـ 2 ـ قورغان؛ چاسكال Ⅱ

، 4 ـ قورغان؛ قارا چوغا، 4 ـ قورغان (تۇۋا) ﴿97﴾؛ ئۇيبات II ، 1 ـ قورغان؛ تاشتىق، 10 ـ گۆر؛ تېپسېي III ، 67 ـ گۆر؛ گېئورگېي تېغى III ، 1 ـ قورغان؛ قاپچالى II ، 2 ـ ، 3 ـ ، 8 ـ ، 13 ـ قورغانلار؛ ئىبىرغىس كىستە، 4 ـ قورغان (مىنۇسا) ﴿98﴾. بۇ ساداقلارنىڭ گەۋدە ئۇزۇنلۇقى 15 س م، باش تەرەپ كەڭلىكى 13 س م، تۈۋىنىڭ كەڭلىكى 19 س م، يانچۇقـ نىڭ ئېگىزلىكى 17 س م. گەۋدىسىنىڭ شەكلى نىسبەتەن ئۆلـ چەملىك. گەۋدىسى تۈۋىگە بارغانسېرى كېڭىيىدۇ، باش قىسمى ۋە تۈۋىگە يېقىن جايلىرىغا قوشۇمچە قىيىن پوستى تالالىرى بېكىتىلگەن. نۇسخىلارنىڭ تولىسىنىڭ باش قىسمى ۋە گەۋدىسى نەقىشلىق سۆڭەك قاداقلار بىلەن بېزەلگەن. بەزى نۇسخىلارنىڭ باش قىسمىنىڭ يان تەرىپىگە ۋە گەۋدىسىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمىغا ياغاچ تاختايچە بېكىتىلگەن. ئوق باشاقلىرى ساداقلارغا يۇقىرىغا قارىتىپ سېلىناتتى. گۆرلۈكلەردە تېپىلغان ساداقلاردا 5 — 10 ئوق ساقلانغان.

ساداقلار بەلباغقا ياكى يەلكىگە تاسما بىلەن بېكىتىلەتتى. تاسمىلارنىڭ ئىچىدىكى نىسبەتەن قىسقىراق بولغان بىرى ساداق بېشىغا سۆڭەك ياكى تۆمۈر توقا بىلەن، يەنە بىرى — ساداق گەۋدىسىنىڭ تۆۋەنكى قىسمىغا ياكى تۈۋىگە توقا ئىچىدىكى ئىلـ مەك بىلەن بېكىتىلگەن. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، بەزى ساداقلار بەلباغقا تۆمۈر چاتقۇچلىرى ۋە ھالقىلىرى بولغان ئۈچ تاسما بىلەن بېكىتىلگەن. بەزىلىرىدە توقىنىڭ ئورنىغا ساۋۇتلار- نىڭ تۆمۈر قاداقلىرى ئىشلىتىلگەن. شۇ قاداقلارغا ئاسقۇچى تاسمىلار بېكىتىلگەن بولسا كېرەك. يېپىق ساداقلارنىڭ ياپقۇچىـ غا ھالقا بېكىتىلگەن. بۇ ھالقىنى تارتىپ ساداق بېشىدىن ياپقۇچـ نى چىقارغىلى بولاتتى. ئاسما تاسمىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ساداقـ لار بەلباغنىڭ ئوڭ تەرىپىگە يانتۇ قىلىپ ئېسىلاتتى. مۇشۇنداق ئېسىلغاندا ئوقنى چىقىرىپ ئېلىش ئاسان بولاتتى ۋە ماڭغاندا

پۇتقا تاقاشمايتتى. بەزى ساداقلار يەلكە تاسمىلار بىلەن دۇمبىگە ئېسىلغان. ساداقلارنىڭ سىغمچانلىقى ھەر خىل بولۇپ، يانچۇق-لۇق ساداقلارنىڭ سىغمچانلىقى بىر قەدەر چوڭراق بولغان.

قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرىدىكى يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قورال - جابدۇقلىرى ئاتقۇچى قوراللارغا نىسبەتەن خېلى ئاز. ئېھتىمال، بۇنداق قوراللار قىممەت باھالىق بولغاچقا ئاز بولسا كېرەك.

قوش بىسلىق قىلىچلار

قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرىدىن تېپىلغان قوش بىسلىق قىلىچلار بىر گۈرۈپپا بولۇپ، رومبا شەكلىلىك، بىر تېپقا ئايرىلىدۇ. دەستىسى بېزەكلىك. كۈدىرگە، 9 - گۈردىن تېپىل-غان بىر نۇسخا (99). تىغنىڭ ئۇزۇنلۇقى 64 س م، كەڭلىكى 2.4 س م، دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 15 س م. سۇنۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان. تىغى قوش بىسلىق، بالدىقى تۈز. بالداقنىڭ ئىككى ئۈچى ئەسلىدە شار شەكلىدە بولغان. دەستىنىڭ تۈتقۇچىدا بولتىسى بار. تىغ يۈزىدە غىلاپتىن قالغان تۆت ھالقىسى بار.

تۈز قىلىچلار

قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرىدىكى تۈز قىلىچلار بىر گۈ-رۈپپا بولۇپ، بىر تېپقا ئايرىلىدۇ. كرىست نۇسخىلىق بالدىقى بار. ئۈچ نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئايمىرلىغ Ⅲ، 1 — 5 - قورغان (100).؛ شىستاكوۋو، 3 - قورغان، 6 - گۈرلۈك؛ ئىبىرغىس كىستە، 4 - قورغان (مىنۇسا) (101). تىغ ئۇزۇنلۇقى ئادەتتە 80 س م، كەڭلىكى 3 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 15 س م. تىغى يەككە بىسلىق،

تۇز، بىرىنىڭ ئۇچى ئىككى بىسلىق قىلىپ سوقۇلغان. بالدىقى تۇز، كرىپىت شەكىللىك، ئىككى چېتى سەل كەڭرەك. دەستە بېشى بىس تەرەپكە سەل ئېگىلگەن. تىغ يۇزىدە غىلاپنىڭ قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان، تىغلاردىن بىرىنىڭ غىلىپى قېيىن پوستى بىلەن يۆگىمەچ شەكلىدە ئورالغان ۋە دىسكا سىياقىدىكى ئىككى هالقا بىلەن چېگىتىلغان. بۇ هالقىلارغا يەنە يەلكە تاسمىلىرى ئۆتكۈزۈلىدىغان هالقىلار بېكىتىلەتتى.

تېپىلمىلار ئىچىدە چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللار نىسبەتەن ئاز بولۇشىغا قارىماي، تۇرك جەڭچىلىرىنىڭ ئارىسىدا خېلى كەڭ تارقالغان. بۇنى يازما ۋە تەسۋىرىي مەنبەلەردىن كۆرگىلى بولىدۇ (102). ئالايلۇق، تاڭ تارىخنامىلىرىدە يېزىلىشىچە، تۇركلەر «يېنىك ۋە تۇز قىلىچلار» بىلەن قوراللانغان (103). ئىككى بىسلىق، تۇز ۋە ئەگرى قىلىچلار قەدىمكى تۇرك تاش سۈرەتلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ.

تۇز تىغلار ئالتاي سۈرەتلىرىدىن بەشىدە، تۆۋا سۈرەتلىرىدىن ئون ئالتىسىدە، مىنۇسىن سۈرەتلىرىدىن بىرىدە، موڭغۇلىيە سۈرەتلىرىدىن توققۇزىدا ئىپادىلەنگەن (104). ئادەتتە تىغنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى، بالدىقى ۋە دەستىسى تەسۋىرلەنگەن. تىغ سېلىنغان غىلاپلارنىڭ بەلباغقا ئېسىش ئۈچۈن كېرەك بولىدىغان ئىككى هالقىسى ۋە تاسمىلىرى بار، ئىلمەكلىرىنىڭ تولىسى قاداقسىمان. بەزى سۈرەتلەردە يالغۇز ئىلمەك ياكى ئىلمىكى يوق تىغلار ئىپادىلەنگەن. بالداقلارنىڭ تولىسى تۇز بولۇپ، قاداققا ئوخشاپ كېتىدۇ. بەزى بالداقلارنىڭ ئاستىنقى ئۇچى تۇتقۇچ تەرەپكە ئېگىلگەن. بىر سۈرەتتىكى بالداق تىغقا ۋە تۇتقۇچقا بۇلۇڭ هاسىل قىلغان. بالداقسىز تىغلارمۇ ئاز ئەمەس.

سۈرەتلەردىن قارىغاندا، قوش بىسلىق ۋە تۇز قىلىچلارنىڭ دەستە باشلىرى هەر خىل بولغان يۇمىلاق كەلگەنلىرى كۆپرەك، هالقىسىمانلىرى ئازراق. بىر نۇسخىدا دەستە بېشى يېرىم يۇمىلاق

(موگۈسمان)، يەنە بىرىدە دەستە بېشى يۈملاق بولۇپ، چوق-
قىسىدا مونىكى بار، قاداقسمان دەستە بېشىمۇ ئۇچرايدۇ. يۈمە-
لاق ياكى ھالقا شەكلىدىكى دەستە بېشى تۈتقۇچ ئوقىدىن بىر
تەرەپكە قىيسايغان بولسا، بۇ تۈز قىلىچ دەپ ئىشەنچلىك ئېيتىشقا
بولىدۇ. بىر قاتار سۈرەتلەردە گەرچە باشقا قىسىملىرى خېلى
ئېنىق سىزىلغان بولسىمۇ دەستە بېشى زادى چىقىرىلمىغان.
بۇنداق قورالنىڭ تۈتقۇچىنىڭ تۈز ياكى يۈملاقلاشتۇرۇلغان ئۇ-
چى دەستە بېشى ھېسابلانغان بولسا كېرەك. ئايرىم كۆرسىتىلگەن
تۈتقۇچلار ئاز. دەستە ئالىقان بىلەن توسالمىغان سۈرەتلەردە
سىلىق ياكى بارماقلارغا لايىقلاشتۇرۇلغان قوۋۇرغىسىمان تۈت-
قۇچنى كۆرگىلى بولىدۇ. مۇشۇنداق بولغاندا تۈتقۇچنى ئالىقان
بىلەن چىڭ تۈتقىلى بولىدۇ.

تىغى تۈز ۋە ئەگرى بولغان يېنىك قىلىچلار ئالتايدىكى تۆت
سۈرەتتە، تۇۋادىكى تۆت سۈرەتتە ۋە موڭغۇلىيىدىكى ئىككى سۈ-
رەتتە كۆرۈلىدۇ (109). بىر سۈرەتتە بۇنداق قىلىچنىڭ تىغى تۈز
بولۇپ، دەستىسى بىر تەرەپكە ئېگىلگەن. باشقا تىغلار ئازراق
ياكى خېلى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئەگرى. يېنىك قىلىچلار غە-
لاپقا سېلىنغان ھالەتتە تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، ئىككى تاسما ۋە
يېرىم يۈملاق ياكى تىك بۇلۇڭلۇق قاداقسمان ئىلمەكلەر بىلەن
بەلباغقا ئېسىلغان. بىر سۈرەتتە غىلاپ ئىككى زەنجىر بىلەن
ئېسىلغان. كۆپ ھاللاردا قىلىچلارنىڭ ئەگمىسى تۆۋەنگە قارىتىپ
ئېسىلغان، لېكىن بىر سۈرەتتە خۇددى كازاكلارنىڭ قىلىچلىرى-
دەك ئەگمىسى يۇقىرىغا قارىتىپ ئېسىلغان. قىلىچلارنىڭ بالداق-
لىرى تۈز، ئېھتىمال قاداقسمان بولسا كېرەك. بەزى قىلىچلار-
نىڭ بالداقلىرى تۈۋىدىن سەل ئېگىلگەن بولۇپ، ئۇچلىرى چەتكە
قايرىلىپ تۇرىدۇ. بىر سۈرەتتە بالداقنىڭ ئىككى بېشىنىڭ
چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاشمايدۇ. بۇ نۇسخىنىڭ دەستىسى بەك
ئۇزۇن سىزىلغان بولۇپ، تومتاق بېشى يوق، شەرقىي ئاسىيادە-

كى ئەگرى قىلىچلارغا ئوخشايدۇ. بالدىقى يوق قىلىچلارمۇ كۆپ. قىلىچلارنىڭ دەستە باشلىرى يۇمىلاق ياكى يېرىم يۇمىلاق بولۇپ، بىس تەرەپكە ئېگىلگەن. كۆپ ھاللاردا دەستە بېشى يوق بولۇپ، تۇتقۇچنىڭ تۈز ياكى يۇمىلاقلاشتۇرۇلغان ئۇچى باش ھېسابلانغان. قىلىچلارنىڭ تولىسىنىڭ تۇتقۇچى سىلىق. پەقەت بىر نۇسخىدىلا چىڭ تۇتۇش ئۈچۈن تۇتقۇچنىڭ ئاستى قوۋۇرغىسىمان قىلىپ ئىشلەنگەن.

گەرچە تېپىلمىلار ئىچىدە چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللارغا ئىگە جەڭچىلەرنىڭ سۈرەتلىرى ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، بۇ خىل قوراللار قەدىمكى تۈرك جەڭچىلىرىنىڭ قوراللىرىنىڭ زۆرۈر تەركىبىي قىسمى بولغان. بۇنداق قوراللار قەدىمكى تۈركلەر ياشىغان ھەممە جايلاردىكى رەسىملەردە ئېپادىلەنگەن ھەمدە 6 — 8 ـ ئەسىرلەر، شۇنداقلا 9 — 10 ـ ئەسىرلەرگە ياتىدىغان ئوبيېكتلاردىمۇ بار. دېمەك، تۈركلەر دۆلەت مۇستەقىللىقىدىن ئايرىلغاندىن كېيىنمۇ بۇ خىل قوراللار داۋاملىق مۇھىم رول ئوينىغان. گۆرلۈكلەردىن يەنە ئاز ساندىكى مۇنداق تېپىلمىلارمۇ چىققان: 6 — 7 ـ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ قوش بىسلىق قىلىچلار، 8 — 9 ـ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ تۈز قىلىچلار. ئېھتىمالغا يېقىن بولغىنى شۇكى، قوش بىسلىق قىلىچلار تۈركلەردە بىرىنچى قاغان دەۋرىدە تارقالغان، تۈز قىلىچلار مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، يېنىك قىلىچلار 7 — 10 ـ ئەسىرلەردە تارقالغان. بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار يېنىك قىلىچنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ئۇزەڭگىلىك قاتتىق ئىگەرنىڭ تارقىلىشى بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ. تۈركلەر بۇنداق ئىگەرلەرنى تەخمىنەن مىلادىيە 6 ـ ئەسىردە ئۆزلەشتۈرگەن.

قىيا تاش رەسىملىرىدىكى خەنجەرلەر ئالتايدا ئىككى يەردە، تۇۋادا توققۇز يەردە، موڭغۇلىيىدە ئۈچ يەردە خاتىرە

لەنگەن (10). رەسىملەرنىڭ تولىسىدا خەنجەرلەر بەلباغنىڭ ئالدى تەرىپىگە ئېسىلغان قىلىپ سىزىلغان، بەزى رەسىملەردە ئىككى ھالقىلىق غىلاپقا سېلىنىپ، يېنىك ياكى تۇز قىلىچنىڭ ئۈستىگە ئېسىلغان. غىلاپلار ئىككى تاسمىلىق بولۇپ، بەلباغقا پاراللېل ياكى سەل قىيپاش ھالەتتە جايلاشقان. ئالتاي سۈرەتلىرىدىكى خەنجەرلەر تۇز، بالدىقى يوق. تۇۋا سۈرەتلىرىدىكى ئەگرى خەنجەرلەرنىڭ، دەستىسى بىس تەرەپكە سەل ئېگىلگەن، بالدىقى يوق، بەزىلىرىنىڭ بالداقلىرى تۇز ياكى ئوخشاشمىغان تەرەپلەرگە ئېگىلگەن. بىر خەنجەرنىڭ دەستە بېشى يۇمىلاق بولۇپ، بىس تەرەپكە بۇرتۇپ چىققان، دەستىنىڭ بالداقنىڭ كەينىدىكى يېرىدە ھالقىسى بار، يەنە بىر خەنجەرنىڭ دەستە بېشىدا تۆشۈكى بار. بۇنداق تۆشۈكلەر تاسما ھالقىسىنى، پۆپۈكلەرنى، تۇمارنى ۋە شۇنداق نەرسىلەرنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن بولسا كېرەك. تۇۋا سۈرەتلىرىدىكى بىر خەنجەر تۇز.

تۇۋادىكى رەسىملەردىن بىرىدە ئالاھىدە بىر خەنجەر سىزىلغان بولۇپ، ئىككى ھالقىلىق قىسقا غىلاپقا سېلىنغان، بالدىقى نەقىشلىق، تۇتقۇچى يوغان قوۋۇرغىسىمان، دەستە بېشى سوزۇلما يېرىم يۇمىلاق. شۇبھىسىزكى، بۇ خەنجەر ئالاھىدە بىر تىپقا مەنسۇپ بولۇپ، گۆرلۈكلەردە ئۇنىڭ رېئال ئەۋرىشكىسى تېپىلمىغان. بۇ خەنجەرنىڭ تۇتقۇچى تىغنىڭ دۇمبە تەرىپىگە ئېگىلگەن، تۇتقۇچىنىڭ قوۋۇرغىسىمان تەرىپى بىس تەرەپكە قارىتىلغان. بۇ خىل خەنجەرلەرنى تەتۇر ئەگرى خەنجەر دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

شۇنىڭغا دىققەت قىلىش لازىمكى، ئەگرى خەنجەرلەر غىلاپقا سېلىنىپ، بىسى يۇقىرىغا قارىتىلغان ھالەتتە ئېسىلاتتى، لېكىن تەتۇر ئەگرى خەنجەرلەرنىڭ بىسى تۆۋەنگە قارىتىلاتتى. بۇ ھال خەنجەرنى قولدا تۇتۇش ئۇسۇلىنى ئېنىقلاشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

موڭغۇلىيە رەسىملىرىدىكى خەنجەرلەر تۈز، ئەگرى ۋە تەتۇر ئەگرى. ئۇلاردىن بىرىنىڭ غىلىپىدا ئىككى ھالقىسى بار، بالدۇقىنىڭ ئىلمىكى بىرلا بولۇپ، ئۈستۈنكى تەرىپىدە. باشقىلىرىنىڭ بالداقلىرى ئادەتتىكىدەك بولۇپ، ئىككى تەرەپتە ئىلمىكى بار.

نەيزىلەر

قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرىدا نەيزە باشاقلىرىنىڭ تېپىلىشىلىرى كۆپ ئەمەس. ئۇلار باشاق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. رومبا شەكللىكلەر، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. كاتاندا I ، 6 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا (10). گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 س م، كەڭلىكى 2 س م، تۆشۈكى 11س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، گەۋدىسى تار، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. تاغلىق ئالتايدىن تېپىلغان بىر نۇسخا. گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 10 س م، كەڭلىكى 2 س م، تۆشۈكى 9 س م. ئۇچى سۈنۈپ كەتكەن. باشاق گەۋدىسى تار، قاناتچىلىرى تۈز.

2 ـ گۇرۇپپا. لىنزا شەكللىكلەر، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. ئارغان غولدىن تېپىلغان بىر نۇسخا (10). گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 2 س م، تۆشۈكى 11 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، گەۋدىسى تار، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭ شەكلىدە. ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كاتاندا I ، 1 ـ قورغان؛ ياكونۇر، 5 ـ گۇر (10). گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى

5 . 6س‌م، كەڭلىكى 2 س م، توشۇكى 12 س‌م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، گەۋدىسى تار، قاناتچىلىرى يانتۇ.

موڭغۇلىيىدىكى نايما تولغوي ۋە بايىن داۋانە ئامان قەدىمكى تۇرك يادىكارلىقلىرىدا نەيزىلەرنىڭ سۇنۇپ كەتكەن توشۇك قىسمى تېپىلغان. ئۇلارنىڭ قايسى تىپقا ياتىدىغانلىقىنى ئېنىقلاش تەس. قەدىمكى تۇرك قوراللىرى ئىچىدە نەيزىلەرنىڭ بولغانلىقىنى يازما ۋە تەسۋىرىي مەنبەلەردىن كۆرگىلى بولىدۇ. خار خاد سۇرەتلىرىدە ئېغىر قوراللانغان چەۋەندازلار قوللىرىدا نەيزە تۇتقان ھالەتتە تەسۋىرلەنگەن. ئېھتىمال، نەيزە بىلەن قوراللانغانلار «بۆرى» دەپ ئاتالغان ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار قوشۇنى، يەنى قاغاننىڭ نۆكەرلىرى بولسا كېرەك. نەيزە دەستىلىرىگە قاغانلارنىڭ «بۆرە بېشى شەكلىدىكى ئالتۇن تۇغى» بېكىتىلەتتى. تاغلىق ئالتايدىكى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىغا توغرا كېلىدىغان قەدىمكى تۇرك گۆرلۇكلىرىدە نەيزىلەر يېنىك قوراللانغان چەۋەندازنىڭ قوراللىرى ئىچىدە بايقالغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا، دۆلەت مۇستەقىللىقى يوقىلىپ، ساۋۇت كىيگەن زور ئاتلىق قوشۇنلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن تۇركلەرنىڭ يېنىك قوراللانغان چەۋەندازلىرىمۇ يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭلەردە نەيزە ئىشلىتىدىغان بولغان.

ھازىرچە قەدىمكى تۇرك ئوقيالىرىنى خرونولوگىيىلىك تەرتىپ بويىچە ئايرىپ چىقىش تەس. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدىكى نەيزىلەر مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا مەۋجۇت بولغان. ھالبۇكى، بىرىنچى قاغانلىق يادىكارلىقلىرىدا بۇنداق نەيزىلەر بايقالمىدى. كاتاندى نەيزە نۇسخىلىرىنىڭ ۋاقتى مىلادىيە 7 ـ ئەسىردىن بۇرۇن ئەمەس. مۇشۇ خىلدىكى نەيزە شەكللىرى 9 — 10 ـ ئەسىرلەردىمۇ داۋاملىق ئىشلىتىلگەن. مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرقى چارىكىدە قوغدىنىش كىيىملىرىنىڭ ئېغىرلىشىشىغا ئەگىشىپ، تار ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇق

ۋە ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭلۇق نەيزە باشاقلىرى ئىشلىتىلىشكە باشلىغان.

پالتىلار

قەدىمكى تۈرك قورال تۈرلىرىدە جەڭ پالتىلىرى نىسبەتەن كەم كۆرۈلىدۇ. ئۇلار تۆشۈكى ۋە تىغىنىڭ كېسىلىشى بويىچە بىر گۈرۈپپا بولۇپ، تۆشۈكى ئۇچ قىرلىق. پاينەك ۋە تىغىنىڭ شەكلى بويىچە بىر تىپ بولۇپ، تىغى تار، پاينىكى ئۇزۇن. ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى قەبرىستانلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كاتاندا I ، 2 ـ قورغان ۋە ئۇزۇنتال V ، 2 ـ قورغان (110). تىغ ۋە تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 8 س م، تىغىنىڭ كەڭلىكى 5.4س‌م، پاينەك ئۇزۇنلۇقى 3.5 س م. بۇ پالتىلارنىڭ تىغى تار، تۆشۈكى يۇمىلاق، پاينىكى ئۇزۇن. بۇنداق شەكىل يېنىك قوراللانغان ئاتلىق ئەسكەرلەر قوراللىرىغا خاس قاغانلىقلار دەۋرىدىكى قەدىمكى تۈرك قوراللىرى ئىچىدە جەڭ پالتىلىرى مەۋجۇت بولمىغان. بۇنداق پالتىلار تاغلىق ئالتايدا مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدا پەيدا بولغان. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، بۇ پالتىلار يېنىك قوراللانغان ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىش زۆرۈرىيىتى بىلەن ئىشلىتىلگەن.

قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرىدا قوغدىنىش قوراللىرىنىڭ پارچىلىرىمۇ نىسبەتەن ئاز. بۇلارنىڭ تولىسى ساۋۇتلارنىڭ تۆمۈر قاداقلىرىدىن ئىبارەت.

ساۋۇتلار

قەدىمكى تۈرك ساۋۇتلىرى قاداقلارنىڭ شەكلى ۋە بېكىتىش

لىش ئۇسۇلى بويىچە بىر تىپقا ئايرىلىدۇ. قاسراقسمان. بەش نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كۈدىرگە، 10 ـ قورغان؛ ئۇزۇنتال I ، 2 ـ قورغان (II). باي ئورمانلىقى، 5 ـ قورغان؛ موڭغۇل ئورمانلىقى، 4 ـ قورغان؛ ئايمىرلىغ III ، 2 ـ 6 ـ قورغان (II). ئۇلاردىكى قاداقلارنىڭ شەكلى ۋە ئۆلچەملىرى، تۆشۈكچىلىرىنىڭ سانى ۋە ئورۇنلىرى تامامەن ئوخشاشمايدۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى قىسقا، تۆت بۇلۇڭى يۇمىلاقلىنىپ قىيىلغان، گىرۋەكلىرى توغرا سىزىق بويىچە كېسىلگەن، چۆرىسىدە ئۇچ جۈپ ۋە ئوتتۇرىدا بىر تۆشۈكچىسى بار، ئۆلچىمى 6×4 س م؛ بەزىلىرى ئۇزۇن تار تىك تۆت بۇلۇڭ شەكلىدىكى قاداقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، تۆۋەندىكى گىرۋىكى يۇمىلاق، چۆرىسىدە ئالتە جۈپ تۆشۈكچىسى ۋە مەركىزىي ئوقىدا ئۈچ تۆشۈكچىسى بار، ئۆلچىمى 3 ـ 5 . 2×10—8 س م يەنە بەزىلىرى تىك تۆت بۇلۇڭلۇق قاداقلار بولۇپ، بۇلۇڭلىرى يۇمىلاقلاشقان، چۆرىلىرىدە ئالتە جۈپ تۆشۈكچىسى ۋە مەركىزىدە بىر تۆشۈكچىسى بار، ئۆلچىمى 4×5 . 8 س م؛ تىك تۆت بۇلۇڭلۇق قاداقلارنىڭ ئۆلچىمى 3×6 س م. تۆشۈكچىلەرنىڭ سانى ۋە ئورۇنلىرى قاداقلارنىڭ ساۋۇتتىكى جايلىشىش ئورۇنلىرىغا باغلىق بولغان. قەدىمكى تۈركلەر قاداقلارنى ئادەتتە چاتقۇچى تاسمىلارنىڭ يارىدىمى بىلەن بېكىتەتتى. ئۇششاق پارچىلارنى قۇراشتۇرۇپ ساۋۇتنىڭ «ئۆلچىمىنى» ئېنىقلاشقا مۇمكىن بولمىدى. رەسىملەردىن قارىغاندا، ساۋۇت ئۇزۇن ئېتەكلىك يەكتەككە ئوخشايدۇ، مۇرە ۋە قوللار يېپىلمىغان.

ئالدىنقى دەۋرلەردە ئالتايدا كۆكرەك ساۋۇتى بولغىنىدىن قارىغاندا، تۈركلەر بىرىنچى قاغانلىق دەۋرىدىلا خېلى مۇكەممەللەشكەن قاسراقسمان ساۋۇتلارنى ئىشلەتكەن. قوغدىنىش كىيىملىرىنى كىيگەن جەڭچىلەرنىڭ رەسىملىرىدىن ساۋۇتلار ھەقىقىدە مەلۇم تەسەۋۋۇرغا ئىگە بولالايمىز. بۇنداق ساۋۇتلارنى

قاغاننىڭ نۆكەرلىرى كىيگەن. 7 — 8 ـ ئەسىرلەردە يەنىمۇ مۇكەممەللەشكەن قاسراقسمان ساۋۇتلار پەيدا بولدى. بۇنداق ساۋۇتلارنىڭ مۇرە، گەجگىلىرى يېپىلغان ۋە ئېتەكلىرى بىر قەدەر قىسقا بولغان. بۇلار تاكى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىغىچە ئىشلىتىلگەن. ھالبۇكى، بىرىنچى ۋە ئىككىنچى شەرقىي تۈرك قاغانلىقلىرى دەۋرلىرىدە تۈركلەرنىڭ ساۋۇتلۇق ئاتلىق قىسىملىرى مەۋجۇت بولغان بولسا، 8 — 10 ـ ئەسىرلەردە پەقەت يۇقىرى تەبىقە تۈرك جەڭچىلىرىلا قوغدىنىش ساۋۇتلىرىنى كىيىشكەن.

زەنجىرسىمان ساۋۇتلار

ئالتايدىكى كۈدىرگە يادىكارلىقىدا زەنجىرسىمان ساۋۇتنىڭ پارچىسى تېپىلغان. ئۇ ئۈزەڭگىنىڭ دەپسەندىسىگە باغلاپ قويۇلغان. بۇ ھال تۈركلەرنىڭ زەنجىرسىمان ساۋۇتلارنىڭ ئايرىم نۇسخىلىرىنى چەتتىن كىرگۈزۈش ئېھتىمالىنى چەتكە قاقمايدۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا، زەنجىرسىمان ساۋۇتلار تۈركلەردە 6 — 7 ـ ئەسىرلەردىكى زېمىنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىرىنچى قاغان دەۋرىدە تارقىلىشقا باشلىغان بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى قوغدىنىش قوراللىرىنىڭ بۇ تۈرى ئەسلى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىشلەپچىقىرىلغان.

قالقانلار

بىردىنبىر قالقان ئايمىرلىغ 3 ـ (1—5 ـ قورغان) گۆرلۈكىدىن تېپىلغان (11). بۇ قالقان دۆگىلەك شەكىلدە بولۇپ، دىئامېترى 78 س م، قېلىنلىقى 1 س م. ئۇ ئىچكى تەرەپتىن توغرا بالداق بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان بەش تاختايدىن ياسالغان.

قالقانلارنی میلادیه 1 ـ میڭ یىلنىڭ ئىككىنچى یېرىمى داۋامىدا تۈركلەرنىڭ یېنىك قوراللانغان جەڭچىلىرى ئىشلەتكەن، شۇنداقلا ساۋۇتلۇق چەۋەندازلارمۇ قالقان تۇتقان بولۇشى مۇمكىن.

قوغدىنىش یوپۇقى

تۈركلەردە جەڭ ئاتلىرىنىڭ قوغدىنىش جابدۇقى ساۋۇت قاداقلىرى بىلەن قاپلانغان یوپۇقتىن ئىبارەت بولۇپ، ئاساسەن رەسىملەردىن مەلۇم. تۇۋادىكى ئايمىرلىغ 3 ـ (2 ـ 6 ـ قورغان) گۆرلۈكىدىن چىققان تېپىلما ئېھتىمال ساۋۇت یوپۇقىنىڭ پارچىسى بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى ئۇ ئاتنىڭ داس سۆڭىگىكىدە بايقالغان. قوغدىنىش یوپۇقلىرى 6 ـ 7 ـ ئەسىرلەردىلا، یەنى بىرىنچى قاغانلىق دەۋرىدە قاغان نۆكەرلىرىنىڭ تەركىبىدىكى ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار تەرىپىدىن ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئايمىرلىغ گۆرلۈكىدىن چىققان تېپىلمىدىن قارىغاندا، ئۇلار كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ، ھەتتا ئىككىنچى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى یىمىرىلگەندىن كېيىنمۇ مەۋجۇت بولغان.

قورال تۈرلىرى

قورال ـ جابدۇقلارنىڭ تۈرلەرگە تەقسىملىنىشى، یازما مەنبەلەردىكى مەلۇماتلار ۋە قەدىمكى تۈرك جەڭچىلىرىنىڭ سۈرەتلىرى قورال تۈرلىرىنى ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىشقا ئىمكانىيەت بېرىدۇ: ئۇلار ئېغىر قوراللانغان ساۋۇتلۇق چەۋەندازلىنىڭ ۋە یېنىك قوراللانغان جەڭچىنىڭ قوراللىرىدۇر.

قەدىمكى تۈرك قوراللىرىنىڭ تۈرلەر تەركىبى ۋە تىپولوگىیىلىك خىللىرى میلادیه 1 ـ میڭ یىلنىڭ ئىككىنچى یېرىمىدە ئۆزگەرمەي تۇرمىدى. قەدىمكى تۈرك قوراللىرىنىڭ تۈرلىرى

ئالدىنقى دەۋر ھەربىي ئىشلار ساھەسىدىكى نەتىجىلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، مىلادىيە 6 — 7 ـ ئەسىرلەردىكى بىرىنچى تۈرك قاغانلىقى دەۋرىدىلا شەكىللىنىپ بولغان. ئەينى دەۋردە ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ تەركىبىدە ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار ئەترىتى ئالاھىدە گەۋدىلىك ئورۇننى ئىگىلىگەن بولۇپ، ھەر خىل قەبىلىلەردىن تۈزۈلگەن يېنىك قوراللىق ئاتلىق قوشۇننىڭ يادروسىنى تەشكىل قىلاتتى. ساۋۇتلۇق چەۋەندازلارنىڭ قوراللىرى ئىچىدە قوغدىنىش جابدۇقلىرىدىن ساۋۇت، قالقان؛ يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرىدىن قوش بىسلىق قىلىچلار، تۈز قىلىچلار، باشاقلىرى سوزۇنچاق رومبا شەكلىدىكى نەيزە باشاقلىرى، پالتىلار؛ يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرىدىن ئوتتۇرىدا ۋە ئىككى بېشىدا قاپلىغۇچلىرى بولغان ئوقيالار، ئۇچ يانلىق ئوقلار بولغان. ئوقلار يېپىقلىق ساداقلاردا ساقلىناتتى. قۇچاقلاشما جەڭلەردە خەنجەرلەر ۋە قىسقا قىلىچلار ئىشقا سېلىناتتى. جەڭ ئاتلىرى قوغدىنىش يوپۇقلىرى بىلەن يېپىلاتتى. يېنىك قوراللانغان چەۋەندازلار قالقان، ئوقيا، پالتا، خەنجەرلەردىن پايدىلىناتتى.

7 — 8 ـ ئەسىرلەردە، يەنى ئىككىنچى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى دەۋرىدە ئېغىر قوراللانغان چەۋەندازلارنىڭ قوغدىنىش جابدۇقلىرى سۈپىتىدە بىر قەدەر مۇكەممەللەشكەن قاسراقسىمان ساۋۇت ئىشلىتىلىدىغان بولغان، قالقانمۇ داۋاملىق ئىشلىتىلگەن. يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭدە تۈز قىلىچلار، نەيزىلەر، پالتىلار ئىشلىتىلگەن، يېنىك قىلىچلار ئىشلىتىلىشكە باشلىغان. قۇچاقلاشما جەڭدە ھەر خىل خەنجەرلەر ئىشلىتىلگەن. يىراق ئارىلىقتىكى جەڭدە سىممېتىرىك ۋە غەيرىي سىممېتىرىك يالار، ئۇچ يانلىق ۋە ئۇچ قىرلىق ئوقلار ئىشلىتىلگەن. ئوقلار ئوچۇق ۋە يېپىق ساداقلاردا ساقلانغان. جەڭ ئاتلىرىغا قوغدىنىش يوپۇقلىرى يېپىلغان. يېنىك قوراللانغان چەۋەندازلار قالقان، ئوقيا،

پالتا، خەنجەرلەرنى ئىشلەتكەن.

8 — 10 ـ ئەسىرلەردە، يەنى ئىككىنچى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى يىمىرىلىپ، تۈركلەر ئۇيغۇرلارغا، كېيىن قىرغىزلارغا بويسۇنغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ قوراللىق ئەترەتلىرى شۇ دۆلەتلەر قوشۇنلىرىنىڭ تەركىبىگە قوشۇۋېتىلدى. بۇ دەۋردە تۈركلەرنىڭ ساۋۇتلۇق چەۋەندازلىرى مۇستەقىل ھەربىي قىسىم سۈپىتىدە مەۋجۇت بولمىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يېنىك قوراللانغان جەڭچىلەرنىڭ جەڭ ۋاستىلىرىنىڭ تۈرلىرى خېلى كېڭەيدى. چەۋەندازلار قالقانلاردىن پايدىلىنىدىغان بولدى. جەڭ ئاتلىرىغىمۇ قوغدىنىش يوپۇقلىرى يېپىلغان.

يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭ ۋاستىلىرى تۈز قىلىچ، يېنىك قىلىچ، نەيزە، جەڭ پالتىلىرى، گۈرزىلەردىن ئىبارەت بولغان. قۇچاقلاشما جەڭلەردە خەنجەرلەرمۇ ئىشلىتىلگەن. يىراق ئارىلىقتىكى جەڭ ۋاستىلىرى ئىچىدە ئىلگىرىكى ئوقيا تىپلىرى بىلەن بىر قاتاردا كاۋاك قاپلىغۇچلۇق يالارمۇ ئىشلىتىلىدىغان بولدى. ئوق تۈرلىرىمۇ خېلى كۆپەيدى. توسۇقنى يېرىش ئۈچۈن ئۇچ قىرلىق باشاقلار بىلەن بىر قاتاردا ئۇچ قىرلىق ـ ئۇچ يانلىق، تۆت قىرلىق ۋە يۇمىلاق باشاقلار، ساۋۇت كىيمىگەن دۈشمەنگە زەربە بېرىش ئۈچۈن ئىككى، ئۇچ، تۆت يانلىق ۋە ياپىلاق ئوقلار ئىشلىتىلىدىغان بولدى. ئوقلار كۆپ ھاللاردا ئوچۇق ساداقلارغا ۋە قىسمەن ھاللاردا يېپىق ساداقلارغا سېلىناتتى. بۇ خىل قورال تۈرلىرىدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، تۈركلەرنىڭ يېنىك قوراللانغان ئاتلىق قىسىملىرى يىراق ئارىلىقتىكى جەڭ ۋاستىلىرىنىڭ تۈرلىرىنى كۆپەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭدە خېلى جەڭگىۋارلاشقان.

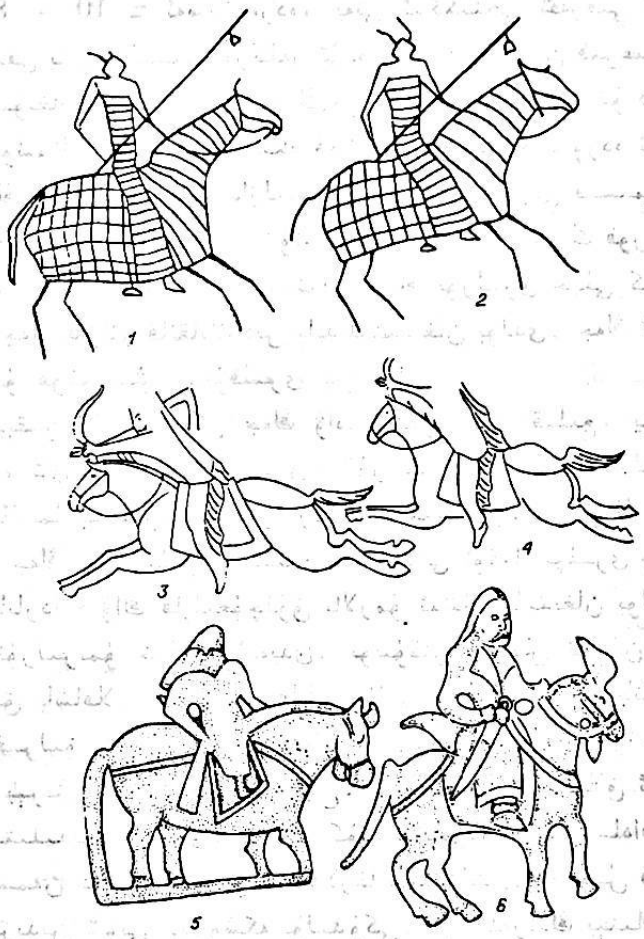

10 ـ رەسىم. قەدىمكى تۈرك جەڭچىلىرىنىڭ سۈرەتلىرى (ئې. نوۋگورودوۋا، س. رۇدىنكو، ئا. گلۇخوۋ، ۋ. ۋولكوۋ، پ. مىخنو، ب. پىترى قاتارلىقلار ئەسلىگە كەلتۈرۈپ سىزغان)

هەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى

مەنبەلەردە قەدىمكى تۈركلەرنىڭ هەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى هەققىدىكى مەلۇماتلار بەك ئاز. بۇنداق مەلۇماتلار مەخسۇس ئەسەرلەردە قىسمەن تەھلىل قىلىندى. نەتىجىدە قەدىمكى تۈرك «قوۋملىرىنىڭ قوشۇن سۈپىتىدە» ئوڭ ۋە سول قاناتلارغا بۆلۈنىدىغانلىقى ئېنىقلاندى. «تېلىلار شەرقىي قانات، تاردۇشلار غەربىي قانات بولغان» (11). قاپاغان قاغان دەۋرىدە تۈرك قوشۇنى ئىككى قانات ۋە مەركىزىي قىسىمغا بۆلۈنگەن.

تاڭ تارىخنامىلىرىدە تۈرك قوشۇنىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ساندىكى قىسىملىرى ياكى ئومۇمىي سانى تەكرار تىلغا ئېلىنىدۇ. بىرىنچى قاغانلىق دەۋرىدە 500، 2000، 10 مىڭ، 150 مىڭ، 400 مىڭ، 1 مىليون كىشىلىك ئەترەتلەر تىلغا ئېلىنغان (11). بۇ سانلارنىڭ هەممىسى 10 غا بۆلۈنىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنداق پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، بىرىنچى قاغانلىق دەۋرىدىكى تۈركلەردە قوشۇن ۋە خەلقنىڭ «ئاسياچە» ئونغا بۆلۈنۈش سىستېمىسى مەۋجۇت بولغان. ئەگەر يۇقىرىدىكى سانلار توغرا بولسا، بىرىنچى قاغانلىق هۆكۈمدارلىرىنىڭ قوشۇنى 10 ـ 40 تۈمەنگە يەتكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدە نۆكەرلەر (ئاشىنا ئۇرۇقىدىن بولغان قاغانلارنىڭ خىللانغان ساۋۇتلۇق چەۋەندازلىرى) ئايرىم ئىدى. قوشۇنلارنى هەر خىل دەرىجىدىكى ئەمەلدارلار باشقۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىكلىرى — شاد، تېگىن، ئەلتەبىر، تۇتۇق (11) بولۇپ، ۋارىسلىق قىلىنىدىغان مەنسەپلەر ئىدى. ئەھۋالدىن قارىغاندا، هۆكۈمدار ئاشىنا ئۇرۇقىنىڭ ئەزالىرىدىن تەيىنلەنگەن. «ئىنسانغا تەكەببۇرلۇق بىلەن قارايدىغان ۋە جۇڭگونى كۆزگە ئىلمايدىغان قاغان خۇددى قەدىمكى تەڭرىقۇتقا

ئوخشاش ئايالىنى قاتۇن دېگەن ئاتاق بىلەن ئۇلۇغلايتتى» («يېڭى تاڭنامە»، قاتۇن دېگىنى قەدىمكى ھۇنلارنىڭ ئالچى دېگىنىگە ئوخشاش). «ئۇنىڭ ئوغۇللىرى، ئىنىلىرى ۋە ئايرىم ئايماق قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىرى تېگىن دەپ ئاتىلىپ، ھەممىسى شاد دەپ ئاتىلاتتى». باشقا بىر مەنبەدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئۇلارنىڭ ئالىي مەنسەپ نامى قاغان، ئۇنىڭدىن كېيىن يابغۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن شاد («يېڭى تاڭنامە»)، تېگىن، ئۇنىڭدىن كېيىن ياغۇندا، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەلتەبىر (؟)، ئۇنىڭدىن كېيىن تارقان، ھەممىسى، 28 دەرىجە...» (11).

يۇقىرىدىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، تۇركلەردىكى قوشۇنىنىڭ بۆلۈنۈش سىستېمىسى ئونلۇق ۋە ئىككىلىك پرىنسىپىغا ئاساسلانغان. 10، 100، 1000 ۋە 10 مىڭ جەڭچىدىن تەشكىللەنگەن ھەر بىر ئەترەت ئىككى قاناتقا بۆلۈنۈپ، مۇناسىپ ھالدا 5، 50، 500، 5000 كىشىلىك قاناتلارنى ھاسىل قىلغان، پۈتۈن قوشۇن تېلىي ۋە تاردۇش دەپ ئاتالغان ئىككى قاناتقا ئايرىلغان. بۇ قىسىملارنى شادلار باشقۇراتتى، ئادەم سانى ئازراق ئەترەتلەرگە تېگىنلەر ۋە ئەلتەبىر قاتارلىقلار قوماندانلىق قىلاتتى.

بۇ سىستېما تۇركلەر تاك سۇلالىسىگە بويسۇنغان دەۋردىمۇ ساقلانغان (مەنبەلەردە بېقىندى قاغانلارنىڭ 30 مىڭ، 40 مىڭ، 100 مىڭ كىشىلىك ئەترەتلىرى تىلغا ئېلىنىدۇ).

ئىككىنچى شەرقىي تۇرك قاغانلىقى تىكلەنگەن ۋاقىتتىن باشلاپ، يېڭى تۇرك دۆلىتىنىڭ ھەربىي تەشكىلاتى كۈچىيىشكە باشلىدى. قۇتلۇغ (ئەلتەبىر) قاغانىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا 700، كېيىن 2000 ۋە 5000 جەڭچى بولغان (11). شۇنىڭدىن كېيىنكى قاپاغان قاغانىنىڭ دەۋرىدە كۆك تۇرك قوشۇنىنىڭ سانى 8 ـ 10 تومەنگە يەتكەن. «699 ـ يىلى قاپاغان قاغان قوشۇنىنىڭ يۇقىرى قوماندانلىقىنىڭ يېڭى قۇرۇل-

مىسىنى تەسىس قىلدى. سول قاناتتىكى تېلېلار (20 مىڭ جەڭچى) قاغاننىڭ ئىنىسى تاسپارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى؛ ئوڭ قاناتتىكى تاردۇشلار (ئوخشاشلا 20 مىڭ جەڭچى) قۇتلۇغنىڭ ئوغلى بەگلەننىڭ (كېيىنكى بىلگە قاغان) قوشۇنى بولۇپ قالدى. شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا تاسپار ۋە بەگلەن قاغانلىقنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي ھەربىي - مەمۇرىي رايونلىرىنى باشقۇردى. لېكىن، قاپاغان قاغان بۇ ئىككى شادنىڭ ئۇستىگە ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى بۆكەنى قويدى ۋە ئۇنىڭغا قاغان ئۇنۋانى بىلەن 40 مىڭ جەڭچىنى بەردى. بۆكەنىڭ بۆكەنى تۈرك قوشۇنىنىڭ يادروسى بولۇپ قالدى» (120).

قاپاغان قاغان ئىسلاھاتىنىڭ مەزمۇنى شۇ بولغانكى، قوشۇن تەركىبىدە مەركىزىي قىسىم تەشكىل قىلىنىپ، ئۇنىڭ سانى ئىككى قاناتنىڭ ئومۇمىي سانىغا تەڭ قىلىنغان. بۇنداق سىستېما قاپاغان ئەۋلادلىرى دەۋرىدىمۇ ساقلانغان. بىلگە قاغان دەۋرىدىكى تۈرك قوشۇنىنىڭ تەركىبى ۋە قۇرۇلمىسى ئۇنىڭ ئابىدىسىدە تەپسىلىي بايان قىلىنغان. بۇ ئابىدىدە ھەر قايسى ئەترەتلەرنىڭ بەگ - قوماندانلىرى بەلگىلىك تەرتىپ بىلەن تونۇشتۇرۇلغان. «ئارقامدا (غەربتە) كۆلچۈر باشچىلىقىدىكى تاردۇش بەگلىرى، ئۇلارنىڭ كەينىدە شاداپىت بەگلەر؛ ئالدىمدا (شەرقتە) ئابا تارقان باشچىلىقىدىكى تۆلىس بەگلىرى، ئۇلارنىڭ كەينىدە (جەنۇبتا) تامان تارقان، تونيوقۇق باغا تارقان باشچىلىقىدىكى شاداپىت بەگلەر، ئۇلارنىڭ كەينىدە ئىچكى بۇيرۇقلار باشلىقى كۆل ئېركىن باشچىلىقىدىكى بۇيرۇقلار (بەگلەر)، ئۇلارنىڭ كەينىدە بۇيرۇقلار بار ئىدى» (121). بىلگە قاغان دەۋرىدىكى تۈرك قوشۇنىنىڭ سانىنى قاپاغان قوشۇنىنىڭ سانىدىن ئاز ئەمەس دەپ ھىسابلىساق، قوشۇن قۇرۇلمىسى مۇنداق بولۇشى كېرەك: ئوڭ قانات (ئىككىنچى سەپ) - كۆلچۈر باشچىلىقىدىكى ئىككى تۈمەن قوشۇن، ئۇلارنىڭ بىرى تاردۇشلار، ئىككىنچىسى شادا-

پىت بەگلەر؛ سول قانات (تورشاۋۇل) — ئابا تارقان باشچىلىقىدىكى ئىككى تۈمەن قوشۇن، ئۇلارنىڭ بىرى تۆلىسىلەر، ئىككىنچىسى شاداپىت بەگلەر؛ مەركەز — تۆت تۈمەن قوشۇن، ئىككىسى تامان تارقان ۋە تونيۇقۇق باغا تارقان باشچىلىقىدىكى بۇيرۇقلار، يەنە ئىككىسى كۆل ئېركىن باشچىلىقىدىكى ئىچكى بۇيرۇقلار.

قاپاغان قاغان دەۋرىدە مەركىزىي قىسىم قوماندانى بىرلا ۋاقىتتا باش قوماندان بولاتتى، «غەربنى تۇتۇپ تۇرغۇچى كىچىك قاغان» دېگەن ئەمەلنى بۆكە ئۆز ئۈستىگە ئالغان (122). بىلگە قاغان دەۋرىدە بۇ ئەمەلنى كۆل تېگىن ئۆز ئۈستىگە ئالغان، ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئىجان ۋارىسلىق قىلغان بولسا كېرەك. كىچىك قاغان پەقەت تەختكە ئىگىدارچىلىق قىلغۇچى چوڭ قاغانغىلا بويسۇناتتى. كونتېكىستتىكى «بۇيرۇق» (123) ئاتالغۇسى ئىلگىرىكى «بۇرە» (نۆكەر) دېگەنگە توغرا كېلىشى مۇمكىن. «ئىچكى بۇيرۇقلار» ئېھتىمال قاغان ئوردىسىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىكىنى ئۆتىگەنلەر بولسا كېرەك. مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، نۆكەرلەر ئەترىتى چۈمۈغاي قاتارلىق ئەڭ ئاتاقلىق ئون تۈرك ئۇرۇقىنىڭ ئەزالىرىدىن تەشكىللەنگەن. «شاداپىت بەگلەر» ئېھتىمال بىر قاناتقا قوماندانلىق قىلغۇچى شادقا بويسۇنغۇچى بەگلەر بولسا كېرەك. ھەربىي — مەمۇرىيەتنىڭ يۇقىرى مەرتىۋىلىرى ئاشىنا ۋە ئاشىد ئۇرۇقلىرىدىكى يۇقىرى تەبىقىلەرنىڭ قولىدا ئىدى. ھەر بىر تۈمەن 500 دىن جەڭچىسى بولغان 20 ئەترەتكە، 50 تىن جەڭچىسى بولغان 200 ئەترەتكە، 5 تىن جەڭچىسى بولغان 2000 ئەترەتكە بۆلۈنگەن.

تۈرك قوشۇنىنىڭ تەركىبىدە تۈركلەردىن باشقا بويسۇندۇرۇلغان تېلى قەبىلىلىرىنىڭ ۋەكىللىرىمۇ جەڭلەرگە قاتناشاتتى. «تېلىلەرنىڭ كۆچى بىلەن تۈركلەر شىمالدىكى دالىلاردا نوچىلىق قىلاتتى» (124). ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار، توققۇز ئوغۇزلار،

باسمللار، ئازلار، چىكلەر ۋە باشقىلار بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەترەتلىرىمۇ ئونلۇق پرىنسىپى بويىچە تۈزۈلەتتى ۋە يېنىك قورالانغان يارده‌مچى ئاتلىق قىسىم سۈپىتىده قوشۇن تەركىبىگە قوشۇلاتتى.

ئىككىنچى شەرق تۈرك قاغانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى، يەنى 8 — 10 ـ ئەسىرلەردىكى تۈركلەرنىڭ هەربىي قىسىم قۇرۇلمىسى هەققىده هېچقانداق مەنبە مەلۇماتلىرى يوق. ئېهتىمال، بۇ دەۋرده تۈركلەر ئونلۇق سىستېمىنىڭ پرىنسىپلىرىغا مۇۋاپىق هالدا تەشكىللەنگەن هەربىي قىسىملىرىنى ئۈيغۇر ۋە قىرغىز قوشۇنلىرىغا قاتناشتۇرغان بولسا كېرەك.

ئۇرۇش سەنئىتى

قوراللىنىش خاراكتېرى ۋە هەربىي تەشكىلاتلار ئالاهىدىلىكىلىرى تۈركلەرنىڭ جەڭ قىلىش تاكتىكىسىنى مەلۇم دەرىجىده ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرەلەيدۇ. يازما مەنبەلەرده قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئۇرۇش سەنئىتىگە دائىر يىر قىسىم مەلۇماتلار بار.

ئوقيا بىلەن قوراللىنىپ، چېچىلما سەپ بىلەن هەركەت قىلىدىغان يېنىك ئاتلىق قوشۇن تۈرك قوشۇنىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلاتتى. مەنبەلەرده تۈركلەر «ئات ئۈستىده ئوقيا ئېتىشقا ماهىر، تەبىئىتى ياۋۇز، رەهىمسىز» (120) دېيىلگەن.

ئۇرۇش باشلىنىشتىن بۇرۇن تۈركلەر قوشۇنلىرىنى سەپكە تۈرغۇزاتتى. ئاتلىق ئوقياچىلار دۈشمەننىڭ غەيرىتىنى سىناپ، ئۇلارنى هۇجۇم قىلدۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ، جەڭنى باشلايتتى. تاڭ تارىخنامىلىرىده مۇنداق دېيىلگەن: «قوشۇن بىنچاۋدا توختىدى. قاغان ئۈشتۈمتۈت 10 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن يېقىنلاپ كەلدى، ۋۇلۇنباڭغا يېقىن جايدا سەپ تارتىپ تىزىلدى

ۋە بىر نەچچە يۈز چەۋەنداز ئۇرۇشنى باشلاش ئۈچۈن ئالدىغا چىقتى» (127).

تاڭ سەركەردىسى بەي جۈياڭ تۈرك قوشۇنىنىڭ جەڭگىۋار-لىقى توغرىسىدا سۆزلىگەندە غەيرىي مۇنتىزىم ئاتلىق قوشۇنىنىڭ ساپاسىنى بەك تۆۋەن باھالىغان: «تۈرك ئەسكەرلىرى مۇكاپاتلا-نىشقىمۇ، جازالىنىشقىمۇ پىسەنت قىلمايدۇ، باشلىقلىرىنى ئانچە ھۆرمەتلىمەيدۇ ۋە تولىسى تەرتىپ - ئىنتىزامغا بويسۇنمايدۇ. ئۇلارنى يېڭىش تەس ئەمەس. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئۇلارنىڭ كۈچ - قۇدرىتى توغرىسىدا تولا سۆزلەش ئورۇنسىز ... ئەمەلىيەتتە ئۇلارنى ئاسانلا يەڭگىلى بولىدۇ» (128).

ئەھۋالدىن قارىغاندا، بىرىنچى تۈرك قاغانلىقى ۋاقتىدىكى يېنىك قوراللانغان ئاتلىق قوشۇن قارام كۆچمەنلەردىن تەشكىل-لەنگەن بولۇپ، ئىنتىزامچانلىقى يېتەرسىز بولغان ۋە بەزىدە تۇزۇمگە ئانچە رىئايە قىلىپ كەتمىگەن. جەڭ نەتىجىسى كۆپ جەھەتتىن ئۇلارنىڭ بىرىنچى قېتىملىق ھۇجۇمىغا باغلىق بول-غان. ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندا چەۋەندازلار ھەر تەرەپكە چېچە-لىپ قاچقان، كېيىن يەنە يىغىلىپ تەكرار ھۇجۇمغا ئۆتكەن.

تۈرك قوشۇنىدا بارلىققا كەلگەن ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار زىچ سەپ تۈزۈپ ھۇجۇمغا ئۆتەتتى. يېقىن ئارىلىقتىكى ۋە قۇچاقلاشما جەڭلەردە «ساۋۇت، نەيزە، يېنىك قىلىچ ۋە تۇز قىلىچلار بىلەن قوراللانغان» «بۆرى» ئەترەتلىرى تۈرك قوشۇنىنىڭ ئاساسلىق زەربىدار قىسمى ئىدى. تۈركلەر قوشۇنلارنى باشقۇرۇشتا «ئال-تۇن رەڭ بۆرە بېشىنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن تۇغلاردىن» ، بۇيرۇقلارنى يەتكۈزۈشتە «ئالتۇن باشاقلىق ئوق ۋە موم تامغىلار-دىن» پايدىلىناتتى (129).

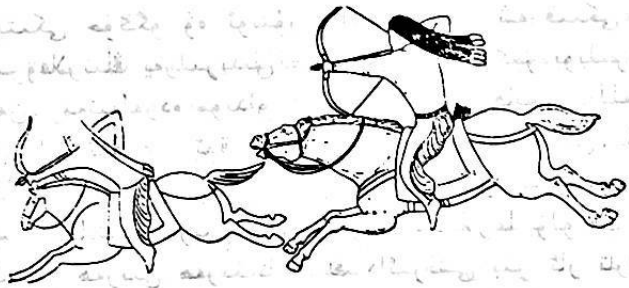

11 - رەسىم ئېغىر قوراللانغان قەدىمكى تۈرك جەڭچىسى
(ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن رەسىم)

بىرىنچى قاغانلىق دەۋرىدە تۈركلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش كۆ-
لىمى ۋە ھەربىي ھەربكەتلىرىنىڭ دائىرىسى پەۋقۇلئاددە كەڭ
بولغان، يەنى شىمالدىكى «خاكاس» (قىرغىز) يەرلىرىدىن جە-

نۇبتىكى جۇڭگو ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغىچە، شەرقتىكى قىتان ۋە شىرۋىلارنىڭ يەرلىرىدىن غەربتىكى قارا دېڭىز بويلىرىغىچە يەتـ كەن. مەنبەلەردە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ھەرقايسى ئەللەر (ئۇلار- غا) باش ئەگدى. ئوقياچىلىرى يۇز تۈمەندىن ئاشتى. شىمالدىكى ياتلار ھېچقاچان بۇنداق قۇدرەتلىك بولغان ئەمەس» (13).

قاغانلىق غەربىي ۋە شەرقىي قىسىملارغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن ھەربىي ھەرىكەتلەرنىڭ دائىرىسى بىر ئاز تارايدى. ئۇ- رۇشلارنىڭ كۆلىمى ئۆزگەردى. كۆپ ھاللاردا ئۇرۇش ھەرىكەت- لىرى بۇلاڭچىلىقنى مەقسەت قىلدى.

«يېڭى تاڭنامە» دىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، تۈركلەر «ئا- دەتتە ئاي تولۇشتىن بۇرۇن ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم ۋە بۇلاڭچىلىق قىلغان» (13). تۈرك قوشۇنلىرى ئۇزۇن يۇرۇشلەرگە ئاتلىنىپ، دۈشمەن زېمىنىغا خېلى ئىچكىرىلەپ كىرەلەيتتى. بۇ دەۋردە تۈركلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش ئىستراتېگىيىسى ئاساسەن ھۇجۇم خاراكتېرىدە بولغان.

ئۇلارنىڭ دۆلەت بىرلىكىگە كېلىدىغان ئاساسلىق خەۋپ ئىچكى ئۇرۇش ئىدى. قاغانلىق تەختىنى تالاشقۇچىلار كۆپ ھال- لاردا دۆلەتنىڭ تەقدىرىنى قورال كۈچ بىلەن ھەل قىلاتتى. بىر قىسىم قاغانلار، تېگىنلەر، ئايماق رەھبەرلىرى ئۆز ئالدىغا يۇ- رۇش قىلاتتى، ھەربىي ئىتتىپاقلارنى تۈزەتتى، تەخت تالىشىش كۈرەشلىرىگە تاشقى دۈشمەنلەرنى سۈرەپ كىرەتتى.

قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئۇرۇش سەنئىتى ئالاھىدىلىكلىرى ئىككىنچى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى دەۋرىدە داۋاملىق راۋاجلاندى.

دەسلەپتە قۇتلۇغ قاغاننىڭ قولىدا تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرىسىدا تۇرىدىغان تۈرك قوشۇنلىرى ئىچىدىكى يېنىك قورال- لانغان بىر نەچچە يۈز جەڭچىلا بار ئىدى. ئۇ ئىمپېرىيىنىڭ مۇنتىزىم قوشۇنلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغاندا قېچىپ قۇتۇ- لۇشقا مەجبۇر بولغان («قۇتلۇق تاشلىق سېپىلىنىڭ

شمالىغا قاچقان») (13).

كېيىنچە، ئۆتۈكەن خەلقنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تۈرك قوشۇنى زور دەرىجىدە ئۇلغايدى. ئۇلارنىڭ تەركىبىدە ھەر خىل قەبىلىلەردىن توپلانغان يېنىك قوراللانغان غەيرىي مۇنتىزىم چەۋەندازلار بىلەن بىر قاتاردا ساۋۇتلۇق ئاتلىق ئەسكەرلەرمۇ پەيدا بولدى. تۈرك سەركەردىلىرى چېچىلما سەپ بويىچە ئوق ئېتىش بىلەن زىچ سەپ تۈزگەن ئاتلىق نەيزىۋازلارنىڭ زەربىسىنى بىر-لەشتۈرۈش تاكتىكىسىنى قوللىنالىغان. مەنبەلەردە ھۇجۇمنىڭ تەپسىلاتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن: «كۆل تېگىن بايىرقۇ ئاق ئېتىغا مىنىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى، بىر ئەرنى (يەنى جەڭچىنى) ئوق بىلەن يىقىتتى، ئىككى ئەرگە، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرىگە (نەيزە) سانجىدى». ساۋۇتلۇق چەۋەندازلارنىڭ ھۇجۇمى دۈشمەن قوشۇ-نىنى بۆلۈۋەتكەن: «... نەيزىلەر بىلەن (يول) ئاچتى. نەتىجىدە قىرغىز قاغان بارس بەگ سۈنغا قارا بۇدۇن يېرىدىكى ھەل قىل-غۇچ جەڭدە ئۆلدى» (13).

تۈرك جەڭچىلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقى ئۆز زامانىسىغا نىسبە-تەن خېلى يۇقىرى ئىدى. تۈركلەر كەينى ـ كەينىدىن ئۈزۈلدۈر-مەي جەڭ قىلىپ، دۈشمەنلەر قورشاۋىدا ياشاپ، مەركىزىي ئاسىـ-يادىكى قەبىلىلەرنىڭ قارشىلىقلىرىنى قورال كۈچى بىلەن باستۇ-رۇپ، يىراق يۇرۇشلەرگە ئاتلىنىپ، شەرقىي ۋە مەركىزىي ئاسىـ-ياغىچە يېتىپ بارغان.

تۈرك قوشۇنىنىڭ ئايرىم ئەترەتلىرى زۆرۈر بولغاندا ئۆز ئالدىغاۋايرىم ھەرىكەت قىلىپ، دۈشمەنگە ھەرخىل يۆنىلىشلەردە ھۇجۇم قىلاتتى. «بىر قوشۇن يۇرۇشكە ئاتلاندى، يەنە بىر قو-شۇن بارگاھتا قالدى. ئۇچ ئوغۇز قوشۇنى بىزنى پىيادە (ئاتسىز) بولغاچقاجەڭدە ئاجىزلىق قىلىدۇ دەپ ئويلاپ، مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن كەلدى. ئۇلارنىڭ بىر قوشۇنى بىزنىڭ بارگاھىمىزنى بۇلاش ئۈچۈن ماڭدى، يەنە بىر قوشۇنى بىز بىلەن تۈتۈشماقچى

بولۇپ كەلدى؛ بىز ئاز ۋە ئاجىز ئىدۇق (قوراللىرىمىز ناچار ئىدى). ئوغۇزلار... كۆك تەڭرى (بىزگە) كۈچ بەردى، مەن (ئۇلارنى) تارمار قىلدىم، (ئۇلارنى) تارقىتىۋەتتىم» (13).

دائىملىق ئۇرۇش شارائىتىدا نۇرغۇن ئىشلار جەڭچىلەرنىڭ ماھارىتى ۋە چىداملىق بولۇشىغا باغلىق ئىدى. «ئون يەتتە مىڭ كىشىلىك تابغاچ ئاتلىق قوشۇننى مەن بىرىنچى كۈنى تارمار قىلدىم. پىيادىلىرىنى ئىككىنچى كۈنى كۆپلەپ يوقاتتىم». تۈركلەر دۈشمەننى قوغلاپ، ئۇلارنى جەڭ قىلىشقا مەجبۇرلاپ، ھەل قىلغۇچ غەلبىنى قولغاكەلتۈرمىگىچە توختىمايتتى. ئالايلۇق، بىلگە قاغان توققۇز ئوغۇزلار بىلەن بولغان ئۇرۇش داۋامىدا ئۇلارغا تۆت قېتىملىق جەڭنى زورلاپ تاڭغان، بەشىنچى يېنىدا ئۇدا ئالتە قېتىم جەڭ قىلغان. ئۇرۇش ھەربىكەتلىرىنىڭ نەتىجىسى قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقى ۋە قوماندانلارنىڭ ئۆزىنى تۇتۇشىغا باغلىق بولاتتى. «تۈرك خەلقى (كۆچۈپ يۈرۈپ) پۈتىلىرى تالدى، ئۇلار ۋەھىمىگە چۈشەي دەپ قالدى. (دۈشمەن) قوشۇنى بىزنى قورشاپ يەڭگىلى تۇرغاندا، مەن ئۇلارنى قوغلىۋەتتىم. ئاران جېنى قالغان، ئۆلۈمگە مەھكۇم بولغان نۇرغۇن ئادەملەر ھايات قالدى» (13).

قوشۇننىڭ يۇقىرىقىدەك جەڭگىۋارلىقى بولغانلىقى ئۈچۈن تۈركلەر نەچچە ئون يىل جەريانىدا ھەممە تەرەپلەردە ئۇزۇلدۇرمەي جەڭ قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئارقا سەپلىرىدىن نەچچە يۈز كىلومېتىر يىراقتىكى جايلارغىچە يۈرۈش قىلغان. بىرىنچى قاغانلىق دەۋرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئادەم مەنبەسىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە چەكلىك بولۇشىغا قارىماي، كۆك تۈركلەرنىڭ ئۇرۇش مەيدانى ناھايىتى كەڭ بولغان، يەنى مىنۇسىن ئويمانلىقىدىن بەشىنچى ۋە سەددىچىن سېپىلىغىچە، مانجۇرىيىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغىچە سوزۇلغان. ئۇرۇش قىلىش ئىستراتېگىيىسى ھۇجۇمدىن ئىبارەت بولغان. مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەن قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇش

رۇش، شەرقىي تۇركىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانى كونترول قىلىش، تاڭ ئىمپېرىيىسىنى سېلىق تۆلەيدىغان قىلىش قاتارلىق ئاساسلىق ئىستراتېگىيە نىشانلىرىمۇ ساقلانغان.

كۆك تۈرك قاغانلىرىنىڭ ئۇرۇش سىياسىتى قىرىق يىل جەريانىدا بەلگىلىك نەتىجىلەرنى بەرگەن بولسىمۇ، يەنىلا دۆلەتنى ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ قالالمىدى. ئىككىنچى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ يىمىرىلىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبلەر شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ھەربىي - سىياسىي يولباشچىلار بۆلگۈنچىلىك خاھىشلىرىنى بېسىقتۇرالمىدى، تۈرك بەگلىرىنىڭ ئۆز بېشىمچىلىقى ۋە مەنپەئەتپەرەسلىكىنى تىزگىنلىيەلمىدى، توققۇز ئوغۇز، ئۇيغۇر ۋە باشقا تېلى كۆچمەن قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلالمىدى. ئۇنىڭدىن سىرت، كۆپ يىللىق ئۇرۇشلار داۋامىدا چېنىققان جەڭچىلەر قىرىلىپ تۈگىگەنىدى. ئۆز قاغانلىرىنىڭ يايلاق ھۆكۈمرانلىقىنى تالىشىش كۈرەشلىرىدە چارچىغان «تۈرك خەلقى» نۆۋەتتىكى ئىچكى ئۇرۇش ۋە ئۇيغۇر - ئوغۇز كۆچمەنلىرىنىڭ قوزغىلاڭلىرىغا بەرداشلىق بېرەلمىدى. شۇنىڭ بىلەن قاغانلىق يىمىرىلدى.

تۈركلەر ئۇيغۇر ۋە قىرغىز قاغانلىقلىرىدىن ئىبارەت يېڭىدىن پەيدا بولغان دۆلەتلەر سىستېمىسىغا قوشۇلدى. تۈركلەردىن تۈزۈلگەن ھەربىي ئەترەتلەرنى ئۇيغۇرلار ۋە قىرغىزلار ئۆز قوشۇنلىرىغا قوشۇۋالدى. بۇنى تۈرك ئەرلىرىنىڭ خۇددى بۇرۇنقىدەكلا قورال - ياراغلىرى بىلەن قوشۇپ دەپنە قىلىنغانلىقىدىن كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ دەۋردىكى تۈرك قىسىملىرىدا يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرى كۆپ ئىدى. ئەھۋالدىن قارىغاندا، تۈركلەر ھەر ئىككى قاغانلىقنىڭ قوشۇنلىرىدا يېنىك قوراللانغان ئاتلىق قىسىملارنى تەشكىل قىلغان بولسا كېرەك.

يېنىك قوراللانغان ئاتلىق قىسىملار ئۇچۇن چېچىلما سەپ تاكتىكىسى ئەڭ مۇۋاپىق. ھالبۇكى، ئەينى دەۋردىكى تۈركلەردە

يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرى ۋە قوغدىنىش كىيىملىرىنىڭ بولغىنىدىن قارىغاندا، تۈرك ئاتلىق قىسىملىرى يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭلەرگىمۇ سېلىنغان. تۈرك قەبىلىلىرى 8 — 9 ـ ئەسىرلەردىكى كۆچمەنلەر دۇنياسىدىكى ئۇستۇن كۈچلەر بولغان ئۇيغۇرلار ۋە كېيىنكى قىرغىزلار تەرەپتە تۇرۇپ، بېقىندى شېرىكلىك ياكى ئىتتىپاقداشلىق رولىنى ئوينىغان. تۈركلەر «ئۆز نامىنى ساقلاپ قالغان» ۋە ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا «ئازاب تارتقان» (13). قىرغىزلارنىڭ «بۇيۇك دۆلەتچىلىكى» دەۋرىدە، تاكى 10 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىغىچە تۈركلەر مەركىزىي ئاسىيا زېمىنلىرىدا ياشىغان. «بۇ چاغدا تۈركلەر بەك ئاجىز ئىدى» (13). شۇنىڭدىن كېيىنكى مەنبەلەردە تۈركلەر توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات يوق. ئۇلار تەدرىجىي ھالدا تۈركىي تىللىق باشقا كۆچمەنلەر ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن بولسا كېرەك.

ئىككىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر

ئۇيغۇرلارنىڭ قوراللىرى، ھەربىي قوشۇن قۇرۇلمىسى ۋە ئۇرۇش سەنئىتىگە دائىر نۇرغۇن مەسىلىلەرنى مۇتەخەسىسلەر تېخىچە ئايدىڭلاشتۇرالمىدى. بۇ مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتىكى ئاساسلىق قىيىنچىلىق ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار بىلەن ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى يازمايادىكارلىقلارنى سېلىشتۇرۇپ تەڭلەشتۇرۇشتىكى تالاش ـ تارتىشلاردىن كېلىپ چىققان. مەخسۇس ئەسەرلەردە غەربىي جەنۇبىي بايقال يېرىدىكى چەمبەرسىمان ۋە يۇمىلاق تۆپىلىكلەردىكى مېيىت قويۇلغان گۆرلۈكلەر ①، تۇۋادىكى توپىلىق دۆڭلەر تېگىدىكى مېيىت قويۇلغان لەخمە گۆرلۈكلەر ②، شىمالىي ئالتايدىكى سروستكىن مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى ③ ئۇيغۇرلارغا تەئەللۇق دېگەن نۇقتىئىنەزەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، سايان ـ ئالتايدىكى مېيىت بىلەن ئات بىللە كۆمۈلگەن ئاز ساندىكى گۆرلەرنى ئۇيغۇرلارنىڭ دەپنە يادىكارلىقلىرى دېيىشكە بولىدۇ ④. شۇنداقلا، تۇۋا تېررىتورىيىسىدە تەكشۈرۈلگەن مۇداپىئە ئىستىھكاملىرىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ دەپ قارالماقتا ⑤. بۇ مەسىلىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن بىز موڭغۇلىيە زېمىنىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەر ۋە قەلئەلىرىگە ئائىت مەلۇماتلارنى يىغدۇق ⑥. قورال ـ ياراغلار، ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى ۋە ئۇرۇش سەنئىتىگە ئائىت بىر قىسىم مەلۇماتلار ئوتتۇرا ئەسىر يازما مەنبەلىرىدىن ⑦، غەربىي جۇڭگو زېمىنىدىكى تەسۋىرىي سەنئەت ماتېرىياللىرىدىن ئېلىندى ⑧. مانا مۇشۇ مەلۇماتلار بىزنى ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ

هەربىي ئىشلىرى توغرىسىدا بەلگىلىك تەسەۋۋۇرغا ئىگە قىلىدۇ.

تەتقىقات ئۇچۇن لېنىنگراد، نوۋوسىبىرسىك، ئۇلان باتۇردىكى مۇزېيلار ۋە تەتقىقات ئورۇنلىرىنىڭ ماتېرىياللىرى، شۇنداقلا مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان مەلۇماتلاردىن پايدىلاندۇق.

مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قورال تۇرلىرى يىراق، يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋە قوغدىنىش ۋاستىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرىدىن تېپىلغان يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قورال ـ جابدۇقلىرى يا، ئوق، ساداقلارنىڭ پارچىلىرىدىن ئىبارەت.

ئوقيالار

ئۇيغۇر ئوقيالىرى قۇرۇلما ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە بىر گۇرۇپپا بولۇپ، مۇرەككەپ تەركىبلىك. ئۇلار قاپلىغۇچىلارنىڭ سانى ۋە جايلاشقان ئورنى بويىچە بىر تىپقا ئايرىلىدۇ. ئوتتۇرىدا يان ۋە كاۋاك قاپلىغۇچىلىرى بارلار. نىك خوي يادىكارلىقى (مەنۇسىن ئويمانلىقى) 3 ـ گۇرلۇكتىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑨. يانىڭ ئۇزۇنلۇقى ئېنىقلانمىدى. ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچىلار يېرىم يۇمىلاق سوزۇق شەكىلدە بولۇپ، يانىڭ دۇمبە ۋە ئىككى بېشىغا قارىتىلغان تاشقى قىرىنىڭ ئىچكى تەرىپىدە قىيىپاش كېسىكچىلىرى بار. ئوتتۇرىدىكى كاۋاك قاپلىغۇچ تار، توغرا كەسمىسى تۇخۇمسىمان شەكىلدە، ئىچكى تەرىپىدە كېسىكچىلىرى بار. ئىككى بېشى قىيپاش كېسىلگەن. بۇ خىل يانىڭ قاناتلىرى سىممېترىك بولۇشى مۇمكىن.

ئۇيغۇرلارنىڭ جەڭ ۋاقتىدا ئات ئۈستىدىن ئوقيا ئاتىدىغانلىقى يازما مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەن ⑩. تۇرپاندىكى بىر تام رەسىمنىڭ پارچىسىدا ئېتىنى بولۇشىغا چاپتۇرۇپ كېتىۋاتقان ئېغىر قوراللىق ئۇيغۇر چەۋەندازنىڭ قولىدىكى مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيا ئىپادىلەنگەن ⑪. ئەپسۇسكى، رەسىم بۇزۇۋېتىلگەن بولغاچقا، يانىڭ ئىككى بېشىنىڭ تۇزۇلۇشىنى بىلگىلى بولمىدى. پەقەت شۇنداق دېيىشكىلا بولىدۇكى، يانىڭ ئىككى قانىتى ۋە ئوتتۇرىسى بىر-بىرىگە تۇز قىلىپ چاپلانغان ئىككى ياغاچ قىسمىدىن تۇزۇلگەن بولسا كېرەك (يانىڭ دۇمبىسى ۋە ئىچكى تەرىپى).

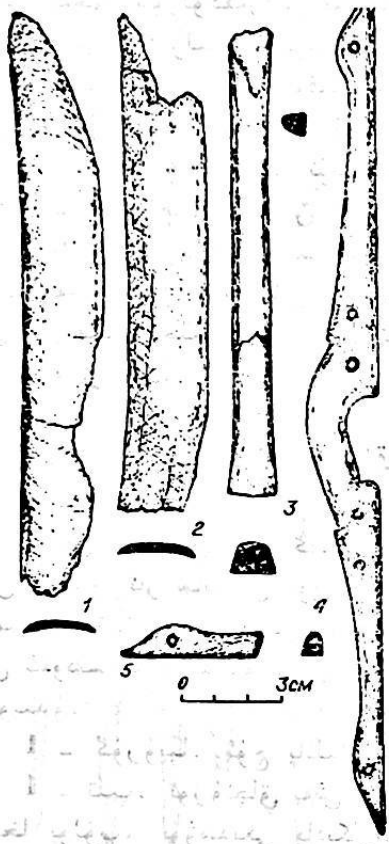

12 ـ رەسىم ئۇيغۇر ئوقيالىرى ۋە ساداقلىرىنىڭ پارچىلىرى

مۇتەخەسىسلەر ئۇيغۇر ئوقياسىنىڭ تۇزۇلۇش ئالاھىدە-

لىكلىرىنى تەھلىل قىلغان. لېكىن ئۇلار خاتا ھالدا تۇۋا زېمىنىدىكى لەخمە گۆرلۈكلەردىن تېپىلغان ئوقيانىڭ سۆڭەك قاپلىغۇچلىرىنى نېگىزلىك ماتېرىيال قىلىپ تاللىۋالغان ⑫. نىك ـ خويدىن تېپىلغان ئۇيغۇر ئوقياسىنىڭ قاپلىغۇچلىرى شەكلى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى جەھەتتە ۋاقىت چېكى يېقىن بولغان قەدىمكى تۇرك، كىماك ۋە قىرغىز نۇسخىلىرىغا ئوخشايدۇ ⑬. ئۇيغۇر ئوقياسىنىڭ مۇھىم پەرقلىق ئالاھىدىلىكى مۇستەھكەملىكى ئاشۇرۇلغان كاۋاك قاپلىغۇچىنىڭ بولغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. مۇشۇ ئالامەتكە ئاساسەن بۇ ئوقيانى مىلادىيە 2 ـ مىڭ يىلنىڭ بېشىدىكى يان قاپلىغۇچلىرى بولمىغان ئوقيالارنىڭ ئۆتكۈنچى شەكلى دېيىشكە بولىدۇ.

ئوق باشاقلىرى

سايان ـ ئالتاي ۋە موڭغۇلىيىدىكى ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرىدىن چىققان ئاز ساندىكى ئوق باشاقلىرى بىر تۇرلۈك بولۇپ، ھەممىسى تۆمۈر، بىر تارماق بولۇپ، ھەممىسى ساپاقلىق. ئۇلار ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە بىر نەچچە گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ يانلىق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭ شەكلىدە. جەمئىي بەش نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: نىك ـ خوي، 1 ـ گۆر ⑭؛ ئورخۇن دەل، 11 ـ قورغان (موڭغۇلىيە) ⑮. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 5. 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 6.5 س م. باشاق ئۇچى تۇز، يانلىرى كەڭ، قاناتچىلىرى تۇز، بەلدەمچىسى بار. بەزى نۇسخىلارنىڭ ئۇچى ئۇچ قىرلىق.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. ئورخۇن دەل،

11 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑯. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئۇچ قىرلىق، قاناتچىلىرى تۇز، بەلدەمچىسى بار.

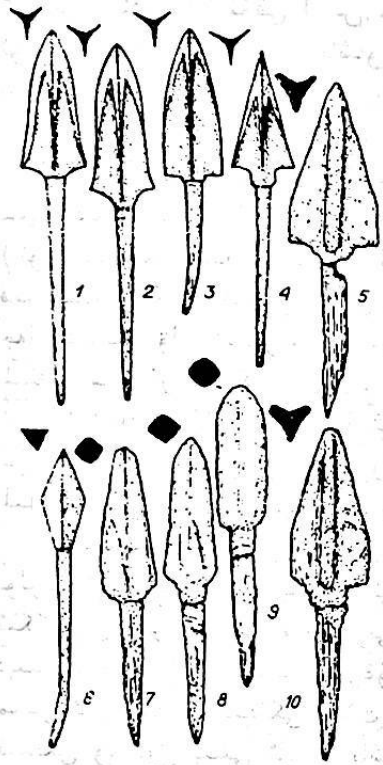

2 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ قىرلىق باشاقلار، بىر تىپ. غەيرىي سىمېترىك رومبا شەكلىدە. ئورخۇن دەل يادىكارلىقى، 11 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑰. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 6 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تىك.

3 ـ گۇرۇپپا. تۆت قىرلىق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. نىك ـ خوي يادىكارلىقى، 1 ـ گۆرلۈكتىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑱. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4.5 س م، كەڭلىكى 5.

13 ـ رەسىم ئۇيغۇر تۆمۈر ئوق باشاقلىرى

1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تىك.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭ شەكلىدە. نىك ـ خوي يادىكارلىقى، 1 ـ گۆرلۈكتىن تېپىلغان ئۇچ نۇسخا ⑲. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4.5 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى پاراللېل ۋە قاناتچىلىرى تۇز.

تۇۋادىكى لەخمە گۆرلۈكلەر ئىچىدىكى ئۇيغۇر ئوق باشاقلىرى ئۇستىدىكى تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىنى ھازىر كونىراپ قالىدى، دېيىشكە توغرا كېلىدۇ ⑳. كۆرسىتىلگەن ئوق تۇرلىرى (ئۇچ يانلىقلار ئىككى تىپ، ئۇچ قىرلىقلار بىر تىپ، تۆت قىرلىقلار ئىككى تىپ) بىزنى ئۇيغۇرلاردىكى يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرىنىڭ ھەر خىل تىپلىرى ھەققىدە بەلگىلىك تەسەۋۋۇرغا ئىگە قىلىدۇ. ھالبۇكى، تېپىلمىلارنىڭ سانى ئاز بولغاچقا، تولۇق بايان قىلىش ئىمكانىيىتى يوق ھەمدە باشقا كۆچمەنلەرنىڭ دەۋرداش ئوق تۇرلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىش ئىشىدا قىيىنچىلىق كۆرۈلىدۇ.

كېسىلىشى ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭلۇق ۋە ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇق ئۇچ يانلىق باشاقلارنى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىگە ئورتاق دېيىشكە بولىدۇ. توسۇقنى يارغۇچى ئۇچ قىرلىق غەيرىي سىمىمېترىك رومبا شەكلىدىكى، تۆت قىرلىق سوزۇنچاق رومبا شەكلىدىكى ۋە ئوق بېشى ئايرىم باشاقلارنىڭ تولىسى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرىغا خاس. مىنۇسىن ئويمانلىقىدىكى يادىكارلىقلاردا توسۇقنى يارغۇچى ئوقلارنىڭ نىسبەتەن كۆپ بولغانلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېغىر قوراللانغان قىرغىز ئاتلىق قىسىملىرىغا قارشى يىراق ئارىلىقتىكى جەڭلەردە توسۇقنى يارغۇچى ۋاستىلەرنى كەڭ كۆلەمدە ئىش-

لەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. يىغىلغان ماتېرىياللار ھازىرچە ئىـ
شەنچلىك يەكۈن چىقىرىشقا كەملىك قىلىدۇ. ھەر ھالدا شۇنداق
دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇر ئاتلىق ئوقياچىلىرىنىڭ ئوق تۈرلىـ
رى يېنىك قوراللانغان ۋە ساۋۇت كىيگەن دۇشمەنلەرگە يىراق
ئارىلىقتىن زەربە بېرىشكە يارىغان.

ساداقلار

ھازىرغىچە تەكشۈرۈلگەن ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرىدا پۈتۈن
ساقلانغان ساداقلار تېپىلمىدى. تېپىلغانلىرى ساداقنىڭ قېيىن
پوستىدىن ياسالغان قورساق قىسمىنىڭ پارچىلىرى، تاسما ئۆتـ
كۈزۈلىدىغان سۆڭەك سىرتماقلار، ساداقنى قىيپاش ھالەتتە ئېـ
سىش ئۈچۈن لازىم بولىدىغان تۆمۈر ئىلمەكلەردىن ئىبارەت.
ساداقلارنىڭ باش قىسمىنىڭ شەكلى ئېنىقلانمىدى. قورساق
قىسمىنىڭ قالدۇقلىرىدىن قارىغاندا، بىر گۈرۈپپىغا ياتىدىغان
بولۇپ، قورساق قىسمى سىلىندىر شەكلىدە، بىر تىپقا ئايرىلىـ
دۇ. يانچۇقلۇق. نىك ـ خوي يادىكـارلىقىدىن تېپىلغـان بىر
نۇسخا. كەڭلىكى 14 س م. ساداقلارنىڭ پىچىمى تۇخۇم شەكلىدە
بولغان. مۇرەككەپ قاپارتما نەقىشلىق سۆڭەك سىرتماقلىرى
ساقلىنىپ قالغان. ئاياغ تەرەپلىرىدە ئىككى ۋە ئوتتۇرىدا بىر
مۇنەك بولۇپ، تاسما ئۆتكۈزۈلىدىغان يول ھاسىل قىلىنغان؛ بۇ
يولنىڭ ئىككى يېنىغا قورساق قىسمىغا بېكىتىش ئۈچۈن سىلىنـ
دىر شەكلىدىكى ئىككى تۆشۈك تېشىلگەن؛ سىرتماقنىڭ ئاياغ
تەرەپلىرىدىمۇ خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش بىردىن تۆشۈكلىرى بار.
سىرتماقنىڭ شۇ يولىغا تاسما ئۆتكۈزۈلەتتى، بۇ تاسما بەلباغقا
بېكىتىلەتتى ياكى يەلكىدىن ئارتىلدۇرۇپ ئېسىلاتتى. ساداقنىڭ
تۇۋىگە ئىككىنچى تاسمىنى ئۇلاشقا ئىشلىتىلىدىغان ھالقىسىمان
سىرتماقلىق تۆمۈر ئىلمەك بېكىتىلگەن. بۇ ئىككىنچى تاسما

ساداقنى قىيپاش ھالەتكە كەلتۈرىدۇ. ساداقنىڭ سۆڭەك سىرتماقلار بىلەن بۇنداق بېكىتىلىش قۇرۇلمىسى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى شەرقىي ياۋروپا، ئۇرال، قازاقىستان خەلقلىرىنىڭ ئەنئەنىسى ئىدى، لېكىن مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىدە ئەسلى يوق ئىدى.

قوش بىسلىق قىلىچلار

بۇنداق قىلىچلار توغرا كەسمىسى بويىچە رومبا شەكىللىكلەر گۇرۇپپىسىغا تەئەللۇق بولۇپ، بىر تىپقا ئايرىلىدۇ. بالدىقى يوق. شاگونار شەھەر خارابىسىدىكى 3 ـ قەلئەدىن (تۇۋا) تېپىلغان بىر نۇسخا (22). تىغنىڭ ساقلىنىپ قالغان قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 18 س م، كەڭلىكى 4 س م، دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 س م. سۇنۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان. تىغى قوش بىسلىق، تۇز، بىر تەرىپى ئۆتكۈر بىلەنگەن، تىغى سۇنۇپ كەتكەن. بالدىقى يوق. دەستىسىنىڭ تۇتقۇچى تۇز، توم.

قولىمىزدا بار بولغان مەلۇماتلارغا ئاساسلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭ ۋاستىلىرى ئىچىدىكى چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللىرىنىڭ رولى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈش خېلى تەس. ئەگەر ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي رەقىبلىرى (تۈركلەر، قىرغىزلار ۋە باشقاكۆچمەنلەر) دە تۇز قىلىچلار كەڭ تارقالغانلىقىنى ھېسابقا ئالىدىغان بولساق، ئۇ چاغدا ئۇيغۇرلارنىڭ چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللىرى قوش بىسلىق قىلىچلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان دېيىش توغرا بولمايدۇ.

نەيزىلەر

نەيزىلەر باشاق ئۇچىنىڭ توغرا كەسمىسى بويىچە بىر گۇ-

رۇپپا بولۇپ، يۇمىلاق، شەكلى بويىچە بىر تىپقا ئايرىلىدۇ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. باۋىن ئالاق (تۇۋا) يادىكارلىقىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉓. ئۇچىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، تۆشۈكى 4 س م. سۈنۈقلىرى ساقلىنىپ قالغان. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، توغرا كەسمىسى يۇمىلاق، ئۇچى ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يوق، تۆشۈكى كونۇسسىمان.

بۇنداق باشاقلار ياغاچ ساپلىق سانجىغۇچى قوراللارغا خاس بولۇپ، توسۇقنى يېرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. نەيزىلەرنىڭ ئۇيغۇرلاردا قانچىلىك دەرىجىدە قوللىنىلغانلىقى ھەققىدە بىر نېمە دېمەك تەس. ھەر ھالدا، ئۇيغۇر قاغانلىقى مەۋجۇتلۇقىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدىكى قىرغىزلار بىلەن جىددىي ئېلىشىۋاتقان مەزگىللەردە قىرغىزلارنىڭ ئېغىر قوراللانغان ئاتلىق قىسىملىرىغا قارشى كۆرەشتە ئىشلىتىلگەنلىكى ئېنىق.

ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرىدا قوغدىنىش قوراللىرىنىڭ پارچىلىرى تېپىلمىدى. شۇڭا، ئۇيغۇر جەڭچىلىرىنىڭ ساۋۇت كىيگەنلىكىنى پەقەت رەسىملەردىنلا كۆرگىلى بولىدۇ.

قورال تۈرلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ قورال تۈرلىرى ھەققىدە ئايرىم ئەسەرلەر ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ مەخسۇس تەتقىقات دائىرىسىگە كىرگۈزۈلمىدى. ئالايلۇق، ل. گۇمىلىيېۋنىڭ قارىشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ يېنىك قوراللانغان ئاتلىق قىسىملىرى تۈرك قاغانلىرىنىڭ ئېغىر قوراللانغان نۆكەرلىرىگە تەڭ كېلەلمەيتتى. ھالبۇكى، تەتقىقاتتا يالغۇز يازما مەنبەلەرگىلا تايانغاندا ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ قوراللىرى ھەققىدە ئېنىق چۈشەنچە ھاسىل قىلغىلى

بولمايدۇ.

ئۇيغۇر قوراللىرىنىڭ ھەر قايسى تۈرلىرىنىڭ سېلىشتۇرمىسى ئۇيغۇرلاردا يېنىك قوراللانغان ئاتلىق قىسىملارنىڭ كۆپ بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق قورالى ئوقيا ئىدى. ئوقلار ساداقلارغا سېلىناتتى.

گۆرلۈكلەردىن ۋە شەھەر خارابىلىرىدىن تېپىلغان قورال تۈرلىرىنىڭ پەرقىنى ئايرىغىلى بولىدۇ. گۆرلۈكلەردىن چىققانلىرى ئاساسەن يىراق ئارىلىقتىكى جەڭدە ئىشلىتىلىدىغان ئاتقۇچى قوراللار، شەھەر خارابىلىرىدىن چىققانلىرى يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرىدىن ئىبارەت. تەسۋىرىي مەنبەلەردىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلاردا قوغدىنىش ۋاستىلىرى بولغان.

قەلئەلەرنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى يېقىن ئارىلىقتىن ھۇجۇم قىلىش قوراللىرى، يەنى قىلىچ، نەيزە ۋە خەنجەرلەر بىلەن قوراللانغان. زەرىبىدىن قوغدىنىش ئۈچۈن قاسراقسىمان ساۋۇتلاردىن پايدىلانغان. بۇ خىل قورال تۈرلىرى پۈتۈن ئۇيغۇر قاغانلىقى زېمىنلىرىدا بىردەك ئەمەس ئىدى. قاغانلىقنىڭ قارارگاھىنى قوغدىغۇچى جەڭچىلەرنىڭ قوراللىرى ياخشىراق ۋە تولۇقراق بولغان بولۇشى مۇمكىن. ھالبۇكى، ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىنى ئايرىشقا ئىمكانىيەت بېرىدىغان مەلۇماتلار ھازىرچە تېپىلمىدى. پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، كۆپ قەبىلىلىك ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ تەركىبىگە كىرگەن ھەرخىل ئېتنىك قاتلاملارنىڭ قىسىملىرىدىكى قورال - جابدۇق تۈرلىرىمۇ پەرقلىق بولغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، بۇ خىل پەرقلەرنىڭ خاراكتېرىنى ئېنىقلاشقا ھازىر بار بولغان مەلۇماتلار بەك ئازلىق قىلىدۇ.

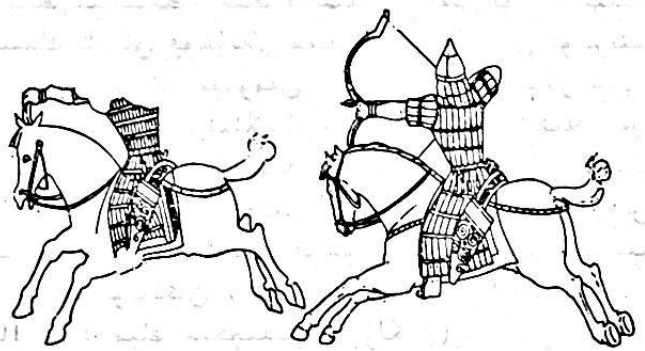

14 ـ رەسىم ئىغىر قوراللانغان ئۇيغۇر جەڭچىسى
(ئا. لىكوك ئەسلىگە كەلتۈرگەن)

ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى

ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي قوشۇنلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ئا-لىملار ھازىرغا قەدەر يېتەرلىك ئەھمىيەت بەرمەي كەلدى. پەقەت ئۇيغۇر تۇرپان بەگلىكىنىڭ تارىخىغا ئائىت ئەسەرلەردىلا بۇ ھەقتە ئاز ـ تولا سۆزلىنىدۇ.

تارىخىي خاتىرىلەر ۋە رۇنىك يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردە ئۇيـ-غۇرلار ۋە قاغانلىق تەركىبىگە كىرگەن باشقا قەبىلىلەر قوشۇنلىـ-رىنىڭ ئەسكەر سانى توغرىسىدا، شۇنداقلا ھەر دەرىجىلىك قوماندانلارنىڭ ئۇنۋانلىرى توغرىسىدا تۈرلۈك مەلۇماتلار بار. لېكىن بۇ مەلۇماتلارنىڭ ھەممىسىلا بىر ـ بىرىگە ماس كېلىۋەرمەيدۇ. جۈڭگونىڭ سالنامىلىرىدىن «يېڭى تاڭنامە» ۋە «تەيپىڭ يىللىرىـ-دا خان يارلىقى بىلەن پۈتۈلگەن خاتىرىلەر» لەردە ئۇيغۇرلارنىڭ «خىللانغان قوشۇنى» دا بەش مىڭ جەڭچى بولغانلىقى ئېيـ-تىلىدۇ ㊿. رۇنىك يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردە بايراق ھەققىدىكى،

ئون مىڭ كىشىلىك، مىڭ كىشىلىك، بەش يۈز كىشىلىك، يۈز كىشىلىك تارماق قوشۇنلار ھەققىدىكى بايانلارنى ئۇچرىتىمىز ㉖. قوشۇن - خەلق ئومۇمەن تاردۇشلار ۋە تېلېلار دەپ ئىككى قاناتقا بۆلۈنگەن. «خىللانغان» ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ تەركىبىدە ئۇچ يۈز نۆكەر تىلغا ئېلىنىدۇ. ئۇلار قاغان قارارگاھىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى بولسا كېرەك. ئومۇمەن، بۇ مەلۇماتلاردىن پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر قوشۇنى ئاسىياچە ئونلۇق سىستېمىسى بويىچە بۆلۈنگەن (ئەترەتلەر 5، 10، 50، 100، 500، 1000، 10 مىڭ جەڭچىدىن تۈزۈلگەن).

تۈرلۈك مەنبەلەردە ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ دەرىجىلىرى توغۇشتۇرۇلىدۇ. ئالايلۇق، قارابالغاسۇن يادىكارلىقىنىڭ خەنزۇچە بايانىدا «تۇتۇق»، «دورغا»، «ئىچكى ۋەتاشقى زايسانلار» تىلغا ئېلىنىدۇ ㉗. «موغان شىنە ئۇسۇ يادىكارلىقى» دا «يابغۇ»، «شاد» (قاغانىنىڭ ئوغۇللىرى بولۇپ، تاردۇشلار بىلەن تېلېلارنى باشقۇرغان)، شۇنداقلا «تېگىنلەر»، «تۇتۇقلار»، «بەگلەر»، «مىڭ بېشىلار» تونۇشتۇرۇلىدۇ ㉘. ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ قۇرۇلمىسى تېرخىن يادىكارلىقىدا ئەڭ تەپسىلىي تەسۋىرلەنگەن: «تەڭرىدىن بولغان ئەل ئەتمىش بىلگە قاغانىم (دۆلەت) ئىچىدە تۈرۈشلۇق (بارلىق) قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرۇشنى بۇيرۇدى. ئىچكى بۇيرۇقلار بېشى ئىنانچۇ باغا تارقان، ئۇلۇغ بۇيرۇقلار جەمئىي توققۇز: بىلگە تاي سەنگۇن تۇتۇق، بەش يۈز بېشى؛ كۈلۈگ ئۆڭۈ ئۆز ئىنانچۇ، بەش يۈز بېشى؛ ئۇلۇغ ئۆز ئىنانچۇ ئۇرۇڭۇ، يۈز بېشى؛ ئۇلۇغ ئۇرۇڭۇ؛ تۆلىس بەگلىرىنىڭ ئوغلى، مىڭ بېشى تۆلىسىلىك كۈلۈگ ئەرەن؛ تاردۇش بەگلىرىنىڭ ئوغلى مىڭ بېشى، تاردۇشلۇق كۈلۈگ ئەرەن؛ تاردۇش ئىشبارىش، مىڭ ئەسكەر بېشى؛ ئالپ ئىشبارا سەنگۇن ياغلاقار ...توققۇز يۈز ئەسكەر بېشى، تويقانىنىڭ ئۇلۇغ تارقانى (بارگاھىنىڭ باشلىقى) بۇقۇغنىڭ مىڭ كىشىلىك قوشۇنى...

قەبىلىسىنىڭ مىڭ كىشىلىك قوشۇنى؛ باتۇر ئاتاچۇق قەبىلىسىنىڭ مىڭ كىشىلىك قوشۇنى» ㉙. مۇشۇ ھۆججەتتىن قارىغاندا، ئۇيغۇر قوشۇنىدا تەخمىنەن 15 مىڭ ئادەم بولغان. بۇ قوشۇن 100 كىشىلىكتىن 5000 كىشىلىككىچە ئەترەتلەرگە بۆلۈنگەن. «ئۇلۇغ بۇيرۇقلار»نى يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان سەركەردىلەر دەپ چۈشەنسەك، ئۇلار توققۇز ئىدى («باشلىقى»نى ھېسابقا ئالمىغاندا). بۇ يادىكارلىقتا يەنە 5000 كىشىلىك قوشۇن باشلىقلىرىدىن قۇتلۇق چىگىشى ۋە ئالىپ بىلگە چىگىشى توغرىسىدا سۆزلىنىدۇ. بۇلار ئېھتىمال قاغانغا مەجبۇرى بويسۇندۇرۇلغان «ئازغان» ئۇيغۇر ئۇرۇقلىرى بولسا كېرەك. تېكىستتە يەنە مۇنداق دېيىلىدۇ: «... تەڭرى قاغانىمنىڭ ئاتلىقلىرى (ياكى ئەمەلدارلىرى)... ئۇيغۇر خەلقى تېگىنلىرىم بىلەن بىللە، تۇرغاق (لەشكەر) باشلىقلىرى، باتۇر ئاتاچۇق ۋە بەگزىك ئەر چىگىشى باغا تارقانلار ۋە ئۇچ يۈز تۇرغاق بىلەن بىللە قاتناشتى. تەڭرى قاغانىمنىڭ ئوغۇللىرى بىلگە تارقان ۋە قۇتلۇق بىلگە يابغۇ... تۇرىلەر...» ㉚. دېمەك پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر قوشۇنى ئىككى قانات (تېلىلار ۋە تاردۇشلار) ۋە مەركەز (ئىچكى بۇيرۇقلار) دىن تەركىب تاپقان. بۇلاردىن باشقا قاغان نۆكەرلىرى (تۇرغاقلار) تەشكىللەنگەن. بۇ قىسىملار تېخىمۇ ئۇششاقراق ئەترەتلەرگە بۆلۈنگەن. قاغان قوشۇنىدا ئۇيغۇرلاردىن سىرت يەنە ئىتتىپاقداش ياكى بويسۇندۇرۇلغان قەبىلىلەردىن «بارغۇت، ھۇن، بايىرقۇ، توڭرا، سەگىز (سەكىز)، قىبار» لارمۇ بار ئىدى ㉛. بىر تېكىستتە يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەنلەردىن باشقا يەنە مۇنۇلار تىلغا ئېلىنىدۇ: «سەككىزىنچى بوغۇن ئاز، توققۇزىنچىسى تولۇن ئىشغۇس دەپ ئاتىلىدۇ» ㉜. تىلغا ئېلىنغانلارنىڭ ھەممىسى تېلى، يەنى توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىگە كىرىدۇ.

تېرخىن يادىكارلىقىنىڭ بىر يېرىدە قارام قەبىلىلەر «ئازغان» پۇقرالار قاتارىدا ئومۇمىيۈزلۈك بايان قىلىنىدۇ: «قاغان

ماغدۇرسىزلانغان ئوغۇز خەلقىنى، ئۇلارنىڭ ئالتە يۈز سەنگۈنى، بىر تۈمەن قوشۇننى (سۆزمۇسۆز مەنىسى — خەلقىنى) قولغا چۈشۈردى» ㉝؛ يەنە بىر يېرىدە بۇ قەبىلىلەرنىڭ «بۇ پۈتۈك يېزىلمۇۋاتقاندا» (يەنى بۇ يادىكارلىق تۈرغۇزۇلغان ۋاقىتتا) بار بولغان بىر قىسمى تىلغا ئېلىنىدۇ. «توققۇز تاتار، ئازلارنىڭ ئون يەتتە بۈيرۇقى، سەنگۈنلىرى، توغرالارنىڭ (قەبىلىسىنىڭ) مىڭ كىشىلىك قوشۇنى... قۇملۇق يەرنىڭ (ياكى ئىسىق يەرنىڭ) باشلىقلىرى (داھىيلىرى)... بايىرقۇ خەلقى، ئاز ئاسپرا تاي سەنگۈن ۋە ئۇنىڭ خەلقى، توغرالاردىن (قەبىلىسىدىن) باش قايباش، ئۇچ قارلۇق — شۇنچە كۆپ كىشىلەر (قاتناشتى) ...» ㉞. بۇ قەبىلىلەرنىڭ بەزىلىرى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تەركىبىدە بولغان (توغرا ۋە بايىرقۇ)، يەنە بەزىلىرى (تاتارلار، ئازلار، قارلۇقلار) قاغانلىقنىڭ دۇشمەنلىرى بولغان، ئۇيغۇر قوشۇننىڭ تەركىبىدىكى ئىتتىپاقداش قوشۇنلارنىڭ تەركىبى ھەم سانى تۇراقلىق بولمىغان. ھاكىمىيەت بېشىدىكى ئۇيغۇر ئۇرۇقى ياغلاقارلارنىڭ ھوقۇقىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ، قاغانلىقتىكى ئىتتىپاقداش قەبىلىلەرنىڭ تەسىرى كۈچىيىشىگە باشلىغان. 795 - يىلى ئەدىز قەبىلىسىنىڭ ۋەكىلى قۇتلۇق ئۇيغۇرلارنىڭ تەختىگە چىقتى ㉟. شۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا ئەدىزلەر بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا قاغانلىق تەختىنى تالىشىش كۈرەشلىرى بولدى ㊱.

ئومۇمەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي سىستېمىسى كۆپ جەھەتتىن ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى تۈركلەر، قىرغىزلار ۋە باشقا تۈركىي تىللىق كۆچمەنلەرنىڭكىگە يېقىن ئىدى. ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، قوشۇندىكى ساپ ئۇيغۇر قىسىملىرى ئىتتىپاقداش ۋە قارام قەبىلىلەر قىسىملىرىدىن ئانچە پەرقلەنمەيتتى.

ئۇيغۇر قاغانلار ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي ھاكىمىيىتىنىڭ پۈختا

ئەمەسلىكىنى ھېس قىلىشقان بولسا كېرەك، شۇڭا ئورخۇن، سېلىنگا ۋە يېنىسەينىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا قۇرۇلغان ھەربىي قەلـ ئەلەر ياردىمى بىلەن ھاكىمىيەتنى ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇنغان. قاغانلىقنىڭ كۆپ قەبىلىلىك كۆچمەن ئاھالىنى ئىدىيە جەھەتتە مانى دىنىدىن ئىبارەت يېڭى دىن بايرىقى ئاستىدا بىرلىككە كەلتۈـ رۈشكە ئۇرۇنۇشىمۇ بۆلگۈنچىلىك خاھىشلىرىنى يېڭىش مەقسـ تىدە ئېلىپ بېرىلغان بولۇشى مۇمكىن. ھالبۇكى، بۇ تەدبىرلەر- نىڭ ھېچقايسىسى قاغانلىقنىڭ ھەربىي سىستېمىسىنى كۆچەيتەلـ مىدى. يېتەكچى ئېتنىك تۈركۈمنىڭ ئاجىزلىشىشى نەتىجىسىدە بۆلگۈنچىلىك خاھىشلىرى كۈچەيىپ كەتتى. ئۇيغۇر قاغانلىقى ھەربىي كۈچ جەھەتتە ئۆز دۈشمەنلىرىگە تاقابىل تۇرالمىدى ۋە يىمىرىلدى.

ئۇرۇش سەتئىتى

قورال ـ ياراغ ۋە ھەربىي تۈزۈلمە ئالاھىدىلىكلىرى ئاساسـ دا ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ جەڭ قىلىش تاكتىكىسىنى تەخمىنەن تە- سەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارغا قېرىنداش بولغان تېلى قەبىلىلىرى ئۇيغۇر قاغانلىقى قۇرۇلۇشتىن خېلى بۇرۇنلا يېنىك قوراللانغان ئاتلىق ئوقياچىلار سۈپىتىدە مەۋجۇت ئىدى. بىرىنچى تۈرك قا- غانلىقى دەۋرىگە ئائىت بىر مەنبەدە ئېيتىلىشىچە، تېلىلەر «ئاچ- چىقى يامان ۋە رەھىمسىز» بولغان، «ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىشقا ماھىر، ئىنتايىن ئاچ كۆز ۋە تەمەگەر، بۇلاڭچىلىق بىلەن جان باققان» (37). ئۇلار (ئۇيغۇرلار) چېچىلما سەپ تاكتىكىسىنى ئەڭ كۆپ قوللانغان. «جەڭلەردە سەپكە تىزىلمايدۇ، بېشى (باش ئەترەت) ئايرىلىپ چىقىپ قىستاپ كېلىدۇ. ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىدۇ، ئۇشتۇمتۇت چېكىنىدۇ، تۇراقلىق جەڭ قىلالمايدۇ» (38)

. چېچىلما سەپ تۇزۇلۇشىنىڭ خاراكتېرى ئەنە شۇنداق تەسۋىر-
لەنگەن. ئاساسلىق كۆچلەرنىڭ بىخەتەرلىكىنى كاپالەتلەندۈرۈش
ۋە جەڭدە قۇلايلىق شارائىت يارىتىش ئۈچۈن ئۇيغۇرلار ھەمىشە
يۇرۇشكە ئاتلانغاندا ئالدىغا بىر تورشاۋۇل قىسمىنى چىقىراتتى.
«ھەر قېتىم ئۇرۇشنى باشلىغاندا ۋە ئاخىرلاشتۇرغاندا يات
بوغۇنلاردىن ئىككىسىنى قوشۇننىڭ تورشاۋۇلى قىلىدۇ» ㊴. بۇ
يەردىكى «يات» دېگىنى ئېھتىمال قارام بولغان غەيرىي تېلې
قەبىلە ۋەكىللىرىنى بىلدۈرسە كېرەك. «موغان شىنە ئوسۇ يادد-
كارلىقى» دىمۇ شۇنداق گەپلەر بار: «ئاتام كۆل بىلگە قاغان...
قوشۇن بىلەن يۈردى، مېنى مىڭ بېشى قىلىپ ئالدىغا چىقاردى»
㊵. مويۇنچۇر قاغان بىلەن تاي بىلگە تۇتۇق ئوتتۇرىسىدىكى
ئىچكى ئۇرۇش تەسۋىرىدە ئۇيغۇر قوشۇننىڭ يەر تۇزۇلۇشىنى
ھېسابقا ئېلىپ ئورۇنلاشقانلىقى سۆزلىنىدۇ: «سېلىنگانىڭ غەر-
بىي شىمالىدا، ئىلۇن غولنىڭ جەنۇبىدا، سىپ باشىغچە (توغرا
ۋادىدىكى بۇلاققىچە) قوشۇنلىرىمنى ئورۇنلاشتۇردۇم. كەرگۇ،
ساقىشى ۋە سىپ باشىدىن ئۇلار بىزگە قارشى ئاتلاندى...
سېلىنگىلىغچە ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىنى جايلاشتۇردى. بەشىنچى
ئاينىڭ يىگىرمە توققۇزىنچى كۈنى مەن تۇتۇشتۇم. شۇ چاغدا مەن
يەڭدىم. ئۇلارنى يېڭىپ، سېلىنگىلىغچە قىستاپ باردىم. ئۇلارنى
قوغلىۋەتتىم. سېلىنگىلدىن ئۆتۈپ، ئۇلارنىڭ كەينىگە چۈشۈپ
ماڭدىم» ㊶. بۇ جەڭدىكى مويۇنچۇرنىڭ غەلىبىسى ئاقىلانە سەپ
تۇزۇپ ۋە «توغرا ۋادىدىن» چىقىپ ھۇجۇم قىلىپ، دۈشمەننىڭ
چېكىنىش يولىنى ئۇزۇۋېتىش بىلەن قولغا كەلگەن. مويۇنچۇر
قاچقۇنلارنى قوغلاپ، دەريانى كېسىپ ئۆتكەن. تاي بىلگە تۇتۇق
بىلەن بولغان يەنە بىر جەڭدە مويۇنچۇر قوشۇنى خانۇي دەرياسى-
دىن كېچىپ ئۆتكەن. «سەككىزىنچى ئاينىڭ ئىككىنچى كۈنى
خانۇي (خانۇي غول) دەرياسىدىن ئۆتۈپ، تۇزلۇق ئالتىر كۆلى-
نىڭ يېنىدا ئۇنىڭ بىلەن تۇتۇشتۇم. شۇ يەردە ئۇلارنى يەڭدىم.

ئاندىن ئۇلارنىڭ كەينىگە چۈشۈپ ئىلگىرىلىدىم» ⑫. تېكىستلەر-دىن قارىغاندا، مويۇنچۇر دەۋرىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنى ھەربىكەتچان بولۇپ، تېز سۈرئەتتە يىراق يۇرۇشلەرگە ئاتلىناتتى، تەبىئىي توسۇقلاردىن ئۆتەتتى. مويۇنچۇر ئىقتىدارلىق قوماندان ئىدى. ئۇ جەڭ ئالدىدا قوشۇنلارنى پەم بىلەن ئورۇنلاشتۇراتتى، مۇرەكـ-كەپ ۋەزىيەتتە قەتئىي ۋە ئۇنۇملۇك ھەربىكەت قىلاتتى، دۈشمەن ئالدىغا يۇرەكلىك ھالدا ئاۋانگارت قىسىملارنى چىقىراتتى، «دۈشمەننىڭ تېز ھەربىكەتلىنىدىغان ئەترەتلىرىنى» توسۇش ئۈ-چۈن قوشۇمچە ئەترەتلەرنى چىقىراتتى. ئالايلۇق، ئۇ غەربكە يۇرۇش قىلىشتا ئوڭۇشلۇق ھەربىكەت قىلىپ ۋە ئەسكىرنى كۆچـ-لىرىنى تەقسىملەپ، قارلۇق، چىك ۋە قىرغىز قوشۇنلىرىنىڭ بىرلىششىگە يول قويماي، ئۇلارنى تارماق كەلتۈرگەن. نەتىجىدە چىكلەر بويسۇندۇرۇلغان: «چىك خەلقىغە تۈتۈق (بەگ، باشقۇر-غۇچى) بەردىم» ⑬. تايغان كۆلى يېنىدىكى جەڭدە ئاۋانگارت قىسىم دۈشمەننى ئالداش رولىنى ئوينىغان: «... تايغان كۆلى يېنىدا جەڭچىلىرىمنى يىغدىم، (ئۇلارنى) ئالداش ئۈچۈن بىر توپنى ئەۋەتتىم. ئادەملەر كەلدى، ئۇلار قارا يوتالۇقنى كېسىپ ئۆتۈپ، (دۈشمەنلەرنى) يېقىن كېلىشكە مەجبۇر قىلدى. مەن ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقتىم...» ⑭. مويۇنچۇر ئۆزىنىڭ تىنچسىز دۆلىتىنىڭ مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك جايلىرىدا قەلئە قۇرۇش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ قەلئەلەر يېڭى قۇرۇلغان چاغدا ئۇنىڭ بارگاھى بولغان، ئۇ يەرلەردە چېگرا مۇداپىئە قىـ-سىملىرى ئورۇنلاشقان. بارگاھ ـ قەلئەلەر تەسىس قىلىنغان رايونلاردا جەڭچىلەرنى «ئىلھاملاندۇرۇش» مەقسىتىدە قاغاننىڭ ئىش ـ ئىزلىرىنى مەدھىيىلەش مەزمۇنىدىكى تاش ئابىدىلەر تۇرغۇزۇلغان. قەلئەلەر سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش ئۇيغۇرلار-نىڭ مەركىزىي ئاسىيانىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تالىشىش كۈرىشىدە-كى ھەربىي ـ سىياسىي ئىستراتېگىيىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي

قىسمى بولۇپ قالغان ⑮.

مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي شىبىرىيىدىكى كۆچمەن قەبىلىلەر بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن تاشقى ۋەزىيەت ئۇيغۇرلار ئۈچۈن بېرىۋاتقان ئۇرۇشلارنىڭ داۋىرىسىنى كېڭەيتىشكە قۇلايلىق شارائىت ياراتتى. ئۇيغۇر قوشۇنلىرى تاڭ ئىمپېرىيىسىدىكى ئەن لۇشەن توپىلىڭنى باستۇرۇش ۋە شەرقىي تۈركىستان زېمىنلىرىنى ئىشغال قىلىش ئۇرۇشلىرىغا قاتناشتى ⑯.

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئىستراتېگىيە ۋە تاكتىكىسىدىكى ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۇزاققىچە ساقلاپ قالدى. قۇتلۇق قاغاننىڭ «تۆھپىلىرى» تەسۋىرلەنگەن قارابالغاسۇن ئابىدىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ تاكتىكىلىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارمۇ بار. ئەنخۇدىكى قارلۇقلار ۋە تىبەتلىكلەرنىڭ بىرلەشمە كۈچلىرى بىلەن بولغان جەڭدە ئۇيغۇر قوشۇنى يىراقنى كۆرەرلىك پىلان بىلەن دۈشمەننىڭ «يان تەرىپىدىن چىقتى... (ئۇلارنىڭ) يېرىمى ئالداندى، يېرىمى قورشالدى» ⑰. ئۇيغۇر قوشۇنى يەنە باشقىچە تاكتىكىلىق ئۇسۇللارنىمۇ قوللانغان: قوشۇنلار بىر جايدىن يەنە بىر جايغا يۆتكەلگەن، دۈشمەنگە قوغلاپ زەربە بېرىلگەن ۋە باشقىلار. ئابىدە ھەددىدىن تاشقىرى مەدھىيە تۈسىدە يېزىلغان بولغاچقا، قۇتلۇغنىڭ قوماندانلىق قابىلىيەتلىرى ھەققىدە ھۆكۈم قىلىماق تەس، شۇنداقتىمۇ ئۇ مۇناسىپ تالانت ۋە ئىرادىگە ئىگە بولغان دەپ ئويلاشقا بولىدۇ، چۈنكى ئۇ قىرغىزلار، قارلۇقلار، تىبەتلىكلەرنى جاپالىق جەڭلەردە يەڭگەن ⑱.

قاغانلىقتىكى يۇقىرى ھوقۇقنىڭ ئەدىز قەبىلىسىدىن بولغان قۇتلۇغنىڭ قولىغا ئۆتۈشى ئىچكى نىزالارنى ئۆتكۈرلەشتۈرۋەتتى، ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ پۈتۈنلۈكىنى بوشاشتۇردى ۋە ئاخىرىقى ھېسابتا قاغانلىقنى قىرغىزلارنىڭ زەربىسى ئاستىدا ھالاكەتكە ئېلىپ باردى. ئۇيغۇرلار تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ شىمالىي چېگرىلىرىغا قاچقاندىن كېيىن كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇش قىلالمايدىغان

بولدی ۋە پەقەت يەرلىك كۆچمەن قەبىلىلەر بىلەن ئۇششاق توقۇ-
نۇشلارغىلا قاتناشتى، جۇڭگونىڭ چېگرا رايونلىرىغا ھۇجۇم قە-
لىپ تۇردى ⑲. ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تەركىبىدە بولغان تېلې
قەبىلىلىرى بىلەن قىرغىزلارنىڭ ئۇرۇش مەيدانى 9 ـ ئەسىرنىڭ
ئىككىنچى يېرىمىدا شەرقىي تۇركىستانغا يۆتكەلدى ⑳.

ئۇچىنچى باب كىماكلارنىڭ قورال تۈرلىرى

شەرقىي قازاقىستان دالىلىرى، ئالتاي ۋە غەربىي سىبىرىيە كۆچمەن ئاھالىسىنىڭ قورال - ياراغلىرى، ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى ۋە ئۇرۇش سەنئىتىگە دائىر مەسىلىلەر ئەسەرلەردە خېلى ئەتراپلىق تونۇشتۇرۇلغان. تېخى ئالدىنقى ئەسىردىلا مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىغا ياتىدىغان يادىكارلىقلار ئۈستىدە دەسلەپكى قىدىرىشلار ئېلىپ بېرىلغانىدى ①. شىمالىي ئالتايدىكى سروستكىن قەبرىستانلىقىدىن چىققان تېپىلمىلار 1930 - يىلى «سروستكىن مەدەنىيىتى» نى ئېنىقلاشقا ئىمكانىيەت يارات-تى. بۇ مەدەنىيەت مىلادىيە 8—10- ئەسىرلەرگە تەئەللۇق②. 1950 — 1960 - يىللىرى ئىرتىش ۋادىسىدا ئېلىپ بېرىلغان خىزمەتلەر نەتىجىسىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن ئاساسلىق مىلتىرىياللار ③ كىماكلار (يەمەكلەر) توغرىسىدىكى سالنامە مەلۇماتلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇلدى ④. ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە يۇقىرى ئىرتىش، ئالتاي دالىلىرى ۋە غەربىي سىبىرىيە يادىكارلىقلىرى بىر - بىرىگە باغلانمايدۇ دەپ قارىلىپ، خرونولوگىيە جەھەتتىن تەكشۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئېتنىك مەدەنىيەت جەھەتلىرىگە ئەھمىيەت بېرىلمىدى ⑤. 1973 - يىلى سروستكىن مەدەنىيىتى ماتېرىياللىرى كىماكلارغا تەۋە قىلىندى ⑥. بۇنداق بىرلەشتۈرۈش ئۈستىدە ھازىرغىچە مۇنازىرە بېسىقمايۋاتىدۇ ⑦. شەرقىي قازاقىستان ۋە ئالتاي يادىكارلىقلىرى ھەققىدىمۇ تالاش - تارتىش بار ⑧. سروستكىن دائىرىسىدىكى يادىكارلىقلارنىڭ خرونولوگىيە، ئېتنىك مەدەنىيەت تەۋەلىكى، يەرلىك ۋارىيانتلىرى جەھەتلىرىدە نۇرغۇن مەسىلىلەرنىڭ ھەل قىلىنمىغىنىغا قارىماي، بۇ

ماتېرىياللارنىڭ تەتقىق قىلىنىشى سىبىرىيە قورالشۇناسلىقى ئۈچۈن زور ئەھمىيەتكە ئىگە، چۈنكى بۇ يادىكارلىقلارنىڭ ماددىي بۇيۇملىرى ئىچىدىكى قوراللارنىڭ تۈرلىرى خېلى كۆپ ۋە ئالاھىدە.

شىمالىي ئالتاي داللىرىدىكى كىماك بىرلەشمىسىگە كىرىدىغان كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى ۋە ئۇرۇش سەنئىتىگە دائىر مەلۇماتلار ئۆز ۋاقتىدا ئومۇملاشتۇرۇپ يەكۈنلەنگەندى ⑨. كىماكلارنىڭ ئوق باشاقلىرى، چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللىرى، ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى بىر قاتار مەخسۇس ئەسەرلەردە بايان قىلىنغان ⑩. نۆۋەتتە، تۆپلانغان ماتېرىياللارنىڭ كۆپ قىسمىنى سىستېمىلاشتۇرۇش ئىمكانىيىتى بارلىققا كەلدى.

كۆرسىتىلگەن بىر تۈركۈم يادىكارلىقلاردىكى قورال - جابدۇقلارنىڭ سانى ۋە تۈرى خېلى كۆپ، لېكىن ھەر قايسى تۈرلەرنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بولۇشى ئوخشاش ئەمەس؛ قوغدىنىش قوراللىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار نىسبەتەن ئاز. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تېپىلمىلارنىڭ ھەممىسىنىلا تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلغىلى بولمايدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار يازما ۋە تەسۋىرىي مەنبەلەر ماتېرىياللىرى بىلەن تولۇقلىنىدۇ.

تېپىلمىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئوخشاشمىغان ۋاقىتلاردا شەرقىي قازاقىستان، ئالتاي داللىرى، غەربىي سىبىرىيىنىڭ ئورمان - يايلاق قىسمىدىكى گۆرلۈكلەردىن چىققان. كۆرسىتىلگەن رايونلاردىكى دەپنە قائىدىلىرى پەۋقۇلئاددە ئۆزگىچە. بۇ يەردە كىماك بىرلەشمىسىگە كىرگەن قەبىلىلەرنىڭ قەبرىستانلىقلىرى بىلەن بىر قاتاردا قىرغىزلارنىڭ جەسەت كۆيدۈرۈلگەن گۆرلىرىمۇ ئۇچرايدۇ ⑪. شەرقىي قازاقىستان گۆرلۈكلىرىنى يەمەكلەرنىڭ، ئوب ۋادىسىدىكىلىرىنى قىپچاقلارنىڭ دېگەن پەرەزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى ⑫. بىر قىسىم تېپىلمىلار قەلئەسىز تۇرالغۇلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. كىماكلارنىڭ ئىستىھكام قۇرۇ-

لۇشلىرى ھازىرغىچە تەكشۈرۈپ ئېنىقلانمىدى. ئىرتىش ۋادىسى-
دىكى رايونلاردا كىماكلارنىڭ دەپ پەرەز قىلىنىۋاتقان قەبرە يادى-
كارلىقلىرى تېپىلغان. ئەنە شۇ ماتېريالىلار مەزكۇر تېمىنىڭ
ھەل قىلىنىشىغا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە يارداەم بېرەلەيدۇ.

تەتقىقاتتا موسكۋا، لېنىنگراد، نوۋوسىبىرسىك، بارنا ئۇل،
ئۇست - كامېناگورسك، ئالما - ئاتا قاتارلىق جايلاردىكى مۇزېي-
لار، تەتقىقات ئورۇنلىرى ۋە ئالىي مەكتەپلەردىكى ماتېرىي-
ئاللاردىن پايدىلاندۇق. بىر قىسىم تېپىلمىلار مەتبۇئاتلاردىن
ئېلىندى.

مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى ئالتاي، قازاقىستان
ۋە غەربىي سىبىرىيە كۆچمەنلىرىنىڭ قورال تۇرلىرى يىراق ۋە
يېقىن ئارىلىقتىا جەڭ قىلىش ھەم قوغدىنىش ۋاستىلىرىدىن
تەركىب تاپقان.

كىماك يادىكارلىقلىرىدىن تېپىلغان يىراق ئارىلىقتا جەڭ
قىلىش قورال - جابدۇقلىرى يالارنىڭ پارچىلىرى، ئوقلار،
ساداقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار تەكشۈرۈلگەن يەرلەردىكى
ھەممە يادىكارلىقلار گۇرۇپپىلىرىدا ئۇچرايدۇ.

ئوقيالار

كىماك ئوقيالىرى تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە بىر
گۇرۇپپا بولۇپ، مۇرەككەپ تەركىبلىك. ئۇلار قاپلىغۇچلارنىڭ
سانى ۋە جايلىشىش ئورۇنلىرى بويىچە بىر نەچچە تىپقا
ئايرىلىدۇ.

1 - تىپ. ئىككى بېشىدا ۋە ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچلىرى،
ئوتتۇرىدا كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بارلار. جەمئىي ئىككى نۇسخا
بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېقىن يېلە-
بانا VIII، 1 - قورغان، 5 - گۆر؛ سروستكى (ئوب ۋادىسى)

⑬. يان قاپلىغۇچلارنىڭ ئورۇنلىشىشىدىن قارىغاندا، يانىڭ ئۇزۇنلۇقى ئاران 60 س م بولسا كېرەك. ھالبۇكى، يا سۈنۈپ كەتكەن بولۇپ، ئىككى باشتىكى قاپلىغۇچلارنىڭ ئارىلىقى قىسقىراپ، ئوقيانىڭ ئەسلىدىكى ئۇزۇنلۇقىغا ماس كەلمەي قالغان بولۇشى مۇمكىن. قاپلىغۇچلارنىڭ شەكلى ۋە ئۆلچەملىرى ھەر خىل. ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلار يېرىم سوزۇنچاق، باش تەرەپتىكىلىرى ئۇزۇن ۋە ترار، كاۋاك قاپلىغۇچ تار، ئىككى ئۇچى كەڭرەك. قاپلىغۇچلارنىڭ ئىچكى تەرىپىدە، يەنى ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلارنىڭ يانىڭ دۇمبىسى ۋە ئۇچلىرىغا قارىتىلىغان تاشقى قىرىدا، كاۋاك قاپلىغۇچلارنىڭ ئۇچى تەرەپلىرىدە قىيپاش ياكى تورسىمان كېسىكچىلەر بولۇپ، يانىڭ ياغاچ گەۋدىسىگە يېپىشتۇرۇش مەخسۇس كېسىلگەن ⑪. بۇ خىل ئوقيالار سىممېترىك بولسا كېرەك.

2 ـ تىپ. ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچلىرى ۋە كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بارلار. سروستكى، 1 ـ، 2 ـ، 5 ـ قورغانلاردىن تېپىلغان ئۇچ نۇسخا ⑮. يانىڭ ئۆلچەملىرى ئېنىقلانمىدى. ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلارنىڭ شەكلى ۋە ئۆلچەملىرى بىر ـ بىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ: يېرىم سوزۇنچاق، ئۇزۇنلۇقى 15 ـ 16 س م، كەڭلىكى 5.2 ـ 3 س م. كاۋاك قاپلىغۇچلارنىڭ توغرا كەسمىسى تراپېتسىيە شەكلىدە، ئۇچلىرى تىك كېسىلگەن، ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 5.1 س م. بۇ خىل ئوقيا سىممېترىك بولسا كېرەك.

3 ـ تىپ. ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچلىرى بارلار. جەمئىي تۆت نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: سروستكى، 2 ـ، 4 ـ قورغانلار؛ كراسنويارسكى (ئوب ۋادىسى)، 5 ـ قورغان ⑯؛ ئورلوۋكا (شەرقىي قازاقىستان)، 1 ـ قورغان ⑰. ئوقيانىڭ ئۆلچەملىرى ئېنىقلانمىدى. قاپلىغۇچلار يېرىم سوزۇنچاق شەكىلدە، ئۇزۇنلۇقى 14 ـ 15 س م، كەڭلىكى

5 س م. يانىڭ ئىككى يېنىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئوخشاش بولغان دېيىشكە بولىدۇ.

4 ـ تىپ. ئوتتۇرىدا كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بارلار. تۆت نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئىنە (ئوب ۋادىسى)، 3 ـ گۆر، سروستكى ⑱. ئوقيانىڭ ئۆلچەملىرى ئېنىقلانمىدى. قاپلىغۇچلارنىڭ توغرا كەسمىسى تراپېتسىيە شەكلىدە، ئۇچلىرى قىيپاش كېسىلگەن، ئۇزۇنلۇقى 10 — 11 س م، كەڭلىكى 1.5 س م. بۇ خىلدىكى ئوقيالارنىڭ سىممېترىك بولغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن.

قەدىمكى كىماكلارغا تەئەللۇق بولغان، مىستىن قۇيۇپ ياسالغان جەڭچىلەرنىڭ ھەيكەللىرىدە مۇرەككەپ تەركىبلىك دولقۇنسىمان M شەكلىدىكى ئوقيالار ئىپادىلەنگەن ⑲. ئۇلۇتاۋدىكى جانغابىل دەرياسىنىڭ بويىدىن تېپىلغان تاش رەسىمدە كىرىچىگە ئوق سېلىنغان مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيا سىزىلغان ⑳.

د. ساۋىنوۋ جەنۇبىي سىبىرىيە قولدا ئاتقۇچى قوراللىرىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتىغا بىرلەشتۈرۈپ كىماك ئوقيالىرىنىڭ تەرەققىياتىنى تەكشۈرگەن ㉑. ئۇ شەرقىي قازاقىستان ئوقيالىرىدىن ئۈچ تىپ، سروستكىن ئوقيالىرىدىن تۆت تىپنى ئايرىپ كۆرسەتكەن ㉒. سروستكىن مەدەنىيىتى ئىگىلىرىنىڭ قورال تۈرلىرىگە بېغىشلانغان ماقالىمىزدا مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى ئالتاي كۆچمەنلىرىنىڭ ئوقيالىرى تىپلارغا ئايرىلغان ㉓. بۇ تىپقا ئايرىش ئاساسىي جەھەتتىن توغرا. شۇنداقتىمۇ، بۇنىڭدىكى 1 ـ تىپ قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئاتقۇچى قوراللىرىغا ئايرىلغان بولسا تېخىمۇ توغرا بولاتتى ㉔.

مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى شەرقىي قازاقىستان ۋە غەربىي سىبىرىيە يايلاقلىرىدا ئوقيا شەكىللىرىنىڭ ناھايىتى كۆپ خىل بولغانلىقىدىن ئەينى دەۋردە مەزكۇر قورال تۈرىنىڭ تېخنىكىلىق يېڭىلىنىشى بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ يەر-

لەردىكى ئوقيالارنىڭ تەدرىجى تەرەققىياتىدا ئورتاق قانۇنىيەتلەر كۆرۈلۈش بىلەن بىر قاتاردا يەنە ھەر خىل تۈركىي تىللىق ئېتنىك تۈركۈملەر ۋە غەربىي سىبىرىيىدىكى ئورمان، يايلاق ئاھالىلىرىنىڭ مەزكۇر ئۇچرىشىش رايونىدىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىمۇ ئىپادىلەنگەن. بۇ خىلدىكى ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىشلەر تۈرلۈك ئوقيا شەكىللىرىنىڭ، يەنى9 — 10 ـ ئەسىرلەردىكى كۆچمەنلەرگە خاس ئوقيا شەكىللىرى ۋە مىلادىيە 2 ـ مىڭ يىلدىلا مەلۇم بولغان كاۋاك قاپلىغۇچلۇق ئوقيالارنىڭ بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇشىدا كۆرۈلىدۇ.

بىز كۆرۈۋاتقان تۈرلەر ئىچىدە مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيا تەرەققىياتىدىكى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئالمىشىپ كەلگەن ھەممە باسقۇچلار دېگۈدەك نامايان بولىدۇ: باش تەرەپلىرىدە، ئوتتۇرىدا يان ۋە كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بار؛ ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچلىرى بار؛ ئوتتۇرىدا يان ۋە كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بار؛ ئوتتۇرىدا كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بار. ئاخىرقى تىپتىكى ئوقيا موڭغۇل دەۋرىدىكى ئوقيالاردىن ئۆلچەملىرىنىڭ كىچىك بولۇشى ۋە كاۋاك قاپلىغۇچىنىڭ تۈزۈلۈشى جەھەتتىلا پەرقلىنىدۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا، مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدا جەڭ تاكتىكىسىنىڭ ئۆزگىرىشى، قىرغىز ۋە كىماك قاغانلىقلىرىنىڭ چېگرىسىدىكى رايونلاردا ئېغىر قوراللانغان دۈشمەنگە زەربە بېرىش دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى ئوقيانىڭ ئىلغار شەكلى ئۈستىدىكى ئىزدىنىشلەرنى ئىلگىرى سۈرگەن.

ئوق باشاقلىرى

بارلىق ئوق باشاقلىرى ياسىلىش ماتېرىيالى جەھەتتە ئىككى خىل بولۇپ، تۆمۈر ۋە سۆڭەك. تۆمۈر ئوق باشاقلىرى بىر خىللا بولۇپ، ھەممىسى ساپاقلىق، ئوق گەۋدىسىنىڭ توغرا كەسمىسى

بويىچە بىر نەچچە گۈرۈپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۈرۈپپا. ئۈچ يانلىق باشاقلار، توققۇز تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. جەمئىي 21 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: سروستىكى، 5 ـ قورغان؛ يېقىن يېلبانا، 6 ـ گۆر؛ كراسنو يارسكى، 5 ـ قورغان؛ گريازنوۋ IV (ئوب ۋادىسى)، 1 ـ قورغان ㉕؛ تاراسوۋ (توم ۋادىسى)، 1 ـ قورغان، 1 ـ گۆر ㉖؛ كاربولىغا VIII؛ گېلىۋ I، 3 ـ قورغان؛ گېلىۋ III X، 5 ـ قورغان (ئالتاي) ㉗؛ ئورلوۋكا، 1 ـ قورغان؛ قىزىل تۇ، 6 ـ قورغان (شەرقىي قازاقىستان) ㉘. باشاق ئۈچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى كەڭ، قاناتچىلىرى تىك. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 3 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. جەمئىي 21 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: سروستىكى، 1 ـ، 2 ـ قورغان؛ يېقىن يېلبانا V، 6 ـ گۆر؛ قىزىل يار I، 6 ـ قورغان ㉙؛ تاراسوۋ، 1 ـ قورغان، 1 ـ گۆر ㉚؛ گېلىۋو I، 3 ـ قورغان؛ گېلىۋو X، 5 ـ قورغان؛ بۇرانوۋكا VI؛ ترويىتسكويې (ئالتاي) ㉛؛ قىزىل تۇ، 6 ـ قورغان؛ يامىشىۋ (شەرقىي قازاقىستان) ㉜. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى تار، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۈچ بۇلۇڭ شەكلىدە. تۆت نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: گريازنوۋو IV، 2 ـ قورغان، 1 ـ گۆر ㉝؛ گېلىۋ III X، 4 ـ، 5 ـ قورغانلار ㉞. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى تار، قاناتچىلىرى تۇز.

4 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭ شەكلىدە. 20 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: سروستكى، 5 ـ، 6 ـ قورغانلار؛ يېڭىن يېلبانا VI، 78 ـ گۆر؛ بىيىسك؛ تاش بۇرۇن (ئوب ۋادىسى)، 23ـقورغان ㉟؛ كاربولىغا VIII؛ پاۋلوۋكا I، 3ـقورغان؛ كرىستيانسكويې III (ئالتاي) ㊱؛ ئورلوۋكا، 1 ـ قورغان ㊲. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى تار، قاناتچىلىرى تۇز.

5 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭ شەكلىدە. بەش نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېڭىن يېلبانا، سروستكى، 2ـ5ـقورغانلار ㊳؛ پرىئوبراژىنكا III (بارابا)، 12 ـ قورغان، 4 ـ گۆر ㊴؛ گىلىۋۇ III X، 6 ـ قورغان ㊵. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م. ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى تار، قاناتچىلىرى ياتتۇ.

6 ـ تىپ. ئوق ئۇچى ئايرىم. ئون نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېڭىن يېلبانا V، 6 ـ گۆر؛ سروستكى، 1 ـ قورغان (ئوب ۋادىسى) ㊶؛ تاراسوۋ، 3 ـ قورغان ㊷؛ موروزوۋ لوگ (ئالتاي)؛ تىرويىتسكويې؛ گىلىۋۇ III X، 4 ـ، 5 ـ قورغانلار ㊸؛ قىزىل تۇ، 6 ـ قورغان ㊹. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە بۇلۇپ، ئايرىم ئورنىتىلغان، بوينى ئۇزۇنراق.

7 ـ تىپ. سوقۇچاق قاناتلىق. سروستكى، 2 ـ، 6 ـ قورغانلاردىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ㊺. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 3 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى سوقۇچاق، ئۇزۇنچاق قۇيرۇقچىلىرى بۇرتۇپ چىققان، قاناتچىلىرى يۇمىلاق.

8 ـ تىپ. يېرىم سوقۇچاق قاناتلىق. شىكۇنوۋ IV (ئالتاي) يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑯. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 3 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى كەڭ، قاناتچىلىرى يۇمىلاق.

9 ـ تىپ. ئىلمەكلىك. گرىازنوۋ IV ، 2 ـ قورغان، 1 ـ گۆردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑰. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق گەۋدىسى تار، ئىلمەكلىك، قاناتچىلىرى ئېگىلگەن.

2 ـ گۆرۈپپا. ئۇچ قىرلىق ـ ئۇچ يانلىق باشاقلار، بىر تىپ. ئوق بېشى ئايرىم. پچېلا يادىكارلىقى 10 ـ قورغان (شەرقىي قازاقىستان) دىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑱. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئايرىم ئورنىتىلغان قۇيما ئوق بېشى بار، قىرلىرى ئويۇلغان، بوينى ئۇزۇن.

3 ـ گۆرۈپپا. ئۇچ قىرلىق باشاقلار، ئۇچ تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. جەمئىي 12 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: سروستەكى، 4 ـ قورغان؛ ئىنە (ئوب ۋادىسى)، 2 ـ گۆر ⑲؛ ئۇرلاكوۋ (ئالتاي)، پاۋلوۋكا I ، 3 ـ قورغان؛ گېلېۋو V ، 6 ـ قورغان؛ گېلېۋو IX ، 8 ـ قورغان ⑳. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تىك.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. 11 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېقىن يېلبانا V ، 6 ـ قورغان؛ سروستكى، 4 ـ قورغان؛ كراسنويارسكى، 5 ـ قورغان؛ ئىنە، 2 ـ گۆر ㉑؛ كاربولىغا VIII ؛ پاۋلوۋكا I

، 3 ـ قورغان؛ گېلېۋ IX ، 18 ـ قورغان ⑤. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ تىپ. ئوق بېشى ئايرىم. سەككىز نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئىنە، 2 ـ قورغان ⑤؛ بۇرانوۋكا؛ كاربولىغا VIII ؛ پاۋلوۋكا I ، 3 ـ قورغان؛ گېلېۋ III X ، 4 ـ ، 5 ـ قورغانلار ⑤. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى ئايرىم ئورنىتىلغان تار بۇلۇڭ شەكلىدە، بوينى ئۇزۇنچاق.

4 ـ گۇرۇپپا. تۆت قىرلىق باشاقلار، ئۇچ تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭ شەكلىدە. سروستكى يادىكارلىقى، 1 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑤. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى پاراللېل، قاناتچىلىرى تۇز.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئىنە، 2 ـ گۇر ⑥؛ كاربولىغا VIII ⑦. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ تىپ. ئوق بېشى ئايرىم. ئالتە نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: سروستكى، 1 ـ قورغان؛ ئىنە، 1 ـ گۇر ⑧؛ گېلېۋ III X ، 5 ـ قورغان ⑨. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى ئايرىم ئورنىتىلغان. تار بۇلۇڭ شەكلىدە، بوينى ئۇزۇنچاق.

5 ـ گۇرۇپپا. رومبا شەكلىدىكى باشاقلار، بىر تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. كرېستىيانسكوي III

يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑥⓪. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇن-لۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تىك.

6 ـ گۇرۇپپا. يۇمىلاق باشاقلار، بىر تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. ئورلوۋكا يادىكارلىقى، 1 ـ قورغاندىن تېپىل-غان بىر نۇسخا ⑥①. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۇز.

7 ـ گۇرۇپپا. يايىلاق باشاقلار، تۆت تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. تۆت نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: تاش بۇرۇن ⑥②؛ تاراسوۋو، 2 ـ قورغان، 1 ـ گۆر؛ گۇرىيۇ كەنتى (ئوب ۋادىسى) ⑥③؛ گېلىيۇ ⑥④. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تىك.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. ئىنە، گۇرىيۇ كەنتى يادىكارلىقلىرىدىن تېپىلغان ئۇچ نۇسخا ⑥⑤. ئوق گەۋدىسى-نىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ تىپ. ئوق ئۇچى ئايرىم. ئىنە، 3ـگۆردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑥⑥. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، ئۇچى ئايرىم، بوينى ئۇزۇنچاق.

4 ـ تىپ. ئېللىپسسىمان. سروستكى، 1 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑥⑦. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5س م. باشاق ئۇچى ئېل-لىپس شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

سۆڭەك ئوق باشاقلىرى بىر خىل بولۇپ، ساپاقلىق. ئۇلار

ئوق گەۋدىسىنىڭ توغرا كەسمىسى بويىچە بىر نەچچە گۈرۈپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۈرۈپپا. ئۇچ قىرلىق باشاقلار، بىر تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. بەش نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: تاش بۇرۇن؛ پرېئوبراژېنكا Ⅲ ، 12 ـ قورغان ⑥⑧. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق گەۋدىسى ئۇزۇنچاق، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ گۈرۈپپا، تۆت قىرلىق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. ئالتە نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: تاش بۇرۇن؛ پرېئوبراژېنكا Ⅲ ، 12 ـ قورغان ⑥⑨. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق گەۋدىسى ئۇزۇنچاق، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭ شەكلىدە. تۆت نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: قىزىل يار I ، 6 ـ قورغان؛ سروستكى، 4 ـ قورغان، 6 ـ قورغان، 1ـ گۈر ⑦⓪؛ پرېئوبراژېنكا Ⅲ ، 12 ـ قورغان ⑦①. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1.5 س م ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى ئالتاي دالىلىرىدىن تېپىلغان ئوق باشاقلىرىنىڭ تىپولوگىيە مەسىلىلىرى مەخسۇس ئەسىرىمىزدە ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى ⑦②. بىراق، بۇ ئەسەرگە ئەينى دەۋر ماتېرىياللىرى بىلەن بىللە مىلادىيە 2 ـ مىڭ يىلنىڭ بېشىدىكى قەدىمكى تۈرك مەدەنىيىتىگە ياتىدىغان تېپىلمىلارمۇ كىرگۈزۈلگەن ⑦③. ئېنىقلاش نەتىجىسىدە كىماكلار ۋە ئۇلارغا قارام بولغان قەبىلىلەرنىڭ يادىكارلىقلىرىدىكى تۆمۈر ئوق باشاقلىرىنىڭ تىپولوگىيە تەركىبى چېگرىداش جايلاردىكى دەۋرداش ئوق

تۇرلىرىگە ئىلگىرىدىكى تەسەۋۋۇرىمىزدىن خېلى يېقىن بولۇپ چىقتى (71).

كىماك ئوق باشاقلىرىنىڭ تەركىبى مۇنداق: ئۇچ يانلىقلار توققۇز تىپ، ياپىلاقلار تۆت تىپ، ئۇچ قىرلىق - ئۇچ يانلىقلار بىر تىپ، ئۇچ قىرلىق ۋە تۆت قىرلىقلارنىڭ ھەر بىرى ئۇچ تىپ. ساۋۇت كىيمىگەن دۇشمەنگە زەربە بېرىشكە مۆلچەرلەنگەن باشاقلارنىڭ تىپلىرى مۇنداق: ئۇچ يانلىق غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكىللىكلەر، سوزۇنچاق رومبا شەكىللىكلەر، ئۇزۇنچاق - بەش بۇلۇڭلۇقلار، بېشى ئايرىم ئورنىتىلغانلار. بۇ خىل تىپىلىملارنىڭ سانى باشقىلىرىدىن كۆپ بولۇپ، يىگىرمە ئۈسخىغا يېتىدۇ. بۇلار كىماكلارنىڭ ئاساسلىق مەدەنىيەت رايونلىرىدىن شەرقىي قازاقىستان، ئالتاي دالىلىرى، ئوب ۋە توم ۋادىلىرىدىكى دالا ۋە ئورمانلىقلارنىڭ ھەممە يەرلىرىدە تارقالغان. ئۇچ يانلىق ۋە ياپىلاق باشاقلارنىڭ باشقا تىپلىرى ئاز بولۇپ، ئانچە كۆپ تارقالمىغان. ياپىلاق باشاقلار كېيىنكى دەۋردە كەڭ تارقالغان (72).

كىماكلارنىڭ يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرى ئىچىدە توسۇقنى يارغۇچى باشاقلار خېلى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ۋە كۆپ خىل. ئۇلارنىڭ ئەڭ كۆپ بولغانلىرى ئۇچ قىرلىقلار: غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكىللىك، سوزۇنچاق رومبا شەكىللىك ۋە بېشى ئايرىم ئورنىتىلغانلار. ئاخىرقى ئىككى خىلدىكى تۆت قىرلىقلارمۇ خېلى كەڭ تارقالغان. بۇنداق باشاقلارنىڭ ھەر بىر تىپىدىن ھازىر كۆپلىگەن نۇسخىلار تېپىلدى. ئومۇمىي تۈرلەر ئىچىدە توسۇقنى يارغۇچىلار توققۇز تىپ ۋە بەش گۇرۇپپىنى، ساۋۇت كىيمىگەن دۇشمەنگە زەربە بېرىدىغانلىرى 13 تىپ ۋە ئىككى گۇرۇپپىنى (43 ۋە 94 نۇسخا) تەشكىل قىلىدۇ. ئومۇمىي ئوق تۈرلىرى ئىچىدە توسۇقنى يارغۇچى باشاقلارنىڭ كۆپ بولۇشى (تەخمىنەن ئۇچتىن بىر قىسمىنى ئىگە-

لىشد) شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، كىماكلار جەڭ مەيدانلىرىدا سا-
ۋۇت كىيگەن دۇشمەن بىلەن، ئېھتىمال كىماك قاغانلىقىنىڭ
زېمىنى بىلەن بىۋاسىتە چېگرىلانغان قىرغىزلار بىلەن جىددىي
ئېلىشىپ تۇرغان.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، توسۇقنى يارغۇچى ئوق
تېپىلمىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئالتاي ۋە ئوب رايونلىرى-
دىن چىققان. شەرقىي قازاقىستاندا بۇلار ئازراق، شەكىللىرىمۇ
باشقىچە. مۇشۇ ئالامەتلەرگە ئاساسەن قىرغىزلارنىڭ جىددىي كې-
ڭەيمىچىلىكىنىڭ يۇنىلىشىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ. ۋەھا-
لەنكى، جەسەت كۆيدۈرۈلگەن گۆرلۈكلەر كىماك ۋە قىرغىز
قاغانلىقلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چېگرىداش يەرلەردە كۆپ كۆرۈ-
لىدۇ.

كىماكلار سۆڭەك باشاقلارنى يىراق ئارىلىقتىكى جەڭدە ئىش-
لىتىدىغان قوشۇمچە ۋاستە سۈپىتىدە قوللانغان. بۇنداق باشاق-
لارنىڭ تىپلىرى ئاساسەن ئوخشاش، سانىمۇ ئاز. سۆڭەك
ئوقلار ئاساسەن كىماك زېمىنلىرىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى بارابا
ۋە ئوب ئورمان ـ دالىلىرىدا تارقالغان. مۇشۇ مەلۇماتلارغا
ئاساسەن كىماك ئوق باشاقلىرىنى تىپ تۈرلىرى ھەم سانى جەھەت-
تە دەۋرداش قىرغىز ئوقلىرىغا يەتمىسىمۇ خېلى ئىلغار دېيىشكە
بولىدۇ. كىماكلار تۈرلۈك توسۇقنى يارغۇچى ئوق باشاقلىرىغا
ئىگە بولغىنى ئۈچۈن دۇشمەننىڭ ئېغىر قوراللانغان ئاتلىق ئەسـ-
كەرلىرىگە ئۇنۇملۇك تاقابىل تۇرالىغان.

ساداقلار

كىماك يادىكارلىقلىرىدا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە پۈتۈنلۈكـ-
نى ساقلاپ قالغان بىر نەچچە نۇسخا ساداق بايقالغان. ئۇلار
گەۋدىسىنىڭ شەكلى بويىچە بىر گۇرۇپپىغا، باش قىسمىنىڭ

شەكلى بويىچە تىپلارغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. گەۋدىسى سىلىندىر شەكلىدىكىلەر، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇستى يېپىق. يېقىن يېلبانا VI ، 1 ـ قورغان، 1 ـ گۆردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑦⑦. گەۋدە ئۇزۇنلۇقى 100 س م، باش قىسمىنىڭ كەڭلىكى 10 س م، تۇۋىنىڭ كەڭلىكى 20 س م. گەۋدىسىنىڭ تۇۋى تەرىپى كەڭ، باش قىسمى سوقۇ-چاق شەكىللىك سۆڭەك تۇۋاق بىلەن يېپىلغان. ساداققا ئوقلار باشاقلىرى يۇقىرىغا قارىتىپ سېلىنغان.

2 ـ تىپ. يانچۇقلۇق. يەتتە نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېقىن يېلبانا V ، 6 ـ گۆر؛ يېقىن يېلبانا VII ، 78 ـ گۆر؛ يېقىن يېلبانا VIII ، 2 ـ قورغان، 2 ـ گۆر؛ سىروستكى، 1 ـ، 2 ـ قورغانلار ⑦⑧. گەۋدە ئۇزۇنلۇقى 85 س م، باش قىسمىنىڭ كەڭلىكى 11 س م، تۇۋىنىڭ كەڭلىكى 13 س م، يانچۇقىنىڭ ئېگىزلىكى 12 س م. گەۋدىسى-نىڭ تۆۋەنكى قىسمى كەڭ، باش قىسمى ئوچۇق، يانچۇقى كۆتۈ-رۈلۈپ تۇرىدۇ. ساداققا ئوقلار ئىككى خىل ئۇسۇلدا، يەنى باشاق-لىرى يۇقىرىغا قارىتىلغان ۋە تۆۋەنگە قارىتىلغان ھالدا سېلىنغان ⑦⑨.

ساداقلار بەلباغقا ئىككى تاسما، سىرتماق ۋە ئىلمەكلەرنىڭ يارىدىمى بىلەن ئېسىلغان بولسا كېرەك. ساداقلارنىڭ سىغىمچاڭ-لىقى ھەر خىل بولغان. گۆرلۈكلەردە 5 — 12 ئوق سېلىنغان ساداقلار بايقالغان ⑧⓪. لېكىن، ساداقنىڭ ئەمەلىي سىغىمچانلىقى ئۇنىڭدىن خېلى ئارتۇق بولۇشى كېرەك.

كىماكلارغا تەۋە دەپ قارالغان يادىكارلىقلاردىكى يېقىن ئارد-لىقتا جەڭ قىلىش قورال ـ جابدۇقلىرى چېگىرداش زېمىنلاردد-كى دەۋرداش يادىكارلىقلاردىكىدىن خېلى كۆپ. بۇ ھال ئالدى بىلەن چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللاردا كۆرۈلىدۇ. بۇ پاكىتتىن كىماكلارنىڭ ئۇرۇش سەنئىتىدە، بولۇپمۇ يېقىن ئارىلىقتىكى

جەڭدە بۇخىل قوراللارنىڭ بىر قەدەر زور رول ئوينىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. كىماك يادىكارلىقلىرىدا چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللارنىڭ ھەر خىل تۈرلىرىنى تاپقىلى بولىدۇ.

قوش بىسلىق قىلىچلار

قەدىمكى كىماكلارغا تەئەللۇق بولغان يادىكارلىقلاردىن تېپىلغان قوش بىسلىق قىلىچلار تىغىنىڭ توغرا كەسمىسى بويىچە ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 - گۇرۇپپا. رومبا شەكىللىكلەر، بىر تىپ. بالدىقى قېيىق شەكلىدە. قېيىنزارلىق ئارال (ئوب ۋادىسى) يادىكارلىقى 3 - قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا. تىغ ئۇزۇنلۇقى 99 س م، كەڭلىكى 2.8 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 12 س م. تىغى تۈز، قوش بىسلىق، ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە. بالدىقى تۈز بولۇپ، ئىككى ئۇچى تار. دەستىسى تۈز. تىغى، بالدىقى ۋە دەستىسى بەك چىرىپ كەتكەن.

2 - گۇرۇپپا. لىنزا شەكىللىكلەر، بىر تىپ. بالدىقى چاسا شەكىلدە. تاراسوۋو يادىكارلىقى 2 - قورغان 1 - گۆردىن تېپىلغان بىر نۇسخا (81). تىغىنىڭ ساقلىنىپ قالغان قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 60 س م، تىغىنىڭ كەڭلىكى 2 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 10 س م. تىغى تۈز، قوش بىسلىق، ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، بالدىقى تۈز ۋە چاسا شەكىللىك، دەستىسى تۈز. سۇنۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان. قىلىچنىڭ سىرتقى يۈزى پۈتۈنلەي چىرىپ كەتكەن.

تۈز قىلىچلار

كىماكلارنىڭ يادىكارلىقلىرىدىن تېپىلغان تۈز قىلىچلار بىر

گۈرۈپپا بولۇپ، ھەممىسى ئۈچ قىرلىق، ئالتە تىپقا ئايرىلىدۇ.
1 ـ تىپ. بالدىقى كرېست شەكىللىك. سروستكى يادىكار-لىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑦. تىغ ئۇزۇنلۇقى 96 س م، كەڭلىكى 4 س م. دەستىسى تېپىلمىدى. تىغى يەككە بىسلىق، تۇز. بالدىقى جۈپلەنگەن مىس قاداقلاردىن ياسالغان ۋە ھايۋانات شەكلىدىكى نەقىشلەر ئويۇلغان. تىغ بويىدا ئىككى جۈپ مىس ھالقا بولۇپ، ئۇزۇنلارا سىرتماق شەكلىدە تۇتاشتۇرۇلغان، غىلاپ-نىڭ ئاياغ قىسمىدىكى توقىسى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ھايۋا-نات شەكلىدىكى نەقىشلەر ئويۇلغان. س. كىسىلىۋۇنىڭ پىكرى-چە، بۇ نۇسخا يېقىن شەرقتىن (ئوتتۇرا شەرقتىن ـ ت.) كىرگۈزۈلگەنىكەن.
2 ـ تىپ. بالدىقى قىيىق شەكلىدە. ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: سروستكى، 4 ـ قورغان؛ سولونوۋكا (ئوب ۋادىسى)، 1 ـ قورغان ⑧. تىغ ئۇزۇنلۇقى 70 س م، كەڭلىكى 3 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 4.6 س م. تىغى تۇز، يەككە بىسلىق، ئۈچلىرى سۈنۈپ كەتكەن. بالدىقى تۇز، ئىككى ئۈچى تار. دەستىسى تۇز. ھەر ئىككى نۇسخىنىڭ دەستە بېشى سۈنۈپ كەتكەن.
3 ـ تىپ. بالدىقى قاداقسىمان شەكلىدە. يېقىن يېلبانا يادىكارلىقى 1 ـ قورغان 5 ـ گۇردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑨. تىغ ئۇزۇنلۇقى 85 س م، كەڭلىكى 4 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 15 س م. تىغى يەككە بىسلىق، تۇز، ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە. بالدىقى ۋە دەستىسى تۇز. دەستە بېشى تولۇق ساقلان-مىغان. تىغ بويىدا غىلاپتىن قالغان ھالقىسى بار. غىلاپنىڭ تىتىلىپ كەتكەن قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان.
4 ـ تىپ. بالدىقى چاسا شەكىلدە. بەش نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: گىرىازنوۋ Ⅱ، 5 ـ قور-غان؛ كاربولىغا Ⅷ؛ گىلىۋو Ⅴ، 6 ـ قورغان؛ قىزىل تۇ،

2 ـ قورغان؛ يۇپىتىر (شەرقىي قازاقىستان)، 4 ـ قورغان ⑧. تىغ ئۇزۇنلۇقى 85 س م، كەڭلىكى 4 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 10 س م. تىغى تۇز، يەككە بىسلىق، ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، بالدىقى تۇز ۋە چاسا شەكىللىك. بىر نۇسخىنىڭ دەستە بېشىغا كۈمۈش يالىتىلغان. غىلاپنىڭ كۈمۈش يالىتىلغان، ئۆسۈملۈك شەكلىدىكى نەقىش ئويۇلغان باشقى ساقلىنىپ قالغان.

5 ـ تىپ. بالدىقى ئىلمەك شەكلىدە. ئورلوۋكا يادىكارلىقى، 1 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑧. تىغ ئۇزۇنلۇقى 68 س م، كەڭلىكى 3 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 15 س م. تىغى يەككە بىسلىق ھەم تۇز، بالدىقى تۇز، ياخشى ساقلانمىغان بولۇپ، ئىككى ئۇچى تىغ ۋە دەستىنىڭ ئىككى يېنىغا چىقىپ تۇرىدۇ. دەستىسى تۇز، ئۆسۈملۈك نەقشى چۈشۈرۈلگەن توقىسى بار. تىغ بويىدا ئىككى جۈپ غىلاپتىن قالغان ھالقىسى ساقلىنىپ قالغان، ھالقىلار تاسما ۋە توقا بېكىتىش ئۈچۈن ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇلغان، توقىسىغا ئۆسۈملۈك نەقشىلىرى ئويۇلغان.

6 ـ تىپ. بالدىقى يوق. بەش نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېڭىن يېلبانا Ⅶ، 78 ـ گۆر؛ سروستكى؛ ئۇست كوزلۇخا (ئالتاي)؛ گېلېۋۇ Ⅴ، 6 ـ قورغان؛ گېلېۋۇ Ⅶ، 1 ـ قورغان ⑦. تىغ ئۇزۇنلۇقى 85 س م، كەڭلىكى 4 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 9 س م. تىغى يەككە بىسلىق، تۇز، ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، دەستىگە تۇتۇشىدىغان جايىدا مۇنىكى بار. بەزى نۇسخىلارنىڭ سۈنۈقلىرى ساقلىنىپ قالغان.

يېنىك قىلىچلار

كىماك يادىكارلىقلىرىدىن چىققان يېنىك قىلىچلار ئىككى

گۈرۈپپا بولۇپ، بىر نەچچە تىپقا بۆلۈنىدۇ.

1 ـ گۈرۈپپا. ئۇچ قىرلىقلار، تۈز، تۆت تىپ.

1 ـ تىپ. بالدىقى قىيىق شەكلىدە. سروستكى، 2 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑧. تىغ ئۇزۇنلۇقى 80 س م، كەڭلىكى 8 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 8 س م. تىغى يەككە بىسلىق، تۈز، ئۇچى سۈنۈپ كەتكەن ۋە بالدىقى قىسمەن ساقلىنىپ قالغان. دەستىسى بىس تەرەپكە ئىگىلىگەن. غىلاپنىڭ قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان.

2 ـ تىپ. بالدىقى قاداقسىمان شەكلىدە. ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: قىزىل تۇ، 6 ـ قورغان؛ سلاۋيانكا (شەرقىي قازاقىستان)، 9 ـ قورغان ⑨. تىغ ئۇزۇنلۇقى 77س م، كەڭلىكى 3 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 11س م. تىغى يەككە بىسلىق، ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، بالدىقى تۈز ۋە قاداقسىمان، دەستىسى بىس تەرەپكە ئىگىلگەن. دەستىسىنىڭ تۈنقۇچىدا قاپلىما بېكىتىش ئۈچۈن ئىلمەك چىقىرىلغان.

3 ـ تىپ. بالدىقى چاسا شەكلىدە. ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: قىزىل تۇ 5 ـ قورغان، سلاۋيانكا 2 ـ قورغان ⑩. تىغ ئۇزۇنلۇقى 70 س م، كەڭلىكى 3 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 9 س م. تىغى يەككە بىسلىق، ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، بالدىقى تۈز چاسا شەكلىلىك، دەستىسى بىس تەرەپكە ئېگىلگەن. دەستە تۈنقۇچىدا قاپلىما بېكىتىش ئۈچۈن ئىلمەك چىقىرىلغان.

4 ـ تىپ. بالدىقى زىننەتلىك. شەرقىي قازاقىستاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑪. تىغ ئۇزۇنلۇقى 74 س م، كەڭلىكى 3 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 7 س م. تىغى يەككە بىسلىق، ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، بالدىقى ئەگىم، دەستىسى بىس تەرەپكە ئېگىلگەن. بالداقنىڭ ئىككى بېشى شارىكسىمان بولۇپ، ئۇچى تەرەپكە ئېگىلىپ تۇرىدۇ.

2 ـ گۈرۈپپا. ئۈچ قىرلىقلار، سەل ئېگىلگەن، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. بالدىقى قېيىق شەكلىدە. يېقىن يېلبانا VIII يادىكارلىقى 2 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑫. تىغ ئۇزۇنلۇقى 80 س م، كەڭلىكى 3 س م، دەستىسى 3 س م. تىغى يەككە بىسلىق ئەگرى، ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، بالدىقى تۈز. تىغى سۈنۈپ كەتكەن.

2 ـ تىپ. بالدىقى يوق. يېقىن يېلبانا V يادىكارلىقى 6 ـ گۈردىن تېپىلغان بىر نۇسخا. تىغ ئۇزۇنلۇقى 70 س م، كەڭلىكى 2 س م، دەستىسى 10 س م. تىغى يەككە بىسلىق، ئەگرى، دەستىگە تۈتۈشىدىغان جايىدا مونىكى بار. دەستىسى بىس تەرەپكە ئېگىلگەن. دەستە تۈتقۇچىنىڭ تىغ ئوقىغا نىسبەتەن جايلاشقان ئورنى سەل ئۆزگىچە. ئادەتتە چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىدە تۈتقۇچ تىغنىڭ دۇمبىسى بەلەن بىر سىزىقتا سوقۇلغان بولىدۇ، لېكىن مەزكۇر نۇسخىدا تۈتقۇچ تىغنىڭ بىسى بىلەن بىر سىزىقتا سوقۇلغان بولۇپ، خۇددى بوغۇملۇق خەنجەرلەرگە ئوخشايدۇ.

ئەسەرلەردە مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى يادىكارلىقلاردىن چىققان چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللارغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر تەكرار مۇھاكىمە قىلىنغان. جۈملىدىن، سروستكىن مەدەنىيىتىدىكى ئەرلەر كۆمۈلگەن گۈرلەردىكى چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللارنىڭ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغانلىقى تەكىتلەنگەن ⑬. بەزى تەتقىقاتچىلار تۈز ۋە يېنىك قىلىچلار ئالتاينىڭ ئۆزىدە ياسالغان بولۇشى مۇمكىن، دېگەن قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى ⑭. سروستكىن ۋە كىماك قورال تۈرلىرى ئىچىدىكى چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللارنىڭ تىپولوگىيىسى ۋە كېلىپ چىقىشىغا ئائىت بىر قىسىم مەسىلىلەر يۇ. پىلوتىنكوۋنىڭ ۋە مەزكۇر ئەسەر ئاپتورىنىڭ مەخسۇس ماقا-

لىلىرىدە قارالغانىدى ﴿﴾. سروستكىن مەدەنىيىتىدىكى چاپقۇچى قوراللار يېقىن ئارىلىق جېڭىدىكى ئاساسلىق ھۇجۇم قىلىش قوراللىرى دەپ قارالماقتا ﴿﴾. نۆۋەتتە بۇ يەكۈنگە ماھىيەتلىك تولۇقلاش كىرگۈزۈش مۇمكىن.

كىماكلارنىڭ چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللىرىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى ئۇلارنىڭ كەڭ تارقالغانلىقى ۋە تىپلىرىنىڭ كۆپ خىللىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدا كىماكلار چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللارنىڭ ھەممە تۈرلىرىگە ئىگە بولغان، يەنى قوش بىسلىق، تۈز، يېنىك قىلىچلار. قوش بىسلىق قىلىچلار كىماك قاغانلىقىنىڭ شىمالىي رايونلىرىغا خاس بولغان، يېنىك قىلىچلار ئىرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا، ئالتاي دالىلىرىدا ۋە ئوب ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىدا ئىشلىتىلگەن. ئوب ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدا يەنە تىغى بەكرەك ئېگىلگەن يېنىك قىلىچلارمۇ كۆرۈلىدۇ. بىر دەۋردىكى قورال تۈرلىرى ئىچىدە چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللارنىڭ تۈر، گۈرۈپپا ۋە تىپلىرىنىڭ ناھايىتى كۆپ بولغانلىقى ئۇلارنىڭ قايتا - قايتا تېخنىكىلىق پىششىقلاشتىن ئۆتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ھەر قايسى تىپلاردىكى تېپىلمىلار سانى ئانچە كۆپ بولمىغاچقا، ھازىرچە ئاساسلىق شەكىللەرنى ئايرىپ چىققىلى بولمايدۇ. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، مەزكۇر رايوندا ئومۇمەن دەستىسى تۈز ياكى ئېگىلگەن يەككە بىسلىق تۈز تىغلار ئومۇملاشقان.

كىماكلارنىڭ چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللىرىنىڭ يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغانلىقى شەكسىزدۇر. يېڭى ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ قوش بىسلىق، تۈز ۋە يېنىك قىلىچلىرى يېقىن ئارىلىقتىكى ۋە قۇچاقلاشما جەڭلەردە دۈشمەنگە زەربە بېرىشتە ئىشلىتىلىدىغان ھەممە قورال تۈرلىرىدىن كۆپ بۇ قوراللار چېگرىداش زېمىنلاردىكى شۇ دەۋر قورال تۈرلىرى ئىچىدە ئەڭ راۋاجلانغان تۈر بولۇپ كۆرۈنىدۇ.

نەيزىلەر

كىماك يادىكارلىقلىرىدا ئاز ساندىكى نەيزە باشاقلىرى تېپىلـ
غان. ئۇلار باشاقنىڭ توغرا كەسمىسى بويىچە ئۈچ گۈرۈپپىغا
ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۈرۈپپا. رومبا شەكىللىكلەر، بىر تىپ. سوزۇنچاق
رومبا شەكىلدە. جەمئىي ئۈچ نۇسخا بولۇپ، تـۆۋەندىكـى يـا
دىكـارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: تېز ئېقىن (ئوب ۋادىسى)؛ يېقىن
يېلبانا Ⅷ، 1 ـ قورغان، 5 ـ گۆر؛ قـارا كـۆرىـا (ئالتاي)
⑰. باشاق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 13 س م، كەڭلىكى 3 س
م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 11 س م. باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلـ
دە، گەۋدىسى تار ياكى كەڭ، قىرلىرى ئۇزۇن، قاناتچىلىرى
يانتۇ، تۆشۈكلۈك ساپىقى ئۇزۇن ۋە جىپسىلاشمىغان بولۇپ،
ياغاچ دەستىنى بېكىتىش ئۈچۈن تۆشۈكچە ياكى مۇنەكچە چىقىـ
رىلغان. بىر نۇسخىنىڭ تۆشۈكلۈك ساپىقى سۈنۈپ كەتكەن.

2 ـ گۈرۈپپا. لىنزا شەكىللىكلەر، بىر تىپ. سوزۇنچاق
رومبا شەكىلدە. سروستكى، ترويتسكويې يادىكارلىقلىرىدىن تېـ
پىلغان ئىككى نۇسخا ⑱. گەۋدە ئۇزۇنلۇقى 9 س م، كەڭلىكى
2 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 8 س م. باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ
شەكىلدە، گەۋدىسى تار ياكى كەڭ، قىرلىرى ئۇزۇن، قاناتچىلىـ
رى يانتۇ، تۆشۈكلۈك ساپىقى ئۇزۇن ۋە جىپسىلاشمىغان.

3 ـ گۈرۈپپا. ئۈچ يانلىقلار، بىر تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكىلدە.
كاربولىغا Ⅶ يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا. گەۋدە ئۇزۇنلۇقى 13
س م، كەڭلىكى 2 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 8 س م. باشاق ئۈچى تار
بۇلۇڭ شەكىلدە، قىرلىرى ئۇزۇن بولۇپ، كۆتۈرۈلۈپ چىققان ئۈچ قو-
ۋۇرغا شەكىلدە، قاناتچىلىرى يانتۇ، تۆشۈكلۈك ساپىقى ئۇزۇن ھەم جىپـ
سىلاشمىغان.

كىماكلار ۋە ئۇلارغا قـارام قـەبىلىلـەر ياشىغان زېمىنلاردا ئاندا ـ

ساندا ئۇچراپ قالىدىغان مىس تاختىلاردا ئۇزۇن ياغاچ دەستىلىك نەيزىلەر-
نىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن.

كىماك يادىكارلىقلىرىدىكى نەيزە باشاقلىرىنىڭ تىپولوگىيە مەسىلىلىـ-
رى مەخسۇس ئەسىرىمىزدە قارالغانىدى ﴿﴾. ياكونۇر 5 ـ قورغاندىكى
تېپىلمىلار ئاساسىدا ئايرىلغان بىر تىپ قەدىمكى تۈركلەرنىڭ
قورال تۈرلىرىگە كىرگۈزۈلسە توغرا بولاتتى.

نەيزىلەرنى يېنىك قوراللانغان ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ جەڭ
قوراللىرى تەركىبىگە كىرگەن، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.
ۋەھالەنكى، ئەينى دەۋر يادىكارلىقلىرىدا قوغدىنىش ۋاسىتىلىرىـ-
نىڭ بولغانلىقىدىن ۋە قويما تاختىلاردا ساۋۇت كىيگەن جەڭچىـ-
لەرنىڭ سۈرەتلىرى چۈشۈرۈلگەنلىكىدىن قارىغاندا، كىماكلاردا
ساۋۇتلۇق چەۋەندازلارنىڭمۇ بولغانلىقىنى قىياس قىلىش مۇمـ-
كىن. توغرا كەسمىسى قوپال ۋە گەۋدىسى تار ئايرىم نۇسخىلار
توسۇقنى يېرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن بولسا كېرەك. يېنىك
نەيزىلەر قول بىلەن ئېتىلغان بولۇشى مۇمكىن.

ماتېرىيال كەمچىل بولغانلىقى ئۈچۈن كىماكلارنىڭ نەيزە
شەكىللىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈشكە
مۇمكىن بولمايدۇ.

كىماك يادىكارلىقلىرىدىكى قوغدىنىش قوراللىرىنىڭ پارچىـ-
لىرى پەقەت بىر يەردىلا بايقالدى. بۇ ئالتاي دالىلىرىدا تېپىلغان
تۆمۈر ساۋۇتنىڭ قاداقلىرىدىن ئىبارەت.

ساۋۇتلار

مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىغا تەئەللۇق بولغان،

ئالتاي دالىلىرىدىن تېپىلغان ساۋۇتلار قاداقلىرىنىڭ شەكلى ۋە بېكىتىلىش ئۇسۇلى بويىچە بىر تىپنى شەكىللەندۈرىدۇ. قاسراق-سىمان. ترويىتسكويې يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا. قا-داقلارنىڭ شەكلى ۋە ئۆلچەملىرى، ئۇلاردىكى تۆشۈكلەرنىڭ سانى ۋە ئورۇنلاشقان جايلىرى ناھايىتى پەرقلىق. تولىسى تىك بۇلۇڭ-لۇق قاداقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئاستىنقى قىسمى يۇمىلاق ۋە چۆرىسىدە تۆشۈكلىرى بار، ئۇلچىمى 3×5 س م (8 دانە). يەنە تىك بۇلۇڭلۇق ۋە تراپېتسىيە شەكلىدىكى قاداقلارمۇ بولۇپ، تۆشۈكلىرىنىڭ سانى ھەر خىل، ئۇلچىمى 3×5تىن 3×7 س م غىچە (10 دانە). قاداقلاردىن بىرى تار ۋە ئېگىلگەن بولۇپ، ئۇلچىمى 5.2×8 س م. بىر مۇنچە قاداقلارنىڭ سۈنۈق-لىرى ساقلىنىپ قالغان.

ئەگەر بۇ قاداقلارنىڭ ھەممىسى بىر ساۋۇتنىڭ بولسا، ئۇ-لارنى شەكلى، بېكىتىلىش ئۇسۇلى ۋە ئورنىغا قاراپ ئۇچ گۇرۇپ-پىغا ئايرىغىلى بولىدۇ. بىر گۇرۇپپا تىك بۇلۇڭلۇق ۋە تراپېت-سىيە شەكىللىك قاداقلاردىن تەركىب تاپقان. بۇلارنىڭ چۆرىلە-رىدە تەگلىككە بېكىتىش ئۈچۈن تېشىلغان ئاز ساندىكى تۆشۈك-لىرى بار. ئىككىنچى گۇرۇپپىنى تەشكىل قىلغان قاداقلارنىڭ تۆۋەندىكى قىسمى يۇمىلاق بولۇپ، قاسراق شەكلىدە بېكىتىش مۆلچەرلەنگەن. ئۆلچەملىرى بۇلاردىن چوڭراق ۋە تۆشۈكلىرىمۇ كۆپرەك بولغان تىك بۇلۇڭلۇق قاداقلارمۇ شۇلارغا ئوخشايدۇ. بۇلارنى ئۈچىنچى گۇرۇپپىغا كىرگۈزۈش مۇمكىن. شۇنداق پە-رەز قىلىشقا بولىدۇكى، بىرىنچى گۇرۇپپىدىكى قاداقلار ساۋۇت-نىڭ گەۋدە قىسمىغا، ئىككىنچى گۇرۇپپىدىكىلىرى يەڭلەرگە، ئۈچىنچىلىرى ئېتەككە بېكىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

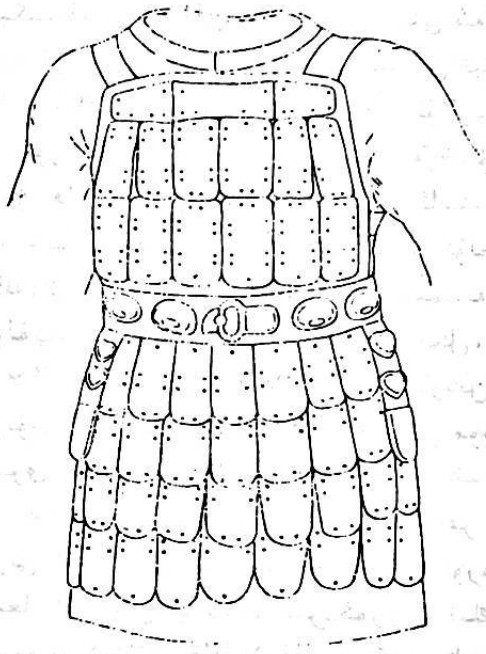

ساۋۇتنىڭ تاشـ
قى كۆرۈنۈشى كۆ
لۈندىن يادىكارلىقـ
دىن تېپىلغان مىس
تاختىدا ئېنىق كۆرۈ
نۈپ تۇرىدۇ. بۇ تاخـ
تىدا ئوقيا ئېتىۋاتـ
قان پىياده جەڭچىـ
نىڭ سۈرىتى ئىپادىـ
لەنگەن. بۇ جەڭچى
كىيگەن ئۇزۇن ئېـ
تەكلىك ساۋۇت بەـ
دەننى كۆكرەكتىن
تىزغىچە يېپىپ تۇـ
رىدۇ، يەلكە ۋە قولـ
لارنى ياپمايدۇ.

15 ـ رەسىم كىماك ساۋۇتى
(ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن)

قورال تۈرلىرى

بىز مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى ئالتاي كۆچمەنـ
لىرىنىڭ قورال ـ ياراغلىرىغا باھا بېرىپ بولغانىدۇق (100) .
يىراق ۋە يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭ قوراللىرى ھەمدە قوغدىنىش
ۋاستىلىرى ھېسابقا ئېلىنغانىدى. نۆۋەتتە يېڭى مەلۇماتلار ئار-

قىلىق مۇشۇ باھانى تولۇقلاشقا بولىدۇ. كىماك قوراللىرىنىڭ ئومۇمىي جەدۋىلىدە 11 تۈر كۆرسىتىلگەن بولۇپ، بۇلار 25 گۈرۈپپا ۋە 57 تىپقا بۆلۈنىدۇ. ئوقلار ۋە چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللانىڭ تۈرى ئەڭ كۆپ.

ئەينى دەۋردىكى كىماك جەڭچىلىرى ھەر خىل تىپلاردىكى مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيالار بىلەن قوراللانغان. ئۇلارنىڭ ئۇچ يانلىق، ياپىلاق ۋە توسۇقنى يارغۇچى تۆمۈر ئوقلىرى كۆپ بولغان، يەنە ئاز ساندا سۆڭەك ئوقلىرىمۇ بولغان. ئوقلار قېيىن پوستىدىن ياسالغان ساداقلارغا سېلىنغان. كىماك چەۋەندازلىرى يېقىن ئارىلىقتىكى ۋە قۇچاقلاشما جەڭلەردە قوش بىسلىق، تۆز ۋە يېنىك قىلىچلارنى، نەيزە، گۈرزە، پالتىلارنى ئىشقا سالغان، پىيادە ئۇرۇشقاندا خەنجەرلەردىنمۇ پايدىلانغان. قوغدىنىش ۋاسىتىلىرى قاسراقسىمان ساۋۇت، كونۇس شەكىللىك دۇبۇلغا ۋە دۇگىلەك ياغاچ قالقانلاردىن ئىبارەت بولغان.

كىماكلار ۋە ئۇلارغا قارام بولغان قەبىلىلەرنىڭ ھەربىي قوشۇنلىرى ئاساسەن يېنىك قوراللانغان ئاتلىق ئەسكەرلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار يىراق ئارىلىقتىكى جەڭلەردە يا ۋە ئوقلارنى، يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭلەردە چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللارنى ئىشلىتەتتى. شەرقىي قازاقىستان، ئالتاي ۋە ئوب ۋادىسىدىكى بۇنداق ئەترەتلەرنىڭ تەركىبىدە ساۋۇت كىيگەن ئېغىر قوراللىق چەۋەندازلارمۇ بولغان. كىماك قاغانلىقىنىڭ شىمالىي رايونلىرىدا قورال تۈرلىرى بىر قەدەر ئاددىي بولۇپ، ئوقيا، گۈرزە ۋە خەنجەردىن تەركىب تاپقان. ئېھتىمال، يېنىك قوراللانغان يارەمچى ئاتلىق قوشۇننىڭ قوراللىرى شۇنداق بولسا كېرەك.

كىماك قوشۇنى ئاساسىي جەھەتتىن يېنىك قوراللانغان، لېكىن يېقىن ئارىلىق جېڭىدە مۇستەھكەم، ھەرىكەتچان ۋە تېز يۈرەر ئاتلىق قىسىملاردىن تەركىب تاپقان.

16 ـ رەسىم كىمەك جەڭچىلىرىنىڭ سۈرەتلىرى

17 ـ رەسىم ئۇيغۇر قوراللانغان كىمەك جەڭچىسى

هەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى

كىماكلارنىڭ هەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسىنىڭ ئالاهىدە-لىكلىرى مەخسۇس تەتقىقات ماۋزۇسى قىلىنغانىدى. ب. كۇمې-كوۋنىڭ پەرىزىچە، كىماكلار 656 - يىلى غەربىي تۇرك قاغانلى-قى يىمىرىلگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ تەركىبىدىن بۆلۈنۈپ چىققان (101). ئۇلارنىڭ شۇ دەۋردىكى قوشۇنلىرىنىڭ تەشكىلىي ۋە تەر-كىبى هەققىدىكى مەلۇماتلار ناهايىتى ئاز. بىزگە مەلۇم بولغىنى شۇكى، گەردىزى كىماك قەبىلىسىنىڭ باشلىقى «شاد تۇتۇق» ئۇنۋانى بىلەن ئاتالغان، دېگەن (102). بۇ ئۇنۋاندا تۇركلەرنىڭ ئىككى خىل ئەمەل نامى بىرلەشتۇرۇلگەن: «شاد» يۇقىرى دەرە-جىلىك ئەمەل بولۇپ، ئاساسەن هۆكۈمدار قاغان ئۇرۇقىنىڭ ئەزالىرىغا بېرىلەتتى؛ «تۇتۇق» بەلگىلىك زېمىننىڭ باشقۇرغۇ-چىسى، هەربىي نائىب ۋە هەربىي ۋالىي ئىدى. ئېهتىمال، بۇنداق ئۇنۋان كىماك تۇرىلىرىگە غەربىي تۇرك قاغانلىرى تەرىپىدىن بېرىلگەن بولسا كېرەك. قاغانلىق يىمىرىلگەندىن كېيىنمۇ ئۇلار-نىڭ بۇ ئۇنۋاننى ساقلاپ قالغانلىقى ئۇلارنىڭ ئەينى دەۋردىكى كۆچمەنلەر دۇنياسىدا بۇنىڭدىن چوڭراق رولنى تالىشىش ئىمكا-نىيىتى بولمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

9 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىدا ئۇيغۇر قاغانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسىم قەبىلىلىرى كىماك قەبىلە ئىت-تىپاقىغا قوشۇلدى (103). ئەنە شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ كىماك ئىتتىپاقى مۇنداق يەتتە قەبىلىدىن تەركىب تاپتى: ئىمى، ئد-مەك، تاتار، بايانەر، قىپچاق، لانىكاز ۋە ئاجلاد. كىماك هۆ-كۈمدارى «يابغۇ» ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلدى (104). بايانەر ۋە تاتارلار شەرقتىن كەلگەن قەبىلىلەر دېيىلدۇ (105). باشقا بىر رىۋايەتتە كىماكلارنىڭ ئۆزلىرى چەتتىن كەلگەن دېيىلدۇ ۋە ئۇلار كۈموخ ياكى قاي دەپ ئاتىلىدۇ (106).

قانداقلا بولمىسۇن، 9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىغا كەلگەندە قىرغىز قاغانلىقى چېگرىلىرىنىڭ غەربىدىكى يەرلەردە كىماك ئىتتىپاقى دەپ ئاتالغان كۆپ قەبىلىلىك بىرلەشمە پەيدا بولدى. ئەينى دەۋردە كىماك قوشۇنى ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ پىدائىيلىرىدىن تەشكىللەنگەن بولسا كېرەك. تامىم ئىبنى بەھرنىڭ مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا، 9 ـ ئەسىردىكى «كىماك پادىشاھىنىڭ» قوشۇنىدا 20 مىڭ «سەر خىل چەۋەندار» بولغان (107). بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، كىماك قوشۇنى ئونلۇق پىرىنسىپى بويىچە ئەترەتلەرگە بۆلۈنگەن ھەمدە پىدائىيلار بىلەن بىر قاتاردا مۇنتىزىم «پادىشاھ قوشۇنى» بولغان. ئىرتىشىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنى مەركەز قىلغان دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىن كىماكلارنىڭ ھۆكۈمدارى قاغان ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلدى، ئۇنىڭ تەۋەلىكىدىكى ئاھالە 12 ئايماققا بۆلۈنگەن، ئۇلاردىن بىرى بىۋاسىتە پادىشاھقا قاراشلىق بولغان، باشقىلىرى ئايماق بەگلىرىگە قارىغان، ئايماق بەگلىرى قاغان قوشۇنىغا مەلۇم ساندا ئەسكەر چىقىراتتى (108). قاغان جەڭ مەيدانىدا خىزمەت كۆرسەتكەن ھەربىي باشلىقلارغا ئايماقلارنى تەقسىم قىلىپ بېرەتتى.

ئايماقلارنىڭ تەقسىم قىلىنىشىدا قوشۇن ۋە ھاكىمىيەتنى مەركەزلەشتۈرۈش، قەبىلىلەرنىڭ چېچىلاڭغۇلۇقىنى تۈگىتىش مەقسەت قىلىنغان بولسا كېرەك. ھالبۇكى، مەركەزلەشتۈرۈش ئەمەلگە ئاشمىغان. كىماك قوشۇنى يەنە بۇرۇنقىدەكلا تۈرلۈك قەبىلىلەرنىڭ پىدائىيلىرىدىن تەركىب تاپقان ۋە قاغان قوشۇنىنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرۇلغان. كىماكلار مەملىكىتىدە ئاتلىق قوشۇن بىلەن بىر قاتاردا پىيادە ئەسكەرلەر قوغدايدىغان كۆپلىگەن شەھەر ـ قەلئەلەر بولغان. بۇ پىيادە ئەسكەرلەر شەھەر ـ قەلئەلەردىكى سوغدى ئاھالىسىدىن تەشكىللەنگەن بولسا كېرەك (109). ئاستانە، يەنى «قاغان شەھىرى چوڭ شەھەر بولۇپ، تۆمۈر دەرۋازىلىق سېپىللار بىلەن قورشالغان». شەھەردە پادىشاھنىڭ

نۇرغۇن مۇھاپىزەتچىلىرى، قوشۇنى ۋە قورال - ئەسلىھەلىرى بولغان (11).

شۇنداق قىلىپ، 9 — 10 - ئەسىرلەردە كىماك قوشۇنى ئاتلىقلار ۋە پىيادىلەردىن ئىبارەت ئىككى تۈرلۈك قوشۇندىن تەركىب تاپقان ۋە قاغان قوشۇنى، ئايماق پىدائىيلىرى، قەلئە قوغدىغۇچىلىرىدىن ئىبارەت ئۈچ ئاساسلىق تارماققا ئايرىلغان. قوشۇننىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى ۋە سانى توغرىسىدا بىر نېمە دېمەك تەس. ئېتىمالغا يېقىن بولغىنى شۇكى، كىماك قوشۇنى ئونلۇق سىستېمىسى بويىچە ئەترەتلەرگە بۆلۈنگەن، ھەر بىر ئايماق تەخمىنەن 10 مىڭ ئەسكەر چىقارغان. شۇنداق بولغاندا، كىماك قوشۇننىڭ سانى 120 - 130 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرگە يېتىدۇ. كىماك قاغانلىقىنىڭ سىياسىي مەركىزى ئالاكۆل ئۇيمانلىقىدا بولۇپ، بىر يۇرۇش سېپىللار بىلەن قورشالغان (11). ئەھۋالدىن قارىغاندا، كىماك دۆلىتىدە ياشىغۇچى سوغدى ئاھالىسىنىڭ ئاساسلىق قىسمى ئەنە شۇ رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان بولسا كېرەك. ھەر بىر شەھەر - قەلئەنىڭ ئىستىھكام سىستېمىسى، قوراللىق كۈچلىرى ۋە ھەربىي قوماندانلىرى بار ئىدى. ئۇرۇش يۈز بەرگەن ئەھۋالدا شەھەرلەر پۈتۈنلەي ئۆز ئالدىغا ھەربىكەت قوللىناتتى. بەزى شەھەرلەر كىماك قاغانىغا بېقىنغان ئۆز «پادىشاھى» تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى (11). قاغان قاغانلىقتىكى بارلىق قوراللىق كۈچلەرنىڭ ئالىي باش قوماندانى ئىدى. ئەل خارەزمىنىڭ ئەسىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «خاقان - تۈركلەرنىڭ ئاساسلىق پادىشاھىدۇر. خاقان دېگەنلىك خانلارنىڭ خانى، يەنى ھۆكۈمدارلارنىڭ ھۆكۈمدارى دېگەنلىكتۇر. بۇ خۇددى پارسلارنىڭ شاھىنشاھ دېگىنىگە ئوخشايدۇ» (11). قاغان ئۇرۇش ھەربىكەتلىرىگە ياكى ئۆزى، ياكى يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدارى ئارقىلىق يېتەكچىلىك قىلاتتى. بەزى مەنبەلەردە بۇ ئەمەلدارلار ئىچىدە ھاجىپ ۋە ۋەزىرلەرنىڭ بولغانلىقى

ئېيتىلىدۇ (11). مۇبادا ئۇرۇشلار دۆلەت مىقياسىدا بولمىسا، يەرلىك «پادىشاھلار»، ئايماق بەگلىرى ۋە ياكى قەبىلە ئاقساقال-لىرى يۇرۇشلەرگە باشچىلىق قىلىشى مۇمكىن ئىدى.

يىغىپ ئېيتقاندا، كىماكلارنىڭ ھەربىي تەشكىلى بىر قەدەر مۇرەككەپ دەرىجە تۈزۈمىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، ئايرىم تارماقلار نىسبەتەن يۇقىرى ھوقۇققا ئىگە ئىدى. كىماكلاردا ھوقۇقنىڭ تارقاقلاشتۇرۇلۇشى ۋە ھەربىي تەشكىلنىڭ نىسبەتەن ئاجىز بولۇشى كۆپ قەبىلىلىك بىرلەشمىدە ئالاھىدە ساپالىق ئەسكىرىي كۈچكە تايىنىپ ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن ئېتنىك تۈر-كۈمىنىڭ بولمىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ ھال مەركەزدىن قېچىش خاھىشلىرىنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، كىماك دۆلىتىنىڭ پار-چىلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. يەنە قىپچاقلار باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، كىماكلارنى رەھبەرلىك ئورنىدىن چۈشۈرگەنلىكى ۋە نايمانلار غەربكە بېسىپ كەلگەنلىكى سەۋەبىدىن كىماك قاغانلىقى يىمىرىلگەن، دەپ پەرەز قىلىشقىمۇ بولىدۇ (11).

ئۇرۇش سەنئىتى

كىماكلار ۋە ئۇلارغا قارام قەبىلىلەرنىڭ ئۇرۇش سەنئىتىگە باھا بېرىشتە بىز ئۇلارنىڭ جەڭ قىلىش ئۇسۇللىرىدىكى ئۆزىگە خاس ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلىرىنى ھېسابقا ئالدۇق (11). يۇقىرىدا قەيت قىلغىنىمىزدەك، كىماك قوشۇنى نىسبەتەن ئوخشاش تۈر-دىكى، ھەر خىل قوراللانغان ئاتلىق ئەترەتلەردىن تەركىب تاپ-قان. قورال - ياراغلار تەركىبىدە يىراق ۋە يېقىن ئارىلىق جەڭلىرىدىكى توسۇقنى يارغۇچى ئۇنۇملۇك ۋاستىلەر بولغىنى ئۈچۈن كىماك ئاتلىق قىسىملىرى ئېغىر قوراللانغان دۈشمەنگە تەشەببۇسكارلىق بىلەن تاقابىل تۇرالىغان، گەرچە ئۇلارنىڭ سا-ۋۇتلۇق قىسىملىرى يوق بولسىمۇ، قوراللارنى ئەڭ ئۈنۈملۈك

ئىشلىتىشكە بولىدىغان تاكتىكىنى قوللانغان.

جەڭ ۋاستىلىرى ئىچىدە ھەر خىل ئوقيا ۋە ئوقلارنىڭ بولغىنىدىن قارىغاندا، كىماكلار چېچىلما سەپ تۈزگەن. ساۋۇت كىيمىگەن دۈشمەنگە زەربە بېرىشكە مۆلچەرلەنگەن ئوق باشاقلىرىنىڭ كۆپ بولۇشىدىن قارىغاندا، چېچىلما سەپنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇللىرىنىڭ قوللىنىلغانلىقىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ، يەنى ئۇلار جەڭ مەيدانىدا كەڭ يېيىلغان، ئىككى يانىدىن قورشىغان، يالغاندىن چېكىنگەن ۋە باشقىلار.

يېنىك قوراللانغان ئاتلىق دۈشمەنلەر بىلەن بولغان جەڭلەردە كىماك ئاتلىق قىسىملىرى باشقىچە تاكتىكىلىق ئۇسۇللارنىمۇ قوللانغان بولۇشى مۇمكىن. كىماكلار يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرىگە ۋە قوغدىنىش كىيىملىرىگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن دۈشمەنگە يېقىنلاشقان ئەھۋالدا يېنىك قوراللانغان چەۋەندىداز ئوقياچىلار بىلەن كۆرۈنەرلىك ئۈستۈنلۈككە ئېرىشەلەيتتى. شۇ ئاساستا پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، كىماك قوشۇنى يىراق ئارىلىقتا قىسقىغا جەڭ ئارقىلىق رازۋېدكا قىلغاندىن كېيىن دۈشمەننى يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىشقا مەجبۇرلايتتى ۋە شۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇمغا ئۆتەتتى. بۇۋاسىتە يېقىنلاشقاندا كىماكلار دۈشمەنگە نەيزە، قوش بىسلىق، تۈز ۋە يېنىك قىلىچلار بىلەن زەربە بېرەتتى. دۈشمەننىڭ يېنىك قوراللانغان چەۋەندازلىرى يېقىن ئارىلىق جېڭىدە تەڭ كېلەلمىگەندىن كېيىن قېچىش ئارقىلىق قۇتۇلۇشقا ئۇرۇناتتى.

كىماك ئاتلىق قىسىملىرى دۈشمەننىڭ ئېغىر قوراللانغان چەۋەندازلىرى بىلەنمۇ ئۇنۇملۇك جەڭ قىلالايتتى. بۇنى كىماك ئوقياچىلىرىنىڭ توسۇقنى يارغۇچى ئوق تۈرلىرىنىڭ كۆپ بولغانلىقىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، كىماك قوشۇنى ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار بىلەن توقۇنۇشقاندا يىراق ئارىلىقتىلا جەڭ نەتىجىسىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشاتتى. ھال-

بۇكى، دۇشمەنلەر يېقىنلىشىپ كېلىپ قۇچاقلاشما جەڭ قىلىشقا توغرا كەلگەندىمۇ نۇرغۇن ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە بولالايتتى. كەماكلار يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭدە ئىشلىتىدىغان زەربە بەرگۈچى ۋاستىلەرنىڭ كۆپ خىللىقى جەھەتتىمۇ ساۋۇتلۇق چەۋەندازلاردىن قېلىشمايتتى. مەخسۇس قوغدىنىش ۋاستىلىرى يېتىشمىگەنلىكتىن دۇشمەنگە نىسبەتەن ئاجىزراق ئورۇنغا چۈشۈپ قالسىمۇ، لېكىن ھەرىكەتچان بولۇپ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھۇجۇم قىلالايتتى. مۇبادا، دۇشمەننىڭ ساۋۇتلۇق چەۋەندازلارنىڭ سەپلىرى زەربىگە تاقابىل تۇرالىسا ۋە ھۇجۇمنى داۋاملاشتۇرسا، كەماكلار تېزلىك ئۈستۈنلۈكىدىن پايدىلىنىپ، تەشكىللىك ھالدا چېكىنىپ كېتەلەيتتى.

كەماكلار ئۆزلىرىنىڭ جەڭ قىلىش ئۇسۇللىرىغا تايىنىپ، مىلادىيە 9 — 10 ـ ئەسىرلەردە قىرغىزلارنىڭ ئالتاي دالىلىرى ۋە شەرقىي قازاقىستاندىكى ھۇجۇملىرىغا تاقابىل تۇرالىغان (11).

كەماك قوشۇنىدىكى پىيادىلەرنىڭ رولى ھەققىدە پىكىر بايان قىلىش تەسرەك. پىيادىلەرمۇ ئوچۇق دالىدىكى جەڭلەرگە قاتناشقان بولۇشى مۇمكىن. قىيا تاش سۈرەتلىرىدىن قارىغاندا، ئوقيا بىلەن قورالىلانغان ساۋۇتلۇق پىيادىلەر يىراق ئارىلىقتىكى جەڭلەرگە قاتناشتۇرۇلغان (11). ئېغىر ساۋۇتلارنى كىيىشكەن پىيادىلەر ئانچە ھەرىكەتچان بولالمايتتى ۋە چەۋەندازلارنىڭ ياردىمىسىز ئۆز ئالدىغا ھۇجۇم قوزغىيالمايتتى. پىيادىلەر كەماكلارنىڭ شەھەر ـ قەلئەلىرىدىكى مۇداپىئەچى قوشۇنلارنىڭ ئاساسلىق كۈچىنى تەشكىل قىلغان بولۇپ، قاغاننىڭ ساراي، قارارگاھلىرى قاتارلىق جايلارنى مۇھاپىزەت قىلغان بولسا كېرەك. قامالدا قالغاندا ساۋۇت كىيگەن پىيادە ئەسكەرلەر سېپىل ئۈستىدىن دۇشمەنگە ئوق ئاتقان. كۈلۈندىن يادىكارلىقىدىن تېپىلغان تاختىدا ئەنە شۇنداق كۆرۈنۈش تەسۋىرلەنگەن(11).

يازما مەنبەلەردە قوراللىق توقۇنۇشلار پەقەتلا تىلغا ئېلىنمىغان بولغاچقا، كىماكلارنىڭ ئۆز قەلئەلىرىنى قوغداشتىكى ئۇنۇمدارلىقى قانچىلىك بولغانلىقى ھەققىدە بىر نېمە دېمەك تەس. كىماكلارنىڭ ئىستىھكام قۇرۇلمىلىرىنىڭ قانداق بولغانلىقىمۇ تازا ئېنىق ئەمەس. ئەگەر كىماك شەھەرلىرىدە سوغدىلار ياشايتىتى دېگەن پەرەز توغرا بولسا، ئۇلارنىڭ مۇداپىئە قۇرۇلمىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكىگە ئوخشاش بولۇشى كېرەك (120).

مەنبەلەردە كىماكلارنىڭ ئۇرۇشقاقلىقى ۋە كىماك قاغانىنىڭ كۈچ - قۇدرىتى بايان قىلىنىدۇ: «كىماكلارنىڭ پادىشاھى ئۇلۇغ ۋە شان - شۆھرەتلىك پادىشاھلارنىڭ بىرى...» (121). «خاقان — ئۇلۇغ پادىشاھ، ئەزەلدىن تارتىپ ئۇنىڭ تەختىگە پادىشاھ جەمەتىدىكىلەر ۋارىسلىق قىلىدۇ. كىماك پادىشاھى ئالىتۇن لىباس ۋە ئالتۇن تاج كىيىدۇ، بىر يىلدا تۆت قېتىم پۇقرالىرى بىلەن كۆرۈشىدۇ» (122). قوشنا ھۆكۈمدارلار ۋە خەلقلەر ھەمىشە كىماكلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ئەندىشە قىلاتتى: «... تۈركلەرنىڭ پادىشاھلىرى خاقانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن، ئۇنىڭ جازاسىدىن، ئۇنىڭ كۈچ - قۇدرىتىدىن، ئۇنىڭ ھۇجۇملىرىدىن ئۆزلىرىنى قاچۇرىدۇ، چۈنكى ئۇلار ئۆزلىرىمۇ شۇنداق ئەھۋالىلارنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن...» بۇ مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، كىماك قاغانى قوشنا دۆلەتلەر بىلەن داۋاملىق ئۇرۇش ھالىتىدە تۇرغان (123).

مەنبەلەر ئىشەنچىلىك بولسا، قاغان ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلارنىڭ ئىستراتېگىيىسى ئۇزلۇكسىز ھۇجۇم قىلىشتىن ئىبارەت بولغان. مەنبەلەردە ئومۇمەن ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرى توغرىسىدا سۆزلەنگەندە، ئۇلارنىڭ بۇلاڭچىلىققا ھەۋەس قىلىدىغانلىقى ئېيتىلىدۇ: «ئۇلار دىن، ھۆكۈمرانلىق، خىراج، ئۆز قەبىلىسىنى سۆيگەنلىكى ئۈچۈن ئەمەس، رىقابەتتىن (ئايالىلارنى تالىشىش بۇنىڭ سىرتىدا)، غەزەپلەنگەنلىكتىن، دۈشمەنلەشكەنلىكتىن ئە-

مەس، ۋەتەن ئۈچۈن، ئۆز ئۆيىنى قوغداش ئۈچۈن ئەمەس ...بەلكى بۇلاڭچىلىق ئۈچۈنلا ئۇرۇش قىلىدۇ» (12). قازىماققا، ئۇزلۇكسىز ھەربىي يۇرۇشلەر كىماك قاغانلىقىنىڭ كۆپ قەبىلىلىك قوشۇننى ئىتتىپاقلاشتۇرۇشقا ۋە قوشنىلىرىنىڭ ئۇرۇشتىكى تەشەببۇسكارلىقىنى توسۇشقا پايدىلىق بولغان بولۇشى مۇمكىن.

كىماك قاغانلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدىكى ئىشغالىيەتچىلىك مەقسىتىنىڭ بولغان - بولمىغانلىقى ھەققىدە بىر نىمە دېمەك تەس، ئەل ئىدرىسنىڭ خەرىتىسىدە ئاسىيا دالىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى كىماك قاغانلىقىغا تەۋە قىلىپ كۆرسىتىلگەن (125). كىماك قاغانلىرى يۇرگۈزگەن ئىستراتېگىيە يۆنىلىشىنى بەلگىلىك دەرىجىدە كۆچمەنلەر دۆلەتلىرى ئۈچۈن تىپىك دېيىشكە بولىدۇ. ئەپسۇسكى، مەنبەلەردە كىماك قاغانلىرىنىڭ ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىدىكى كونكرېت چارە - تەدبىرلىرى ھەققىدە گەپ يوق.

قوشنىلار بىلەن بولغان دائىملىق ئۇرۇشلار كىماك دۆلىتىنى بۆلگۈنچىلىك بالاسىدىن قۇتقۇزۇپ قالالمىدى. بۇ ئۇرۇشلار جەريانىدا كىماك دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قىپچاق ئېتنىك تۈركۈمى كۈچەيدى ۋە باش كۆتۈرۈپ چىقتى. قاغانلىق يىمىرىلگەندىن كېيىن قىپچاقلار ئالتايدىن دۇنايغىچە بولغان دالىلاردا يېتەكچى كۈچ بولۇپ قالدى. بۇ جايلار دەشتى قىپچاق دېگەن جۇغراپىيىلىك ۋە ئېتنىك سىياسىي نام بىلەن ئاتالدى. كىماكلارنىڭ نامى مەركىزىي ئاسىيانىڭ سىياسىي سەھنىسىدىن تېزلا غايىب بولدى.

ئۇچىنچى قىسىم

جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قورال-ياراغ تەرەققىياتى ۋە ئۇرۇش سەنئىتىدىكى ئاساسلىق قانۇنىيەتلەر

جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ قورالىرى، ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى ۋە ئۇرۇش سەنئىتىنى بەلگىلىك ئېتنىك مەنبە ۋە دۆلەت تۈزۈلمىسىگە تەئەللۇق بولغان كونكرېت ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەتلەر دائىرىسىدە تەتقىق قىلغاندا، ھەرخىل قورال تۈرلىرى، قوراللىق كۈچلەرنى تەشكىللەش ئۇسۇللىرى ۋە جەڭ قىلىش ئۇسۇللىرىنىڭ ماكان ۋە زاماندىكى تەرەققىيات جەريانلىرىنى كۆزەتكىلى بولىدۇ. تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان قانۇنىيەتلەر ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ئۇرۇش سەنئىتى تارىخىدىكى ھەرقايسى باسقۇچلارنى ئايرىپ چىقىشقا ئاساس بولالايدۇ. بۇ مەسىلىلەرنى قاراپ چىقىشتا بىز يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى ئۇستىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى① ، مەزكۇر ئەسەردە شەرھلەنگەن ماتېرىياللارنى، شۇنداقلا بايانلىرىمىزغا كىرگۈزۈلمىگەن قورال - ياراغ مەلۇماتلىرىنى ھېسابقا ئالدۇق② .

تەكشۈرۈلگەن رايوندىكى ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىرلەر داۋامىدا يىراق ئارىلىقتىكى

جەك ۋاستىلىرىنىڭ تۈرلىرىنى بەلگىلىگەن (ئوتتۇرا ئەسىرلەر-
نىڭ كېيىنكى باسقۇچىدىكى ئايرىم رايونلارنى ھېسابقا ئال-
مىغاندا). يىراق ئارىلىقتىكى جەك ۋاستىلىرىنى تەكشۈرۈش-
نىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسى مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيا شەكىل-
لىرىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتىنى تەھلىل قىلىشتىن ئىبارەت.
بۇ ۋەزىپىنىڭ مۇرەككەپلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئارخېئولو-
گىيىلىك ماتېرىياللار يېتەرلىك دەرىجىدە پۈتۈن ساقلانمىغان
بولغاچقا، يانىڭ ئۆز ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتە قىيىنچىلىق
تۇغۇلغان، ھەر خىل ئوقيا شەكىللىرىنىڭ چىداملىقى ھەققىدىكى
تەجرىبە نەتىجىلىرى يوق. شۇنداقتىمۇ، بىزگە مەلۇم بولغان
بارلىق مەلۇماتلارنىڭ سىستېمىلاشتۇرۇلۇشى مەركىزىي ئاسىيا
رايونىدىكى بۇ قورال تۈرىنىڭ ئاساسلىق تەرەققىيات يۈنىلىشىنى
ئېنىقلاشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ.

ھۇن ئوقياسىنىڭ ئاساسلىق ئىككى تۈرلۈك شەكلى پۈتكۈل
ئوقيا تەرەققىياتىنىڭ باشلانغۇچ مودېلى بولۇپ قالغان: 1) يانىڭ
ئوتتۇرىدا ۋە باش تەرەپلىرىدە يان قاپلىغۇچلىرى بار؛ 2) ئوتتۇ-
رىدا كاۋاك قاپلىغۇچى، ئوتتۇرىدا ۋە باش تەرەپلىرىدە يان قاپلى-
غۇچلىرى بار. بۇ شەكىللەرنىڭ فۇنكسىيىلىك پەرقلىرىنىڭ
چوڭ بولۇشى ناتايىن. ھالبۇكى، يانىڭ كېيىنكى شەكىل ئۆز-
گەرتىشلىرىدە مۇقەررەر ھالدا پەرق بولغان. تۈزۈلۈشى يۇقىرىقى
شەكىللەرگە ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن ئارىلىق قاپلىغۇچلىرى
بولغان يالارمۇ بار ئىدى. بۇنداق قاپلىغۇچلار يانىڭ قانداق ئو-
رۇنلىرىغا بېكىتىلگەنلىكىنى ئېنىقلاش تەس. ئېھتىمال، ئۇلار
ئۇلانما يان قاپلىغۇچلار بولسا كېرەك (يانىڭ ئوتتۇرىدىن يان
تەرەپلەرگە ئۆتىدىغان ئورۇنلاردا). بۇنداق قاپلىغۇچلارنىڭ ۋەزى-
پىسى ئانچە ئېنىق ئەمەس، چۈنكى ھۇن ئوقيالىرىنىڭ بىۋاسىتە
ئاساسىي بولغان ئوقيا شەكىللىرى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات
يوق. بۇ يەردە بايقال ۋە مىنۇسىن ئويمانلىقىدىكى تاش ۋە مىس

قوراللار دەۋرلىرىنىڭ يادىكارلىقلىرىدىن تېپىلغان «كۆچەيتىلگەن ئوقيالار»نى ئەسلەپ ئۆتسەك ئارتۇقچە بولمايدۇ. ھەممە ئالامەتلەردىن قارىغاندا، شۇ يالاردا باشتىن - ئاياغ سۆڭەك قاپلىغۇچلار بولغان③. ئۇلانما يان قاپلىغۇچلارنى مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيالارنىڭ «كۆچەيتىلگەن» نۇسخىسىنىڭ «قالدۇقى» دېيىشكە بولىدۇ. بۇ پەرەزگە قوشۇلساق، ئۇلانما يان قاپلىغۇچلۇق ئوقيالارنى ھۇن ئوقيالىرىنىڭ ئالدىنقى دەۋردىكى ئاساسلىق شەكلى دەپ ھېسابلاشقا توغرا كېلىدۇ. بار بولغان ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ئۇلانما يان قاپلىغۇچلار كېيىنكى تەرەققىيات جەريانىدا كۆرۈلمەيدۇ. ھۇن دەۋرىدىن كېيىنكى كۆكەل ئوقيا تۈرلىرىنىڭ بىرىدە شۇ خىل شەكىل قوللىنىلغان، دەپ قىياس قىلىش مۇمكىن.

ھۇن دۆلىتى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرگە تەئەللۇق بولغان، كېسىملىرى ئۆزئارا ئوخشىشىپ كېتىدىغان سۆڭەك قاپلىغۇچلۇق ئوقيالار تۈۋا④ ۋە بايقال ئەتراپلىرىدىكى⑤ ئۇلۇغ خەم مەدەنىيىتى تېپىلمىلىرىدىن مەلۇم. ئەپسۇسكى، ئۇلاردىكى يانىڭ تۈزۈلۈشى تازا ئېنىق ئەمەس. ھالبۇكى، قاپلىغۇچلارنىڭ شەكلى، ئۇلارنىڭ يەرلىك مەدەنىيەت ماتېرىياللىرى ئىچىدە سانىنىڭ ئازلىقى، شۇنداقلا تىلغا ئېلىنغان زېمىنلار ھۇن دۆلىتىنىڭ تەسىر دائىرىسىدە بولغانلىقى — كۆرسىتىلگەن شەكىللەرنىڭ ھۇن زېمىنىنىڭ مەركىزىدىن چەت رايونلىرىغا تارقالغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. مەسىلىنىڭ بۇنداق قويۇلۇشى يېڭىلىق ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە، سايان - ئالتاي ۋە بايقال ئەتراپلىرىدىكى مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيانىڭ ھۇنلاردىن كېلىپ چىققانلىقى ھەققىدىكى پىكىر سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسىدە ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنغان⑥. بىزنىڭ ئىزدىنىشلىرىمىزنىڭ نەتىجىلىرىمۇ بۇنىڭغا مۇخالىپ ئەمەس، لېكىن بۇ پىكىرنى يەنىلا ئاخىرقى يەكۈن دېگىلى بولمايدۇ. بىرىنچىدىن، ھۇن مەدەنىيىتىگە دەۋرداش بولغان سىبىرىيە

رایونلىرىدىكى يادىكارلىقلار تېخى يېتەرلىك دەرىجىدە تەكشۈرۈلـ
مىدى، شۇڭا، مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيالار ھۇن دەۋرىدىن
بۇرۇنقى ئاھالىلەرنىڭ پروتوتىپلىرىدىن كەلگەن بولۇشى مۇمـ
كىن. ئىككىنچىدىن، بىر مۇنچە جايلاردا ساپ ياغاچ ئوقيالار
ئىشلىتىلگەن. ھالبۇكى، ھۇنلار ئۆز زامانىسىدىكى ئەڭ يېڭى
قورال تۈرلىرىنى تارقىتىشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان.

كېيىنكى دەۋرده، يەنى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئالدىنقى
يېرىمىدا ئوتتۇرا ۋە باش تەرەپلىرىدە يان قاپلىغۇچلىرى بولغان
ئوقيالار تۇۋادىكى كۆكەل ۋە مىنۇسىندىكى تاشتىق مەدەنىيەتلىـ
رىدە تارقالدى. ئوتتۇرىدا ۋە باش تەرەپلىرىدە يان قاپلىغۇچلىرى
ھەم ئوتتۇرىدا كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بولغان ئوقيالار ئوب ۋادىسىـ
دىكى يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتىدە، تاغلىق ئالتايدىكى بېرىل مەدەـ
نىيىتىدە، تۇۋادىكى كۆكەل، شەرقىي بايقالدىكى بۇرخوتۇي مەدەـ
نىيەتلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. كۆكەل، تاشتىق مەدەنىيەتلىـ
رىدە بۇخىل يا شەكىللىرى ۋە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۇلانما
يان قاپلىغۇچلۇق ئوقيالاردىن سىرت ساپ ياغاچتىن ياسالغان
مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيالارمۇ بولغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا،
ئۇ دەۋرده ئالاھىدە ئۆزگىرىش بولغان يېڭى ئوقيا نۇسخىلىرى
بارلىققا كەلمىگەن بولسا كېرەك. ساپ ياغاچ نۇسخىلارنى يېڭى
دېگىلى بولمايدۇ، ھۇن يادىكارلىقلىرىدا بۇنداق تېپىلمىلار كۆـ
رۈلمىگەن بولسىمۇ، سىزما تەسۋىرىي ماتېرىياللاردىن قارىغاندا
يېنىسىدە ئاددىي ياغاچ ئوقيالارمۇ ئىشلىتىلگەن.

بايان قىلىنغان پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىيىدىن بۇـ
رۇنقى 2 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 5 ـ ئەسىرگىچە بولغان دەۋرنى
ئوقيا تەرەققىياتىدىكى بىر باسقۇچ دېيىشكە بولىدۇ. بۇ باسقۇچ
ئىككى قاتلامغا بۆلۈنىدۇ. بۇ دەۋردىكى ئوقيا تەرەققىياتىنىڭ
ئاساسلىق يۈزلىنىشى كۆرسىتىلگەن ئوقيا شەكىللىرىنىڭ مەرـ
كىزىي ئاسىيا يايلاقلىرىنىڭ چەت رايونلىرىغىچە تارقىلىشىدىن

ئىبارەت بولغان: مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 1 ـ ئەسىرگىچە موڭغۇل ـ بايقال مەركىزىدىن تۇۋا ۋە بايقالغا؛ مىلادىيە 1 — 5 ـ ئەسىرلەردە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئالتاي، ئوب، يېنىسەي ۋە شەرقىي بايقالغا تارقالغان.

ھۇن ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردىكى ئوقيالار ئۆلچەملىرى چوڭ بولغاچقا غەيرىي سىممېترىك ھالەتتە بولسا كېرەك⑦ (لېكىن قولىمىزدا ئېنىق مەلۇماتلار يوق، شۇڭا بۇ خىل قىياسىنى ئوقيا تەرەققىياتىنىڭ شەرھىسىگە كىرگۈزمەيمىز). پەقەت مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغا كەلگەندىلا بۇ ھەقتىكى بىر قىسىم مەلۇماتلار پەيدا بولغان. ھۇنلارنىڭ دەسلەپكى ئىككى خىل ئوقيا شەكلى قەدىمكى تۈرك دەۋرىدىمۇ ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقاتمىغان. 6 — 8 ـ ئەسىرلەردىكى ئالتاي، تۇۋا، مىنۇسىن تۈركلىرى، شەرقىي بايقال شىرۋىلىرى ئىككى بېشى ۋە ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچلىرى بولغان ئوقيالارنى ئىشلەتكەن. تۈركلەرنىڭ ئوقيالىرى شۇلارغا ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن باش تەرىپىدە بىر جۈپ قاپلىغۇچى ۋە ئوتتۇرىدا قاپلىغۇچلىرى بولغان، شۇنداقلا بەزى ئوقيالىرىنىڭ ئوتتۇرىدا يان ۋە كاۋاك قاپلىغۇچى يەنە باش تەرەپتە بىر جۈپ قاپلىغۇچى بولغان. بۇ ئىككى شەكلىنى ئەسلىدىكى ئوقيا تۈرلىرىنىڭ ئىسلاھ قىلىنغان غەيرىي سىممېترىك شەكللىرى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

7 ـ ئەسىردىكى تۈرك دەۋرىدە ئوقيالارنىڭ ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچى بولغان يېڭى شەكللىرى پەيدا بولدى. بۇنداق ئوقيالار تۈركلەرنىڭ بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى تارقالغان ھەممە جايلاردا، جۈملىدىن سايان ـ ئالتايدا قوللىنىلغان. 8 ـ ئەسىردە ئوتتۇرىدا يان ۋە كاۋاك قاپلىغۇچى بولغان ئوقيالار پەيدا بولۇپ، تۈركلەر، ئۇيغۇرلار ۋە باشقا كۆچمەنلەر ئىشلەتكەن. ئالتايدا شۇلارغا ئوخشايدىغان، لېكىن قوشۇمچە كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بولغان ئوقيالار بايقالغان.

مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرقى ئەسىرلىرىدە ئوقيا شەكىللىرىنىڭ تۈرلىرى ئەڭ كۆپ بولغان. بۇ دەۋردە تەكشۈرۈلـ گەن رايوننىڭ ھەممە جايلىرىدا ھەر خىل شەكىللەردىكى ئوقيالار بارلىققا كەلگەن، يەنى ئوتتۇرىسى ۋە باش تەرىپى يان قاپلىغۇچـ لۇق، ئوتتۇرىسى يان ۋە كاۋاك قاپلىغۇچلۇق، ئوتتۇرىسى يان قاپلىغۇچلۇق ئوقيالار. بۇلار تۈرك ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ھۇن ئەئەنىلىرىدىن كېلىپ چىققان. سايان ـ ئالتاي ۋە بايقال ئەترا- پىدىكى جايلاردا ئىككى چېتى كاۋاك قاپلىغۇچلۇق ئوقيالار تارقال- غان. يەنە شۇ رايونلاردا ئوتتۇرىدا بىرلا كاۋاك قاپلىغۇچى بولغان ئوقيالار بايقالغان. بۇنداق ئوقيالار كېيىنكى دەۋردە سان جەھەتتە ئەڭ كۆپ بولغان. سىممېترىك شەكىللەر بىلەن بىر قاتاردا غەيرىي سىممېترىك ۋارىيانتلارمۇ كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلگەن. بايقال ئەتراپلىرىدىكى ئوقيالارنىڭ باش تەرەپلىرىدە قاپلىغۇچى بولغانلىرى ئايرىم ئەھۋال ھېسابلىنىدۇ.

ئومۇمەن، مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىنى مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيا تەرەققىياتىدىكى يېڭى باسقۇچ دەپ ھېسابلاش لازىم. بۇ دەۋردە ئەسلىدىكى نۇسخا جىددىي تېخنىكـ لىق يېڭىلىنىشتىن ئۆتكۈزۈلدى. بۇ ھال تىپ تۈرلىرىنىڭ كۆـ پىيىشىدە ئىپادىلەندى. بۇ باسقۇچ ئىككى قاتلامغا بۆلۈنىدۇ: بىرىنچى قاتلامدا تېخنىكىلىق يېڭىلىنىش ئاساسەن قەدىمكى تۈرك مەدەنىيىتى دائىرىسىدە ئېلىپ بېرىلدى، ئىككىنچى قاتلامدا بۇنـ داق يېڭىلىنىش مەركىزىي ئاسىيادىكى كۆچمەنلەر دۇنياسىنىڭ ھەممە بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىغىچە تارقالدى. ئۇزگەرگەن شەكىل- لەرنىڭ كۆپ بولۇشى ۋە يېڭى ئامىللارنىڭ پەيدا بولۇشى ئەنئەنـ ۋى شەكىللەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، يېڭىچە ئاددىيلاشتۇرۇلغان نۇسخىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ يېڭىچە نۇسـ خا كېيىنكى دەۋردىكى ئوتتۇرىدا كاۋاك قاپلىغۇچى بولغان ئوقيا- لارنىڭ چىقىش نۇقتىسى بولۇپ قالدى. يېڭى شەكىل ۋە ئىككى

یاندا کاۋاك قاپلىغۇچلىرى بولغان دەۋرداش تىپلارنىڭ پەيدا بولۇ-
شى، يانىڭ قاتتىقلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن سۆڭەك دېتاللارنى
ئەۋرىشىملىكنى ئاشۇرۇش ماتېرىيالى سۈپىتىدە ئىشلىتىشكە باش-
لىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ⑧ (95 - رەسىم). ئوقيا تەرەققىياتى
ئۆز ئالدىغا ئايرىم يول بىلەن ئەمەس، بەلكى ئوقلارنىڭ تەدرىجىي
تەرەققىياتى ۋە ئاتلىق جەڭدە ئاتقۇچى قوراللارنى قوللىنىش تاك-
تىكىسى بىلەن بىرلىكتە ئەمەلىيلەشتى.

ھۇن دەۋرىدىكى ئوق باشاقلىرىنىڭ دەسلەپكى تەرەققىيات
باسقۇچىدا مىس ئوقلارنىڭ ئورنىنى تۆمۈر ئوقلار ئىگىلىدى.
ھۇنلار ۋە باشقا بەزى كۆچمەنلەر (مەسىلەن، مىلادىيىدىن بۇرۇن-
قى 1 - مىڭ يىلنىڭ ئاخىرى مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ بېشىدە-
كى كۆكەللىكلەر) ئىشلەتكەن مىس ئوقلارنىڭ گەرچە ئاز ساندا
شەكىل تۈرلىرى بولسىمۇ، ئالدىنقى دەۋردىكى ئوقلارغا ئوخشاش-
مايدىغان يېڭىچە شەكىللىرى يوق ئىدى. تۆمۈر ئوقلارنىڭ تۈر-
لىرىمۇ ھەم سانىمۇ ئەڭ كۆپ بولغان. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئىككى
خىل فۇنكسىيىلىك گۇرۇپپىسىنى كۆزەتكىلى بولىدۇ: ساۋۇت
كىيمىگەن دۈشمەنگە زەربە بېرىدىغان ئوقلار ۋە توسۇقنى يارغۇچى
ئوقلار. ئۇچ يانلىق تۆمۈر ئوقلار ئەڭ دەسلەپتە مىستىن ياسال-
غان، ياپىلاق ئوقلار چاقماق تاشتىن ياسالغان. ئۇچ يانلىق تۆمۈر
ئوق باشاقلىرىنىڭ بەزى تۈرلىرى ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇق-
لۇقىنىڭ يايلاقلىرىدا سكىف (ساك) دەۋرىدىلا پەيدا بولغان.
ھالبۇكى، سكىف (ساك) دەۋرىدىكى مېتال ئوقلار مىستىن يا-
سىلاتتى، شۇڭا ھۇن ئوقلىرىنى كېيىنكى تەرەققىياتلار ئۈچۈن
چىقىش نۇقتىسى بولۇپ قالغان، دېيىشكە بولىدۇ. ھۇنلارنىڭ
ئۇچ يانلىق ئوقلىرىدىن بەش تىپ، تۆت يانلىقلىرىدىن بىر تىپ،
ياپىلاق تۆمۈر ئوقلىرىدىن تۆت تىپ تىزىمغا ئېلىندى. ئومۇمەن،
ھۇن ئوقلىرىنىڭ سانى ئاز بولسىمۇ، جاي - جايلارغا كەڭ
تارقالغان. كېيىنكى تەرەققىيات نۇقتىسىدىن مۇنداق ئوقلارنى

كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىم: ئۈچ يانلىق غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكىللىك، سوزۇنچاق رومبا، قاتلاملىق، ئىلمەكلىك، ياپىلاق غەيرىي سىممېترىك رومبا، سوزۇنچاق رومبا شەكىللىك ئىلمەكلىكلەر. ئۈچ يانلىق ئوقلارنىڭ تولىسىنىڭ سۆڭەك ئىسقىرتقۇچلىرى بار. چېگرىداش جايلاردىكى مىنۇسىنىغا دەۋرداش تېسىن ئوق تۈرلىرى ئىچىدە ئايرىم ساندىكى ئۈچ يانلىق سوزۇنچاق رومبا شەكىللىكلەر ۋە ئىلمەكلىكلەر، ياپىلاق سوزۇنچاقلار ۋە سوزۇنچاق رومبا شەكىللىكلەر كۆرۈلىدۇ. شەرقىي بايقالدىكى ئاگىن ئوق تۈرلىرى ئىچىدە ياپىلاق سوزۇلما رومبا شەكىللىك باشاقتىن بىرى تېپىلغان. ھۇن دۆلىتىنىڭ چەت جايلىرىدا تۆمۈر ئوقلارنىڭ پەيدا بولغانلىقى بىۋاسىتە قوبۇل قىلىشنىڭ نەتىجىسىدۇر.

ھۇنلاردا توسۇقنى يارغۇچى ئوقلار ناھايىتى ئاز بولغان. بۇلار ئۈچ قىرلىق ئۇزۇنچاق ئۈچ بۇلۇڭلۇق ۋە تۆت قىرلىق سوزۇنچاق رومبا شەكىللىكلەردىن ئىبارەت. ھۇن دەۋرىنى تۆمۈر ئوقلار تەرەققىياتىدىكى دەسلەپكى باسقۇچ دەپ ھېسابلاشقا توغرا كېلىدۇ.

مىلادىيە 2 — 5 ـ ئەسىرلەردىكى ئوق تۈرلىرىنى ھۇن ئوقلىرى بىلەن تولۇق سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ، چۈنكى ۋەكىلىك خاراكتېرىگە ئىگە ئوق تۈرلىرى ئاساسىي جەھەتتىن سايان ـ ئالتاي زېمىنلىرىدىن كېلىپ چىققان. تۇۋادىكى كۆكەل مەدەنىيىتىگە ياتىدىغان باشاقلارنىڭ تۈرى ئەڭ كۆپ. بۇنىڭدا ئەسلىدىكى شەكىللەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۈچ يانلىق باشاقلارنىڭ يەتتە تىپى ۋە ياپىلاقلارنىڭ ئۈچ تىپى بار، جۈملىدىن ئەسلىدىكى ئىككى شەكىل — غەيرىي سىممېترىك رومبا ۋە سوزۇنچاق رومبا شەكىللىكلەرمۇ بار. كۆكەل ئوقلىرى ئىچىدە ئۈچ يانلىقلار تىپلىرى كۆپ: غەيرىي سىممېترىك رومبا، سوزۇنچاق رومبا شەكىللىكلەر، قاتلاملىقلار ۋە توسۇقنى يارغۇ-

چىلار (يېڭىچە شەكلى) . تاشتىق مەدەنىيىتىنىڭ تۈرلىرىدە ئۈچ يانلىق ئوقلار تۆت تىپ ۋە ياپىلاقلار تۆت تىپ. ئەسلىدىكى ئوق شەكىللىرىمۇ ساقلانغان، شۇنداقلا يېڭى شەكىللەرمۇ بارلىققا كەلگەن - ئوق بېشى ئايرىم ئورنىتىلغان ئۈچ يانلىقلار ۋە ياپىلاق تومتاقلار. يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتىنىڭ تۈرلىرى ئۈچ يانلىقلار-دىن سەككىز تىپنى ۋە ياپىلاقلاردىن بىر تىپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار ئاساسەن ئەسلىدىكى شەكىللەردىن ئىبارەت، يېڭى-لىرى ئوق بېشى ئايرىم ئورنىتىلغانلار، تومتاقلار، ئۈزۈنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇقلاردۇر. بىرىل تۈرلىرىدە ئۈچ يانلىق ئوقلاردىن ئالتە تىپ، ياپىلاقلاردىن بىر تىپ كۆرۈلىدۇ. بۇرخوتۇي تۈرلە-رىدىكىسى ئۈچ يانلىق قاتلاملىق ئوقلار، ئۈزۈنچاق ئۈچ بۇلۇڭ-لۇقلار، ياپىلاق ئۈزۈنچاق ئۈچبۇلۇڭلۇقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى چارىكىدىن ئېتىبارەت ئىشلىتىلىشكە باشلىغان.

دېمەك، ئەينى دەۋردىكى توسۇقنى يارمايدىغان ئوق تۈرلىرى ئىچىدە ئەسلىدىكى ئاساسلىق شەكىللەر ساقلانغان: ئۈچ يانلىق غەيرىي سىممېترىك رومبا ۋە سوزۇنچاق رومبا شەكىللىكلەر. ئۇنۇملۇك يېڭى شەكىللەر جەمئىي ئۈچ خىل: ئوق بېشى ئايرىم ئورنىتىلغان ئۈچ يانلىقلار، ئۈزۈنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇقلار ۋە ياپە-لاق تومتاقلار. ئۈچ يانلىق ئوقلارنىڭ تولىسىنىڭ ئىسقىرتقۇچ-لىرى بار. توسۇقنى يارغۇچى ئوقلار كۆكەل (تۆت قىرلىقلار ئىككى تىپ ۋە يۇمىلاقلار بىر تىپ) ۋە يۇقىرى ئوب (يۇمىلاقلار بىر تىپ) ئوق تۈرلىرىدە كۆرۈلىدۇ. كۆكەللىكلەرنىڭ ئوقلىرى ئىككى تىپ بولۇپ، توغرا كەسمىسى ئۇنىۋېرسال ۋە لىنزا شە-كىللىك. ھۇن پروتوتىپلىرىغا ۋارىسلىق قىلىنغان شەكىللەر كۆرۈلمەيدۇ.

ئاساسلىق فۇنكسىيە دائىرىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر نۇقتىسى-دىن كۆزەتكەندە مەزكۇر دەۋرنى تۆمۇر ئوقلار تەرەققىياتىدىكى

يېڭى بىر باسقۇچ دېيىشكە بولىدۇ. بۇ باسقۇچتا ئەسلىدىكى شەكىللەر ھۆكۈمرانلىق ئورنىدا تۇرغان ۋە كەڭلىكتە تارقالغان، ئۇنۇملۇك يېڭى شەكىللەرمۇ پەيدا بولدى. توسۇقنى يارغۇچىلار تۇركۈمىدە بۇنداق يۇزلىنىش كۆرۈلمەيدۇ، لېكىن بۇ خىل ئوق تۇرىنى شۇ دەۋردە شەكىللەنگەن دېيىشكە بولمايدۇ. بۇ ئىككى باسقۇچنى ئەسلىدىكى شەكىللەر ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن شۇ بىر دەۋر دائىرىسىگە كىرگۈزۈشكە بولىدۇ.

كېيىنكى دەۋردە، يەنى قەدىمكى تۈرك قاغانلىقى مەۋجۇد بولغان 6 — 8 ـ ئەسىرلەردە قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئادەتتىكى ئوق تۈرلىرى (توسۇقنى يارغۇچى ئەمەس) ئۇچ يانلىق ئوقلارنىڭ يەتتە تىپىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، جۈملىدىن ئالدىنقى دەۋر شەكىللىرى ـ غەيرىي سىممېترىك رومبا، سوزۇنچاق رومبا، ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ، ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭ شەكىللىرى. يېڭىچە ئوقلاردىن ئاران ئىككى خىل شەكىل بولغان. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ئۇنۇملۇك بولغىنى ـ ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇق. تۈركلەردە ئەسلىدىكى ئوق شەكىللىرى سان جەھەتتە يېڭىدىن ئىجاد قىلىنغان ياكى نىسبەتەن يېڭى شەكىللەردىن ئاز ئىدى. ئەينى دەۋردىكى تۈركلەرنىڭ ئوق تۈرلىرىنىڭ تىپلىرى ئالدىنقى دەۋردىكىگە يېقىنلىشىدۇ، لېكىن ھەر قايسى تىپلاردىكى ئوق سانى ئوخشاشمايدۇ. بىر مۇنچە ئوقلارغا ئىسقىرتقۇچلار بېكىتىلگەن.

ئەينى دەۋردىكى توسۇقنى يارغۇچى ئوقلارنىڭ ئۇچ تىپى بولغان: ئۇچ قىرلىق غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكىللىك، ئوق ئۇچى ئايرىم ئورنىتىلغانلىرى ۋە تۆت قىرلىق ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭلۇقلار. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇچ يانلىق ئوقلىرىدىن ئاران ئىككى تىپ بايقالغان: ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇق ۋە ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭلۇق؛ توسۇقنى يارغۇچى ئوقلاردىن ئۇچ تىپ: ئۇچ قىرلىق غەيرىي سىممېترىك رومبا، تۆت قىرلىق سوزۇنچاق رومبا شەكىللىك ۋە ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇقلار. ئەينى دەۋردىكى قىر-

غىزلاردا ئۇچ يانلىق ئوقلارنىڭ تۆت تىپى، جۈملىدىن يېڭىچە ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇق شەكىللەر بولغان. قۇرىقانلاردا ئۇچ يانلىقلاردىن ئالتە تىپ، ياپىلاقلاردىن تۆت تىپ، تۆت قىرلىقلار-دىن بىر تىپ بولغانلىقى مەلۇم. غەربىي بايقالدا ئۇچ يانلىق ئوقلاردىن بەش تىپ، شەرقىي بايقالدا ئۇچ يانلىقلاردىن يەتتە تىپ، ياپىلاقلاردىنمۇ يەتتە تىپ ۋە تۆت قىرلىقلاردىن بىر تىپ بايقالدى. ئەپسۇسكى، بايقال ئەتراپلىرىدىكى رايونلاردىن تېپىل-غان مەلۇماتلارنى قوللىنىش تەس، چۈنكى بۇ مەلۇماتلار ئىچىدە-كى كېيىنكى دەۋرگە ياتىدىغان ماتېرىياللار تېخى تولۇق ئېنىقلاپ چىقىلمىدى.

ئومۇمەن، ئەينى دەۋردىكى مەركىزىي ئاسىيا ئوقلىرى ئەس-لىدىكى ھۇن ئالاھىدىلىكلىرى سۈسلىشىپ، قەدىمكى تۈركلەر، ئۇيغۇرلار ۋە باشقا كۆچمەنلەرنىڭ نۇرغۇنلىغان ئۇرۇشلىرى داۋا-مىدا يېڭىچە ئالاھىدىلىكلەر تۇرغۇزۇلىۋاتقان تەرەققىياتنىڭ يېڭى باسقۇچىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇق ۋە ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇق شەكلىدىكى ئۇچ يانلىق ئوقلار ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغان. مەركىزىي ئاسىيادىكى توسۇقنى يارمايدىغان ئوقلارنىڭ تۈرلىرى تىپلار بويىچە ئىككى رايونغا بۆلۈنىدۇ: موڭغۇلىيە - سايان - ئالتاي رايونىدا ئۇچ يانلىق ئوقلار مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن، بايقال ئەتراپلىرىدىكى جايلاردا ئۇچ يانلىقلار بىلەن بىر قاتاردا ياپىلاق ئوقلارمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان. توسۇقنى يارغۇچى ئوق تۈرلىرى ھەممە جايلاردا ئانچە راۋاجلانمىغان.

كېيىنكى دەۋردە، يەنى 9 — 10 - ئەسىرلەردە تۆمۈر ئوقلارنىڭ يېڭىچە شەكىللىرى جىددىي كۆپەيدى. گۇرۇپپا ۋە تىپ خىللىرىنىڭ كۆپەيگەنلىكى ھەر ئىككى فۇنكسىيىلىك تۈر-كۈمدە روشەن كۆرۈلىدۇ. بۇ ھال قىرغىز ۋە كىماكلاردىن ئىبا-رەت ھەربىي ئىشلار ساھەسىدىكى ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغان

كۆچمەنلەردە ئالاهىدە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. قىرغىزلار هۆ-
كۈم سۈرگەن دەۋردە توسۇقنى يارمايدىغان ئوقلارنىڭ تۈرلىرى
ناهايىتى كۆپ بولغان: ئۈچ يانلىقلار 11 تىپ، ئىككى يانلىقلار
ئىككى تىپ، تۆت يانلىقلار بىر تىپ، ياپىلاقلار يەتتە تىپ.
ئاساسلىق ئورۇندا تۈرىدىغىنى ئۈچ يانلىقلار ئىدى: غەيرىي سىم-
مېترىك رومبا، ئۇزۇنچاق رومبا، ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇق،
ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇق شەكىللىكلەر ۋە ئوق بېشى ئايرىم
ئورنىتىلغانلار. خېلى كۆپ ئوقلارنىڭ ئىسقىرتقۇچلىرى بولغان.
قىرغىزلاردا توسۇقنى يارغۇچى ئوقلارنىڭ تۈرلىرىمۇ كۆپ ئىدى:
ئۈچ قىرلىق - ئۈچ يانلىقلار بەش تىپ، تۆت قىرلىق - تۆت
يانلىقلار ئىككى تىپ، ئۈچ قىرلىقلار ئىككى تىپ، تۆت قىرلىق-
لار ئالتە تىپ، رومبا شەكىللىكلەر بىر تىپ، تىك بۇلۇڭلۇقلار
بىر تىپ، يۇمىلاقلار ئىككى تىپ. توغرا كەسمىسى قىرلىق -
ئويۇق بولغان توسۇقنى يارغۇچى ئوقلارمۇ قىرغىزلارغا خاس.
بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاساسلىق ئورۇندا تۈرىدىغانلىرى غەيرىي
سىممېترىك رومبا شەكىللىك ۋە ئوق بېشى ئايرىم ئورنىتىلغان-
لار، تۆت قىرلىق غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكىللىكلەر، ئوق
بېشى ئايرىملار ۋە ئۇزۇنچاق ئۈچ بۇلۇڭلۇقلاردىن ئىبارەت.
كىماكلاردا توسۇقنى يارمايدىغان ئوقلاردىن ئىككى گۈرۇپپا
بولغانلىقى مەلۇم: ئۈچ يانلىقلار توققۇز تىپ، ياپىلاقلار 4 تىپ.
بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاساسلىق ئورۇندا تۈرىدىغانلىرى: غەيرىي
سىممېترىك رومبا، سوزۇنچاق رومبا، ئۇزۇنچاق ئۈچ بۇلۇڭلۇق
شەكىللىكلەر. توسۇقنى يارغۇچى ئوقلار: ئۈچ قىرلىق - ئۈچ
يانلىقلاردىن بىر تىپ، ئۈچ قىرلىقلاردىن ئۈچ تىپ، تۆت قىر-
لىقلاردىن ئۈچ تىپ، رومبا شەكىللىكلەردىن بىر تىپ، يۇمىلاق-
لاردىن بىر تىپ. ئۈچ قىرلىقلار، غەيرىي سىممېترىك رومبا
ۋە سوزۇنچاق رومبا شەكىللىكلەر باشقىلاردىن بىر قەدەر كۆپ-
رەك. بۇ چاغدا دۆلەتلىك مۇستەقىللىقنى يوقاتقان تۈركلەردە

ئۇچ يانلىق ئوقلاردىن توققۇز تىپ، ئىككى يانلىقلاردىن ئىككى تىپ، تۆت يانلىقلاردىن بىر تىپ، ياپىلاقلاردىن يەتتە تىپ بولـ-غان. ئۇچ يانلىق ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇقلار ۋە ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇقلار باشقا تۈردىكىلەردىن كۆپرەك بولغان. توسۇقنى يار-غۇچى ئوقلاردىن مەلۇم بولغانلىرى: ئۇچ قىرلىق ـ ئۇچ يانلىقلار بىر تىپ، ئۇچ قىرلىقلار ئىككى تىپ، تۆت قىرلىقلار تۆت تىپ، يۇمىلاقلار بىر تىپ. ھەممىسىنىڭ سانى كۆپ ئەمەس.

ئۇيغۇرلاردا ئۇچ يانلىق ئوقلاردىن ئىككى تىپ، ئۇچ قىر-لىقلاردىن بىر تىپ، تۆت قىرلىقلاردىن ئىككى تىپ بولغان. قۇرىقانلاردا ئۇچ يانلىق ئوقلاردىن ئالتە تىپ، ئىككى يانلىقلار-دىن ئىككى تىپ، ياپىلاقلاردىن سەككىز تىپ، تۆت قىرلىقلاردىن ئىككى تىپ بولغانلىقى مەلۇم. ھەممىسىنىڭ سانى ئاز. بايىرقۇ-لارنىڭ ئوقلىرى مۇنداق بولغان: ئۇچ يانلىقلار توققۇز تىپ، ئىككى يانلىقلار ئىككى تىپ، تۆت يانلىقلار ئۇچ تىپ، ياپىلاقلار يەتتە تىپ. توسۇقنى يارغۇچى ئوقلار مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان: ئۇچ قىرلىق ـ ئۇچ يانلىقلار بىر تىپ، تۆت يانلىقلار تۆت تىپ، ئالتە قىرلىقلار بىر تىپ، تىك بۇلۇڭلۇقلار بىر تىپ، شىرۋىلار مۇنداق ئوقلار بىلەن قورالىلانغان: ئۇچ يانلىقلار يەتتە تىپ، ئىككى يانلىقلار تۆت تىپ، ياپىلاقلار توققۇز تىپ، تىك بۇلۇڭلۇقلار ئىككى تىپ، تۆت قىرلىقلار ئىككى تىپ.

مەزكۇر دەۋر ئوتتۇرا ئەسىر ئوقلىرىنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئاخىرقى مەزگىل بولۇپ، بۇ تەرەققىياتنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى شۇنىڭ بىلەن ئاياغلىشىدۇ. ئۇنىڭدىن بۇرۇن كۆرۈلگەن بىر قاتار يېڭىلىنىشلار كېيىن يەنە داۋاملىق راۋاجلاندى. ھەر ئىككى فۇنكسىيىلىك تۈركۈمدىكى تىپلارنىڭ خىللىرى زور دەرىجىدە كۆپەيدى. بىر مۇنچە تىپلارنىڭ ئىچىدىكى ئوقلارنىڭ سانىمۇ كۆپەيدى. توسۇقنى يارمايدىغان ئوقلارنىڭ بىر قىسىم قەدىمىي شەكىللىرى يوقالدى، لېكىن ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇقلار ۋە

ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇقلار ئۆز ئەھمىيىتىنى داۋاملىق ساقلاپ قالدى. قىزىقارلىقكى، بەزى ئوق شەكىللىرىنىڭ سانى بارغانسىرى كۆپەيگەن. بۇ شەكىللەر ھەممە تۈرلەرنىڭ ئەسلىدىكى شەكىللىرى ئىدى، يەنى: غەيرىي سىممېترىك رومبا، سوزۇنچاق رومبا، ئۇزۇنچاق - ئۇچ بۇلۇڭلۇق شەكىللەر. بۇ خىل شەكىللەردىكى ئوقلار مەركىزىي ئاسىيا - سايان - ئالتاي رايونىنىڭ (تۈركلەر، ئۇيغۇرلار، قىرغىزلاردا) ئوق تەرەققىياتىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە ئەڭ كۆپ بولغان. بايقال ئەتراپلىرىدىكى جايلاردا ئۇچ يانلىق ئوقلار بىلەن بىر قاتاردا ئىككى يانلىق ۋە ياپىلاق ئوقلارمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان (قۇرىقان، بايىرقۇ، شىرۋىلاردا). ئوب ۋادىسى، ئالتاي دالىلىرى، شەرقىي قازاقىستاندا (كىماكلار) ئەسلىدىكى ئوق شەكىللىرى ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلىگەن: ئۇچ يانلىق غەيرىي سىممېترىك رومبا، سوزۇنچاق رومبا، ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكىللىكلەر.

توسۇقنى يارغۇچى ئوقلار كۆپ جەھەتتىن ئۆزئارا ئوخشاشقان تەرىزدە راۋاجلانغان. مەركىزىي ئاسىيادا قىرغىز ئوقلىرى باشقىلارغا نىسبەتەن خېلى كۆپ تەرەققىي قىلغان. بۇ ئوقلار مۇنداق خاراكتېرلىنىدۇ: گۇرۇپپا ۋە تىپلىرىنىڭ ۋاريىانتلىرى كۆپ، قىرلىق - ئويمان شەكىللىكلىرى بار، توغرا كەسمىسى غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكىللىك ۋە ئوق بېشى ئايرىم ئورنىتىلغان ئوقلار، ئۇچ يانلىق - ئۇچ قىرلىق، ئۇچ قىرلىق ۋە تۆت قىرلىقلار ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغان. ئاساسلىق شەكىللەر ئىچىدە كەڭ بۇلۇڭلۇق ئوق باشلىرىنىڭ بولغانلىقى بۇ ئوقلارنىڭ ساۋۇتنى يېرىش ئۈچۈن ياسالغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئوق تۈرلىرى ئىچىدە ساۋۇت ھالقىلىرىنى ئۇزۇش ۋە ئايرىۋېتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەنلىرى بار. تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ دەۋرداش ئوق تۈرلىرى ئانچە راۋاجلانمىغان. تۈركلەرنىڭ توسۇقنى يارغۇچى ئوق تۈرلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئوقلىرى ئىچىدە

قىرغىزلارنىڭ ئوقلىرىغا ئوخشاپ كېتىدىغان توسۇقنى يارغۇچى ۋە ساۋۇتنى بۇزغۇچى ئوقلارمۇ بار ئىدى. كىماكلارنىڭ توسۇقنى يارغۇچى ئوق باشاقلىرىنىڭ تۈرلىرى يۇقىرىدا تەسۋىرلەنگەنلەرگە يېقىن. بۇ ئوقلار قىرغىز ۋە تۈرك ئوقلىرىنىڭ گۈرۈپپا ۋە تىپ خىللىرىنىڭ ئوتتۇرىدىكى ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. بۇ ئوقلار ئىچىدە توسۇقنى يېرىشقا ۋە ساۋۇت هالقىلىرىنى ئاجرىتىۋېتىشكە قارىتىلغانلىرىمۇ بار. بايقال رايونىدىكى توسۇقنى يارغۇچى ئوقلارنىڭ ئەڭ راۋاجلانغان تۈرى بايىرقۇلاردا كۆرۈلىدۇ. بايىرقۇ ئوقلىرىنىڭ تەركىبىدە ئومۇمەن شۇ رايونغا ئورتاق بولغان تۆت قىرلىق ئوق باشاقلىرى كۆپ ئىدى. شەرقىي بايقالدا ئۇچرايدىغان تىك بۇلۇڭلۇق ۋە سايان - ئالتايغا خاس بولغان ئۇچ قىرلىق - ئۇچ يانلىق ئوقلارمۇ بار ئىدى. قۇرىقانلاردا پەقەت تۆت قىرلىقلار، شىرۋىلاردا تۆت قىرلىق ۋە تىك بۇلۇڭلۇق ئوقلار بولغان.

مەدەنىي - تارىخىي مۇناسىۋەتلەر هەققىدە شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، غەربىي بايقال يادىكارلىقلىرىدىكى ئۇچ يانلىق ۋە توسۇقنى يارغۇچى ئوق تۈرلىرى بايقالغا يېقىن جايلاردىكى ۋە شەرقىي بايقالدىكى ئوقلارغا قارىغاندا سايان - ئالتاي ئوقلىرىغا بەكرەك ئوخشايدۇ. ئېهتىمال، بۇ رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىلەر بەزى مۇتەخەسسىسلەر ئېيتقاندەك بايقالغا يېقىن جايلار ۋە ئانگارا دەرياسى ئارقىلىق بولماستىن، بەلكى مەركىزىي ئاسىيا ۋە سېلىنگا دەرياسى ئارقىلىق ئەمەلىيلەشكەن بولۇشى مۇمكىن⑨.

تەدرىجىي تەرەققىياتنىڭ ئىككىنچى باسقۇچىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى هەربىي ئىشلاردا يېڭىچە خۇسۇسىيەتلەرنىڭ قوبۇل قىلىنىشى مەركىزىي ئاسىيادىن شىمالدىكى يەرلەرگە ئۆتىدىغان ئەنئەنىۋى يول بىلەن بولماستىن، ئەكسىچە، سايان - ئالتايدىن جەنۇبقا ۋە شەرققە كېڭەيگەن. شۇنداقلا، غەربتىكى قوشنىلارنىڭ

تەسىرىمۇ كۆرۈلگەن. تەرەققىيات جەريانىدىكى شەكىل ئۆزگەرىشلىرىنى كۆزىتىشلەردىن شۇنداق يەكۈن چىقىرىشقا بولىدۇكى، شەكىلدىكى ئۆزگىرىش ئاساسىي جەھەتتىن توغرا كەسىمىسىدە كۆرۈلىدۇ، ئوق گەۋدىسىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى ئىلگىرىكىدەكلا بولۇپ قېلىۋەرگەن. يا شەكىللىرىگە، جەڭچىلەرنىڭ قوغدىنىش بۇيۇملىرىغا ۋە يېڭىچە جەڭ قىلىش ئۇسۇللىرىغا ماسلىشالايدىغان ئەڭ كۆڭۈلدىكىدەك ئوق شەكىللىرى ئۇستىدىكى ئىزدىنىش دەۋرىدە ئوق گەۋدىسىنىڭ ۋە ئوق باشاقلىرىنىڭ توغرا كەسمىسىنىڭ نۇرغۇنلىغان يېڭىچە شەكىللىرى بارلىققا كەلدى. بۇ جەھەتتە سۆڭەك باشاقلارنى تەھلىل قىلىش خېلى تەس. مەركىزىي ئاسىيا رايونىدىكى سۆڭەك باشاقلار، بولۇپمۇ تۆمۇر باشاق تۈرلىرىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا ئانقۇچى قورالىلار تۈرلىرى ئىچىدە مۇھىم رول ئوينىغان بولۇپ، بۇلار يېنىك قوراللانغان دۇشمەننى ئېتىشقا ئىشلىتىلگەن. چەت جايلاردا بۇنداق ئوقلار كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ قوللىنىلغان. بۇنداق ئوقلار ناھايىتى خىلمۇخىل بولغاچقا، ئۇلارنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ئاسان ئەمەس. كونكرېت مەدەنىيەتكە مەنسۇپ بولغان سۆڭەك ئوق تۈرلىرىنىڭ ھەر بىرى ئۆزگىچە. بەزى شەكىللەر، مەسىلەن، ئۇچ قىرلىق ياكى تۆت قىرلىق سوزۇنچاق رومبا شەكىلىلىكلەر ئوخشاش بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ نەدىن نەگە تارقالغانلىقى ھەققىدە ھۆكۈم قىلغىلى بولمايدۇ، چۈنكى بۇ ئوقلار ئالدىنقى دەۋرلەردە ناھايىتى كەڭ تارقالغان. ئومۇمەن، سۆڭەك ئوقلارنىڭ ناھايىتى ئاز بىر قىسمىلا ئەينى دەۋردە چەتتىن قوبۇل قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. سايان ـ ئالتايدىكى تۆشۈكى تىلىنغان سۆڭەك ئوقلار بۇنىڭدىن مۇستەسنا بولۇپ، بۇنداق ئوقلارنى بۇ يەرلەرگە ھۇنلار ئېلىپ كەلگەن (ھۇنلاردىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى دەۋرلەرنىڭ ھېچقايسىدا بۇنداق ئوقلار ئىشلىتىلمىگەن). ھۇن دەۋرىدىكى يايلاق رايونلىرىدا سۆڭەك ئوقلار ساۋۇت

كىيىمگەن دۇشمەنگە زەربە بېرىش ۋاستىسى سۈپىتىدە زور ئەھـ-
مىيەتكە ئىگە بولغان. تۆمۈر ئوقلارنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ
ئۇلار قول بىلەن ئاتقۇچى قورال تۈرلىرىدىن ئاستا - ئاستا
سىقىپ چىقىرىلدى. سۆڭەك ئوقلار بۇ رايوننىڭ شىمالىدىكى
ئورمان - دالىلاردا، كۆچمەنلەر دۇنياسىنىڭ غەربىي ۋە شەرقىدە
ئۇزاققىچە ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقاتمىدى.

قول بىلەن ئاتقۇچى قوراللارنىڭ ئاساسلىق ئامىللىرىدىن
بولغان يا سېلىنىدىغان غىلاپ، ساداق ۋە ئوقدانلارنىڭ تەرەققىيا-
تى ھەققىدىمۇ توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. يا سېلىنىدىغان
غىلاپلار ئاساسەن سۈرەتلەردىن مەلۇم، ئۇلارنىڭ تېپىلمىلىرى
بەك ئاز. ھەر خىل شەكىللەردە بولغان بۇ نەرسىلەرنىڭ ۋاقتى
ۋە تارقالغان جايلىرىنى ئېنىقلاشقا مۇمكىن بولمىدى. ئوقدانلار
ھەققىدىكى مەلۇماتلار كۆپرەك. ئەينى دەۋردىكى قېيىن پوستە-
دىن ياسالغان ئوقدانلارنىڭ ئاساسلىق ئىككى تىپى بولغان. ئەپ-
سۈسكى، ھۇن ئوقدانلىرىنىڭ شەكلى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات
يوق. سايان - ئالتايدا مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئالدىنقى
يېرىمىغا ياتىدىغان ئايرىم ساندىكى ئۇستى يېپىق ئوقدانلار تېپىل-
غان بولۇپ، ئوقلار ئۇنىڭغا باشاقلىرى تۆۋەن قىلىپ قاچىلانغان.
بۇ خىلدىكى ئوقدانلار كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ، تاكى 8 - ئەسىرگە
قەدەر مەۋجۇت بولغان. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن فۇنكسىيىسى
باشقىچە بولغان بىر قىسىم ئوقلار باشاقلىرى يۇقىرىغا قارىتىپ
سېلىنىدىغان بولغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئوقلارنىڭ بۇنداق
قاچىلىنىشىدىكى سەۋەب شۇكى، بۇ خىل ئوقلارنىڭ توغرا كەس-
مىسى كۆپ يانلىق ۋە ئىلمەكلىك بولغان. شۇڭا، تۈرك دەۋرىدە
يېپىق ئوقدانلار بىلەن بىر قاتاردا ئۇستى ئوچۇق ۋە يانچۇقلۇق
ئوقدانلار پەيدا بولغان. بۇ خىل ئوقدانلارغىمۇ ئوقلار باشاقلىرى
يۇقىرىغا قارىتىپ سېلىنغان. يانچۇقلۇق ئوقدانلار بولۇپمۇ ئەينى
دەۋرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە كەڭ تارقالغان. ئەپسۈسكى، بۇ

هەقتە تېخىمۇ تولۇقراق سۆزلەشكە ھازىرچە ئىمكانىيەت يوق. ھەرخىل مەدەنىيەتلەردىكى ئوقداننىڭ شەكلى، سىرتمىقى، ئىلـ ـمىكى ۋە باشقا لازىمەتلىكلىرىنى ھازىرچە سىستېمىلاشتۇرغىلى ۋە سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ.

يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرى ئەھمىيىتى جەھەتتە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان، لېكىن يەنىلا مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ جەڭ غەلىبىسىنى بەلگىلەيدىغان ناھايىتى مۇھىم قورال تۇرى ئىدى. ئەپسۇسكى، بۇ خىل قوراللارنىڭ ئارخېئولو- گىيىلىك تېپىلمىلىرى بەك ئاز. ئەينى دەۋردىكى يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرىنىڭ ئاساسلىق تۈرلىرى: ئىككى بىسلىق، تۈز ۋە يېنىك قىلىچلاردىن ئىبارەت بولغان. بۇ ئۈچ تۈردىكى چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللار ئەنئەنىۋى قورالشۇناسلىق ئىلـ ـمىدە ئۆز ئالدىغا ئايرىم قوراللار دەپ قارىلىدۇ. فورمال تىپولو- گىيە نۇقتىسىدىن ئالغاندا مۇشۇنداق قارالسا توغرا بولىدۇ. شۇ- نىڭ بىلەن بىللە، ئۇلارنى بىر تۈردىكى چاپقۇچى - سانجىغۇچى قورال تەرەققىياتنىڭ ھەرخىل باسقۇچلىرى دەپ قاراشقىمۇ بولىـ ـدۇ. بولۇپمۇ، ئۇزۇنغا سوزۇلغان ۋاقىت ئىچىدىكى كەڭ رايون دائىرىسىدە شۇنداق بولىدۇ.

مەركىزىي ئاسىيادىكى چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللارنىڭ تەرەققىيات تارىخى راۋاجلانغان مىس دەۋرىدىن باشلىنىدۇ. مىس دەۋرىنىڭ ماتېرىياللىرىدا دەسلەپكى مىس قىلىچلار خاتىرىلەنـ ـگەن. سكىف دەۋرىدە سانجىغۇچى قىلىچلار بولۇپ قالماستىن، يەككە بىسلىق ئۇزۇن قىلىچلارمۇ بار ئىدى. ھۇن دەۋرىنىڭ ماتېرىياللىرى ئىچىدە تېخى تۈز ۋە دەستىسى بالداقسىز بولغان بىر قىلىچ بار. بۇنىڭ تىغى بىلەن دەستىسى ئۇيۇل بولسا كېـ ـرەك. ئالدىنقى دەۋردىكى تۈز قىلىچ ئىشلىتىش ئەنئەنىسى مەز- كۇر رايوننىڭ غەربىي قىسمىدا كۆرۈلىدۇ. شۇڭا، تۈز قىلىچلار- نى ھۇنلار ئىران تىللىق سارمات كۆچمەنلىرىدىن ئۆزلەشتۈرگەن

دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. سارماتلار مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 3 — 4 ـ ئەسىرلەردە شەرققە (شەرقىي تۈركىستانغا) ئىلگىرىلىگەن⑩. ئۇلۇغ ياۋچىلارمۇ سارماتلاردىن بولسا كېرەك. ئۇلار تۇمەن تەڭرىقۇت ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردە، يەنى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 3 ـ ئەسىردە ھۇنلارنى بويسۇندۇرغان⑪. ھۇنلاردا تۈز قىلىچلاردىن باشقا يەنە قوش بىسلىق قىلىچلارمۇ ئىشلىتىلگەن بولسا كېرەك، گەرچە بۇنداق تېپىلمىلار كۆرۈلمىگەن بولسىمۇ، ھۇن تاجاۋۇزچىلىقى مەزگىلىدە قىسقا سانجىغۇچى قىلىچلار بىلەن قوراللانغان سايان ـ ئالتاي كۆچمەنلىرى يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭلەردە ھۇن چەۋەندازلىرىغا تاقابىل تۇرالمىغان. مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ باشقا جايلىرىدا چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللار تېخى تېپىلمىدى. كېيىنكى دەۋرده، يەنى مىلادىيە 2 — 5 ـ ئەسىرلەردە سايان ـ ئالتايدا چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللارنىڭ تۈرلىرى بىر قەدەر كۆپرەك بولغان. توغرا، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى بەك ئىپتىدائىي شەكىلدە. تۇۋانىڭ كۆكەل مەدەنىيىتىدىكى بەزى تۈز قىلىچلارنىڭ دەستىسى ياغاچ، بەزىلىرىنىڭ تۈز بالدىقى بار، بەزىلىرىنىڭ بالدىقى يوق، تۇتقۇچى قوۋۇرغىسىمان، دەستە بېشى يېرىم ئاي شەكلىدە ياكى يېرىم سوزۇق، باش قىسمى ئۇچلۇق، دەستە بېشى ياپىلاق ھالقا شەكلىدە بولغانلىرى ناھايىتى ئاز. بۇلار، ئېھتىمال، سارمات پروتوتىپلىرىغا ئوخشاش بولسا كېرەك. بۇلارغا قوشنا بولغان مىنۇسىدىكى تاشتىق مەدەنىيىتىنىڭ چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللىرى بىر قەدەر قەدىمىي ھالەتتە. ئۇلارنىڭ تەركىبىدە مۇنداقلىرى بار: قوش بىسلىق قىسقا قىلىچلار، بەزىلىرىنىڭ بالداق ئورنىدا بەلدەمچىسى بار، دەستە بېشى ھالقىسىمان، يەككە بىسلىق تۈز قىلىچلار، بالدىكى تۈز، دەستە بېشى ھالقىسىمان. يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتىدىكى چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللار: قوش بىسلىق، بالداقسىز قىلىچلار، يەككە بىسلىق تۈز قىلىچ-

لار، بالداقسز، دەستە بېشى لىنزا شەكلىدە. بېرىل يادىكارلىق-
لىرىدىكى تۇز قىلىچلار بالداقسز ۋە ئەگرى بالداقلىق،
دەستە بېشى ھالقىسمان.

جەنۇبىي سىبىرىيە مەدەنىيەتلىرىدىكى چاپقۇچى - سانجىغۇ-
چى قورال تۈرلىرى ھۇن قوراللىرىغا بىۋاستە باغلانمايدۇ. بۇلا-
ردا قىسقا قىلىچلارنى ياساشتىن ئىبارەت يەرلىك ئەنئەنە ئالامەت-
لىرى كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. بۇ ئەنئەنە سىكىف - تاغار دەۋرىدىكى
سانجىغۇچى قىلىچلاردىن كېلىپ چىققان بولۇپ، كېيىن شۇ
ئاساستا ئۇزۇن قوش بىسلىق ۋە تۇز قىلىچلار ئىشلەپچىقىرىل-
غان. سايان - ئالتاي ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى ئالتاينىڭ
جەنۇبى ۋە غەربىدىكى يايلاق رايونلىرىنىڭ بەزى ئامىللىرىنى
ئۆزلەشتۈرگەن بولسا كېرەك. ئۇ رايونلاردا ھۇن دەۋرىدە ئىران
تىللىق سارمات كۆچمەن قەبىلىلىرى ياشايتتى. دەرۋەقە، ئەينى
دەۋردىكى ئۆزلەشتۈرۈش مەنبەسىنى توغرا ئېنىقلاش ئاسان ئە-
مەس. يۇقىرى ئوب ۋە بېرىل قىلىچ شەكىللىرىدىن قارىغاندا،
ئۇلارنىڭ مەنبەلىرى شەرقىي قازاقىستاندىكى «قورغانلاردىن» ۋە
تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىدىكى كېنىكول مەدەنىيىتىنىڭ لەخمە گۆرلە-
رىدىن تېپىلغان قوش بىسلىق ۋە تۇز قىلىچلار بولسا كېرەك.
ئالتاي دالىلىرىدىن چىققان ئىنتايىن مۇكەممەل شەكىلگە ئىگە
بولغان تۇز قىلىچ سىبىرىيىنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىغا چەتنىڭ
تەسىرى مۇشۇنداق يول بىلەن كىرگەنلىكى ھەققىدىكى پەرەزنىڭ
توغرا بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ⑫.

6 — 8 - ئەسىرلەردىكى يەككە بىسلىق تىغلارغا كۆچۈش
ئالامەتلىرى سايان - ئالتاي مەدەنىيىتىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك
ماتېرىياللىرىدا كۆرۈلمەيدۇ. ئەينى دەۋردىكى قەدىمكى تۈرك،
ئۇيغۇر ۋە قىرغىزلارنىڭ قورال تۈرلىرىدە پەقەت قوش بىسلىق
قىلىچلارلا بايقالدى. مەركىزىي ئاسىيانىڭ باشقا جايلىرىدا بۇنداق
قوراللار تېپىلمىدى. ھالبۇكى، بۇ يەرلەردە تۇز قىلىچ ئىشلە-

تىش ئەنئەنىسى ۋاقتىنچە ئۈزۈلۈپ قالغان (مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرقى ئەسىرلىرىگىچە)، دەپ پەرەز قىلىنسا توغرا بولمايدۇ. قىرغىزلاردا بۇ ئۇچ تۈرلۈك قورالنىڭ ھەممىسى بار ئىدى: قوش بىسلىق، تۈز قىلىچلار، تۈز ۋە سەل ئەگرى يېنىك قىلىچلار. كىماكلارنىڭ قورال ـ ياراغلىرى ئىچىدە قوش بىسلىق، تۈز ۋە يېنىك قىلىچلارنىڭ تۈرلىرى ئەڭ كۆپ بولغان.

دېمەك، ماتېرىياللار تەھلىلىدىن مەلۇمكى، مەركىزىي ئاسىيا رايونىدىكى چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللار تەرەققىياتى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنگەن (ئەمەلىيەتتە پەقەت غەربىي رايونلاردا، يەنى سايان ـ ئالتاي، غەربىي سىبىرىيە، شەرقىي قازاقىستاندا). بىرىنچى باسقۇچتا (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىر ـ مىلادىيە 5 ـ ئەسىر) يەرلىك ۋە چەتتىن كىرگەن ئەنئەنىلەر قوشۇلۇپ كەتكەن، ئىككىنچى باسقۇچتا (مىلادىيە 6 ـ 10 ـ ئەسىرلەر) قوش بىسلىق قىلىچ تۈز قىلىچ تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلىپ، يېنىك قىلىچنىڭ ئايرىم بىر تۈرى بولۇپ قالدى. قولىمىزدا بار بولغان ھەممە مەلۇماتلارنى قايتا قاراپ چىققاندىن كېيىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىمىزكى، يېنىك قىلىچلار مەزكۇر رايوندا پەقەت 9 ـ 10 ـ ئەسىرلەردىلا پەيدا بولغان، دېگەن ئىلگىرىكى نۇقتىئىنەزەرنى خاتا دېيىشكە ھېچقانداق ئاساس يوق⑬. بىر چاغلاردا بۇنداق نۇقتىئىنەزەرگە 6 ـ 8 ـ ئەسىرلەردىكى قەدىمكى تۈرك تاش سۈرەتلىرى زىت كېلىدۇ دەپ قارالغانىدى. بۇ تاش سۈرەتلەردە تۈز تىغلىق قىلىچلار ۋە يېنىك ئەگرى قىلىچلار ئىپادىلەنگەن. ھازىر بۇ زىددىيەت ھەل بولدى، چۈنكى تاش سۈرەت تۈرغۇزۇش ئەنئەنىسى تاكى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشقان⑪.

خەنجەرلەرنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات مەسىلىلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك قاراپ چىقىش مۇمكىن. ئۇلارنىڭ يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭدە ئوينايدىغان رولى تازا ئېنىق ئەمەس. مەركىزىي ئاسىيادا

خەنجەرلەر يېقىن ئارىلىقتىكى ۋە قۇچاقلاشما جەڭلەردە سانجىپ زەربە بېرىشتىكى ئاساسلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە خېلى ئۇزاق ئىشلىتىلگەن. سايان - ئالتايدا بۇ ئەنئەنە تاكى ھۈن دەۋرىگىچە ساقلانغان. يىراق ئارىلىق جېڭىنىڭ رولىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ خەنجەر ئىشلىتىش دائىرىسى زور دەرىجىدە تارايدى. شۇنداقتىمۇ، خەنجەرلەر داۋاملىق مەۋجۇت بولدى ۋە قۇچاقلاشما جەڭنىڭ ھەل قىلغۇچ پەيتىدە ئىشلىتىلدى. ئۇلارنىڭ قوش بىسلىق ۋە يەككە بىسلىق شەكىللىرى ئۆزگىرىپ تۇردى. بولۇپمۇ، يەككە بىسلىق خەنجەرلەرنىڭ تۇز، جەينەكسىمان ۋە ئەگرى تىغلىق شەكىللىرى كەڭ تارقالغان. دەستە بىلەن تىغنىڭ تۇتاشتۇرۇلۇش ئۇسۇلىمۇ ئۆزگەرگەن. مۇشۇنداق كۆپ خىل ئەھۋاللار ئىچىدىن ھازىرچە بەلگىلىك يۈزلىنىش ۋە ئىچكى باغلىنىشلارنى تېپىپ چىقىش تەس. يەنە داۋاملىق ماتېريال يېغىشقا توغرا كېلىدۇ.

يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭدە كۆچمەنلەرنىڭ نەيزىلىرىمۇ مۇھىم رول ئوينىغان. ھۇنلاردا توغرا كەسمىسى يۈمىلاق ئۇزۇن نەيزىلەر بولغان. بۇ خىل نەيزە شەكلى كۆكەل مەدەنىيىتىدە مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ بىرىنچى يېرىمىغىچە ساقلانغان. كۆكەل تۇرلىرىدىكى ياغاچ دەستىلىك قوراللار ئىچىدە يەنە باشاق گەۋدىسى سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە بولۇپ، ئۇنىۋېرسال ئىشلىتىلىدىغان ۋە باشقى سەل يۈمىلاقلاشقان نەيزىلەرمۇ بولغان. بۇلارنىڭ بەزىلىرى نەقىشلىك. مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان قورال تىپلىرى (سوزۇنچاق رومباشەكلىدىكى سانجىغۇچى نەيزىلەر ۋە باشاق گەۋدىسى يۈمىلاقلاشتۇرۇلغان قىسقا نەيزىلەر) تاشتىق مەدەنىيىتىدىمۇ كۆرۈلىدۇ.

مۇشۇ ماتېريالىلارغا ئاساسەن تۆمۈر نەيزىلەر تەرەققىياتنىڭ بىرىنچى باسقۇچىنى ئايرىپ كۆرسەتكىلى بولىدۇ. بۇ باسقۇچتا ئەسلىدىكى بىر شەكىلدىن سانجىغۇچى نەيزىلەرنىڭ ئىككى تىپ

ۋە ئاتقۇچى نەيزىلەرنىڭ بىر - ئىككى تىپى بۆلۈنۈپ چىققان.

ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىرلەر دەۋرىدە ئۇزۇن نەيزىلەر ئۇيغۇر-لاردا، سوزۇنچاق رومبا شەكلىدىكى سانجىغۇچى نەيزىلەر قەدىمكى تۈركلەر ۋە قىرغىزلاردا، ئۇزۇن ئاتقۇچى نەيزىلەر شىرۋىلاردا بولغان.

مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدا ياغاچ دەستىلىك قورال-لارنىڭ تۈرلىرى بىر قەدەر كۆپەيدى. ئۇيغۇرلار ۋە قىرغىزلار يۇمىلاق ۋە قىرلىق ئۇزۇن نەيزىلەرنى داۋاملىق ئىشلەتتى. قىر-غىزلاردا يەنە سوزۇنچاق رومبا شەكلىدىكى ۋە ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭلۇق سانجىغۇچى نەيزىلەرمۇ بولغان. تۈركلەر سوزۇنچاق رومبا شەكىللىك، ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭلۇق ۋە ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇق نەيزىلەرنى ئىشلەتكەن. كىماكلار توغرا كەسمىسى ھەر خىل بولغان سوزۇنچاق رومبا شەكلىدىكى نەيزىلەر بىلەن قوراللا-نغان. قۇرىقانلار ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭلۇق نەيزىلەرنى، بايىرقۇلار سوزۇنچاق رومبا ۋە ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇق نەيزىلەرنى، شىر-ۋىلار ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇق نەيزىلەرنى ئىشلەتكەن. نەيزە تەرەققىياتىنىڭ بۇ باسقۇچىدا شەكىللەر داۋاملىق يېڭىلاندى، ساد-جىغۇچى نەيزىلەر ئىچىدە مەخسۇس ساۋۇتنى يارغۇچى نەيزىلەر ۋە باشاق گەۋدىسى تار بولغان ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭلۇق، ئۇنۋ-ۋېرسال سوزۇنچاق رومبا شەكىللىك نەيزىلەر، يېنىك قوراللا-غان دۈشمەنگە ئىشلىتىلىدىغان يېنىكلەشتۈرۈلگەن نەيزىلەر، توغرا كەسمىسى لىنزا شەكىللىك بولۇپ، باشاق گەۋدىسى تار ۋە تۆشۈكى ئۇزۇن نەيزىلەر بارلىققا كەلدى. ئەھۋالدىن قارىغاند-ا، ئاتقۇچى نەيزىلەرنى قوللىنىش ئەنئەنىسى تەدرىجىي ئەمەلدىن قالغان.

چاپقۇچى قوراللارنىڭ رولى ۋە شەكلى ھەققىدە پىكىر يۈر-گۈزۈش قىيىنراق. دەسلەپكى تۆمۈر دەۋرىدە كۆپ ئىشلىتىلگەن ئۇزۇن ساپلىق قىلىچلار مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ بېشىغا

كەلگەندە يوقنىڭ ھېسابىغا چۈشۈپ قالغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا ھۇنلار بۇ خىلدىكى قورالنى ئىشلەتمىگەن، چۈنكى يىراق ئارىلىق جەڭلىرىدە بۇنداق قوراللارنىڭ ئۈنۈمدارلىقى تۆۋەن بولاتتى. قىرغىزلار مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئوتتۇرىدىن باشلاپ جەڭ پالتىلىرىنى ئىشلىتىشكە باشلىغان ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋاقىت-لاردىمۇ داۋاملىق ئىشلەتكەن. 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدا تاغلىق ئالتاي تۈركلىرىدىمۇ پالتىلار پەيدا بولغان. بۇنى قىرغىزلارنىڭ تەسىرىدىن بولغانمۇ دېگەن مەسىلىنى ھازىرچە ئېنىقلاش تەس.

مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئوتتۇرىدىن باشلاپ تۈرك، كـ-ماك، قىرغىز، قۇرىقان، بايىرقۇ ۋە باشقا كۆچمەنلەرنىڭ گۆر-لىرىدە ئادەتتىكى پالتىلارمۇ كۆرۈلگەن. بۇنداق پالتىلارمۇ چاپقۇ-چى قورال سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن ۋە بەلكىم باشقا ئىشلاردىمۇ، جۈملىدىن ئىگىلىك ئېھتىياجى بىلەنمۇ لازىم قىلىنغاندۇر.

ھۇنلاردا كەم ئۇچرايدىغان ئۇرغۇچى قورال ئومۇتمۇ بايقال-غان. ئومۇتلار پەقەت دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى تۈرك تاش رەسىملىرىدىنلا مەلۇم.

مەركىزىي ئاسىيادىكى قوغدىنىش قوراللىرىنىڭ تەرەققىيا-تىنى ئومۇمىيۈزلۈك ھالدىلا بايان قىلالايمىز، چۈنكى مەنبەلەر تولۇق ئەمەس.

ھۇن دەۋرىدە ھۇنلارنىڭ ئۆزلىرىدە ۋە ئۇلارغا قارام بولغان جايلاردا ساۋۇتلۇق بەلباغلارنىڭ بولغانلىقى مەلۇم. ھالبۇكى، يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرىنىڭ ئۈنۈمدارلىقى ئاش-قانسېرى ئالدىنقى دەۋرلەردە سانجىغۇچى قىلىچ ۋە خەنجەرلەرنىڭ زەربىسىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن بۇ خىل قوغدى-نىش تۈرىنىڭ ئورنى تۆۋەنلىدى. شۇڭا، ھەربىيلىك سالاھىيە-تىنىڭ سىمۋولى بولغان قوغدىنىش بەلبېغى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق فۇنكسىيىسىنى تېزلا يوقاتتى؛ كېيىن ئۇنىڭ تەركىبىدە سۆڭەك

ئىلمەكلەر، مىستىن ياسالغان نەقىشلىق قاداقلار ۋە يەنە باشقا ماتېرىياللاردىن ياسالغان ئىلمەكلەر پەيدا بولغان.

سۆڭەك قاداقلارنىڭ بەزى تىپلىرى ئەسلى ساۋۇتلارغا ئىشلىتىلگەن دەيدىغان پىكىرنىڭ تەۋرىتىلىشى تېخى ئىسپاتلانمىدى⑮. ۋەھالەنكى، مۇشۇنداق ئېھتىماللىقنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىشقىمۇ بولمايدۇ، چۈنكى كان دەرياسى بويىدىكى ھۇن دەۋرىدىكى قەبرىستانلىقىدىن يۇقىرىقىغا ئوخشايدىغان ئىككى قاداق تېپىلغان بولۇپ، بۇلارنىڭ بىرى دەپنە قىلىنغۇچىنىڭ مۇرە سۆڭىكى دائىرىسىدە، يەنە بىرى كۆكرىكىدە بايقالغان⑯.

مەركىزىي ئاسىيانىڭ چەت جايلىرىدا قوغدىنىش بەلباغلىرى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئوتتۇرىدىكى يۇقىرى ئوب ۋە بۇرخوتۇي مەدەنىيەتلىرىگە ئائىت ماتېرىياللاردىن بايقالغان. مېتال ساۋۇتلارنىڭ تارقىلىشى بىلەن ھەربىيچە بەلباغلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى فۇنكسىيىلىك ئەھمىيىتىنى يوقاتتى، لېكىن يەنىلا ھەربىيلىك سالاھىيىتىنىڭ سىمۋولى بولۇپ ساقلاندى ۋە بەزى جايلاردا قوماندانلىق دەرىجىسىنى ئىپادىلەيدىغان بولۇپ قالدى.

ھۇنلاردا يەنە مىس ۋە تۆمۈردىن ياسالغان «بىلەك قاپلىغۇچىلىرى» ۋە «پاقالچەك قاپلىغۇچىلىرى» بولغان.

مېتال ساۋۇتلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى تىپىلىرى يۇقىرى ئوب ۋە بېرىل يادىكارلىقلىرىغا مەنسۇپ. بۇلار تولۇق ياكى قىسمەن ساقلىنىپ قالغان كۆكرەك ساۋۇتلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، قاداقلار توغرىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ۋە چېگرىسى تۇتاشتۇرۇلغان. بۇنداق ساۋۇتلار جەڭچىلەرنىڭ كۆكرەك ۋە قورساق قىسمىنى يېپىپ، ئوقلاردىن، ياغاچ دەستىلىك سانجىغۇچى ۋەچاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللارنىڭ زەربىسىدىن قوغداشقا مۆلچەرلەنگەن. قاسراقلىق ساۋۇتتىن بىرى يۇقىرى ئوب ماتېرىياللىرى ئىچىدىن تېپىلغان. شۇنىڭدىن قارىغاندا، بۇ خىل ساۋۇتلار ھۇن دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە بارلىققا كەلگەن، دېيىشكە بولىدۇ.

مەزكۇر دەۋر مېتال قوغدىنىش ۋاستىلىرى تەرەققىياتىدىكى كونا قورال تۈرلىرى پۈتۈنلەي يېڭىلانغان بىر باسقۇچنى تەشكىل قىلىدۇ.

كېيىنكى دەۋردە، يەنى 6 — 8 ـ ئەسىرلەردە يېنىسەيدە شەكلى ئاددىيلاشتۇرۇلغان كۆكرەك ساۋۇتلىرى بارلىققا كەلدى. ئالتاي ۋە بايقالدا پۈتۈن ساۋۇتنىڭ پارچىلىرى تېپىلدى. ئالتاي ۋە تۇۋادىكى قەدىمكى تۈرك قورال تۈرلىرى ئىچىدە قاسراقلىق ساۋۇتنىڭ قاداقلىرى ئۇچرىغان. بۇ كۆكرەك قىسمى ۋە ئېتىكى بولغان شەكىلدە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، كۆكرەك ساۋۇتنىڭ توغرىسىغا تىزىلغان قاداقلىرىنى تىك ھالەتتە تىزىلغان قىلىپ ئۆزگەرتىش ۋە قوغدىنىش مەيدانىنى كېڭەيتىش يولى بىلەن قاسراقسىمان ساۋۇت ياسالغان. بۇ دەۋردە كۆكرەك ساۋۇتى ئاسىيانىڭ باشقا جايلىرىدىن ئايرىلىپ تۇرغان مىنۇسىن ئويمانلىقىدىلا ساقلىنىپ قالغان. كۈدىرگىدىن تېپىلغان ساۋۇت پارچىسىدىن قارىغاندا، تۈركلەر شەرقىي تۈركىستان بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن پۈتۈن ساۋۇتنى ئىشلىتىشكە باشلىغان. بۇ خىل قوغدىنىش قورالى كېنكول قەبىلىلىرىدىن قوبۇل قىلىنغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. كېنكول قەبىلىلىرى پۈتۈن ساۋۇتتىن كەڭ تۈردە پايدىلانغان[17]. مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدا قاسراقسىمان ساۋۇتلارنى مەركىزىي ئاسىيانىڭ ھەممە جايلىرىدىكى خەلقلەر، جۈملىدىن سايان ـ ئالتايدىكى تۈركلەر، بايقال ئەتراپلىرىدىكى قىرغىزلار، كىماكلار، قۇرىقانلار، بايقالنىڭ نېرىسىدىكى بايىرقۇ ۋە شرۇنلار قوللانغان.

كىماكلار ۋە قۇرىقانلارنىڭ قوغدىنىش كىيىملىرى دەسلەپكى تۈرك دەۋرىدىكىگە ئوخشاش ئۈزۈن ساۋۇت ئىدى، دەپ قىياس قىلىنماقتا. قىرغىز ماتېرىياللىرىدىن قارىغاندا، باشقىچە پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويغىلى بولىدۇ، يەنى ساۋۇت قىسقا يەڭلىك ۋە

ئۇزۇن ئېتەكلىك كۆڭلەك تەرىقىسىدە بولۇپ، كۆكرەك ۋە مۇرە قىسىملىرىدا قوشۇمچە قوغدىنىش ياپقۇچلىرى بار ئىدى. بۇ قوغدىنىش كىيىملىرىنىڭ بىرىكمە ۋارىيانتىدىن ئىبارەت.

مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمى قوغدىنىش قوراللىرىنىڭ بىر پۈتۈن تەرەققىيات باسقۇچىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ باسقۇچتا ساۋۇتلار كەڭ تارقالغان ۋە ساۋۇت شەكلى قاداقلارنى قاسراقسىمان ئۇلاش سىستېمىسىغا ئۆزگەرگەن.

شۇنداق قىلىپ، مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ئاساسلىق قورال تۈرلىرىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى مەزكۇر دەۋر جەريانىدا ئومۇمىي تەرەققىيات تارىخىنىڭ ئىككى ئاساسلىق باسقۇچىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئىككى باسقۇچ كېيىنكى قەدىمكى ۋە ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرلىرىگە توغرا كېلىدۇ. قول بىلەن ئاتقۇچى قوراللارنىڭ بەزى تۈرلىرىنى تېخىمۇ ئۇششاق باسقۇچلارغا بۆلگىلى بولىدۇ، يېقىن ئارىلىق جېڭى ۋە قوغدىنىش قوراللىرىنىڭ بەزى تۈرلىرىدە بۇنداق باسقۇچلار ئەسلا كۆرۈلمەيدۇ.

ئەمدى قورال تۈرلىرىنىڭ ئىچكى تەرەققىياتى ھەققىدە بىر نەچچە ئېغىز سۆز قىلايلى مەزكۇر دەۋر جەريانىدا پۈتۈن مەركىزىي ئاسىيادا يېنىك قوراللانغان ئاتلىق ئوقياچىلارنىڭ قوراللىنىشىغا ماس كېلىدىغان بىردىنبىر قورال تۈرى مەۋجۇت ئىدى. ھالبۇكى، ھۇن دەۋرىدىلا بۇ قورال تۈرلىرى ئىچىدە يېقىن ئارىلىق جېڭى ۋە قوغدىنىش قوراللىرى كۆرۈلگەن. دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدە بۇ خىل ئامىللارنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، سۈپەت خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشلەر كېلىپ چىقتى - ساۋۇت كىيگەن چەۋەندازلار پەيدا بولدى، چاپقۇچى - سانجىغۇچى ۋە ياغاچ دەستىلىك قوراللار رولىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن جەڭچىلەرنىڭ يېقىن ئارىلىق جەڭلىرىدىكى تەشەببۇسكارلىقى كۆرۈنەرلىك ھالدا يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. ئەينى دەۋرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا تۈركلەر

ۋە قىرغىزلارنىڭ ئېغىر قوراللانغان ساۋۇتلۇق چەۋەندازلاردىن ئىبارەت ئالاھىدە ئەسكىرىي قىسمى بارلىققا كەلگەن.

ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسىنىڭ تەرەققىياتى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈش بىر قەدەر قىيىنراق بولىدۇ، چۈنكى سىياسىي ـ ئېتنىك بىرلەشمىلەرنىڭ تولىسىنىڭ قوراللىق كۈچلىرىنىڭ تەشكىللىنىش شەكلى تازا ئېنىق ئەمەس. مۇنتىزىم ئەسكىرىي قىسىملارنىڭ قۇرۇلۇشى ھۇنلاردىن باشلانغان. ئۇلارنى ئاسىيانىڭ كېيىنكى ئونلۇق سىستېمىسىنىڭ باشلامچىسى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. جۇملىدىن، قىسىملارنىڭ ئىككى قاناتقا بۆلۈنۈشىمۇ ھۇن دەۋرىدىن باشلانغان. ئونلۇق سىستېما جۇرجانلاردىن قوبۇل قىلىنغان دەپ ھېسابلانماقتا. بۇ سىستېما قەدىمكى تۈركلەر، ئۇيغۇر ۋە قىرغىز قاغانلىقلىرىدا ئەڭ تولۇق ئەكس ئەتكەن. ئەلۋەتتە، بۇ سىستېمىنى دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى باشقا كۆچمەنلەرمۇ قوللانغان.

كۆچمەنلەردىكى ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى مۇنداق: ئەينى دەۋردە تۈزلەڭ يەردىكى جەڭنىڭ ئاساسلىق تاكتىكىسى ئىزچىل تۈردە چېچىلما سەپتىن ئىبارەت بولۇپ، دۈشمەن سەپلىرىگە ئوق ئېتىش، ئىككى يانىدىن قورشاۋغا ئېلىش، يالغاندىن قېچىش ۋە باشقىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بارلىق كۆچمەنلەرنىڭ تاكتىكىلىق ئۇسۇللىرى ئىچىدە پۈتۈن سەپ بويىچە ھۇجۇم قىلىش ئۇسۇلى ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقاتمىغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭنىڭ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ھەل قىلغۇچ مەزگىلىدىكى قۇچاقلاشما توقۇنۇشىنىڭ رولى بارغانسېرى ئۆستى. ئېغىر قوراللانغان چەۋەندازلار ئايرىم ئەسكىرىي قىسىم بولۇپ تۈزۈلگەندىن كېيىن يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭلەردە زىچ يىغىلغان سەپ بولۇپ ھۇجۇم قىلىش ئۇسۇلى بارلىققا كەلدى.

كۆچمەنلەرنىڭ ئۇرۇش ھەربىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش سەنئىتى ھەققىدە بىر نېمە دېمەك خېلى تەس. قارىغاندا، ئۇلارنىڭ

سەركەردىلىرى كەسكىن ھەربىكەتلىنىپ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن توقۇنۇشنى ئەۋزەل كۆرەتتى. دۇشمەننى ھالسىرىتىش ئۈچۈن يىراق ئارقا سەپكە مەقسەتلىك چېكىنىش ھەققىدە مەلۇماتلار بار. ئۇلار ئۇزاق مۇددەتلىك مۇداپىئە جەڭلىرىنىمۇ ئېلىپ بارغان. بۇ ھال كۆچمەنلەرنىڭ مۇداپىئە ئىستىھكاملىرى بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئەينى دەۋردىكى كۆچمەنلەر دۇنياسىنىڭ شىمالىي رايونلىرىدا سېپىللىق تۇرالغۇلار قۇرۇلغان بولۇپ، دالىغا قارايدىغان تەرىپىدە ياكى تۇرالغۇنىڭ چۆرىسىدە مۇداپىئە ئىستىھكاملىرى بار ئىدى. ھۇن دەۋرىدە قوراللىق تەھدىتكە دۇچ كەلگەندە لازىم بولىدىغان قوغدىنىش شەھەرچىلىرى بارلىققا كەلگەن. بۇلار مۇداپىئەچى قوشۇنلارنىڭ تايانچ پونكتلىرى ۋە ھەربىي ـ مەمۇرى ئەمەلدارلارنىڭ بارگاھلىرىدىن ئىبارەت بولغان قەلئەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قورغانلار ئىدى. ھۇنلارنىڭ ئۆزلىرىدە ئۇچ تۇرلۇك ئىستىھكام قۇرۇلمىلىرى بولغان. قوغدىنىش شەھەرلىرى ئوتتۇرا ئەسرلەردىكى جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە بايقال ئەتراپلىرىدىكى كۆچمەنلەرگە ـ قىرغىز، قۇرىقان، شىرۋىلارغا خاس ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىستىھكام ۋە قەلئەلىرى ئەڭ مۇكەممەل ئىدى. قىرغىزلاردا سوقما تاملىق قەلئەدىن بىرىلا كۆرۈلدى.

سېپىللىق تۇرالغۇلار ۋە قوغدىنىش شەھەرچىلىرىنىڭ مۇداپىئە ئەھمىيىتى ھەر قايسى ئۇرۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى قوراللىق توقۇنۇشلار دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتمىگەن بولسا كېرەك. دۇشمەن تەرەپ ئىستىھكاملارنىڭ جايلىشىش ئورۇنلىرىدىن خەۋەرسىز بولغان ئەھۋال ئاستىدىلا قوغدىنىش شەھەرچىلىرىدە تۇرغۇچىلار خەۋپتىن قۇتۇلۇپ قالالايتتى. مۇرەككەپ ئىستىھكام سىستېمىسىغا ئىگە بولغان سوقما تاملىق قورغانلار ئۇزاق مۇددەتلىك مۇداپىئەگە مۆلچەرلەنگەن⑱. ھالبۇكى، كۆچمەنلەردە سېپىللارغا ھۇجۇم قىلىش تېخنىكىسى بولغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق

مەلۇماتقا ئىگە بولمىساقمۇ، بۇنداق ئىستىھكام قۇرۇلمىلىرى دۇشمەننىڭ ھۇجۇملىرىغا ئۇزاققىچە بەرداشلىق بېرەلمەيتتى دەپ ئېيتالايمىز. بۇنداق بولۇشنىڭ سەۋەبلىرى كۆچمەنلەر دۆلەتلىرىنىڭ ئىستراتېگىيىسىگە مۇناسىۋەتلىك.

مەركىزىي ئاسىيادىكى كۆچمەنلەر دۆلەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت، ئىگىلىك، جەمئىيەت ۋە دۆلەت تۈزۈلمىسىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ ئىستراتېگىيىسىنىڭ خاراكتېرى ئەينى دەۋردە باشتىن - ئاياغ ئۆزگەرمەي تۇرىۋەردى. بۇ ئىستراتېگىيىنىڭ مەقسەتلىرى يايلاقتىكى ھاكىممۇتلەقلىققە ئىنتىلىش، يەپەك يولىنى كونترول قىلىش، ئوتتۇرا ۋە شەرقىي ئاسىيادىكى ئولتۇراق دۆلەتلەرگە سېلىق تۆلەش مۇناسىۋەتلىرىنى تېخىشتىن ئىبارەت ئىدى. كۆچمەنلەر دۆلەتلىرىنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرىغا نىسبەتەن ھۇجۇم قىلىش ئىمكانىيەتلىرى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيتتى. بۇنداق دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولۇش دائىرىسى ۋە ۋاقىتى ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ھەممە تەرەپلەردە ھۇجۇمنى مۇۋەپپەقىيەتلىك داۋاملاشتۇرالىشىغا باغلىق بولاتتى. لېكىن، بېسىۋېلىنغان كەڭ زېمىنلار پەقەت قورال كۈچى بىلەنلا كونترول قىلىنغانلىقتىن بۇنداق دۆلەتلەر تولىمۇ مۇقىمسىز بولاتتى. مەركىزىي ئاسىيادىكى ھەممە كۆچمەن دۆلەتلەر نىسبەتەن قىسقا ۋاقىت مەۋجۇت بولۇپ، ئوڭۇشسىز جەڭلەر ۋە ئىچكى ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە پارچىلىنىپ كېتەتتى. مەركىزىي ئاسىيانىڭ چەت جايلىرىدىكى كۆچمەنلەر بىرلەشمىلىرى، مەسىلەن يېنىسەيدىكى قىرغىز دۆلىتى بىر قەدەر تۇراقلىق بولۇپ چىقتى.

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، مەركىزىي ئاسىيادىكى كۆچمەنلەر دۆلەتلىرىنىڭ ھۇجۇم ئىستراتېگىيىسى ئۇلارنىڭ كېيىنكى ھالاكىتىنىڭ سەۋەبلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى.

خاتىمە

ھەربىي ئىشلار (قوراللارنىڭ ئاساسلىق تۈرلىرى، ھەربىي قوشۇنلارنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە قورال ئىشلىتىش ئۇزگىچىلىكلىرى) خۇددى ھەر قانداق بىر تارىخىي ھادىسىگە ئوخشاش ئۇز تەرەققىياتىدا بەلگىلىك ئۇزگىرىشلەرگە دۇچ كېلىدۇ. دۇنياۋى تارىخىي تەرەققىيات دەۋرلىرىنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان باسقۇچلىرىغا تايىنىپ، كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ تارىخىدىكى بىرىككەن ۋە ئۇزۇنارا باغلانغان ھادىسىلەرنى ھېسابقا ئېلىپ، ئاسىيا يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەر ھەربىي ئىشلىرىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتىدىكى ئىككى باسقۇچنى ھەمدە ھەرقايسى كونكرېت قورال تۈرلىرىنىڭ بارلىققا كېلىش ۋاقىتلىرىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ئۇزۇنارا باغلانغان ھادىسىلەرنىڭ بىرلىكى، ئاساس سالغۇچى ئۇزگىرىشلەر ھەرىكىتىنىڭ دەۋرداشلىقى كونكرېت مەدەنىيەتلەر دائىرىسىدىكى تۈرلەر پەرقلىرىنى ۋە تىپلار خاسلىقىنى چەتكە قاقمايدۇ. مەلۇم رايون دائىرىسىدىكى ئايرىم قورال تۈرلىرىنىڭ ئوخشاشمىغان دەۋرلەردە پەيدا بولغانلىقى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئېتنىك تۇغقانچىلىقى بار ۋە تۇغقانچىلىقى يوق كۆچمەنلەر بىرلەشمىلىرىدە ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۇلىدۇ. ماددىي، تەسۋىرىي ۋە يازما مەلۇماتلار پارچە - پۈرات بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇزگىرىشلەر بەكمۇ خىللىمۇخىلدەك تۈيۈلىدۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىر مۇنچە مەسىلىلەرگە ئائىت مەنبەلەر دائىرىسى يەنىمۇ كېڭىيىدۇ دەپ ئۈمىد كۈتۈشكە بولىدۇ. شۇنداق بولغاندا ھازىرقى تەسەۋۋۇرلارنى تولۇقلاشقا بولىدۇ.

شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش لازىمكى، ئايرىم پەرقلەرنىڭ كۆپ خىللىقى ئوخشاشمايدىغان يۈزلىنىشلەرنىڭ ماھىيىتىنى گەۋدىلەن-

دۇرىدۇ. شۇ خىل يۇزلىنىشلەرنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشلىرى ھەربىي ئىشلار ھەرىكىتىنىڭ ئاساسلىق سەۋەبىنى ئىپادىلەيدۇ. ئومۇمىي قوراللارغا قارىتا ئېيتقاندا، بۇ ھۇجۇم ۋە قوغدىنىشتىن ئىبارەت قارىمۇقارشى فۇنكسىيىلەرنىڭ ئۆزئارا تەسىرى، كونكرىت قورال تۈرلىرىگە قارىتا ئېيتقاندا، نەرسىلەرنىڭ شەكلى ۋە فۇنكسىيىسىنىڭ ماسلىشىشى، ئەسكىرىي قىسىملارغا قارىتا ئېيتقاندا، قوراللارنى كوللېكتىپ ئىشلىتىش ئىمكانىيىتى، قوراللىق پائالىيەتلەرگە قارىتا ئېيتقاندا، كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلمىسىغا مۇۋاپىقلاشقان ھۇجۇم ۋە قوغدىنىش ۋاستىلىرىنىڭ ئايرىلىشىدۇر.

كۆچمەنلەر ھەربىي ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئاساسىي جەھەتتىن ھۇجۇم ھەرىكەتلىرىگە مۇلچەرلەنگەن قورال - ياراغ تېخنىكىسى دائىرىسىدە بولدى. ئۇزاق مۇددەتلىك مۇداپىئە ۋە ئەسكىرىي قىسىملار قۇرۇلمىسى جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلەر ئانچە تېز بولمىدى. كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي ئىشلار تەرەققىياتى ھەققىدە تولۇق تەسەۋۋۇرغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن راۋاجلانغان ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىگە (11 — 14 - ئەسىرلەر) ياتىدىغان مەلۇماتلارنى، جۈملىدىن قىتان، تاتار، موڭغۇل قاتارلىق موڭغۇل تىللىق كۆچمەنلەرنىڭ مەلۇماتلىرىنى كۆرۈپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ. قولىمىزدىكى ماتېرىياللارنىڭ ھەجمى بۇ مەلۇماتلارنى مەزكۇر ئەسەرنىڭ ئايرىم قىسمى قىلىپ كىرگۈزۈشكە ئىمكان بەرمىدى. بۇنى بىر مەخسۇس ئەسەر قىلىپ يېزىپ چىقىش كېرەك.

مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى كۆچمەن خەلقلەرنىڭ ئۇرۇش سەنئىتى تارىخىغا ئائىت مەسىلىلەرنى چۈشىنىش ئۈچۈن كۆچمەن چارۋىچىلىق تىپىدىكى مەدەنىيەت - ئىگىلىكىنىڭ، كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىنىڭ بارلىققا كېلىش ۋە ئومۇملىشىش دەۋرىنى تەتقىق قىلىش زۆرۈر. مەلۇماتلارنىڭ تولۇق بولماسلىقى، ھەتتا بەزى رايونلار-

دىكى مەلۇماتلارنىڭ پۈتۈنلەي يوق بولۇشى، يازما مەنبە ئۇچۇرلـ-
رىنىڭ كەمچىلىكى قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ
ھەربىي ئىشلىرىغا دائىر ماتېرىياللارنى سىستېمىلاشتۇرۇش ۋە
ئومۇملاشتۇرۇش ئىشىنى قىيىنلاشتۇرۇپ تۇرىدۇ. مەزكۇر ئە-
سەردە يورۇتۇلغان ھادىسە ۋە قانۇنىيەتلەرنىڭ ئۆتمۈشىنى ئانالىز
قىلغاندا بۇ مەسىلىلەرنىڭ ھەل قىلىنىشىغا ئازدۇر - كۆپتۇر
پايدىسى بولىدۇ.

جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەن ئاھالىسـ-
نىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا دائىر مەلۇماتلار سىستېمىلاشتۇرۇلغاندا
چېگرىداش رايونلار ماتېرىياللىرى ئاساسىدىكى يۇقىرىقىغا ئوخـ-
شاش مەسىلىلەرنىڭ تەتقىق قىلىنىشىغا يول ئېچىلىدۇ.
ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قورۇقلۇقنىڭ يايلاقلىرىدىكى ھەربىي
ئىشلار تەرەققىياتىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى يېغىنچاقلىغاندا،
ياۋروپا - ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ئۇرۇش ۋە ئۇرۇش سەنئىتى
تارىخىنى چۈشەندۈرۈشكە ئىمكانىيەت ھازىرلىنىدۇ ھەمدە بۇ تا-
رىخقا دۇنيانىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىن مۇناسىپ ئورۇن
ئاجراتقىلى بولىدۇ.

ئىزاھات

مۇقەددىمە

ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قورال - ياراغلىرىنى تەتقىق قىلىش مەسىلىلىرى

① يى. رازىن: «ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ تارىخى»، 1 - توم، موسكۋا، 1955 - يىلى، 74 -، 81 -، 108 -، 111 - بەت؛ گ. دىبرىۋك: «سىياسىي تارىخ دائىرىسىدىكى ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ تارىخى»، 1 - توم، 1936 - يىلى.

② ئو. ئىۋانىن: «موڭغۇللارنىڭ ئۇرۇش سەنئىتى ۋە ئىستىلا-چىلىقى ھەققىدە»، 1846 - يىلى؛ م. گورىلىك: «ئوتتۇرا ئەسىر-دىكى موڭغۇللارنىڭ قوغدىنىش كىيىمى»، «موڭغۇلشۇناسلارنىڭ 3-نۆۋەتلىك خەلقئارا يىغىنى»، 1-توم، ئۇلان باتۇر، 1979 - يى-لى، 90 - 101 - بەت؛ «14 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمى — 15 - ئەسىرنىڭ بېشىدىكى موڭغۇل - تاتار قوغدىنىش قورال-لىرى»، «ئېلىمىز تارىخى ۋە مەدەنىيىتىدىكى كۆلىكوۋ جېڭى»، موسكوۋا، 1983 - يىلى، 244 - 269 - بەت؛ ئا. مىدۋېدىۋ: «شەرقىي ياۋروپادىكى تاتار - موڭغۇل ئوق باشاقلىرى»، 1966-يى-لى، 50-60- بەت؛ س. كىسلىيوۋ، ن. مىرىپىرت: «قاراقۇرۇم تۆ-مۇر ۋە چۆيۈن بۇيۇملىرى»، «قەدىمكى موڭغۇل شەھەرلىرى»، موسكوۋا، 1965 - يىلى، 192 - 206 - بەت.

③ ن. كونراد: «سۇن زى ھەربى دەستۇرى»، موسكوۋا - لېنىنگراد، 1950 - يىلى، تاڭغۇتچە تەرجىمىسى، موسكوۋا، 1979 - يىلى؛

Griffith S. B Sun Tzu. The art of war. —Oxford, 1963.

④ يې. رازىن: «ئۇرۇش سەنئىتى تارىخى»، 111 ـ 125 ـ بەت.
⑤ يۇ. خۇدياكوۋ: «كۆچمەنلەرنىڭ ئۇرۇش سەنئىتىدىكى يايلاق مۇھىتىنىڭ تەسىرى»، «غەربىي سىبىرىيىنىڭ تەبىئىي جۇغرافىيىلىك مۇھىت ئالاھىدىلىكلىرى ۋە تارىخىي جەريانلىرى»، توم-سىك، 1970 ـ يىلى، 85 ـ 87 ـ بەت؛ «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ سىكىف دەۋرىدىكى مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى ھەربىي ئىشلارنىڭ رولى»، «سىكىف ـ سىبىرىيە مەدەنىيەت ـ تارىخ بىرلىكى مەسىلىلىرى» (پۇتۇن ئىتتىپاق ئارخېئولوگىيە مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ دوكلات تېزىسلىرى)، كېمىرۇۋو، 1979ـيىلى، 27ـ، 28ـ بەت؛ «جەنۇبىي سىبىرىيە سىكىف دەۋرى مەدەنىيىتىدىكى ھەربىي ئىشلارنىڭ شەكىللىنىشى»، «سىكىف ـ سىبىرىيە مەدەنىيەت ـ تارىخ بىرلىكى مەسىلىلىر»، كېمىرۇۋو، 1980ـ يىلى، 135ـ144ـ بەت.
⑥ يۇ. خۇدياكوۋ: «12 ـ ئەسىر قورالشۇناسلىق ئۇقۇملىرىنىڭ دەلىلى» (6 ـ 12 ـ ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قورال ـ ياراغ ماتېرىياللىرى ئاساسىدا)، «شەرقىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېتنوگرافىيىسى» (يەرلىك مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ دوكلات تېزىسلىرى)، ئىركۇتسك، 1978ـيىلى، 77ـ79ـ بەت؛ «قورالشۇناسلىق ھەققىدە ئاساسلىق چۈشەنچىلەر» (6ـ12ـ ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قورال ـ ياراغ ماتېرىياللىرى ئاساسىدا)، «سىبىرىيە ۋە يىراق شەرق ئارخېئولوگىيىسىدىكى يېڭىلىقلار»، نوۋوسىبىرسك، 1979ـيىلى، 184ـ193ـ بەت.
⑦ يۇ. خۇدياكوۋ: «6 ـ 7 ـ ئەسىرلەردىكى قىرغىزلارنىڭ قورال ـ ياراغلىرى»، نوۋوسىبىرسك، 1980 ـ يىلى.
⑧ يۇ. خۇدياكوۋ: «قوراللار تارىخىي مەنبەدۇر»، «ئىلمىي ـ نەزەرىيىۋى دوكلات يىغىنى» (دوكلات تېزىسلىرى)، ئىركۇتسك، 1979 ـ يىلى، 9 ـ، 10 ـ بەت.
⑨ يۇ. خۇدياكوۋ: «قەدىمكى جەمئىيەتتىكى ئۇرۇش»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئارخېئولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە مەسىلىلىرى»، ئىركۇتسك، 1980 ـ يىلى، 36 ـ، 37 ـ بەت.
⑩ «ئۇرۇش ۋە ئارمىيە»، موسكۋا، 1977ـيىلى، 21ـ 23ـ بەت.

ئەسەرلەر ۋە مەنبەلەر ھەققىدە

① يۇ. خۇدياكوۋ: «6 ـ 7 ـ ئەسىرلەردىكى يېنسەي قىرغىزلىرىنىڭ قوراللىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1980 ـ يىلى؛ «ئوتتۇرا يېنسەي كۆك تۈرك قوراللىرى»، «س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى»، 1980 ـ يىلى، 1 ـ سان، ئىجتىمائىي پەنلەر قىسمى، 91 ـ 99 ـ بەت.

② يۇ. خۇدياكوۋ: «9 ـ 10 ـ ئەسىرلەردىكى ئالتاي يايلاق كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى قەدىمكى قەبىلىلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1980 ـ يىلى، 115 ـ 132 ـ بەت؛ «تاغلىق ئالتايدىكى قەدىمكى تۈركلەرنىڭ قوراللىرى»، «تاغلىق ئالتايدىكى 1980ـ 1982ـ يىللىرى ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار»، گورنو ـ ئالتايسىك، 1983 ـ يىلى، 3 ـ 27 ـ بەت؛ د. ساۋىنوۋ: «مۇرەككەپ ئوقيا تاربىغىغا ئائىت يېڭى ماتېرىياللار ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى تەرەققىياتىغا ئائىت بىر قىسىم مەسىلىلەر»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى قەدىمكى قەبىلىلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 146 ـ، 162 ـ بەت.

③ ل. چىندىنا: «ئوتتۇرا ئوب ۋادىسىدىكى جەڭچىلەرنىڭ سۈرەتلىرى»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى قەدىمكى قەبىلىلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981ـ يىلى، 87ـ 97 ـ بەت؛ ب. كونىكوۋ: «ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى ئىرتىش ۋادىسى ئاھالىسىنىڭ قوراللىنىش ئالاھىدىلىكلىرىگە دائىر ماتېرىياللار»، «ئىرتىش ۋادىسى ئارخېئولوگىيىسى»، تومسىك، 1980 ـ يىلى، 68 ـ 78 ـ بەت.

④ ي. دېدېۋيانكو: «موخە جەڭچىسىنىڭ قوراللىنىش مەسىلىسى»، «شىمالىي ۋە مەركىزىي ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسى»، نوۋوسىبىرسىك، 1975 ـ يىلى، 192 ـ 203 ـ بەت؛ ۋ. مېدۋېدېۋ: «ئوتتۇرا ئەسىر ئامۇر جەڭچىسىنىڭ دۇبۇلغىسى ھەققىدە» (كورساكوۋ گۈرلۈكىدىكى قورال ـ ياراغلارنىڭ قالدۇقلىرى)، «سىبىر-

ربيه ۋه مەركىزىي ئاسىيادىكى قەدىمكى قەبىلىلەرنىڭ ھەربىي ئىشـ
لىرى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 172 ـ 184 ـ بەت؛ ل.
سىمىنىچىنكو: «دېگىز ياقىسىدىكى 8 — 10 ـ ئەسىرلەرگە تەئەل
لۇق ئوق باشاقلىرى» ، «س س س ر يىراق شەرقىدىكى ئەڭ يېڭى
ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتلار» ، ۋلادىۋوستوك، 1976ـيىلى،
98ـ111ـ بەت؛ ئو. گالاكتىئونوۋ: «دېگىز ياقىسىدىكى ئوتتۇرا
ئەسىرلەرگە تەئەللۇق نەيزە باشاقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى» ، «س
س س ر يىراق شەرقىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىغا ئائىت ماتېرىيال
لار» ، 1978 ـ يىلى، 99 ـ 103 ـ بەت؛ يۇ. ۋاسىلىيېۋ: «لۇدانىنكوۋ
تۈپىلىكىدىكى گۈردىن تېپىلغان ئوق باشاقلىرى» ، «س س س ر
يىراق شەرقىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» ،
ۋلادىۋوستوك، 1978 ـ يىلى، 118 ـ 126 ـ بەت؛ ۋ. خورېۋ ۋە
ۋ. شاۋكۇنوۋ: «ئانانىيېۋ خارابىسىدىن تېپىلغان ئوق باشاقلىرى» ،
«س س س ر يىراق شەرق ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر ماتېرىيال
لار» ، ۋلادىۋوستوك، 1981 ـ يىلى، 111 ـ 117 ـ بەت.

⑤ ئا. مېلىۋكوۋا: «سكىفلارنىڭ قوراللىرى» ، موسكۋا،
1965 ـ يىلى؛ ي. چېرنېنكو: «سكىفلارنىڭ قوغدىنىش كىيىم
لىرى» ، كىيېۋ، 1968 ـ يىلى؛ «تولىستوي گۈردىن چىققان
قورال» ، «سكىفلار دۇنياسى» ، كىيېۋ، 1975 ـ يىلى، 152ـ173ـ
بەت؛ «سكىف ئوقياچىلىرى» ، كىيېۋ، 1981 ـ يىلى؛ ك. سىمىر
نوۋ: «سارماتلارنىڭ قوراللىرى» ، «س س س ئارخېئولوگىيىسىگە
دائىر ماتېرىياللار ۋە تەتقىقاتلار» ، موسكۋا، 1961 ـ يىلى؛ ئا.
خازانوۋ: «سارماتلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا ئائىت ئوچېركلار» ،
موسكۋا، 1971 ـ يىلى؛ ب. لىتۋىنسكىي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈمۈر
ئوق باشاقلىرى» ، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» ، 1965 ـ يىلى،
75ـ91 ـ بەت؛ «قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا مۇرەككەپ تەركىبلىك
ئوقياسى» ، 1966 ـ يىلى، 51ـ69 ـ بەت؛ ئو. ئوبېلچېنكو:
«سوغدى قورغانلىرىدىكى قىلىچلار ۋە خەنجەرلەر» ، 1978 ـ يى
لى، 115ـ127 ـ بەت.

⑥ ئا. مېدۋېدېۋ: «قول بىلەن ئاتىدىغان قوراللار (ئوقيا ۋە
ئۇزۇتاتار)» ، موسكۋا، 1966 ـ يىلى؛ ئا. كىرپچىنكوۋ: «قەدىمكى

رۇس قوراللىرى» ، 1 ـ نەشرى، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1966ـيىلى؛ 3ـنەشرى، لېنىنگراد، 1971ـيىلى؛ «15ـ18ـئەسىرلەردىكى رۇسىيە ھەربىي ئىشلىرى» ، لېنىنگراد، 1976ـيىلى.

⑦ ئو. ئىۋانىن: «موڭغۇللارنىڭ ئۇرۇش سەنئىتى ۋە ئىشغالىيەتچىلىكى» ، سانت پېتربورگ، 1846 ـ يىلى؛ ئا. ئىۋانوۋ: «جۇڭگونىڭ يۈەن سۇلالىسى تارىخى خاتىرىلىرىدىكى موڭغۇللارنىڭ رۇسىيىگە يۈرۈشلىرى» ، «رۇسىيە ھەربىي ـ تارىخ جەمئىيىتىنىڭ ھەربىي ئارخېئولوگىيە ۋە ئارخېئوگرافىيە خاتىرىلىرى» ، 3 ـ توم، 1914 ـ يىلى؛ ب. ۋلادىمىرسۇۋ: «چىڭگىزخان» ، بېرلىن، 1922 ـ يىلى؛ ئا. ناسونوۋ: «موڭغۇللار ۋە رۇسىيە» ، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1940 ـ يىلى؛ ب. گرېكوۋ، ئا. ياكۇبوۋسكىي: «ئالتۇن ئوردا ۋە ئۇنىڭ يىمىرىلىشى» ، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1950 ـ يىلى.

⑧ س. كىسېلىيوۋ، ن. مېرپېرت: «قاراقۇرۇمدىن تېپىلغان تۆمۈر ۋە چويۇن بۇيۇملار» ، «قەدىمكى موڭغۇل شەھەرلىرى» ، موسكۋا، 1965 ـ يىلى، 192 ـ 206 ـ بەت؛ ئا. مېدۋېدېۋ: «شەرقىي ياۋروپادىكى تاتار ـ موڭغۇل ئوق باشاقلىرى» ، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» ، 1966 ـ يىلى، 50 ـ 60 ـ بەت؛ ئا. مالىنوۋسكايا: «ياۋروپا ـ ئاسىيا يايلاقلىرىدىن تېپىلغان 13 — 16 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق سۆڭەك نەقىشلىق ساداقلار» ، «ۋولگا ۋادىسىدىكى ئوتتۇرا ئەسىر شەھەرلىرى» ، موسكۋا، 1974ـيىلى، 132ـ175ـ بەت؛ م. گورىلىك: «ئوتتۇرا ئەسىر موڭغۇل قوغدىنىش كىيىملىرى» ، «مۇڭغۇلشۇناسلارنىڭ 3 ـ نۆۋەتلىك خەلقئارالىق يىغىنى» ، 1 ـ توم، ئۇلان باتۇر، 1979ـيىلى، 90 ـ 101 ـ بەت؛ «14 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمى — 15 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىكى موڭغۇل ـ تاتار قوغدىنىش قوراللىرى» ، «ئېلىمىزنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىدىكى كۆلىكوۋ جېڭى» ، موسكۋا، 1983 ـ يىلى، 244 ـ 269 ـ بەت.

Gorelik M. Oriental armour ofthe Near and Middle gast from the eighth to the fifteeneh centuries as shown in works ofart. —In: Islamic arms and armour. london, 1979, P. 38—41.

⑨ ئي. ۋادتسكايا: «مىنۇسىن ئويمانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر تارىخى»، كېمېرىۋو، 1973 - يىلى، 6 - نەشرى، 99 - بەت.

⑩Radloff W. Aus Sibirien, B2. —leipzig, 1893, S. 126—130.

ۋ. رادلوۋ: «قەدىمكى سىبىرىيە»، سانت پېتربورگ، 1986 - يىلى، 44 - 60 - بەت.

⑪ ۋ. رادلوۋ: «قەدىمكى سىبىرىيە»، 54 — 55-، 58 — 60-بەت.

⑫Schott W. Uber die achten Kirgisen. —Berlin, 1865.

ن. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر ھەققىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 1 - قىسىم، سانت پېتربورگ، 1851 - يىلى.

⑬ د. كلېمېنتىس: «مىنۇسىن مۇزېيدىكى قەدىمكى بۇيۇملار»، تومسىك، 1896 - يىلى، 152 - 166 - بەت.

⑭ شۇ ئەسەر، 161 - 163 - بەت.

⑮ د. كۇزنېتسوۋ: «رۇسىيىنىڭ تارىختىن بۇرۇنقى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللىرى»، سانت پېتربورگ، 11-توم، 1-، 2-نەشرلىرى، 319 - 320 - بەت.

⑯ ئا. ئادرپانوۋ: «مىنۇسىن دىيارىدىكى قەبرىلەرنى قىدىرىش جەريانىدا يېزىلغان خاتىرىلەردىن ئۈزۈندىلەر»، مىنۇسىنىسىك، 1902 — 1924 - يىللار، 68 - بەت.

⑰ يۇ. تالكو — گرىنسېۋىچ: «ئىل ئويمانلىقىدىكى تارىختىن بۇرۇنقى سۇجى قەبرىستانلىقى»، 1898 - يىلى، 1-توم، 2-نەشرى؛ «بايقال قەدىمكى ئىنسانشۇناسلىق ماتېرىياللىرى»، 1898 - يىلى، 1 - توم، 3 - نەشرى؛ «بايقال قەدىمكى ئىنسانشۇناسلىق ماتېرىياللىرى»، 1900 - يىلى، 3 - توم، 1 - نەشرى؛ «بايقال قەدىمكى ئىنسانشۇناسلىق ماتېرىياللىرى»، 1900 - يىلى، 3 - توم، 2 -، 3 - نەشرلىرى؛ «بايقال قەدىمكى ئىنسانشۇناسلىقى ماتېرىياللىرى»، 1901 - يىلى، 4 - توم، 2 - نەشرى؛ «بايقال قەدىمكى ئىنسانشۇناسلىق ماتېرىياللىرى»، 1903 - يىلى، 6 - توم، 2 - نەشرى؛ «بايقالنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى بىلەن ھازىرقى

كەلگۈندىلەر سېلىشتۇرمىسى» ، 1905 ـ يىلى، 8 ـ توم، 1 ـ نەشرى.

⑱Aspelin J. Tipes des peuples del, ancienne Asie Centrale. .—Helsingfors, 1890

⑲ پ. يادرىنتسېۋ: «1889 ـ يىلىدىكى ئورخۇن ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ دوكلاتى» ، «ئورخۇن ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ ئەسەرلەر توپلىمى» ، سانت پېتربورگ، 1892 ـ يىلى، 1 ـ نەشرى، 79ـ81ـ بەت؛ «ئورخۇننىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى قاراقۇرۇم خارابىلىرىگە سەپەر» ، 1889 ـ يىلى ، 26 ـ توم، 4 ـ نەشرى، 257ـ272ـ بەت؛ ۋ. رادلوۋ: «قەدىمكى موڭغۇلىيە خەرىتىلەر توپلىمى» ، سانت پېتربورگ، 1892 ـ يىلى، 1 ـ نەشرى؛ 1893 ـ يىلى، 2 ـ نەشرى؛ 1896 ـ يىلى، 3 ـ نەشرى، 1899 ـ يىلى، 4 ـ نەشرى؛

Radloff W. Die altturkischen Inschriftem der Mongolei. —spb, 1894—1895, lief. 1—3; Radloff W. Die alt—turkischen Insch—riften der Mongolei—spb, 1897, Noue folge;

د. كلېمېنتس: «1891 ـ يىلىدىكى ئوتتۇرا موڭغۇلىيە سەپىرىدىن ئارخېئولوگىيىلىك خاتىرە» ، سانت پېتربورگ، 1895 ـ يىلى، 2 ـ نەشرى، 1 ـ 74 ـ بەت؛

Ramstedt G. Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord—Mongolei—LSFO. Helsingfors. 1913, Bd30,N3.SI—63;

گ. رامستېد: «سېلىنگا تېشى قانداق تېپىلغان» ، 1912 ـ يىلى، 15 ـ توم، 1 ـ نەشرى، 34 ـ 49 ـ بەت؛

Grano I. Uber die geographesche Verbreitung und forman de: Altertumer inder Nordwest—Mongolei. —JSFO,Helsingfors,1912, Bd28,S.1—55;Idem. Archaologische Beoba chtungen von meiner Reise in Sudsiberien und Nordwest — Mongolei im Jahre 1909. — JSFO. Helsingfors, 1910, Bd 27; Idem. Archaologis che Beobachtungen von meinen Reisen in den nordlichen Grenzgegeden Chainas in den Jahken 1906 und 1907. —JSFO, Helsingfors, 1909, Bd26.

⑳ ئا. يېرمولايېۋ: «ئىشىم تېپىلمىلىرى»، «كراسنويار مۇ-زېيىدىكى تېپىلمىلار تەسۋىرى»، 1 - نەشرى، كراسنويارسك، 1914 - يىلى، 115 - بەت؛ ئا. ئادرىئانوۋ: «1881 - يىلىدىكى ئالتاي ۋە سايان سەپىرى»، «غەربىي رۇسىيە جۇغراپىيە جەمئىيىتى-نىڭ خەۋەرلىرى»، سانت پېتربورگ، 1888 - يىلى، 11 - توم؛ س. مىنسىلوۋ: «ئۇرەنخاي دىيارىدىكى قەدىمكى زامانلار يادىكار-لىقلىرى»، 1916 - يىلى، 23 - توم.

㉑ س. نېۋېروۋ: «ئالتايدىكى سروستكىن مەدەنىيىتى يادىكار-لىقلىرىنى تەكشۈرۈش تارىخى»، «ئالتاينىڭ قەدىمكى زامان تارى-خى»، بارنا ئۇل، 1980 - يىلى، 95 - بەت.

㉒. Tallgren A. Collection Tovostene des anti—puites prech—estoriptes de Minoussinsk conser rees chez le Dr. Karl Hedman a basa. —Helsingfors, 1917.

㉓ س. رۇدېنكو، ئا. گلۇخوۋ: «ئالتايدىكى كۇدىرگە قەبرىس-تانلىقى»، «ئېتنوگرافىيە ماتېرىياللىرى»، لېنىنگراد، 1927 - يىلى، 3 - توم، 2 - نەشرى، 45 - 48 - بەت؛ م. گريازنوۋ: «ئالتاينىڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1930 - يىلى؛ س. تېپلوئۇخوۋ: «مىنۇسىن دىيارىدىكى قەدىمكى مېتال مە-دەنىيەتلىرىنى تۇرگە ئايرىش تەجرىبىسى»، «ئېتنوگرافىيە ماتېرى-ياللىرى»، لېنىنگراد، 1929 - يىلى، 4 - توم، 2 - نەشرى، 28 - 61 بەت؛ م. گويازنوۋ، ي. سىنىيدىر: «مىنۇسىن يايلاقلىرىدى-كى قەدىمكى تاش ئويما سۈرەتلەر»، 84 - 90 - بەت؛ س. كىسلىيوۋ: «1928 - يىلىدىكى مىنۇسىن ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللىرى»، «مىنۇسىنسىك شەھەرلىك دۆ-لەت ئىلكىدىكى مارتيانوۋ نامىدىكى مۇزېي يىلنامىسى»، 1929 - يىلى، 6 - توم، 144 - 157 - بەت؛ «س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ 1927 - يىللىق خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، 2 - توم، لېنىنگراد، 1928 - يىلى، 264 - 265 - بەت؛ «س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ 1929 - يىللىق خىزمەتلىرىدىن دوكـ-لات»، 2 - توم، لېنىنگراد، 1930 - يىلى، 14 - 16 - بەت؛ «س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈش

ئۆمىكىنىڭ خەۋەرلىرى» ، 1929 ـ يىلى؛ پ. كوزلوۋ: «شىمالىي موڭغۇلىيە نويىن ـ ئۇلا يادىكارلىقلىرى» ، «پ. كوزلوۋ باشچىلىقىدىكى موڭغۇل ـ تىبەت ئېكسپېدىتسىيىسىدىكى شىمالىي موڭغۇلىيىنى تەكشۈرۈش ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ قىسقىچە دوكلاتلىرى» ، لېنىنگراد، 1925 ـ يىلى؛ س. تېپلوۋئۇخوۋ: نويىن ـ ئۇلا تاغلىرىدىكى قورغانلارنىڭ قىدىرىلىشى» ؛ گ. بوروۋكا: «ئېكسپېدىتسىيە تېپىلمىلىرىنىڭ مەدەنىي ـ تارىخىي ئەھمىيىتى» ، «تولا دەريا سىستېمىسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش» ، 2 ـ نەشرى، 1927 ـ يىلى، 43 ـ 88 ـ بەت؛ ۋ. كازاكېۋىچ: «دارىگانگىدىكى قەبرە ھەيكەللىرى» ، «موڭغۇلىيە، تاننۇ ـ تۇۋا ۋە بۇرياتلار ـ موڭغۇل ئا س س ر دىكى تەكشۈرۈشلەر ماتېرىياللىرى» ، 5 ـ نەشرى، لېنىنگراد، 1930 ـ يىلى، 1 ـ 16 ـ بەت؛ گ. سوسنوۋسكىي: «ئىل ئويمانلىقىدىكى قىدىرشلار» ، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» ، 1946 ـ يىلى، 8 ـ توم، 62 ـ بەت؛ «تۇۋەن ئۇولگىن شەھەر خارابىسى» ، 1934 ـ يىلى؛ «دەرىستۇي قەبرىستانلىقى» ، 1935 ـ يىلى؛ «چىكوي دەريا سى ۋادىسىدىكى ھۇن دەۋرىگە ئائىت تۇرالغۇلار ھەققىدە» ، 1947 ـ يىلى، 14 ـ توم.

㉔ س. تېپلوئۇخوۋ: «تۇرگە ئايرىش تەجرىبىسى» ، 54—61 ـ بەت؛ م. گريازنوۋ: «ئالتاينىڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىرى» ، 9 ـ بەت.

㉕ ك. ترېۋېر: «1924—1925 ـ يىللىرى موڭغۇلىيىدە ئېلىپ بېرىلغان قىدىرىشلاردىكى تېپىلمىلار» ، 1931 ـ يىلى، 9 ـ 10 ـ بەت؛ ئا. بېرنىشتام: «نويىن ـ ئۇلادىكى ھۇن قەبرىستانلىقى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئارخېئولوگىيىلىك ئەھمىيىتى» ، «س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى» ، ئىجتىمائىي پەنلەر قىسمى، 1937 ـ يىلى؛ «شەرقىي ھۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسى ھەققىدە» ، 1935 ـ يىلى.

Jetts W. Discoveries of Kozlov expedition. — Burlington, 1926; Trewer C. Excabation in Northen Mongolia (1924—1925) leningrak, 1932; Salmony A. Der erste fung bon Noin—Ula—

Aktibus Asia, 1930—1934; N2—3.

㉖ ن. كوزمىن: «خاكاسلار»، ئىركۇتسك، 1925 ـ يىلى؛ گ. گرۇم ـ گرژىمايلو: «غەربىي موڭغۇلىيە ۋە ئۇرەنخاي دىيارى»، 2 ـ توم، لېنىنگراد، 1926 ـ يىلى؛ ژ. بارتولد: «قىرغىزلار»، فرۇنزې، 1927 ـ يىلى.

㉗ ژ. كارتسوۋ: «كراسنويار ناھىيىسىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللىرى»، كراسنويارسىك، 1929 ـ يىلى، 48 ـ 50 ـ بەت.

㉘ ژ. كارتسوۋ: «لادبي ۋە يېرمولايېۋ شەھەر خارابىلىرى»، موسكۋا، 1929 ـ يىلى، 4 ـ توم، 560 ـ 566 ـ بەت؛ «ئاچىن خارابىسى»، ئاچىنىسىك، 1932 ـ يىلى، 45 ـ 48 ـ بەت.

㉙ پ. مىخنو، ب. پېترى: «چىكوي چەۋەندازى»، موسكۋا، 1929 ـ يىلى، 4 ـ توم، 323 ـ 328 ـ بەت.

㉚ ئا. زاخاروۋ: «سىبىرىيە ئارخېئولوگىيە ماتېرىياللىرى»، «ئاكادېمىك ژ. رادلوۋنىڭ 1865 ـ يىلدىكى قىدىرىشلىرى»، 1 ـ نەشرى، 79 ـ 106 ـ بەت.

㉛ س. كىسىلىيوۋ: «دۆلەتلىك تارىخ مۇزېيىنىڭ 1934 ـ يىلدىكى ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسى خىزمەتلىرى»، «سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى»، 1935 ـ يىلى؛ «1935 ـ يىلدىكى سايان ـ ئالتاي ئارخېئولوگىيە ئېكسپېدىتسىيىسى»، 1936 ـ يىلى؛ «1937 ـ يىلدىكى سايان ـ ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسى»، 1938 ـ يىلى؛ «1938 ـ يىلدىكى سايان ـ ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسى»، 1939 ـ يىلى، 252—256 ـ بەت؛ س. كىسىلىيوۋ، ل. يېۋتىيۇخوۋا: «1935 ـ يىلدىكى سايان ـ ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، 1941 ـ يىلى، 16 ـ توم؛ «كۆراي يايلىقى ۋە كونا باردىن رايونى»، «رۇسىيىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1941 ـ يىلى، 298 ـ 304 ـ بەت؛ ل. يېۋتىيۇخوۋا، س. كىسىلىيوۋ: «1935ـ يىلدىكى سايان ـ ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، موسكۋا، 1936 ـ يىلى، 13 ـ توم؛ ل. يېۋتىيۇخوۋا: «ئوتتۇرا يېنىسەيدىكى تاش قورغانلار ھەققىدە»، 1938 ـ يىلى، 8 ـ توم، 111ـ122ـ بەت؛ ل. يېۋتىيۇخوۋا، س. كىسىلىيوۋ: «1939 ـ يىلدىكى سايان ـ ئالتاي

ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ نەتىجىلىرى» ، 1939-يىلى، 159-168-بەت؛ «كۆپۈن يېزىسىنىڭ يېنىدىكى چاتاس» ، موسكۋا، 1940-يىلى، 11-توم، 21 - 54 - بەت؛ ل. يېۋتىيۇخوۋا، ۋ. لېۋاشوۋا: «ئاباقان يېنىدىكى خەنزۇلار ئۆيىنى قىدىرىش» ، 1946-يىلى، 12-توم، 72 - 84 - بەت؛ ل. يېۋتىيۇخوۋا: «كىچىك كۆپۈن يېزىسىنىڭ يېنىدىكى قىرغىز كەنتى» ، 1947-يىلى، 16-توم، 158-164-بەت؛ ۋ. لېۋاشوۋا: «مىنۇسىن رايونى ۋە خاكاس ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى تاشتىق گۆرلىرىنىڭ ۋارىيانتلىرى» ، 1949 - يىلى، 25 - توم، 91-102- بەت؛ م. گريازنوۋ: «ئالتايدىكى قىدىرىشلار» ، 1940 - يىلى، 1 - نەشرى، 17-21 - بەت؛ م. گريازنوۋ: «ئالتايدىكى قىدىرىشلار» ، لېنىنگراد، 1940 - يىلى، 17 - 21 - بەت؛ ئا. لىپسكىي: «خاكاسىيىدىكى قەدىمكى گۆرلەرنىڭ 1946 - يىلىدىكى قىدىرىلىشى» ، موسكۋا - لېنىنگراد، 1949-يىلى، 25 - توم، 83 - 85 - بەت.

㉜ س. كىسىلىيوۋ: «يېنىسەيدە ئۇرۇقداشلىق تۇزۇمىنىڭ يىمىرىلىشى ۋە فېئودالىزم» ، لېنىنگراد، 1933 - يىلى، 30 - بەت؛ «يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ 5—6- ئەسىرلەردىكى جەمئىيىتى ۋە دۆلىتى» ، «س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى» ، 1946-يىلى، 3-توم، تارىخ - فىلولوگىيە قىسمى، 1- نەشرى، 71 - بەت؛ «قەدىمكى خاكاسلاردىكى (ئېل)» ، ئاباقان، 1948 - يىلى، 1 - نەشرى، 33 - بەت.

㉝ س. كىسىلىيوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى» ، «س س س ر ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر ماتېرىياللار ۋە تەتقىقاتلار» ، موسكۋا - لېنىنگراد، 1949-يىلى، 324-، 325 - بەت؛ «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى» موسكۋا، 1951-يىلى، 577-578-بەت؛ س. كىسىلىيوۋ: «قىسقىچە قەدىمكى خاكاس تارىخى» ، ئاباقان، 1951- يىلى، 47-48-بەت.

㉞ س. كىسىلىيوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى» ، «س س س ر ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر ماتېرىياللار ۋە تەتقىقاتلار» ، موسكۋا، 1949 - يىلى، 286-، 287 -، 294 -، 312 -، 313 -، 325 -، 331 - بەتلەر.

(35) شۇ ئەسەر، 312 ـ 313 ـ بەت.
(36) شۇ ئەسەر، 335 ـ 336 ـ بەت.
(37) شۇ ئەسەر، 239 ـ 240 ـ بەت.
(38) ل. يېۋتيۇخوۋا: «يېنسەي قىرغىزلىرىنىڭ (خاكاسلارنىڭ) ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلىرى»، ئاباقان، 1948ـيىلى، 103ـ، 106 ـ بەت.
(39) ل. يېۋتيۇخوۋا: «جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە موڭغۇلىيىدىكى تاش سۈرەتلەر»، موسكۋا، 1952 ـ يىلى، 24 ـ، 72 ـ، 120 ـ بەت.
(40) ۋ. لېۋاشوۋا: «كراسنوريارسىك دىيارىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنىڭ يىراق ئۆتمۈشى»، كراسنويارسك، 1939 ـ يىلى، 52 ـ، 54 ـ بەت.
(41) شۇ ئەسەر، 42 ـ بەت.
(42) ۋ. لېۋاشوۋا: «قىرغىز ـ خاكاسلارنىڭ ئىككى قەبرىسى»، موسكىۋا، 1952 ـ يىلى، 24 ـ، 133 ـ بەت.
(43) م. گريازنوۋ: «ئالتايدىكى قىدىرىشلار»، 17 ـ 21 ـبەت؛ «مىنۇسىن تاش ھەيكەللىرى ۋە يېڭى ماتېرىياللار»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1950 ـ يىلى، 12 ـ توم، 128 ـ 156 ـ بەت.
(44) ئا. بېرنشتام: «تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى»، 1935 ـ يىلى، 5 ـ، 6 ـ بەت؛ ئا. بېرنشتام: «6 ـ 8 ـ ئەسىرلەردىكى ئورخۇن ـ يېنسەي تۈركلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى»، موسكۋا، 1946 ـ يىلى؛ «قىرغىزلار ۋە قىرغىزىستاننىڭ قەدىمكى زاماندىن موڭغۇل ئىستېلاسىغىچە بولغان تارىخى»، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1947ـيىلى، 16ـتوم، 176ـ178ـبەت.
(45) Appelgrin — Kivalo H. Alt — altaische Kvnstdenk — maler. —Helsingfors, 1931.
(46) ئا. ئوكلادىنكوۋ: «بۇريات ـ موڭغۇل ئا س س ر دىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر». موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1949ـيىلى، 26ـتوم، 7ـ11ـبەت. «سېلېنگا دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، موسكىۋا ـ لېنىنگراد، 1950ـيىلى، 35ـتوم، 85ـ90ـ بەت؛ «1947ـ1950ـ

يللاردىكى بۇريات - موڭغۇل ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلىرى» مۇسكۋا - لېنىنگراد، 1952-يىلى، 45-توم، 40 - 47 - بەت؛ «بۇريات - موڭغۇلىيىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر» ، «س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى» ، 1951-يىلى، تاريخ - فىلولوگىيە قىسمى، 8-توم، 440 - 450 - بەت؛ «ئانگارا ۋە بايقال ئەتراپلىرىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار» ، موسكۋا، 1953 - يىلى، 51 - توم، 16 - 22 - بەت؛ «لېنا دەريا سىستېمىسىدىكى قەدىمكى تۈرك مەدەنىيىتى» ، موسكۋا، 1948 - يىلى، 19 - توم، 3 - 11 - بەت؛ ل. يېۋتىيۇخوۋا، س. كىسىلىيوۋ: «سايان - ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسى» ، موسكۋا - لېنىنگراد، 1949-يىلى، 26- توم؛ س. كىسىلىيوۋ: «س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ماددىي مەدەنىيەت تارىخى ئىنستىتۇتىنىڭ ئارخېئولوگىيە ساھەسىدىكى خىزمەتلىرى» ، 1946-يىلى، 200 - بەت؛ «قەدىمكى موڭغۇلىيە» ، «س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى» ، 1947-يىلى، 4-توم، تاريخ - فىلولوگىيە قىسمى، 4 - سان.

(47) ن. بىچۇرىن: «ئوتتۇرا ئاسىيادا قەدىمكى زامانلاردا ياشىغان خەلقلەر ھەققىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى» ، 1 - قىسىم، موسكۋا - لېنىنگراد، 1951 - يىلى؛ ن. كېۋنېر: «جەنۇبىي سىبىرىيە، مەركىزىي ئاسىيا ۋە يىراق شەرق خەلقلىرى ھەققىدىكى جۇڭگو مەلۇماتلىرى» ، موسكۋا، 1964 - يىلى؛ «7 - 8 - ئەسىرلەردىكى قىرغىز (خاكاس) ئېتنوگرافىيىسىگە ئائىت جۇڭگونىڭ يېڭى ماتېرىيالىرى» ، ئاباقان، 1951 - يىلى، 2 - نەشرى، 1 - 11 بەت؛ «جۇڭگو سالنامىچىلىرىنىڭ خاكاسلار ھەققىدىكى بايانلىرى» 1954 - يىلى، 3 - سان، 117 - 121 - بەت؛ «جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى شەرقىي ئۇرەنخايلار» ، قىزىل، 1958-يىلى، 6-سان، 202-216- بەت؛ گ. سۇپرۇنېنكو: «9 - ئەسىردىكى جۇڭگو بىلەن يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدىكى ھۆججەتلەر» ، «قىرغىزىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى» ، 1963-يىلى، 5-توم، ئىجتىمائىي پەن قىسمى، 1-سان، 70-81- بەت؛ ي. كىچانوۋ: «قىرغىزلارنىڭ 8 - ئەسىردىكى كۆچۈشلىرى

توغرىسىدا ،يۇەن سۇلالىسى تارىخى، دا كەلتۈرۈلگەن مەلۇ-ماتلار» ، 59-64-بەت؛ ئا. مالياۋكىن: «ئۇيغۇرلارنىڭ 9-12- ئە-سىرلەردىكى تارىخىغا ئائىت جۇڭگو مەنبەلىرى» ، «قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى» ، 1961 - يىلى، تارىخ قىسمى، 2 - سان.

㊽. Lin Mao—tai. Die chinesischen Nachrishrichtenzuv Ost Turken (Tu—Kue). —Wiesbaden, 1958, Bdi.

㊾ رەشىددىن: «جامئۇل تاۋارىخ» ، 1 - توم، 1 - كىتاب، موسكۋا - لېنىنگراد، 1952 - يىلى؛ ئو. كارايېۋ: «قىرغىزلار ۋە قىرغىزىستان ھەققىدە 9 - 12 - ئەسىرلەردىكى ئەرەب ۋە پارس مەنبەلىرى» ، فرۇنزې، 1968 - يىلى؛ س. مالوۋ: «قەدىمكى تۈر-كي يېزىق يادىكارلىقلىرى» ، موسكۋا، 1951 - يىلى؛ «تۈركلەر-نىڭ يېنىسەي يېزىقى» ، موسكۋا - لېنىنگراد، 1952 - يىلى؛ «موڭغۇلىيە ۋە قىرغىزىستاندىكى قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى» موسكۋا - لېنىنگراد، 1959 - يىلى؛ س. كلياشتورنىي: «سۇجى پۇتۇكىنىڭ تارىخىي - مەدەنىي ئەھمىيىتى» ، 1959-يىلى؛ 166-167- بەت؛ ئى. باتمانوۋ، ز. ئاراگاچى، گ. بابۇسكىن: «ھا-زىرقى ۋە قەدىمكى يېنىسەي» ، فرۇنزې، 1962 - يىلى؛ ئى. باتما-نوۋ: «يېنىسەي قەدىمكى تۈركي يېزىق يادىكارلىقلىرىنىڭ ۋاقتى ھەققىدە» ، قىزىل، 1963 - يىلى، 10 - سان؛ د. ناسلوۋ: «مىنۇ-سىن مۇزېيىدىكى بىر قىسىم يادىكارلىقلار ھەققىدە» ، 1963 - يى-لى، 127 - بەت؛ باسكاكوۋ: «تاغلىق ئالتاي ئاپتونوم ئوبلاستى مېندۇر سوككون كەنتىدىن تېپىلغان ئۇچ رۇنىك پۇتۇكى» ، «سو-ۋېت ئېتنوگرافىيىسى» ، 1968 - يىلى، 80 - بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «يېنىسەي پۇتۇكلىرىنىڭ ۋاقتى ھەققىدە» ، «سوۋېت ئارخېئولوگ-يىسى» ، 1960 - يىلى؛ «يېنىسەي پۇتۇكلىرىنىڭ ۋاقتى ھەققىدە يېڭى پىكىر» ، 1965 - يىلى؛ «يېنىسەي يېزىقىدىكى يېڭى يادىكار-لىق» ، «سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى» ، 1965 - يىلى.

㊿ «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» ، 1 - توم، 1962 - يىلى؛ «پلانو كارپىنى ۋە رۇبرۇكنىڭ شەرق ئەللىرىگە ساياھىتى» ، موسكۋا، 1957 - يىلى؛ «مارکو پولونىڭ ساياھەت خاتىرىسى» ، موسكۋا،

1956 ـ يىلى؛ ن. مۇنكۇيېۋ: «دەسلەپكى موڭغۇل خانلىرى ھەققىدىكى جۇڭگو مەنبەسى»، موسكۋا، 1965 ـ يىلى.

(51) ئا. ببرنشتام: «ھۇن تارىخىدىن ئوچېركلار»، لېنىنگراد، 1951 ـ يىلى؛ س. كلياشتورنى: «قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا دائىر مەنبەدۇر»، موسكۋا، 1964 ـ يىلى.

(52) ل. گۇمىلىيېۋ: «تۈيۈق مازاردىكى جەڭچىلەر ھەيكەللىرى»، «ئانتروپولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە مۇزېيىنىڭ توپلىمى»، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1949 ـ يىلى، 12 ـ توم، 232 ـ 253 ـ بەت؛ «ھۇنلار»، موسكۋا، 1960 ـ يىلى؛ «قەدىمكى تۈركلەر»، موسكۋا، 1967 ـ يىلى؛ «ئويدۇرما پادىشاھلىقنى ئىزدەش»، موسكۋا، 1970 ـ يىلى؛ «ھۇنلار جۇڭگودا»، موسكۋا، 1974 ـ يىلى.

(53) Altheim F. Geschichte der Hunnen. —Berlin, 1959; Maen chen—Helfen o. The World of the Huns. —Los—Angeles —London, 1973.

(54) ئا. گراچ: «تۈۋادىكى جۇڭگو كۈرگۈسى كۈمۈلگەن قەدىمكى تۈرك قەبرىسى»، «سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى»، 1958 ـ يىلى، 18 ـ 30 ـ بەت؛ ئا. گراچ، ل. نېچايېۋا: «ئارخېئولوگىيە ئەترىتى 1ـگۈرۈپپىسى تەكشۈرۈشىدىن قىسقىچە خۇلاسە خاتىرىلىرى»، قىزىل، 1960 ـ يىلى، 8 ـ سان، 189 ـ 191 ـ بەت؛ ئا. گراچ: «قەدىمكى تۈرك تاش سۈرەتلىرى»، 1961 ـ يىلى؛ «موڭغۇل ئورمانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار ۋە مەركىزىي تۈۋادىكى تەكشۈرۈشلەر»، 1960ـيىلى، 1ـتوم، 18 ـ 41 ـ بەت؛ «قاراخول ۋە موڭغۇل ئورمانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، 92 ـ 147 ـ بەت؛ «سۈت خول ۋە باي ئورمانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، 1966ـيىلى، 2ـتوم، 96ـ103ـ بەت؛ «جەنۇبىي تۈۋادىكى قەدىمكى قورغانلار»، 1968 ـ يىلى، 114 ـ سان، 105 ـ 111 ـ بەت؛ س. ۋاينىشتېين: «1953 ـ يىلى تۈۋادا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر خاتىرىلىرى»، قىزىل، 1954 ـ يىلى، 2 ـ سان، 148 ـ 152 ـ بەت؛ «1957 ـ 1956 ـ يىللىرىدىكى تۈۋا ئارخېئولوگىيە ئېكسپېدىتسىـ

يىسىنىڭ بىر قىسىم خىزمەت خۇلاسىلىرى» ، 1958-يىلى، 6-
سان، 217 - 237 - بەت؛ «تۇۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر ئولتۇراق
تۇرالغۇلىرى ۋە مۇداپىئە تۇرالغۇلىرى» ، 1959 - يىلى، 7 - سان،
260 - 274 - بەت؛ «تۇۋادىكى قەدىمكى قورغانلاردىكى نادىر
تېپىلمىلار» ، 1960-يىلى، 8 - سان، 195- 197 - بەت؛ س.
ۋاينىشتېين، ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل مەقبەرىسىدىكى مىلادىيىدىن
ئىگىرىكى 1 - مىڭ يىلنىڭ ئاخىرى — مىلادىيىنىڭ دەسلەپكى
يىللىرىغا تەئەللۇق بولغان يادىكارلىقلار» ، موسكۋا - لېنىنگراد،
1966 - يىلى، 2 - توم، 185-255 - بەت؛ س. ۋاينىشتېين:
«غەربىي تۇۋادىكى مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغا
تەئەللۇق بولغان يادىكارلىقلار» ، 292-324 - بەت؛ «قەدىمكى
تۇرك مەدەنىيىتى تارىخىغا ئائىت بەزى مەسىلىلەر» ، «سوۋېت
ئېتنوگرافىيىسى» ، 1966-يىلى، 60-81- بەت؛ «1962 - يىلىدە-
كى كۆكەل قەبرىستانلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان قىدىرىشلار» ،
1970-يىلى، 3-توم، 7—79 - بەت؛ ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەب-
رىستانلىقىدىكى چوڭ قورغان - قەبرىلەر» ، 80—209- بەت؛
«كۆكەل قەبرىستانلىقىدا 1966-يىلى ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولو-
گىيىلىك قىدىرىشلار» ، 210-238- بەت؛ ل. نېچايېۋا: «توراتال
ئارتى قەبرىستانلىقىدىكى جەسەت كۆيدۈرۈلگەن گۆر» ، 1966-يە-
لى، 2 - توم، 109 - 142 - بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «تۇۋا قەدىمكى
زامان تارىخىنىڭ باسقۇچلىرى (قىسقىچە بايان)» ، «موسكۋا ئۇنى-
ۋېرسىتېتى خەۋەرلىرى» ، تارىخ - فىلولوگىيە قىسمى، 1958-يە-
لى، 89-98-بەت؛ «تۇۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر شەھەرلىرى» ، «سو-
ۋېت ئارخېئولوگىيىسى» ، 1959 - يىلى، 66 - 80 - بەت؛ «تۇرك
قاغانلىقى (6 - 8 - ئەسىرلەر) دەۋرىدىكى تۇۋا» ، «موسكۋا ئۇنى-
ۋېرسىتېتى خەۋەرلىرى» ، تارىخ قىسمى، 1960-يىلى، 57-68-
بەت؛ «تۇۋا ئوتتۇرا ئەسىرلەر تارىخىنىڭ باسقۇچلىرى» ، 1964 -
يىلى، 9 - قىسىم، 71-88-بەت؛ «تۇۋانىڭ ئوتتۇرا ئەسىرلەر
تارىخى» ، موسكۋا، 1969 - يىلى؛ د. ساۋىنوۋ: «ئۇرىبۇن قەبرىس-
تانلىقىدىكى قىدىرىشلار» ، «1965 - يىلىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك
بايقاشلار» ، موسكۋا، 1969 - يىلى، 27-28 - بەت؛ يۇ. تىرىفو-

نوۋ: «ئارغالىقتى قەبرىستانلىقىدىكى خىزمەتلەر»، «1965 ـ يىلىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار»، موسكۋا، 1966ـيىلى، 25ـ27ـ بەت؛ «ئارغالىقتى تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئېتىكىدىكى يېڭى يادىكارلىقلار»، «1965ـيىلىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار»، موسكۋا، 1968 ـ يىلى، 174 ـ 176 ـ بەت؛ ئا. ماندېلشتام: «باي داغ جىلغىلىرى ۋە يېنسەي بويلىرىدىكى يادىكارلىقلارنى تەكشۈرۈش»، «1965ـيىلىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار»، 1966 ـ يىلى، 29ـ30 ـ بەت؛ «باي داغ II ۋە چاسكال II قەبرىلىرىنى تەكشۈرۈش»، «1966ـيىلىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار»، 1967 ـ يىلى، 128 ـ بەت؛ م. مانناي ئول: «1960 ـ يىلى ئوۋيۇر رايونىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، قىزىل، 1961ـيىلى، 9ـسان، 226ـ229 ـ بەت؛ «1961 ـ يىلىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار»، 1963 ـ يىلى، 10 ـ سان، 240 ـ 246 ـ بەت؛ «1967 ـ يىلىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار»، 1968 ـ يىلى، 13 ـ سان، 324 ـ 328 ـ بەت.

(55) م. گريازنوۋ: «كاراسۇك ئەترىتىنىڭ خىزمەتلىرى»، «1967 ـ يىلىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار»، 1968 ـ يىلى؛ ل. كىزلاسوۋ: «سىر چاتاس»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1955 ـ يىلى، 24 ـ سان، 252 ـ 253 ـ بەت؛ «خاكاس ـ مىنۇسىن ئويمانلىقى تارىخىدىكى تاشتىق دەۋرى»، 1960 ـ يىلى؛ «1958ـيىلىدىكى خاكاس ئارخېئولوگىيە ئېكسپېدىتسىيىسى»، ئاباقان، 1960ـيىلى، 8ـسان، 163ـ168ـبەت؛ «1959ـيىلىدىكى خاكاس ئارخېئولوگىيە ئېكسپېدىتسىيىسى»، 1963 ـ يىلى، 9 ـ سان، 156 ـ 164 ـ بەت؛ ئا. لىپىسكىي: «سىبىرىيە ئېتنوگرافىيىسىدىكى تاشتىق مەدەنىيىتىگە ئائىت بىر قىسىم مەسىلىلەر»، «يەرلىك تەزكىرە توپلىمى»، ئاباقان، 1956 ـ يىلى، 11 ـ 92 ـ بەت؛ ئا. گاۋرىلوۋا: «يېنسەيدىكى سۇخانىغى تېغىنىڭ يېنىدىكى كۆچمەنلەر قەبرىلىرى»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1964 ـ يىلى، 168 ـ 170 ـ بەت؛ ل. زيابلىن: «چاتاس قورغانلىرىدىكى گرىشكىن لوگ بىناكارلىقى»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسىدىكى يېڭىلىقلار»، 1965 ـ يىلى، 282 ـ 286 ـ بەت؛ ئې. ۋادېتسكايا:

«يېڭى قارادىكى قىدىرىشلار» ، «1967 ـ يىلىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار» ، 1968 ـ يىلى؛ «ئايېشكى كەنتىنىڭ يېنىدىكى تاشتىق گۆرلىرىنى قېزىش» ، «1968 ـ يىلىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار» ؛ 1969 ـ يىلى.

(56) م. گريازنوۋ: «تاشتىق مەدەنىيىتى رەسىملىرى» ، 1971 ـ يىلى، 13 ـ سان، 94 ـ 206 ـ بەت.

(57) ل. كىزلاسوۋ: «9 ـ 12 ـ ئەسىرلەردىكى قەدىمكى خاكاس دۆلىتىنىڭ جەنۇبىي چېگرىلىرى ھەققىدە» ، ئاباقان، 1960 ـ يىلى، 8 ـ سان، 62 ـ بەت.

(58) «يېس دەرياسى ئۇزۇن خايا غارىدىكى گۆر ۋە ئابازدىكى قوغدىنىش قوراللىرى ئامبىرى» ، «خاكاس ئوبلاستلىق تەزكىرە مۇزېيىنىڭ توپلىمى» ، 1 ـ ، 13 ـ ، 406 ـ ، 407 ـ بەت.

(59) ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى ئالتاي قەبىلىلىرى تارىخىنىڭ مەنبەسى» ، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1965 ـ يىلى؛ ئا. ئۇمانسكىي: «ئىنە كەنتىنىڭ يېنىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار» ، «س س س ر جۇغراپىيە جەمئىيىتى ئالتاي بۆلۈمىنىڭ خەۋەرلىرى» ، بارنا ئۇل، 1970 ـ يىلى، 11 ـ سان؛ م. گريازنوۋ: «چوڭ ئېرىق كەنتىنىڭ يېنىدىكى قىدىرىشلار ئاساسىدىكى يۇقىرى ئوب قەدىمكى قەبىلىلىرى تارىخى» ، «س س س ر ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر ماتېرىياللار ۋە تەتقىقاتلار» ، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1956ـيىلى، 48ـ بەت؛ «ئوب ۋادىسىدىكى نوۋوسىبىرسىك ئېلېكتر ئىستانسىسى يېنىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار» ، «سىبىرىيە ۋە يىراق شەرق تارىخىغا ئائىت ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» ، ئىركۇتسك، 1960 ـ يىلى؛ م. كومارووا: «تومسىك قەبىرىستانلىقى غەربىي سىبىرىيە ئورمانلىقىدىكى قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخىنىڭ يادىكارلىقى» ، «س س س ر ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر ماتېرىياللار ۋە تەتقىقاتلار» ، 1952 ـ يىلى، 507 ـ بەت؛ ف. ئارسلانوۋا: «ئېرتىشتىكى ئوتتۇرا ئەسىر قەبرىستانلىقى» ، «تارىخ، پەلسەپە، ئىقتىساد ئىلمى» ، ئالما ـ ئاتا، 1963 ـ يىلى، 3 ـ سان، 278 ـ 294 ـ بەت؛ «بوبروۋ قەبرىستانلىقى» ، «قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى» ، 1963 ـ يىلى، ئىجتى-

مائي پەن قىسمى، 1 ـ سان، 68 ـ 84 ـ بەت؛ «ئىرتىش ۋادىسىـ
دىكى پاۋلودار يادىكارلىقلىرى (7 ـ 12 ـ ئەسىرلەر)»، «قازاقىسـ
تان ئارخېئولوگىيىسىدىكى يېڭىلىقلار»، ئالما ـ ئاتا، 1968 ـ
يىلى، 102 ـ 111 ـ بەت؛ «شەرقىي قازاقىستاندىكى تۈرك دەۋرىنىڭ
گۈرلىرى»، «قازاقىستاندىكى قەدىمكى چارۋىچىلار ۋە دېھقانلار
مەدەنىيىتى»، ئالما ـ ئاتا، 1969 ـ يىلى؛ ۋ. ماتيۇشېنكو، ل.
ستارسېۋا: «تۈمۈر قوراللارنىڭ 1 ـ دەۋرىدىكى يېلوۋ قورغىنى
قەبرىستانلىقى»، «سىبىرىيە تارىخى مەسىلىلىرى»، 5 ـ سان،
تومسك، 1970 ـ يىلى؛ ل. پاۋلېنوك: «مولچانوۋ قەبرىستانلىقـ
دىكى دەپنە قائىدىلىرى توغرىسىدا (6 ـ 8 ـ ئەسىرلەر)»، 3 ـ
سان، 1967 ـ يىلى؛ ت. ترويىتسكايا: «نوۋوسىبىرسىك ئوب ۋادىـ
سىدىكى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى قەبىلىلەرنىڭ شىمال بىلەن بولغان
مۇناسىۋەتلىرى»، «سىبىرىيە ئاھالىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى»،
تومسك، 1969 ـ يىلى، 174 ـ 176 ـ بەت.

(60) ئا. گاۋرىلوۋا: «كۈدىرگە قەبرىستانلىقى»، 87 ـ 89 ـ
بەت.

(61) ئا. ئوكلادنىكوۋ: «ئۈدى دەريا ۋادىسىدا 1958 ـ يىلى يازدا
ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، ئۇلان ـ ئۇـ
دە، 1958 ـ يىلى، 25 ـ سان، 204 ـ 207 ـ بەت؛ «شىشكىن
خاتىرىلىرى»، ئىركۈتسك، 1959 ـ يىلى؛ ئا. ئوكلادنىكوۋ، ۋ.
زاپوروژسكايا: «لېنا خاتىرىلىرى»، موسكۋا ـ لېنىنگراد،
1959 ـ يىلى؛ ئا. ئوكلادنىكوۋ: «مىلادىيە 6ـ 10 ـ ئەسىرلەردىكى
بايقال تۈركلىرى بىلەن غەربنىڭ مەدەنىي ـ ئېتنىك مۇناسىۋەتلىـ
رى»، «س س س ر ئارخېئولوگىيىسىدىكى تەكشۈرۈشلەر»،
1961 ـ يىلى، 167ـ173 ـ بەت؛ «تۈرك دەۋرىدىكى بايقال تارىخىغا
ئائىت يېڭى مەلۇماتلار»، «تۈركولوگىيە تەتقىقاتلىرى»،
موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1963 ـ يىلى، 273 ـ 281 ـ بەت؛ «بايقال
ئەتراپلىرىدا پەيدا بولغان دەسلەپكى موڭغۇللار ھەققىدە ئارخېئولوـ
گىيىلىك مەلۇماتلار»، «موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ فىلولوگىيىسى ۋە
تارىخى»، موسكۋا، 1958 ـ يىلى، 200 ـ 213 ـ بەت؛ «غەربىي
جەنۇبىي بايقالدىكى تۈمۈر قوراللار دەۋرىنىڭ بۇرخوتۇي مەدەنىيـ

تی»، ئۇلان ـ ئۇدە، 1960 ـ يىلى، 3 ـ نەشرى، 16 ـ 30 ـ بەت؛ ئا. ئوكلادنىكوۋ، م. رىژسكىي: «ئولوۋياننايا ئىستانسىسى يېنىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، «چىتا پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنىڭ ئىلمىي خەۋەرلىرى»، چىتا، 1959ـيىلى، 4 ـ سان، 110 ـ 116 ـ بەت؛ س. كىسېلىيوۋ: «بايقال ئەتراپلىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1958 ـ يىلى، 113 ـ 119 ـ بەت؛ ئا. داۋىدوۋا: «ئۇۋلگىن خارابىسى»، 1956 ـ يىلى، 25 ـ سان، 288 ـ 291 ـ بەت؛ ئا. داۋىدوۋا: «ئۇۋلگىن خارابىسى ھەققىدىكى يېڭى مەلۇماتلار»، ئۇلان ـ ئۇدە، 1960 ـ يىلى، 3 ـ سان؛ پ. كونوۋالوۋ: «يۇ. تالكو ـ گرىنسېۋىچنىڭ ئىزىدىن (جەنۇبىي بايقالدىكى ھۇن قەبرىلىرى ئۈستىدە ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش)»، 1969 ـ يىلى، شەرق ـ شۇناسلىق قىسمى، 12 ـ سان؛ ي. خامزىناي: «تېلياتىنكوۋ قەبرىستانلىقى»، «ئېتنوگرافىيە توپلىمى»، ئۇلان ـ ئۇدە، 1969 ـ يىلى، 5ـسان؛ ي. سېدياكىنا: «ئۈست ـ تالكىن قەبرىستانلىقى»، 1966 ـ يىلى، 16 ـ سان، 196 ـ 202 ـ بەت.

(62) ئا. داۋىدوۋا: «ئۇۋلگىن خارابىسى»، 288ـ291 ـ بەت.

(63) ئا. ئوكلادنىكوۋ: «لېنا خاتىرىلىرىدىكى ئات ۋە تۇغ»، «تۈركولوگىيە توپلىمى»، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1951ـيىلى، 1ـ سان، 143ـ154 ـ بەت.

(64) س. كىسېلىيوۋ: «موڭغۇلىيىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1957 ـ يىلى، 93 ـ 101 ـ بەت؛ «جۇڭگو كاھىشلىرى تارىخىدىن»، 1959 ـ يىلى، 159 ـ 178 ـ بەت؛ س. كىسېلىيوۋ، ن. مېرپېرت: «قارا قۇرۇمدىكى تۈمۈر ۋە چۈيۈن بۇيۇملار»، «قەدىمكى موڭغۇل شەھەرلىرى»، موسكۋا، 1965 ـ يىلى، 192 ـ 206 ـ بەت.

(65) خ. پەرلە: «موڭغۇلىيىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر ۋە تۇرالغۇلار تارىخىغا ئائىت تەتقىقات»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1957 ـ يىلى، 43 ـ 53 ـ بەت؛ «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى زېمىنىدىكى قىتان شەھەرلىرى ۋە تۇرالغۇلىرى (7 ـ 10 ـ ئەسىرلەر)»، «موڭغۇلىيە ئارخېئولوگىيە توپلىمى»، موسكۋا، 1962 ـ

يىلى، 57 ـ 62 ـ بەت؛ خ. پەرلە: «خەرلەن بارستىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش»، «قىتانلار بىلەن مۇڭغۇللارنىڭ ئالاقىسى»، ئۇلانباتور، 1959 ـ يىلى.

(66) ل. يېۋتىيۇخوۋا: «11 ـ ئەسىردىكى مەركىزىي موڭغۇلىيە قەبىلىلىرى ھەققىدە»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1957 ـ يىلى، 121 ـ 224 ـ بەت.؛ ن. سەر ئوجاۋ: «موڭغۇلىيە ئارخېئولوگىيە خىزمەتلىرى»، 1958 ـ يىلى؛ «تونيوقۇق مەڭگۈ تېشىدىكى تۈركچە خەتلەر»، 1959 ـ يىلى، 1 ـ توم، 7 ـ بەت. «كۈلتېگىن مەڭگۈ تېشىنىڭ تېكىست يەشمىسى»، 1959 ـ يىلى.

(67) س. دورجى سۈرۈك: «شىمالىي ھۇنلار»، ئۇلانباتور، 1961 ـ يىلى.

(68) س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى ۋە نوئىنۇل قورغانلىرى»، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1962 ـ يىلى.

(69) س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 25 ـ، 26، 63 ـ، 66 ـ بەت.

(70) ئا. مېلىيوكوۋا: «سىكىفلارنىڭ قوراللىرى»، موسكۋا، 1965 ـ يىلى؛ ي. چېرنېنكو: «سكىفلارنىڭ قوغدىنىش كىيىملىرى»، كىيېۋ، 1968 ـ يىلى؛ ك. سىمىرنوۋ: «سارماتلارنىڭ قوراللىرى»، «س س س ر دىكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە تەكشۈرۈشلەر»، موسكۋا، 1961 ـ يىلى؛ ئا. خازانوۋ: «سارماتلارنىڭ ھۇجۇم قوراللىرى تارىخىدىن»، «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى، ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېتنوگرافىيىسى»، موسكۋا، 1968 ـ يىلى؛ ئا. مېدۋېدېۋ: «قولدا ئاتقۇچى قوراللار (ئوقيا، ئۇزئاتار)»، موسكۋا، 1966 ـ يىلى؛ ئا. كىرپىچنىكوۋ: «قەدىمكى رۇس قوراللىرى»، 1 ـ، 2 ـ سان، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1966 ـ يىلى.

(71) ئا. كۈلىمىزىن: «تاغار قوراللىرى»، «ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش تەجرىبىخانىسى خەۋەرلىرى»، كېمىرۋو، 1971 ـ يىلى، 4 ـ سان؛ «تاغار مەدەنىيىتى قەبىلىلىرىنىڭ قورال ۋە ھەربىي ئىشلىرى تارىخى»، نوۋوسىبىرسىك، 1973 ـ يىلى، 30 ـ 41 ـ بەت؛ «تاغار تۇچ ئوق باشاقلىرى»، «سىكىف ـ سارمات دەۋرىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيە»، كېمىرۋو، 1976 ـ يىلى، 43 ـ 56 ـ

بەت.

(72) ئا. كۇلىمىزىن، م. گورسكىي: «تاغار تۇچ خەنجەرلىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۇلارنىڭ بالداقلىرىنىڭ مېخانىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى»، «جەنۇبىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى»، كېمېرېۋو، 1977 ـ يىلى، 53 ـ 59 ـ بەت؛ ئا. كۇلىمىزىن: «قەدىمكى تاغار جەمئىيىتىدىكى جەڭچىلەر»، «شىمالىي ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسى»، نوۋوسىبىرسىك، 1982 ـ يىلى، 71 ـ 75 ـ بەت.

(73) ئا. كۇلىمىزىن، م. گورسكىي: «تاغار تۇچ خەنجەرلىرىنىڭ تەرەققىياتى»، 54 ـ، 56 ـ بەت.

(74) ئا. كۇلىمىزىن: «تاغار سۆڭەك ئوق باشاقلىرى»، 31 ـ بەت.

(75) يۇ. خۇدياكوۋ: «5 ـ 7 ـ ئەسىرلەردىكى ياۋروپا ـ ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ئەسكىرىي قۇرۇلمىسى ھەققىدىكى مەسىلىلەر توغرىسىدا»، «9 ـ نۆۋەتلىك پۈتۈن ئىتتىپاق ستۇدېنتلار ۋە ئاسپىرانتلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدىكى دوكلاتلار تېزىسلىرى (تارىخ، فىلولوگىيە)»، نوۋوسىبىرسىك، 1971ـيىلى، 7ـ 8ـبەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «كۆچمەنلەر مەدەنىيىتى ئىلمىي مەسىلىدۇر»، «10 ـ نۆۋەتلىك ستۇدېنتلار ـ ئاسپىرانتلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدىكى دوكلاتلار تېزىسلىرى (تارىخ، فىلولوگىيە)»، نوۋوسىبىرسىك، 1972ـيىلى، 68ـ69ـ بەت؛ «قىرغىز جەڭچىسىنىڭ چاپقۇچى قورالى»، «9 ـ نۆۋەتلىك ستۇدېنتلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماتېرىياللىرى (تارىخ)»، نوۋوسىبىرسىك، 1973 ـ يىلى، 37 ـ 38 ـ بەت؛ «9 ـ 12 ـ ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قورال تۈرلىرى»، «12ـ نۆۋەتلىك پۈتۈن ئىتتىپاق ستۇدېنتلار ـ ئاسپىرانتلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماتېرىياللىرى (تارىخ)»، 1974ـيىلى، 61ـ 63ـبەت؛ «9 ـ 12 ـ ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ ساداقلىرى»، شۇ توپلام، 1975 ـ يىلى، 53 ـ بەت؛ «9 ـ 12 ـ ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ ئوق باشاقلىرىنى تىپولوگىيىلىك تۈرلەرگە ئايرىش تەجرىبىسى»، «سىبىرىيىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەتلەر بىلەن چېگ-

رىداش جايلار مەدەنىيەتلىرىنىڭ سېلىشتۇرمىسى» ، نوۋوسىبىر-
سىك، 1975-يىلى، 310-326- بەت؛ «9-10 - ئەسىرلەردىكى
قىرغىزلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرى» ، «1976 - يىلى تېپىلغان باخرۇ-
شىن پۇتۇكى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1976-يىلى، 155- 159 - بەت؛
«9 - 10 - ئەسىرلەردىكى قىرغىزلارنىڭ ئەسكىرىي قىسىملار
تۈزۈلمىسى» ، «سىبىرىيە تاريخىدىن» ، 21 - سان، تومسىك،
1976 - يىلى، 207 - 213 - بەت؛ «يۇ. رىدىخ ۋە مەركىزىي ئاسىيا
ئۇرۇش سەنئىتى تاريخىنىڭ تەتقىق قىلىنىشى» ، «1976 - يىلدە-
كى رىدىخ لېكسىيىلىرى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1976-يىلى،
39-41- بەت؛ «9 - 10 - ئەسىرلەردىكى قىرغىزلارنىڭ ئۇرۇش
سەنئىتى» ، «سىكىف - سارمات دەۋرىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيە» ،
كېمىرۇۋو، 1976 - يىلى، 98 - 105 - بەت؛ «9 - 12 - ئەسىرلەر-
دىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيا تارد-
خى» ، «س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى» ، 1977 -
يىلى، ئىجتىمائىي پەن قىسمى، 2-سان، 63-70- بەت؛ «4 -
7 - ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قوراللىرى» ، نوۋوس-
ىبىرسىك، 1977 - يىلى؛ «9 - ئەسىردىكى قىرغىز - ئۇيغۇر
ئۇرۇشى» ، «1977 - يىلىدىكى باخرۇشىن لېكسىيىلىرى» ، نو-
ۋوسىبىرسىك، 1977 - يىلى، 127 - 132 - بەت؛ «تاشتىق چەكچە-
سىنىڭ قوراللىشىشى» ، «ئالتاي ۋە غەربىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى
مەدەنىيەتلىرى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1978 - يىلى، 164 - 169 -
بەت؛ «باۋ يىمۇ ياكى قۇتلۇغمۇ» ، «1978 - يىلىدىكى باخرۇشىن
لېكسىيىلىرى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1978 - يىلى، 130 - 137 -
بەت؛ «يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيالىرد-
نىڭ تەرەققىياتى (6 - 12 - ئەسىرلەر)» ، «شەرقىي سىبىرىيىنىڭ
جەنۇبىي قىسمىدىكى خەلقلەرنىڭ قەدىمكى تاريخى» ، 4 -
توم، ئىركۇتسىك، 1978-يىلى، 127- 134 - بەت؛ «قۇمىتۇرادىكى
رىۋايەت سەھنىسى» ، «قەدىمكى دەۋرلەردىكى سىبىرىيە» ، نوۋوس-
ىبىرسىك، 1979 - يىلى، 105 - 109 - بەت؛ «6 - 12 - ئەسىرلەر-
دىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قوراللىرى» ، نوۋوسىبىرسىك،
1980 - يىلى.

⑯ د. ساۋىنوۋ: «مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرىنىڭ قورالشۇناسلىق ئىلمىگە قوشۇلغان زور تۆھپە»، «لېنىنىگراد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ خەۋەرلىرى»، 1981 ـ يىلى، 4 ـ توم، 114 ـ 116 ـ بەت؛ پ. كوزىن، يۇ. خۇدياكوۋ: «6 — 7ـ ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قوراللىرى ناملىق كىتابقا باھا»، نوۋوسىبىرسىك، 1980 ـ يىلى؛ «س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى»، 1983 ـ يىلى، ئىجتىمائىي پەن قىسمى، 3 ـ سان، 125 ـ 126 ـ بەت؛ يۇ. ۋېدېرنىكوۋ: «يېڭىلىق — ئۇنتۇلغان كونىلىق»، «سىبىرىيەدىكى ئىلىم ـ پەن»، 1983 ـ يىلى، 7 ـ بەت.

⑰ يۇ. خۇدياكوۋ: «يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قوراللىرى»، 4 ـ 5، 165 ـ 166 بەت.

⑱ يۇ. خۇدياكوۋ: «قورال ـ ئەسۋابلار ئاتالغۇلىرى» (6ـ12ـ ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قورال ماتېرىياللىرى ئاساسىدا)، «ئىلمىي ـ نەزەرىيىۋى مۇھاكىمە يىغىنى (دوكلاتلار تېزىسلىرى)»، ئىركۇتسىك، 1977 ـ يىلى، 3 ـ 4 ـ بەت؛ «قورالشۇناسلىق چۈشەنچىلىرى ئۈستىدە تەكشۈرۈش» (6 ـ 12 ـ ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قورال ماتېرىياللىرى ئاساسىدا)، 1978 ـ يىلى، 77 ـ 79 ـ بەت؛ «قورالشۇناسلىق ھەققىدە ئاساسىي چۈشەنچىلەر» (6 ـ 12 ـ ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قورال ماتېرىياللىرى ئاساسىدا)، «سىبىرىيە ۋە يىراق شەرق ئارخېئولوگىيىسىدىكى يېڭىلىقلار»، نوۋوسىبىرسىك، 1979 ـ يىلى، 184 ـ 193 ـ بەت؛ «ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قورال ماتېرىياللىرى ئاساسىدا قوراللارنى تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى»، «غەربىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تاريخىنى تەتقىق قىلىشتا تەبىئىي پەنلەر ۋە ئېنىق پەنلەر ئۇسۇللىرىدىن پايدىلىنىش»، بارناۋۇل، 1983 ـ يىلى، 76 ـ 77 ـ بەت.

⑲ ي. دېدېۋيانكو: «موخە جەڭچىسىنىڭ قوراللىنىشى ھەققىدىكى مەسىلە»، 192 ـ 203 ـ بەت؛ «ئوتتۇرا ئامۇردىكى موخە يادىكارلىقلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1975 ـ يىلى، 141 ـ 148 ـ بەت؛ «ترويا قەبرىستانلىقى»، نوۋوسىبىرسىك، 1977ـ يىلى،

128ـ137ـ بەت؛ «ئامۇر قەبىلىلىرىنىڭ مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلىدىكى. ئېتنىك تارىخ ۋە مەدەنىيەت ئوچېركلىرى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 124 ـ 158 ـ بەت؛ ۋ. مېدۋېدىۋ: «ئامۇر جۇرجانلىرىنىڭ مەدەنىيىتى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1977ـيىلى، 134ـ140ـ بەت؛ «ئوتتۇرا ئەسىر ئامۇر جەڭچىسىنىڭ دۇبۇلغىسى ھەققىدە» ، 172 ـ 184 ـ بەت؛ ل. سىمىنىچېنكو: «دېڭىز ياقىسى ئوق باشاقلىرى ھەققىدە» ، 98 ـ 111 ـ بەت؛ ئو. گالاكتىئونوۋ: «ئوتتۇرا ئەسىر نەيزە باشاقلىرى ھەققىدە» ، 99 ـ 103 ـ بەت؛ يۇ. ۋاسىلىيۇ: «ئوق باشاقلىرى» ، 118 ـ 126 ـ بەت؛ ۋ. خورىۋ، ۋ. شاۋكۇنوۋ: «ئوق باشاقلىرى» ، 111 ـ 117 ـ بەت.

(80) پ. كونوۋالوۋ: «بايقال ھۇنلىرى» ، ئۇلان ـ ئۇدە، 1976 ـ يىلى، 173 ـ 179 ـ بەت.

(81) ي. كوۋېچىۋ: «مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلدىكى شەرقىي بايقال قەبىلىلىرىنىڭ ئوقيالىرى» ، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 97 ـ 110 ـ بەت؛ ۋ. نېمىروۋ: «ئۇندۇگۇن مەدەنىيىتىنىڭ ئوق باشاقلىرى» ، «شىمالىي ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1982ـيىلى، 168ـ177ـبەت؛ د. كرىلوۋ: «10ـ14ـ ئەسىرلەردىكى بايقال جەڭچىسىنىڭ قوراللىنىشى» (شەرقىي بايقال قەبىرىستانلىقلىرى ماتېرىياللىرى ئاساسىدا) ، «15ـ قېتىملىق پۈتۈن ئىتتىپاق ستۇدېنتلار ـ ئاسپىرانتلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماتېرىياللىرى (تارىخ)» ، نوۋوسىبىرسىك، 1981ـيىلى، 71ـ74ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «چىتا مۇزېيىدىكى تۇمۇر ئوق باشاقلىرى» ، «شىمالىي ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1982 ـ يىلى، 135 ـ 148 ـ بەت؛ «ئىركۇتسىك مۇزېيىدىكى تۇنگىن ۋادىسىدىن تېپىلغان تۇمۇر ئوق باشاقلىرى» ، «بايقالدىكى قەدىمكى مەدەنىيەتلەر ئىزىدىن» ، نوۋوسىبىرسىك، 1983 ـ يىلى، 138 ـ 149 ـ بەت.

(82) ب. ئۇۋچىننىكوۋا: «ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى تۇۋا كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى ھەققىدە» ، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى» ، نوۋوسىبىرسىك،

1981 ـ يىلى، 132ـ146ـبەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «تۇۋادىكى 9ـ12ـ ئەسىرلەر يادىكارلىقلىرىغا مەنسۇپ نەيزە باشاقلىرى»، «تۇۋا ئار-خېئولوگىيىسىدىكى ئەڭ يېڭى تەتقىقاتلار ۋە تۇۋالىقلارنىڭ نەسە-بى»، قىزىل، 1980 ـ يىلى، 95 ـ 101 ـ بەت.

(83) د. ساۋىنوۋ: «مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيا تارىخىغا ئائىت يېڭى ماتېرىياللار»، 146 ـ 162 ـ بەت؛ س. نېستېروۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى قەدىمكى تۈرك دەۋرىدىن قالغان ئۇمۇتلار»، «سىبى-رىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلە-رى»، نوۋوسىبىرسىك. 1981 ـ يىلى، 168 ـ 172 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «9 — 10 ـ ئەسىرلەردىكى ئالتاي داللىرى كۆچمەنلە-رىنىڭ قوراللىرى»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبە-لىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 115 ـ 132 ـ بەت؛ «تاغلىق ئالتايدىكى قەدىمكى تۈركلەرنىڭ قوراللىرى»، «1980 — 1982 ـ يىللاردىكى تاغلىق ئالتايدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، گورنو ـ ئالتاي-سىك، 1983 ـ يىلى، 3 ـ 27 ـ بەت.

(84) ل. چىندىنا: «ئوتتۇرا ئوبدىن تېپىلغان جەڭچىلەرنىڭ سۈ-رەتلىرى»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ قوراللىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 87 ـ 97 ـ بەت؛ «ئوتتۇرا ئوبدىكى رېلىكا قەبرىستانلىقى»، تومسىك، 1977 ـ يە-لى، 27ـ34ـ بەت؛ ب. كونىكوۋ: «دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋ-رىدىكى ئوتتۇرا ئېرتىش ئاھالىسىنىڭ قوراللىرىغا دائىر ماتېرىياللار»، «ئېرتىش ئارخېئولوگىيىسى»، تومسىك، 1980 ـ يىلى، 68 ـ 78 ـ بەت؛ ب. كونىكوۋ، يۇ. خۇدياكوۋ: «ئىسكېرا-دىن تېپىلغان ئوق باشاقلىرى»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 184 ـ 188 ـ بەت؛ «ئېرتىش يايلاقلىرى ۋە ئورمانلىرىدىن تېپىلغان ئۇمۇر ئوق باشاقلىرى»، «غەربىي سىبىرىيىدىكى ئېتنىك ـ مەدەنىيەت جەريانلىرى»، تومسىك، 1983 ـ يىلى، 94 ـ 104 ـ بەت؛ يۇ. پلوتنىكوۋ: «مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلدىكى چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللارنىڭ تەرەققىياتى»، نوۋوسىبىر-

سىك، 1981 ـ يىلى، 63 ـ 66 ـ بەت.

(85) يۇ. پلوتنىكوۋ: «قىزىل تۇ قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان ئوق باشاقلىرى»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 110 ـ 115 ـ بەت؛ يۇ. پلوتنىكوۋ: «ئېرتىش كىماكلىرىنىڭ چاپقۇچى قوراللىرى»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981ـيىلى، 162ـ167ـ بەت؛ «ئەرەب مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسەن 8 — 9 ـ ئەسىرلەردىكى كىماكلارنىڭ ئەسكىرىي قىسىملىرى»، «18 ـ نۇ. ۋەتلىك پۇتۇن ئىتتىپاق ستۇدېنتلار ـ ئاسپىرانتلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماتېرىياللىرى (تاريخ)»، نوۋوسىبىرسىك، 1980 ـ يىلى، 17 ـ21 ـ بەت؛ «چەۋەندازلار قىياپىتىدىكى قۇيما شەكىللەر»، «20 ـ نۇۋەتلىك پۇتۇن ئىتتىپاق ستۇدېنتلار ـ ئاسپىرانتلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماتېرىياللىرى (تاريخ)»، نوۋوسىبىرسىك، 1982 ـ يىلى، 55 ـ 59 ـ بەت.

(86) م. گورىلىك: «ئوتتۇرا ئەسىردىكى موڭغۇل قوراللىرى»، 90ـ101ـبەت؛ «تاتار ـ موڭغۇل قوغدىنىش قوراللىرى»، 244 ـ 269 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «موڭغۇلىيىدە تېپىلغان تۆمۈر ئوق باشاقلىرى»، «موڭغۇلىيە قەدىمكى مەدەنىيەتلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1985 ـ يىلى.

(87) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئوتتۇرا يېنىسەيدىكى كۆك تۇركلەرنىڭ قوراللىرى»، 91ـ99ـبەت؛ «بېي مۇزىيىدىكى قىرغىز ئوق باشاقلىرى»، «ئالتاي ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېتنوگراقىيىسى»، بارناۋۇل، 1982 ـ يىلى، 95 ـ 100 ـ بەت؛ «تابات قىرغىزلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1982 ـ يىلى؛ «ئومسىك تەزكىرە مۇزىيىدىكى قىرغىز ئوق باشاقلىرى»، «غەربىي سىبىرىيە ئېتنىك ـ مەدەنىيەت جەريانلىرى»، تومسىك، 1983 ـ يىلى، 90 ـ 93 ـ بەت.

(88) يۇ. خۇدياكوۋ: «5ـ 12 ـ ئەسىرلەردىكى ياۋروپا ـ ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ئەسكىرىي قىسىملىرى توغرىسىدا»، 7ـ8 ـ بەت؛ «كۆچمەنلەر مەدەنىيىتى ئىلمىي مەسىلىدۇر»، 68ـ69 ـ بەت؛ «قىرغىز جەڭچىسىنىڭ چاپقۇچى قوراللىرى»، 37ـ38 ـ

بەت؛ «9— 12 ـ ئەسرلەردىكى يېنسەي قىرغىزلىرىنىڭ قوراللىرى»، 61ـ63 ـ بەت؛ س. ژتورۇشىن: «بۇرخوتۇي قەبىلىلىرىنىڭ مۇزەككەپ تەركىبلىك ئوقيالىرى تاريخىدىن»، «ئىلمىي نەزەرىيىۋى مۇھاكىمە يىغىنى»، ئىركۇتسك، 1978ـيىلى، 57ـ58 ـ بەت؛ ن. بېرخ: «6— 10 ـ ئەسرلەردىكى تۇۋانىڭ قورال ئىشلەپچىقىرىش تېخنولوگىيىسى ھەققىدىكى بەزى مەلۇماتلار»، «16 ـ نۆۋەتلىك پۇتۇن ئىتتىپاق ستۇدېنتلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماتېرىياللىرى (تاريخ)»، نوۋوسىبىرسىك، 1978 ـ يىلى، 116 ـ 119 ـ بەت؛ ئا. گرىبېنشكوۋ: «ئەڭ بۇرۇنقى ئالتاي كۆچمەنلىرىنىڭ قىلىچ قىنلىرىنىڭ شەكىللىرى ۋە ئۇلارنى ئېسىش ئۇسۇللىرى»، «18 ـ نۆۋەتلىك پۇتۇن ئىتتىپاق ستۇدېنتلار ـ ئاسپىرانتلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماتېرىياللىرى (تاريخ)»، نوۋوسىبىرسىك، 1980 ـ يىلى، 122 ـ 129 ـ بەت؛ «ئەڭ بۇرۇنقى تاغلىق ئالتاي كۆچمەنلىرىنىڭ قورال ياساش ئەنئەنىسى ھەققىدە»، «19 ـ نۆۋەتلىك پۇتۇن ئىتتىپاق ستۇدېنتلار ـ ئاسپىرانتلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماتېرىياللىرى (تاريخ)»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 67 ـ 70 ـ بەت؛ يۇ. پلوتنىكوۋ: «8— 11ـئەسرلەردىكى كىماكلارنىڭ ئەسكىرىي قىسىملىرى»، 17 ـ 21 ـ بەت؛ «ملادىيە 1 ـ مىڭ ئىلدىكى چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللارنىڭ تەرەققىياتى»، 63 ـ 66 ـ بەت؛ د. كرىلوۋ: «10— 14 ـ ئەسرلەردىكى بايقال جەڭچىسىنىڭ قوراللىنىشى»، 71 ـ 74 ـ بەت؛ ئا. زىنىن: «يۇقىرى ئامۇر قەبىلىلىرىنىڭ قوراللىنىشى ھەققىدە»، «سىبىرىيە ۋە يىراق شەرق ستۇدېنتلىرىنىڭ تارىخىئولوگىيە مۇھاكىمە يىغىنىدىكى دوكلات تېزىسلىرى»، كېمىرۇۋو، 1983 ـ يىلى، 78 ـ 79 ـ بەت.

(89) «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى؛ س. كومىسسا روۋ: «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، «س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى»، 1984 ـ يىلى، تاريخ، فىلولوگىيە ۋە پەلسەپە پەنلىرى قىسمى، 1 ـ نەشرى، 72 ـ 73 ـ بەت.

(90) د. ساۋىنوۋ: «يېڭى ماتېرىياللار»، 146 ـ 162 ـ بەت.

(91) ئى. بېرخ: «بەزى مەلۇماتلار»، 116 ـ 119 ـ بەت؛ ب. ئوۋچىننىكوۋا: «كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىنىشى ھەققىدىكى مەسىلە»، 142 ـ 146 ـ بەت؛ س. مىنىيايېۋ: «ھۇنلارنىڭ تۇچ بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىشى»، «سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى كانچىلىقى ۋە مېتالچىلىقى»، بارنا ئۇل، 1983 ـ يىلى، 47 ـ 84 ـ بەت؛ ن. زىنياكوۋ: «يېلىكايېۋتا ساقلىنىۋاتقان تۆمۈر بۇيۇملارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش تېخنولوگىيىسى»، «سىكىف ـ سارمات دەۋرىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيە»، كېمېرېۋو، 1976 ـ يىلى، 106 ـ 114 ـ بەت؛ «گۇرىيېۋ تۇرالغۇسىدىكى مېتالچىلىق»، «جەنۇبىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى»، كېمېرېۋو، 1979 ـ يىلى، 149 ـ 154 ـ بەت؛ ن. زىنياكوۋ، ۋ. لىۇبچېنكو: «يۇقىرى ئوب قورال يادىكارلىقلىرىنىڭ تېخنولوگىيىلىك تەكشۈرۈلۈشى»، «جەنۇبىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى»، كېمېرېۋو، 1980 ـ يىلى، 120 ـ 125 ـ بەت.

(92) م. گورېلىك: «ئوتتۇرا ئەسىر موڭغۇل قوراللىرى»، 90 ـ 101 ـ بەت؛ «تاتار ـ موڭغۇل قوغدىنىش قوراللىرى»، 244 ـ 269 ـ بەت؛ ئى. نوۋگورودوۋا، م. گورېلىك: «موڭغۇلىيە ـ ئالتايدىكى ئېغىر قوراللانغان جەڭچىلەرنىڭ قىيا تاش رەسىملىرى»، «قەدىمكى شەرق ۋە ئىپتىدائى دۇنيا»، موسكۋا، 1980 ـ يىلى، 101 ـ، 112 ـ بەت.

(93) يۇ. ۋېدېرنكوۋ، يۇ. خۇدياكوۋ: «بوشلۇقتىكى تېپىلمىلارنىڭ مۇۋاپىق شەكلىنى ئىزدەش (ئوبزور ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرى)»، «س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى»، 1983 ـ يىلى، پەن ـ تېخنىكا قىسمى، 3 ـ نەشرى، 138 ـ 154 ـ بەت.

(94) ئى. ئاسېيېۋ: «ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى بايقال»، نوۋوسىبىرسىك، 1980 ـ يىلى.

(95) ي. خامزىنا: «غەربىي بايقالدىكى ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار (كېيىنكى كۆچمەنلەر)»، ئۇلان ـ ئۇدە، 1970 ـ يىلى.

(96) ئى. كىرىلوۋ: «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى شەرقىي

بايقال» ، ئىركۆتسىك، 1979 ـ يىلى؛ ي. كوۋىچىۋ: «مىلادىيە 1 ـ مىك يىلىدىكى شەرقىي بايقال» ، نوۋوسىبىرسىك، 1977 ـ يىلى؛ ۋ. نىمىروۋ: «مىلادىيە 2 ـ مىك يىلنىك ئالدىنقى يېرىمىدىكى شەرقىي بايقال» ، نوۋوسىبىرسىك، 1982 ـ يىلى.

(97) پ. كونوۋالوۋ: «بايقالدىكى ھۇنلار» ، ئۇلان ـ ئۇدە، 1976 ـ يىلى.

(98) ئى. كىزلاسوۋ: «8ـ14 ـ ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئەسىر خاكاسلىرىنىك قورغانلىرى» ، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» ، 1978 ـ يىلى، 122 ـ 141 ـ بەت؛ «ئاسكىز مەدەنىيىتى (10ـ14ـ ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئەسىر خاكاسلىرى)» ، «ئوتتۇرا ئەسىرلەر دەۋرىدىكى ياۋروپا ـ ئاسىيا يايلاقلىرى» ، 1981 ـ يىلى، 200 ـ 207 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئاقيار يېزىسىدىكى موڭغۇل دەۋرىنىك تېپىلمىلىرى» ، «سىبىرىنىنىك تاريخى، ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېتنوگرافىيىسى» ، تومسىك، 1979 ـ يىلى، 49ـ51 ـ بەت؛ «تابات قىرغىزلىرى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1982 ـ يىلى.

(99) ت. تروتسكايا: «نوۋوسىبىرسىك ئوب ۋادىسىدىكى ئولدىنسوۋ مەدەنىيىتى» ، «غەربىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيە مەسىلىلىرى. تۆمۇر قوراللار دەۋرى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 101 ـ 120 ـ بەت؛ ل. چىندىنا: «ئوتتۇرا ئوبدىكى رىلكا قەبرىستانلىقى» ، تومسىك، 1977 ـ يىلى.

(100) د. ساۋىنوۋ: «سروستكىن مەدەنىيىتىنىك ئېتنىك تەۋەلىكى ھەققىدە» ، «سىبىرىيە ئاھالىسىنىك كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇلارنىك تىللىرى» ، تومسىك، 1973 ـ يىلى، 189 ـ 192 ـ بەت؛ «ئارخېئولوگىيىلىك مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا ئاساسەن 9ـ10 ـ ئەسىرلەردىكى كىماكلارنىك تارقىلىشى» ، «ئارخېئولوگىيىلىك مەنبەلەرگە ئاساسەن قازاقىستاننىك ئۆتمۇشى» ، ئالما ـ ئاتا، 1976 ـ يىلى، 94 ـ 104 ـ بەت؛ «9ـ10 ـ ئەسىرلەردىكى قىرغىز ـ كىماك مۇناسىۋەتلىرى» ، «س ىن س ر دىكى تۈركىي خەلقلەرنىك ئېتنىك ۋە تاريخىي ـ مەدەنىي مۇناسىۋەتلىرى» ، ئالما ـ ئاتا، 92ـ95ـ بەت؛ «9ـ10 ـ ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرى بىلەن كىماكلارنىك ئېتنىك ـ مەدەنىي مۇناسىۋەتلىرى» ، «1975 ـ يىللىق

تۇركولوگىيە توپلىمى» ، موسكۋا، 1978 ـ يىلى، 209 ـ 225 ـ بەت؛ «غەربىي سىبىرىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى قىپچاقلارنىڭ ئېتنىك ـ مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى ئاساسلىق باسقۇچلار» ، «سىبىرىيىنىڭ تارىخى، ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېتنوگرافىيىسى» ، تومسىك، 1979 ـ يىلى، 53 ـ 72 ـ بەت.

(10) د. ساۋىنوۋ: «قەدىمكى تۇرك دەۋرىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرى» ، 1984 ـ يىلى.

(10) يۇ. ترىفونوۋ: «تۇۋانىڭ قەدىمكى تۇرك ئارخېئولوگىيىسى خاتىرىلىرى» ، قىزىل، 1971 ـ يىلى، 112 ـ 122 ـ بەت؛ ب. ئوۋچىننىكوۋا، گ. درۇژىنۇسكايا: «دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى تۇۋانىڭ كۆچمەن ئاھالىسى» ، «تۇۋا ئارخېئولوگىيىسى ۋە تۇۋالىقلارنىڭ ئېتنىك تەۋەلىكىگە دائىر ئۇچ يېڭى تەتقىقاتلار» ، قىزىل، 1980 ـ يىلى، 77 ـ 94 ـ بەت؛ د. ساۋىنوۋ: «ئۇزۇنتالدىكى قەدىمكى تۇرك قورغانلىرى» (كۆراي مەدەنىيىتىنى ئايرىش مەسىلىسىگە ئائىت) ، «شىمالىي ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1982 ـ يىلى، 102 ـ 122 ـ بەت؛ ۋ. كۆبارىۋ: «دېرتوبادىكى قەدىمكى تۇرك خاتىرە قۇرۇلۇشلىرى» ، «ئالتاي ۋە غەربىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1978 ـ يىلى، 86 ـ 98 ـ بەت؛ «شەرقىي ئالتايدىكى قەدىمكى تۇرك قورغانلىرى ھەققىدىكى يېڭى مەلۇماتلار» ، «سىبىرىيە ۋە يىراق شەرق ئارخېئولوگىيىسىدىكى يېڭىلىقلار» ، نوۋوسىبىرسىك، 1979 ـ يىلى، 135 ـ 160 ـ بەت.

(10) ئى. ئاسىپىۋ: «دەسلەپكى موڭغۇل گۇرلىرى» ، «ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى سىبىرىيە، مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيا» ، نوۋوسىبىرسىك، 1975 ـ يىلى، 178ـ187ـبەت؛ ئا. ئوكلادنىكوۋ، يۇ. خۇدياكوۋ، ئى. ئاسىپىۋ، ئا. كونوپاتسكىي: «1979ـ 1980ـ يىللاردىكى موڭغۇلىيەدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتلار» ، «سىبىرىيە تاش ۋە مېتال قورالىلار دەۋرلىرى ئارخېئولوگىيىسى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1983 ـ يىلى، 3ـ 55 ـ بەت.

(10) ئى. ئاسىپىۋ: «ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى بايقال» ، 103 ـ 126 ـ بەت؛ ئا. ئوكلادنىكوۋ، ۋ. زاپوروژسكايا: «بايقال ئەتراپىدىكى

رىدىكى قىيا تاش رەسىملىرى» ، 1 ـ قىسىم، لېنىنگراد، 1969 ـ يىلى؛ 2 ـ قىسىم، لېنىنگراد، 1970 ـ يىلى؛ د. دورجى: توبى چەۋەندازى» ، «سىبىرىيىدىكى مىس ۋە تۆمۈر قوراللار ئەسىرى» ، نوۋوسىبىرسك، 1974 ـ يىلى، 174 ـ 176 ـ بەت؛ م. دەۋلەت: «ئۇلۇغ خەمدىكى قىيا تاش رەسىملىرى» ، موسكۋا، 1976 ـ يىلى؛ «مۇغۇر سارغولدىكى قىيا تاش رەسىملىرى» ، موسكۋا، 1980 ـ يىلى؛ «كۆچمەنلەر يوللىرىدىكى قىيا تاش رەسىملىرى» ، موسكۋا، 1982 ـ يىلى؛ ئې. نوۋگورودوۋا: «كۆركەم لەخمىلەر» ، «دۇنياغا سايا ھەت» ، 1974 ـ يىلى، 50 ـ 51 ـ بەت؛ م. شىنەخۇ: «ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار» ، موسكۋلىيە، 1976 ـ يىلى، 22 ـ 23 ـ بەت؛ يا. شىر: «ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى قىيا تاش رەسىملىرى» ، موسكۋا، 1980 ـ يىلى؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «خۇشوت ـ دۇربەن ـ ئۇل جىلغىسىدىكى چەۋەندازلار ھەيكەللىرى» ، «موڭغۇلىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ سەنئىتى ۋە مەدەنىيىتى» ، موسكۋا، 1981 ـ يىلى، 97 ـ 98 ـ بەت.

(105) «قىرغىزلار ۋە قىرغىزىستان تارىخىغا ئائىت ماتېريالىلار» ، 1 ـ نەشرى، موسكۋا، 1973 ـ يىلى؛ ل. تيۇرۇمىنا، ۋ. لارىچېۋ، ي. لىبىدىۋا: «لياۋ ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاكىتى» ، «سىبىرىيىنىڭ مىس ۋە تۆمۈر قوراللار ئەسىرى» ، نوۋوسىبىرسك، 1974 ـ يىلى، 225ـ260ـ بەت؛ ۋ. لارىچېۋ، ل. تيۇرۇمىنا: «قەتانلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرى» («لياۋ تارىخى» مەلۇماتلىرى ئاساسىدا) ، «ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى سىبىرىيە، مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيا» ، نوۋوسىبىرسك، 1975 ـ يىلى، 99 ـ 112 ـ بەت؛ لۇبسان دانزان: «ئالتان توبچى» ، موسكۋا، 1973 ـ يىلى؛ يې لۇنلى: «قىتان دۆلىتىنىڭ تارىخى» ، موسكۋا، 1979 ـ يىلى؛ «مەندا بەيلۇ» ، موسكۋا، 1975 ـ يىلى.

(106) ل. گۇمىلىيۇ: «ھۇنلار جۇڭگودا» ، موسكۋا، 1974 ـ يىلى؛ ئا. ماليا ۋكىن: «9ـ12 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» ، نوۋوسىبىرسك، 1983 ـ يىلى؛ چۇلۇنى دالاي: «13ـ14ـ ئەسىرلەردىكى موڭغۇلىيە» ، موسكۋا، 1983 ـ يىلى.

بىرىنچى قىسىم

كېيىنكى قەدىمكى زامان دەۋرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى

(مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىر — مىلادىيە 5 - ئەسىر)

بىرىنچى باب ھۇنلاردا يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرىنىڭ يېڭى تۈرلىرىنىڭ شەكىللىنىشى

① ن. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر ھەققىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 1 - قىسىم، موسكۋا - لېنىنگراد، 1950-يىلى، 39—141- بەت؛ ن. كيۇنېر: «جەنۇبىي سىبىرىيە، مەركىزىي ئاسىيا ۋە يىراق شەرق خەلقلىرى ھەققىدىكى جۇڭگو خەۋەرلىرى»، موسكۋا، 1961-يىلى، 307-324- بەت؛ ۋ. تاسكىن: «ھۇن تارىخىغا دائىر ماتېرىيالىلار»، 1 - نەشرى، موسكۋا، 1968 - يىلى؛ 2 - نەشرى، موسكۋا، 1973 - يىلى.

② يۇ. تالكو — گرىنسېۋىچ: «ئىل ئويمانلىقىدىكى تارىختىن بۇرۇنقى سۈجى قەبرىستانلىقى»، 1898-يىلى، 1-توم، 2-نەشرى؛ «بايقال تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت ماتېرىياللار»، 1900-يىلى، 3-توم، 1 - نەشرى؛ 3 - توم، 2-3- نەشرلىرى؛ 1901-يىلى، 4-توم، 2-نەشرى؛ 1903-يىلى، 4-توم، 2-نەشرى؛ «بايقالنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى بىلەن ھازىرقى خەلقلەرنىڭ سېلىشتۇرمىسى»، 1905 - يىلى، 8 - توم، 1 - نەشرى؛ «بايقالدىكى قەدىمكى گۆر ۋەقەبرىستانلىقلارنىڭ ئاھالىسى»، ۋېرخنېئۇدىنسك، 1928 - يىلى؛ گ. سوسنوۋسكىي: «تۆۋەن ئىئولگا خارابىسى»، «كاپىتا-

لىزمدىن ئىلگىرىكى جەمئىيەتلەرنىڭ تارىخ مەسىلىلىرى»، 1934 ـ يىلى، 150 ـ 156 ـ بەت؛ «ئىل ئويمانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1946 ـ يىلى، 8 ـ سان، 51 ـ 68 ـ بەت؛ «دەرەستۇي قەبرىستانلىقى»، «كاپىتالىزمدىن ئىلگىرىكى جەمئىيەتلەرنىڭ تارىخ مەسىلىلىرى»، 1935 ـ يىلى، 168 ـ 176 ـ بەت؛ «چىكوي دەريا ۋادىسىدىكى ھۇن دەۋرىگە ئائىت تۇرالغۇ ھەققىدە»، 1947 ـ يىلى، 14 ـ سان؛ پ. كوزلوۋ: «شىمالىي موڭغۇلىيە، نويىن ـ ئۇلا يادىكارلىقلىرى»، «پ. كوزلوۋنىڭ موڭغۇل ـ تىبەت ئېكسپېدىتسىيىسى مۇناسىۋىتى بىلەن شىمالي موڭغۇلىيىنى تەكشۈرۈش ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ قىسقىچە دوكلاتلىرى»، لېنىنگراد، 1925 ـ يىلى؛ س. تېپلوئۇخوۋ: «نويىن ـ ئۇلا تاغلىرىدىكى قورغانلارنىڭ قىدىرىلىشى»؛ گ. بوروۋكا: «ئېكسپېدىتسىيە تېپىلمىلىرىنىڭ مەدەنىي ـ تارىخىي ئەھمىيىتى»؛ س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى ۋە نويىنۇلىن قورغانلىرى»، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1962 ـ يىلى؛ ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1956 ـ يىلى، 25 ـ سان، 261 ـ 300 ـ بەت؛ «ئىۋولگىن خارابىسى ھەققىدىكى يېڭى مەلۇماتلار»، ئۇلان ـ ئۇدە، 3 ـ نەشرى، 1960 ـ يىلى؛ دورجى سۈرۈك: «شىمالي ھۇنلار»، ئۇلانباتور، 1961 ـ يىلى؛ «خۇنغۇل دەرياسى يېنىدىكى نويىن ـ ئۇلا تاغلىرىدىكى ھۇن گۇرلىرىنى قېزىش» (1954 ـ 1957)، «موڭغۇلىيە ئارخېئولوگىيىسى توپلىمى»، موسكۋا، 1962 ـ يىلى؛ پ. كونوۋالوۋ: «ھۇنلار بايقالدا»، ئۇلان ـ ئۇدە، 1976 ـ يىلى؛ د. چەۋەندورجى: «ھۇن ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر يېڭى مەلۇماتلار»؛ «موڭغۇلىيىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1985 ـ يىلى؛ ئى. ئاسىيېۋ، يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «سۇل ـ تولغوي تېغىدىكى ھۇن جەڭچىسىنىڭ گۇرى»، «س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيەسى خەۋەرلىرى»؛ ل. كىزلاسوۋ: «ئەڭ بۇرۇنقى ھۇنلارنىڭ يادىكارلىقلىرى ھەققىدە»، «قەدىمكى شەرقي ياۋروپا»، موسكۋا، 1969 ـ يىلى، 115 ـ 124 ـ بەت؛ ئا. ماندېلشتام: «بايداغ I ۋە چاسكال I قەبرىستانلىقلىرىنى تەكشۈرۈش»، «1966 ـ يىلىدىكى

كى ئارخېئولوگىيە يېڭىلىقلىرى» ، موسكۋا، 1967-يىلى، 128-
بەت؛ د. ساۋىنوۋ: «تاغلىق ئالتايدا ياشىغان ئەڭ بۇرۇنقى كۆچمەن-
لەر مەدەنىيىتىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى» ، «ئارخېئولوگىيە ئىنستى-
تۇتىنىڭ قىسقىچە خەۋەرلىرى» ، موسكۋا، 1978-يىلى، 154-
سان، 48-55-بەت؛ ل. يېۋتىيۇخوۋا: «خاكاس يېرىدىكى ساراي خا-
رابىلىرى» ، موسكۋا، 1947-يىلى، 21-سان؛ س. ۋاينىشتېين، م.
كرىيۇكوۋ: «لى لىن سارىيى ياكى بىر رىۋايەتنىڭ خاتىمىسى» ،
«سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى» ، 1976 - يىلى، 137 - 149 - بەت.
③ ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى» ، 286 - 291 - بەت؛
ن. كونوۋالوۋ: «ھۇنلار بايقالدا» ، 173 - 179 - بەت.
④ د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار» ؛ يۇ. خۇدياكوۋ:
«موڭغۇلىيىدە تېپىلغان تۆمۈر ئوق باشاقلىرى» ، «موڭغۇلىيىنىڭ
قەدىمكى مەدەنىيەتلىرى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1985 - يىلى.
⑤ د. چەۋەندورجى، ئې. نوۋگورودوۋا: «موڭغۇلىيىدىكى
قىيا تاش رەسىملىرى» ، 1 - قىسىم، ئۇلانباتۇر، 1975 - يىلى،
44 - بەت.
⑥ يۇ. خۇدياكوۋ: «6-12 - ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىز-
لىرىنىڭ قوراللىرى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1980 - يىلى، 69 - بەت.
⑦ ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى» ، 291 - بەت؛ پ.
كونوۋالوۋ: «ھۇنلار بايقالدا» ، 32-، 38-، 62-، 91-، 113-،
114-، 116 - بەت.
⑧ د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار» .
⑨ كېسىكچىلەر ھەممە يانلىرىدا بار.
⑩ پ. كونوۋالوۋ: «ھۇنلار بايقالدا» . 42 -، 121 - بەت.
⑪ د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار» .
⑫ گ. سوسنوۋسكىي: «ئىل ئويمانلىقىدىكى قىدىرىشلار»
62-بەت؛ د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار» (ھازىر نەشىردە) .
⑬ پ. كونوۋالوۋ: «ھۇنلار بايقالدا» ، 32-130 - بەت.
⑭ د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار» ؛ ئى. ئاسىيىۋ، يۇ.
خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «ھۇن جەڭچىسىنىڭ قەبرىسى» .
⑮ پ. كونوۋالوۋ: «ھۇنلار بايقالدا» ، 179 - بەت.

⑯ شۇ ئەسەر، 57—116 ـ بەت.
⑰ د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار».
⑱ شۇ ئەسەر.
⑲ ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 40 ـ بەت.
⑳ شۇ ئەسەر.
㉑ ن. كيۇنېر: «جۇڭگو خەۋەرلىرى»، 310 ـ بەت.
㉒ ۋ. تاسكىن: «ماتېرىياللار»، 2 ـ نەشرى، 5 ـ بەت.
㉓ د. چەۋەندورجى، ئي. نوۋگورودوۋا: «موڭغۇلىيە قىيا تاش رەسىملىرى»، 6 ـ رەسىم.
㉔ س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 31 ـ رەسىم؛ م. ئارتا-مونوۋ: «خازار تارىخى»، لېنىنگراد، 1962ـيىلى، 42ـ، 43ـ بەتلەردىكى رەسىملەر؛ ئا. خازانوۋ: «سارماتلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىدىن ئوچېركلار»، موسكۋا، 1971 ـ يىلى، 18 ـ جەدۋەل.
㉕ ئا. خازانوۋ: «ھەربىي ئىشلار ئوچېركلىرى»، 31 ـ بەت.
㉖ شۇ ئەسەر، 17 ـ جەدۋەل.
㉗ گ. سوسنوۋسكىي: «ئىل ئويمانلىقىدىكى قەدىمىشلار»، 62 ـ بەت.
㉘ د. ساۋىنوۋ: «مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيا تارىخىغا ئائىت يېڭى ماتېرىياللار ۋە بۇ خىل ئوقيالارنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى تەرەققىياتىدىكى بەزى مەسىلىلەر»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، ئۇلاۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 147 ـ 148 ـ بەتلەر.
㉙ پ. كونوۋالوۋ: «ھۇنلار بايقالدا»، 178 ـ بەت.
㉚ د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار».
㉛ ئا. خازانوۋ: «ھەربىي ئىشلار ئوچېركلىرى»، 32 ـ بەت.
㉜ س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 4 ـ جەدۋەل؛ ئى. ئاسىيىۋ، يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «ھۇن جەڭچىسىنىڭ قەبرىسى»؛ د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار»؛ گ. بوروۋكا: «تولا دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، «شىمالىي موڭغۇلىيە»، 2 ـ نەشرى، لېنىنگراد، 1927 ـ يىلى، 3 ـ جەدۋەل.

㉝ پ. كونوژالوژ: «هۇنلار بايقالدا»، 1 ـ جەدۋەل.
㉞ س. رۇدىنكو: «هۇن مەدەنىيتى»، 30 ـ جەدۋەل؛ د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار».
㉟ پ. كونوژالوژ: «هۇنلار بايقالدا». 1 ـ جەدۋەل؛ بۇ تالكو ـ گرىنسىۋىچ: «قەدىمكى بايقال ئېتنوگرافىيىسىگە ئائىت ماتېرىياللار»، 1910 ـ يىلى، 4 ـ توم، 2 ـ نەشرى، 51 ـ بەت، 2 ـ جەدۋەل.
㊱ ئى. ئاسىيىۋ، يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «هۇن جەڭ-چىسىنىڭ قەبرىسى»؛ د. چەۋەندورجى: «يېڭى ماتېرىياللار».
㊲ پ. كونوژالوژ: «هۇنلار بايقالدا»، 1 ـ جەدۋەل.
㊳ ئى. ئاسىيىۋ، يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «هۇن جەڭ-چىسىنىڭ قەبرىسى».
㊴ يۇ. تالكو ـ گرىنسىۋىچ: «قەدىمكى بايقال ئېتنوگرافىيىسىگە ئائىت ماتېرىياللار»، 1900 ـ يىلى، 3 ـ توم، 2 ـ، 3 ـ سانلار، 2 ـ جەدۋەل.
㊵ س. دورجى سۇرۇڭ: «هۇن قەبرىلىرىنىڭ تەكشۈرۈلۈشى»، 2 ـ، 7 ـ رەسىم، 39—43 ـ بەت؛ «شىمالىي هۇنلار» 9 ـ بەت.
㊶ يۇ. تالكو ـ گرىنسىۋىچ: «قەدىمىي بايقال ئېتنوگرافىيىسىگە ئائىت ماتېرىياللار»، 1900 ـ يىلى، 3 ـ توم، 1 ـ نەشرى، 54 ـ بەت، 11 ـ جەدۋەل.
㊷ پ. كونوژالوژ: «هۇنلار بايقالدا»، 1 ـ جەدۋەل؛ د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار».
㊸ س. رۇدىنكو: «هۇن مەدەنىيتى»، 4 ـ جەدۋەل.
㊹ پ. كونوژالوژ: «هۇنلار بايقالدا»، 1 ـ جەدۋەل.
㊺ ئى. ئاسىيىۋ، يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «هۇن جەڭ-چىسىنىڭ قەبرىسى».
㊻ ۋ. ۋولكوۋ: «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى مۇزېيلىرىكى تۇچ ئوق باشاقلىرى»، «موڭغۇلىيە ئارخېئولوگىيە توپلىمى»، موسكۋا، 1962 ـ يىلى، 14 ـ 16 ـ رەسىم، 21 ـ بەت.
㊼ ئى. ئاسىيىۋ، يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «هۇن جەڭ-

چىسىنىڭ قەبرىسى».

(48) يۇ. تالكو ـ گرىنسېۋىچ: «قەدىمكى بايقال ئېتنوگرافىيسىگە ئائىت ماتېرىياللار»، 1990 ـ يىلى، 3 ـ توم، 2 ـ، 3 ـ سانلار، 2 ـ جەدۋەل.

(49) پ. كونوۋالوۋ: «ھۇنلار بايقالدا»، 175 ـ بەت.

(50) ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى»، 19 ـ رەسىم.

(51) يۇ. تالكو ـ گرىنسېۋىچ: «قەدىمكى بايقال ئېتنوگرافىيىسىگە ئائىت ماتېرىياللار»، 3 ـ توم، 2 ـ، 3 ـ سانلار، 11 ـ جەدۋەل.

(52) ۋ. ۋولكوۋ: «تۇچ ئوق باشاقلىرى»، 4 ـ رەسىم.

(53) ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى»، 20 ـ رەسىم؛ س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 22 ـ رەسىم.

(54) ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى»، 20 ـ رەسىم؛ س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 22 ـ رەسىم.

(55) س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 4 ـ جەدۋەل.

(56) د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار».

(57) شۇ ئەسەر.

(58) س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 4 ـ جەدۋەل.

(59) ئى. ئاسېيېۋ، يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «ھۇن جەڭچىسىنىڭ قەبرىسى».

(60) شۇ ئەسەر.

(61) س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 22 ـ رەسىم.

(62) ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى»، 20 ـ رەسىم؛ س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 22 ـ رەسىم.

(63) ئى. ئاسېيېۋ، يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «ھۇن جەڭچىسىنىڭ قەبرىسى».

(64) ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى»، 20 ـ رەسىم؛ س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 22 ـ رەسىم.

(65) ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى»، 20 ـ رەسىم؛ ئى. ئاسېيېۋ، يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «ھۇن جەڭچىسىنىڭ قەبرىسى».

(66) س. رۇدىنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 4 - جەدۋەل.
(67) پ. كونوۋالوۋ: «ھۇنلار بايقالدا»، 1 - جەدۋەل.
(68) ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى»، 20 - رەسىم؛ س. رۇدىنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 22 - رەسىم.
(69) ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى»، 20 - رەسىم؛ س. رۇدىنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 22 - رەسىم.
(70) د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار».
(71) ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى»، 20 - رەسىم؛ س. رۇدىنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 22 - رەسىم.
(72) ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى ھەققىدىكى يېڭى مەلۇماتلار (1958 - يىلىدىكى تەتقىقاتلارنىڭ دەسلەپكى نەتىجىلىرى)»، ئۇلان - ئۇدە، 1960 - يىلى، 3 - نەشرى، 13 - رەسىم.
(73) پ. كونوۋالوۋ: «ھۇنلار بايقالدا»، 178 - بەت.
(74) ئى. ئاسىيىۋ، يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «ھۇن جەڭچىسىنىڭ قەبرىسى».
(75) يۇ. تالكو - گرىنسىۋىچ: «قەدىمكى بايقال ئېتنوگرافىيىسىگە ئائىت ماتېرىياللار»، 3 - توم، 2 -، 3 - سانلار، 2 - جەدۋەل.
(76) ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 40 - بەت.
(77) شۇ ئەسەر، 46 - بەت.
(78) گ. سوسنوۋسكىي: «ئىل ئويمانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 62 - بەت.
(79) ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى»، 288 - 291 - بەت؛ س. رۇدىنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 26 - بەت.
(80) پ. كونوۋالوۋ: «ھۇنلار بايقالدا»، 173 - 178 - بەت.
(81) د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار».
(82) پ. كونوۋالوۋ: «ھۇنلار بايقالدا»، 177 - بەت.
(83) ل. كىزلاسوۋ: «ئەڭ بۇرۇنقى ھۇن يادىكارلىقلىرى ھەققىدە»، 118 - بەت.
(84) ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 46 - 47 - بەت.
(85) س. رۇدىنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 25 - بەت.

(86) شۇ ئەسەر.
(87) د. چەۋەندورجى، ئى. نوۋگورودوۋا: «موڭغۇلىيە قىيا تاش رەسىملىرى»، 6 ـ رەسىم.
(88) ئى. ئاسىپىۋ، يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «ھۇن جەڭچىسىنىڭ قەبرىسى».
(89) ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 40 ـ بەت.
(90) ن. ئارتامانوۋ: «خازار تارىخى»، 43 ـ بەتتىكى رەسىم.
(91) د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار».
(92) ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 40 ـ بەت.
(93) ئا. داۋىدوۋا: «ھۇن ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلىرىنىڭ تۈرگە ئايرىلىشى ۋە خرونولوگىيىسى ھەققىدە»، «ئارخېئولوگىيە مەسىلىلىرى»، 2 ـ نەشرى، لېنىنگىراد، 1978 ـ يىلى، 111ـ112 ـ بەت.
(94) ل. گۇمىلىيېۋ: «ھۇنلار»، موسكۋا، 1960ـيىلى، 79ـ بەت.
(95) ۋ. تاسكىن: «ماتېرىياللار»، 6 ـ بەت.
(96) شۇ ئەسەر، 5 ـ بەت.
(97) شۇ ئەسەر، 11 ـ بەت.
(98) شۇ ئەسەر، 12 ـ بەت.
(99) شۇ ئەسەر.
(100). شۇ ئەسەر، 11 ـ بەت.
(101). ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 50 ـ بەت.
(102). شۇ ئەسەر، 55 ـ بەت.
(103). شۇ ئەسەر، 135 ـ بەت.
(104). شۇ ئەسەر، 50 ـ بەت.
(105). شۇ ئەسەر، 51 ـ بەت.
(106). شۇ ئەسەر، 40 ـ بەت.
(107). شۇ ئەسەر، 50 ـ بەت.
(108). شۇ ئەسەر، 46 ـ بەت.
(109). شۇ ئەسەر، 47 ـ بەت.

(110). خ. پەرلە: «موگغۇلىيەدىكى قەدىمكى شەھەرلەر ۋە تۇرالغۇلار تارىخى»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1957-يىلى، 44-45- بەت.

(111). ئا. داۋىدوۋا: «ئۇۋولگىن خارابىسى»، 4 - رەسىم.

(112). ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 78 - بەت.

(113). شۇ ئەسەر، 40 - بەت.

(114). شۇ ئەسەر، 50 - بەت.

ئىككىنچى باب تېس قەبىلىلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى قورالتۇرلىرى

① س. كىسىلىيوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى»، «س س س ر ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر ماتېرىياللار ۋە تەتقىقاتلار»، موسكۋا، 1949 - يىلى، 267 - بەت.

② ل. كىزلاسوۋ: «خاكاس - مىنۇسىن ئويمانلىقى تارىخىدىكى تاشتىق دەۋرى»، موسكۋا، 1960 - يىلى، 161 - 163 - بەت.

③ س. تېپلوئۇخوۋ: «مىنۇسىن دىيارىدىكى مېتالچىلىق مەدەنىيەتلىرىنى تۇرگە ئايرىش تەجرىبىسى»، 4 - توم، 2 - نەشرى، 1929 - يىلى، 49 - 50 - بەت؛ س. كىسىلىيوۋ: «قەدىمكى زامان تارىخى»، 161 - بەت؛ «سىبىرىيە تارىخى»، 1 - توم، لېنىنگراد، 1968 - يىلى، 187 - بەت؛ ئا. مارتىنوۋ: «ئورمان - يايلاق تاشتىق مەدەنىيىتىنىڭ خرونولوگىيىسى ۋە دەۋرلەرگە بۆلۈنۈشى (قىسقىچە بايان)»، كېمېرۋو، 1976 - يىلى، 7 - توم، 19 - 24 - بەت؛ ئا. مارتىنوۋ: «تاغار ئورمان - يايلاق مەدەنىيىتى»، نوۋوسىبىرسىك، 1979 - يىلى، 85 - بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 24 - بەت؛ ئا. مارتىنوۋ، گ. مارتىنوۋا، ئا. كۇلىمىزىن: «جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى سكىف دەۋرىنىڭ ئاخىرلىشىشى. شېستاكوۋ مەدەنىيىتى»، «پوتۇن ئىتتىپاق ئارخېئولوگىيە ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدىكى دوكلاتلار تېزىسلىرى. سكىف - سىبىر مەدەنىيىتى

يەت ـ تاريخ بىرلىكى مەسىلىلىرى» . كېمبرېژو، 1979 ـ يىلى، 33 ـ 35 ـ بەت؛ م. پىشىنتسىنا: «تېسىن دەۋرى» ، «يېنىسەيدىكى تەپسەي تېغىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار» ، نو-ۋوسىبىرسىك، 1979 ـ يىلى، 70 ـ بەت؛ د. ساۋىنوۋ: «قەدىمكى تۈرك دەۋرىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرى» ، لېنىنگراد، 1984 ـ يىلى، 14 ـ 17 ـ بەت.

④ ئي. ۋادېتسكايا: «تاشتىق مەدەنىيىتىدىكى تاغار ئەنئەنىلىرى» ، «غەربىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسىدىكى مەسىلىلەر. تۈمۈر قوراللار دەۋرى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1981ـيىلى، 95ـ100ـ بەت.

⑤ ئي. ۋادېتسكايا: «كاتاك خىزمەتلىرىنىڭ دەسلەپكى نەتىجىلىرى» ، «ياۋروپا ـ ئاسىيا يايلاقلىرىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەتلەر» ، لېنىنگراد، 1983 ـ يىلى، 51 ـ 53 ـ بەت.

⑥ م. دەۋلەت: «چوڭ بويار يازمىلىرى» ، موسكۋا، 1976 ـ يىلى، 6 ـ جەدۋەل.

⑦ ئا. مارتىنوۋ: «ئورمان ـ يايلاق تاشتىق مەدەنىيىتىنىڭ خرونولوگىيىسى ۋە دەۋرلەرگە بۆلۈنۈشى» ، 23 ـ بەت.

⑧ م. دەۋلەت: «چوڭ بويار يازمىلىرى» ، 6 ـ جەدۋەل.

⑨ ل. كىزلاسوۋ: «خاكاس ـ مىنۇسىن ئويمانلىقى تاريخىدىكى تاشتىق دەۋرى» ، 46 ـ رەسىم.

⑩ م. پىشىنتسىنا: «تېسىن باسقۇچىنىڭ ئۈچىنچى تىپى» ، «سىبىرىيىنىڭ ئېپتىدائى ئارخېئولوگىيىسى» ، لېنىنگراد، 1976 ـ يىلى، 3 ـ رەسىم.

⑪ ۋ. مولودىن، ۋ. بوبروۋ، ۋ. راۋنۇشكىن: «ئايداش غارى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1980 ـ يىلى، 78 ـ بەت.

⑫ ن. كۈزمىن: «خاكاسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى سايانوگورسك شەھىرى يېنىدىكى تېسىن دەپنە يادىكارلىقلىرى» ، «ياۋروپا ـ ئاسىيا يايلاقلىرىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەتلەر» ، لېنىنگراد، 1983 ـ يىلى، 75 ـ بەت.

⑬ م. پىشىنتسىنا: «تېسىن باسقۇچى» ، 50 ـ رەسىم.

⑭ ئا. مارتىنوۋ: «ئورمان ـ يايلاق تاشتىق مەدەنىيىتىنىڭ خرو-

نولوگىيىسى ۋە دەۋرلەرگە ئايرىلىشى»، 6 ـ رەسىم.

⑮ م. پىشىنىتسىنا: «تېسىن باسقۇچى»، 48 ـ رەسىم.

⑯ شۇ ئەسەر، 48 ـ رەسىم.

⑰ شۇ ئەسەر، 48 ـ رەسىم.

⑱ ۋ. مولودىن، ۋ. بوبروۋ، ۋ. راۋنۇشكىن: «ئايداش غارى»، 18 ـ جەدۋەل.

⑲ شۇ ئەسەر، 18 ـ جەدۋەل.

⑳ شۇ ئەسەر، 37 ـ جەدۋەل.

㉑ شۇ ئەسەر، 18 ـ جەدۋەل، 3 ـ 5 ـ بەت.

㉒ شۇ ئەسەر، 18 ـ جەدۋەل، 20 ـ، 23 ـ، 27 ـ، 28 ـ بەت؛ ن. كۇزمىن: «تېسىن دەپنە يادىكارلىقلىرى»، 75 ـ بەت.

㉓ ئا. كۇلىمىزىن: «تاغار سۆڭەك ئوق باشاقلىرى»، كېمېرېۋو، 1976 ـ يىلى، 7 ـ سان، 21ـ، 26ـ، 28ـ، 29ـ، 33ـ، 35 ـ رەسىملەر.

㉔ ۋ. مولودىن، ۋ. بوبروۋ، ۋ. راۋنۇشكىن: «ئايداش غارى»، 73 ـ بەت.

㉕ ئا. كۇلىمىزىن: «تاغار سۆڭەك ئوق باشاقلىرى»، 21 ـ، 25 ـ، 27 ـ، 31 ـ، 32 ـ، 34 ـ رەسىملەر؛ ۋ. مولودىن، ۋ. بوبروۋ، ۋ. راۋنۇشكىن: «ئايداش غارى»، 73 ـ رەسىم.

㉖ ئا. كۇلىمىزىن: «تاغار سۆڭەك ئوق باشاقلىرى»، 21 ـ، 36 ـ رەسىملەر.

㉗ شۇ ئەسەر، 21 ـ، 30 ـ رەسىملەر.

㉘ ۋ. مولودىن، ۋ. بوبروۋ، ۋ. راۋنۇشكىن: «ئايداش غارى»، 18 ـ جەدۋەل.

㉙ شۇ ئەسەر، 18 ـ جەدۋەل.

㉚ شۇ ئەسەر، 18 ـ جەدۋەل.

㉛ شۇ ئەسەر، 37 ـ جەدۋەل.

㉜ شۇ ئەسەر، 37 ـ جەدۋەل.

㉝ شۇ ئەسەر، 89 ـ بەت.

㉞ ن. ساۋېلىيېۋ، يۇ. خۇدياكوۋ: «كان دەرياسى بويىدىكى ھۇن قەبرىستانلىقى»، «جەنۇبىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېتنو-

رافىيىسى» ، بارنا ئۇل، 1984 ـ يىلى، 71 ـ بەت.
㉟ ئا. مارتىنوۋ، گ. مارتىنوۋا، ئا. كۇلىمىزىن: «شېستاكوۋ قورغانلىرى» ، كېمېرېۋو، 1971 ـ يىلى، 96 ـ رەسىم؛ ئا. سۇببوتىن: «ۋېرىش كەنتىدىكى تېسىن گۆرلۈكى» ، «ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەتلەر» ، لېنىنگىراد، 1983 ـ يىلى، 12 ـ رەسىم.
㊱ س. ۋاينىشتېيىن، م. كريۇكوۋ: «لى لىن سارىيى ياكى بىر رىۋايەتنىڭ خاتىمىسى» ، «سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى» ، 1976 ـ يىلى، 148 ـ 149 ـ بەت.
㊲ د. ساۋىنوۋ: «قەدىمكى تۈرك دەۋرىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرى» ، 13 ـ 17 ـ بەت.
㊳ م. دەۋلەت: «چوڭ بويار يازمىلىرى» ، 14 ـ جەدۋەل.
㊴ م. ئابسالاموۋ، ئا. مارتىنوۋ: «خاكاس ـ مىنۇسىن ئويمانلىقى ۋە ئاچىن ـ مارىن ئورمان ـ يايلاقلىرىدىكى تاغار ۋە ئۆتكۈنچى تاغار ـ تاشتىق دەۋرىنىڭ تۇرالغۇلىرى» ، «جەنۇبىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى» ، كېمېرېۋو، 1979 ـ يىلى، 77 ـ 82 ـ بەت.

ئۈچىنچى باب كۆكەل قەبىلىلىرىنىڭ قوراللىرى

① ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۇۋا» ، موسكۋا، 1979 ـ يىلى، 79 ـ 80 ـ بەت.
② «تۇۋا تارىخى» ، 1 ـ توم، موسكۋا، 1964ـيىلى، 35ـ39ـ بەت.
③ س. ۋاينىشتېيىن: «1956 ـ 1957 ـ يىللاردىكى تۇۋا ئارخېئولوگىيە ئېكسپېدىتسىيىسى خىزمەتلىرىدىكى بىر قىسىم نەتىجىلەر» ، 1958ـيىلى، 6ـسان، 224ـ، 226ـ، 232ـ، 233 ـ بەت؛ س. ۋاينىشتېيىن، ۋ. دياكونوۋا: «تۇۋادىكى قەدىمكى قورغانلاردىن تېپىلغان كەم ئۇچرايدىغان قېزىلمىلار» ، 1960ـيىلى، 8ـسان، 195 ـ 197 ـ بەت؛ «مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1 ـ مىڭ

يىلنىڭ ئاخىرىدىكى ۋە مىلادىيىنىڭ دەسلەپكى ئەسىرلىرىدىكى كۆ-
كەل قەبىرىستانلىقى يادىكارلىقلىرى» ، «تۇۋا ئارخېئولوگىيە - ئېت-
نوگرافىيە بىرلەشمە ئېكسپېدىتسىيىسى» ، موسكۋا - لېنىنگە-
راد، 1966 - يىلى، 2 - توم، 185 - 291 - بەت؛ س. ۋاينىشتې-
ين: «1962 - يىلىدىكى كۆكەل قەبىرستانلىقىنى قىدىرىش (قا-
زىلغان ۋە سىن چۈرەك مەدەنىيەتلىرىگە ئائىت قەبرىلەر)» ، يۇقىرى-
قى ئەسەر، 1970 - يىلى، 3 - توم، 7—79 - بەت؛ ۋ. دياكونوۋا:
«كۆكەل قەبىرستانلىقىدىكى چوڭ قۇرغان - گۆرلەر» (1963 -
يىلى، 1965 - يىلىدىكى قىدىرىش نەتىجىلىرى ئاساسىدا) ، يۇقىرى-
قى ئەسەر، 80 - 209 - بەت؛ «1966 - يىلىدىكى كۆكەل قەبىرىس-
تانلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان قىدىرىشلار» ، يۇقىرىقى ئەسەر، 210 -
238 - بەت؛ ئا. گراچ: «قاراخول ۋە موڭغۇل ئورمانلىقىدىكى
ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر» ، يۇقىرىقى ئەسەر، 1960- يى-
لى، 1 - توم، 82 - 98 - بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «تۇۋا قەدىمكى
زامان تارىخىنىڭ باسقۇچلىرى (قىسقىچە بايان)» ، «موسكۋا ئۇنى-
ۋېرسىتېتى خەۋەرلىرى» ، تارىخ - فىلولوگىيە قىسمى، 1958 -
يىلى، 89 - 98 - بەت؛ «قەدىمكى تۇۋا» ، 79 - 120 - بەت؛
گ. دلۇژنېۋسكايا: «يېنىسەي سايان جىلغىسىدىكى قورغان - قەبرى-
لەر» ، موسكۋا، 1982-يىلى، 170-سان، 109-115-بەت؛ ئا. ماز-
دىلىشتام، ئې. ستامبۇلنىك: «تۇۋادىكى تۇنجى كۆچمەنلەر تارىخى-
غا ئائىت بەزى مەسىلىلەر» ، «تۇۋا ئارخېئولوگىيىسى ۋە تۇۋالار-
نىڭ ئېتنىك تەركىبلىرىگە دائىر ئەڭ يېڭى تەتقىقات نەتىجىلە-
رى» ، قىزىل، 1980 - يىلى، 43 - 59 - بەت؛ ئې. ستامبۇلنىك:
«تۇۋادىكى ھۇن - سارمات دەۋرىگە ئائىت يېڭى يادىكارلىقلار
(خىزمەتلەردىكى بىر قىسىم نەتىجىلەر)» ، «ياۋروپا - ئاسىيا
يايلاقلىرىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەتلەر» ، لېنىنگراد، 1983 - يى-
لى، 34 - 41 - بەت.

④ ن. چلبنوۋا: «غەربىي جەنۇبىي تۇۋادىكى بىر نەچچە
يازما» ، «سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى» ، 1956 - يىلى، 54 - 58 -
بەت، 12 - رەسىم؛ س. ۋاينىشتېين: «بىر قىسىم نەتىجىلەر» ،
226 - بەت.

⑤ ئا. گراچ: «تۇۋانىڭ قەدىمكى زامان تارىخى ھەققىدە يېڭى مەلۇماتلار»، 1971 ـ يىلى، 15 ـ سان، 99 ـ 102 ـ بەت.

⑥ «تۇۋا تارىخى»، 46 ـ 47 ـ بەت؛ س. ژاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 78 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۇۋا»، 106 ـ 110 ـ بەت.

⑦ ل. كىزلا سوۋ: «قەدىمكى تۇۋا»، 93ـ، 99ـ، 114ـ، 115 ـ بەت.

⑧ ئا. گراچ: «يېڭى مەلۇماتلار»، 101 ـ بەت.

⑨ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۇۋا»، 119 ـ 120 ـ بەت.

⑩ ئېنىق مەلۇماتلار بولمىغانلىقى ئۈچۈن قارا داغ ۋە ئايمىرلىغ قەبرىستانلىقلىرىدىن تېپىلغان ئىككى جۈپ قاداقنى ھېسابقا ئالمىدۇق. ئې. ستامبۇلنىك: «مەركىزىي تۇۋادىن تېپىلغان سىكىف دەۋرىدىن كېيىنكى تەسۋىرىي سەنئەت يېڭى يادىكارلىقلىرى»، «پۇتۇن ئىتتىپاق ئارخېئولوگىيە مۇھاكىمە يىغىندىكى دوكلاتلار تېزىسلىرى. سىكىف ـ سىبىر مەدەنىيەت ـ تارىخ بىرلىكى مەسىلىلىرى»، كېمىرۇۋو، 1979 ـ يىلى، 145 ـ 147 ـ بەت.

⑪ ئا. گراچ: «ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، 32 ـ رەسىم؛ س. ژاينىشتېين، ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى يادىكارلىقلار»، 2 ـ، 12 ـ، 19 ـ، 22 ـ، 112 ـ رەسىملەر؛ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 85 ـ، 99 ـ، 113 ـ، 122 ـ، 137 ـ، 187 ـ بەت.

⑫ س. ژاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 1 ـ، 3 ـ، 7 ـ، 13 ـ، 21 ـ، 52 ـ رەسىملەر؛ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 88ـ 135 ـ بەت؛ «ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، 217 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۇۋا»، 3 ـ جەدۋەل.

⑬ س. ژاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 22 ـ رەسىم، 37 ـ بەت.

⑭ شۇ ئەسەر، 19 ـ رەسىم؛ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 113 ـ بەت.

⑮ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 40 ـ رەسىم.

⑯ س. ژاینىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 4 ـ، 6 ـ رەسىملەر: ژ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 9 ـ جەدۋەل؛ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۆۋا»، 90 ـ بەت، 75 ـ رەسىم.

⑰ ژ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 88 ـ 90 ـ بەت.

⑱ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۆۋا»، 107 ـ بەت، 4 ـ رەسىم؛

⑲ شۇ ئەسەر، 4 ـ رەسىم.

⑳ شۇ ئەسەر، 107 ـ رەسىم.

㉑ سېلىشتۇرۇڭ: ژ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 9 ـ جەدۋەل.

㉒ «تۆۋا تارىخى»، 45 ـ بەت، 20 ـ، 22 ـ رەسىملەر.

㉓ ئا. خازانوۋ: «سارماتلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرى ھەققىدە ئوچېركلار»، موسكۋا، 1971 ـ يىلى، 31 ـ بەت.

㉔ پ. كونوۋالوۋ: «بايقالدىكى ھۇنلار»، ئۇلان ـ ئۇدە، 1976 ـ يىلى، 178 ـ بەت.

㉕ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۆۋا»، 73 ـ رەسىم؛ س. ژاينىشتېين، ژ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى يادىكارلىقلار»، 3 ـ جەدۋەل؛ س. ژاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»؛ ژ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 1 ـ جەدۋەل؛ ئا. گراچ: «ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، 28 ـ رەسىم؛ گ. دانچېنوك: «تۆۋا ئاپتونوم سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئۇۋېۋۇر رايونىدىكى 1982 ـ يىللىق دالا خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، نوۋوسىبىرسىك، 1982 ـ يىلى، 12 ـ رەسىم.

㉖ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۆۋا»، 73 ـ رەسىم، 81 ـ رەسىم، 84ـرەسىم؛ س. ژاينىشتېين: «بىر قىسىم نەتىجىلەر»، 4 ـ جەدۋەل؛ س. ژاينىشتېين، ژ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى يادىكارلىقلار»، 3 ـ جەدۋەل؛ س. ژاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 9ـ، 12ـ، 21ـ، 54ـ رەسىملەر؛ «ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار»، 3 ـ جەدۋەل؛ گ. دانچېنوك: «دالا خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، 123 ـ رەسىم.

㉗ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۆۋا»، 3 ـ جەدۋەل؛ س. ۋاينىشـ-
تىين، ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى يادىكارلىق-
لار»، 3 ـ جەدۋەل؛ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»،
1 ـ، 2 ـ جەدۋەل؛ «ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار»، 1 ـ،
3 ـ جەدۋەل؛ گ. دانچېنوك: «دالا خىزمەتلىرىدىن دوكلات»،
123 ـ رەسىم.

㉘ س. ۋاينىشتېين، ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلىقـ-
دىكى يادىكارلىقلار»، 3 ـ جەدۋەل.

㉙ شۇ ئەسەر، 3 ـ جەدۋەل؛ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ
قەبرىلەر»، 1 ـ، 2 ـ جەدۋەل.

㉚ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۆۋا»، 3 ـ جەدۋەل؛ س. ۋاينىشـ-
تىين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 49 ـ رەسىم؛
س. ۋاينىشتېين، ۋ. دىا كونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى يادىـ-
كارلىقلار»، 14 ـ جەدۋەل.

㉛ س. ۋاينىشتېين، ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلىقـ-
دىكى يادىكارلىقلار»، 14 ـ جەدۋەل؛ س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل
قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 12 ـ، 103 ـ رەسىملەر.

㉜ س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىـ-
رىشلار»، 12 ـ، 21 ـ رەسىملەر.

㉝ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 2 ـ جەدۋەل.

㉞ شۇ ئەسەر، 2 ـ جەدۋەل.

㉟ شۇ ئەسەر، 2 ـ، 3 ـ جەدۋەل؛ س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل
قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 17 ـ، 40 ـ رەسىملەر؛ گ.
دانچېنوك: «دالا خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، 128 ـ رەسىم.

㊱ ئي. ستامبۇلنىك: «يېڭى يادىكارلىقلار»، 2 ـ رەسىم.

㊲ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۆۋا»، 73 ـ رەسىم؛ س. ۋاي-
نىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 42 ـ رە-
سىم؛ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 3 ـ جەدۋەل؛
گ. دانچېنوك: «دالا خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، 123 ـ رەسىم.

㊳ س. ۋاينىشتېين، ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلىقـ-
دىكى يادىكارلىقلار»، 3 ـ جەدۋەل.

㊴ ۋ. دياكونوۋا: «ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار»، 3 ـ جەدۋەل.
㊵ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 3 ـ جەدۋەل.
㊶ س. ۋاينىشتېين: «بىر قىسىم نەتىجىلەر»، 4 ـ جەدۋەل.
㊷ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 3 ـ جەدۋەل.
㊸ س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 47 ـ رەسىم.
㊹ شۇ ئەسەر، 57 ـ رەسىم.
㊺ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 2 ـ جەدۋەل.
㊻ شۇ ئەسەر، 2 ـ جەدۋەل؛ س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 9 ـ رەسىم.
㊼ س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 78 ـ بەت.
㊽ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۇۋا»، 108 ـ 110 ـ بەت.
㊾ شۇ ئەسەر، 90 ـ، 107 ـ، 108 ـ بەت.
㊿ شۇ ئەسەر، 90 ـ بەت، 73 ـ، 74 ـ رەسىملەر.
(51) شۇ ئەسەر، 107—108 ـ بەت.
(52) شۇ ئەسەر، 74 ـ رەسىم.
(53) شۇ ئەسەر، 90 ـ بەت، 73 ـ، 74 ـ رەسىملەر.
(54) شۇ ئەسەر، 107 ـ بەت.
(55) ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 1 ـ جەدۋەل.
(56) س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 26 ـ، 29 ـ، 76 ـ، 112 ـ رەسىملەر؛ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 44 ـ رەسىم.
(57) س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 25 ـ، 106 ـ رەسىملەر.
(58) ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۇۋا»، 81 ـ رەسىم؛ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 8 ـ جەدۋەل؛ «ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار»، 3 ـ جەدۋەل؛ س. ۋاينىشتېين، ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى يادىكارلىقلار»، 11 ـ جەدۋەل؛ گ. دانچېنوك: «دالا خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، 124 ـ رەسىم.

⑤⑨ گ. دانچینوك: «دالا خزمەتلىرىدىن دوكلات»، 11 ـ جەد-
ۋەل.
⑥⓪ شۇ ئەسەر، 11 ـ جەدۋەل؛ ۋ. دياكونوۋا: «ئارخېئولوگىيە-
لىك قىدىرىشلار»، 2 ـ جەدۋەل.
⑥① «تۇۋا تارىخى»، 46—47 ـ بەت؛ س. ۋاينىشتېين: «كۆ-
كەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 78 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ:
«قەدىمكى تۇۋا»، 110 ـ بەت.
⑥② ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۇۋا».
⑥③ شۇ ئەسەر، 72 ـ رەسىم؛ س. ۋاينىشتېين: «بىر قىسىم
نەتىجىلەر»، 4 ـ جەدۋەل؛ «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىش-
لار»، 12 ـ، 17 ـ، 18 ـ، 29 ـ، 37 ـ، 97 ـ رەسىملەر؛ ۋ.
دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 6 ـ جەدۋەل.
⑥④ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۇۋا»، 81 ـ رەسىم؛ گ. دانچې-
نوك: «دالا خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، 128 ـ رەسىم؛ س. ۋاينىش-
تېين، ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى يادىكار-
لىقلار»، 3 ـ جەدۋەل؛ س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلى-
قىدىكى قىدىرىشلار»، 17 ـ رەسىم؛ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قور-
غان ـ قەبرىلەر»، 2 ـ، 3 ـ جەدۋەل؛ «ئارخېئولوگىيىلىك قىدى-
رىشلار»، 3 ـ جەدۋەل.
⑥⑤ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 3 ـ جەدۋەل.
⑥⑥ س. ۋاينىشتېين، ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلى-
قىدىكى يادىكارلىقلار»، 3 ـ جەدۋەل؛ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قور-
غان ـ قەبرىلەر»، 3 ـ جەدۋەل.
⑥⑦ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 3 ـ جەدۋەل؛
س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 25 ـ
رەسىم.
⑥⑧ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۇۋا»، 110 ـ بەت؛ س. ۋاينىش-
تېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 78 ـ بەت.
⑥⑨ س. ۋاينىشتېين: «بىر قىسىم نەتىجىلەر»، 1 ـ، 2 ـ،
3 ـ، 4 ـ جەدۋەل.
⑦⓪ شۇ ئەسەر، 225 ـ بەت.

(71) ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۇۋا»، 110 ـ بەت.
(72) شۇ ئەسەر، 118 ـ بەت.
(73) بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ل. كىزلاسوۋنىڭ باسقۇچلارغا بۆلۈشى، جۈملىدىن ئىككىنچى باسقۇچنى ئايرىشى توغرا بولمىغان («قەدىمكى تۇۋا»، 80 ـ 114 ـ بەت).
(74) ۋ. ئالېكسېيېۋ، ن. گوخمان: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان ھۇن ـ سارمات دەۋرىنىڭ ئىپتىدائىي ئانتروپولوگىيىلىك ماتېرىياللىرى»، «تۇۋا ئارخېئولوگىيە ـ ئېتنوگرافىيە بىرلەشمە ئېكسپېدىتسىيىسى»، لېنىنگىراد، 1970ـيىلى، 3ـتوم، 248ـ بەت.

تۆتىنچى باب تاشتىق قەبىلىلىرىنىڭ قورال تۈرلىرى

① س. تېپلوئۇخوۋ: «مىنۇسىن دىيارىدىكى قەدىمكى مېتالچىلىق مەدەنىيەتلىرىنى تۈرگە ئايرىش تەجرىبىسى»، «ئېتنوگرافىيە ماتېرىياللىرى»، لېنىنگىراد، 1929 ـ يىلى، 4 ـ توم، 2 ـ نەشىرى، 91 ـ بەت، 2 ـ جەدۋەل؛ س. كىسېلىيوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى»، «س س س ر ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر ماتېرىياللار ۋە تەتقىقاتلار»، موسكۋا ـ لېنىنگىراد، 1949 ـ يىلى، 239 ـ 240 ـ بەت، 36 ـ جەدۋەل؛ ل. كىزلاسوۋ: «خاكاس ـ مىنۇسىن ئويمانلىقى تارىخىدىكى تاشتىق دەۋرى»، موسكۋا، 1960 ـ يىلى، 86 ـ، 87 ـ، 110 ـ، 111 ـ، 126 ـ، 129 ـ، 139 ـ، 156 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «تاشتىق جەڭچىسىنىڭ قوراللىنىشى ھەققىدە»، «ئالتاي ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1978 ـ يىلى، 164 ـ 169 ـ بەت؛ «يېنىسەيدىكى تەپسەي تېغىنىڭ يېنىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار»، نوۋوسىبىرسىك، 1979 ـ يىلى، 96 ـ بەت؛ يا. سۇنچۇگاشېۋ: «خاكاسىيىنىڭ قەدىمكى مېتالچىلىقى. تۆمۈرقوراللار دەۋرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1979ـيىلى، 67ـ68ـ بەت.

② ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 86ـ، 87ـ، 110ـ، 111ـ، 126 ـ 129ـ، 139ـ، 156 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «تاشتىق جەڭ-چىسىنىڭ قوراللىنىشى ھەققىدە»، 164 ـ 169 ـ بەت.

③ س. تېپلوئۇخوۋ: «تۇرگە ئايرىش تەجرىبىسى»، 50 ـ 51 ـ بەت؛ س. كىسىلىيوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى»، 260 ـ 264 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 35 ـ 156 ـ بەت؛ م. گرىيازنوۋ: «تاشتىق مەدەنىيىتىنىڭ سۈرەتلىرى»، 1971 ـ يىلى، 13 ـ سان، 94 ـ 106 ـ بەت؛ «ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىيالار»، 5 ـ بەت؛ ئې. ۋادېتسكايا: «تاشتىق مەدەنىيىتىدىكى تاغار ئەنئەنىلىرى»، «غەربىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى مەسىلىلىرى. تۆمۈر قوراللار دەۋرى»، نوۋوسىبىرسك، 1981 ـ يىلى، 95 ـ 100 ـ بەت.

④ ئا. لىپسكىي: «سىبىرىيە ئېتنوگرافىيىسىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان تاشتىق مەدەنىيىتىدىكى بەزى مەسىلىلەر (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىر ـ مىلادىيە 5 ـ ئەسىر)»، «تەزكىرە توپلىمى»، ئاباقان، 1956 ـ يىلى، 11ـ 92 ـ بەت؛ ل. باركوۋا: «تاشتىق قەبرىستانلىقى. بارسۇچىغا II»، «سىبىرىيىنىڭ ئېتىدائي ئارخېئولوگىيىسى»، لېنىنگراد، 1975ـيىلى، 165ـ173 ـ بەت؛ ئې. ۋادېتسكايا: «يېنىسەيدىكى تۈزلەڭ قەبرىستانلىقلىرى ما-تېرىياللىرىدا ئىپادىلەنگەن تاشتىق قەبىلىلىرىنىڭ دەپنە ئالاھىدىلىك-لىرى»، «سىبىرىيىنىڭ ئېتىدائي ئارخېئولوگىيىسى»، لېنىنگ-راد، 1975 ـ يىلى، 173 ـ 183 ـ بەت؛ «يىراق چېيا دەريا-سى بويىدىكى كىچىك تاشتىق گۆرى»، «ئارخېئولوگىيە ئىنىستىتۇتى-نىڭ قىسقىچە خەۋەرلىرى»، موسكۋا، 1981 ـ يىلى، 167 ـ سان، 59 ـ 65 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «1975 ـ يىلىدىكى خاكاس ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ خىزمەتلىرى»، «شىمالي ئاسىيا ئار-خېئولوگىيىسىگە ئائىت مەنبەلەر (1935 ـ 1976)»، نوۋوسىبر-سىك، 1980ـيىلى، 113ـبەت؛ «چۈلىمدىكى تەكشۈرۈشلەر»، «ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش (شىمالي ئاسىيا)»، نوۋوسىبر-سىك، 1980 ـ يىلى، 101 ـ، 105 ـ، 109 ـ، 113 ـ بەت؛ گ. مارتىنوۋا: «1967 ـ يىلىدىكى قىدىرىشلاردا تېپىلغان مىخايلوۋ

تۇرالغۇسى»، كېمېرېۋو، 1970 ـ يىلى، 2 ـ سان، 54 ـ بەت؛ «مىخايلوۋ قەبرىستانلىقى قورغانلىرىدىكى ‹قىرغىز› لوڭقىلىرى كۆمۈلگەن گۆرلەر»، يۇقىرىقى ئەسەر، 1976 يىلى، 7 ـ سان، 68 ـ 80 ـ بەت؛ ئا. كۇلىمىزىن: «شىستاكوۋ ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلىرى»، «جەنۇبىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى»، كېمېرېۋو، 1980ـيىلى، 96ـ، 98 ـ، 105 ـ بەت.

⑤ گ. مارتىنوۋا: «‹قىرغىز› لوڭقىلىرى كۆمۈلگەن گۆرلەر»، 73 ـ 78 ـ بەت.

⑥ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 110ـ 126 ـ بەت.

⑦ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 43 ـ رەسىم.

⑧ Le Coq A. Bilderatlas Zur Kunst und Kulturge Schichte Mittel—Asiens. —Berlin, 1925, fig, 111.

⑨ «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار»، 59 ـ، 61 ـ رەسىملەر؛

⑩ «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار»، 61 ـ رەسىم.

⑪ شۇ ئەسەر، 59 ـ، 60 ـ، 61 ـ رەسىملەر.

⑫ NA ئارخىپى، 151 ـ رەسىم.

⑬ «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار»، 61 ـ رەسىم.

⑭ گ. مارتىنوۋا: «‹قىرغىز› لوڭقىلىرى كۆمۈلگەن گۆرلەر»، 5 ـ بەت.

⑮ شۇ ئەسەر؛ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 4 ـ جەدۋەل؛ گ. مارتىنوۋا: «‹قىرغىز› لوڭقىلىرى كۆمۈلگەن گۆرلەر»؛ يا. سۇنچۇگاشېۋ: «خاكاسىينىڭ قەدىمكى مېتالچىلىقى»، 8 ـ جەدۋەل؛ ئا. كۇلىمىزىن: «شېستاكوۋ ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلىرى»، 7 ـ، 8 ـ رەسىملەر.

⑯ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 4 ـ جەدۋەل؛ گ. مارتىنوۋا: «‹قىرغىز› لوڭقىلىرى كۆمۈلگەن گۆرلەر»، 30 ـ رەسىم؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «تاشتىق جەڭچىسىنىڭ قوراللىنىشى ھەقىقىدە»، 2 ـ رەسىم؛ «تاشتىق دەۋرىدىكى ئوشۇق ئويۇنى»، «س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى»؛ 1980 ـ يىلى، ئىجتىمائىي پەن قىسمى، 1 ـ سان، 1 ـ رەسىم.

⑰ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 51 - رەسىم.
⑱ يۇ. خۇدياكوۋ: «خاكاس ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ خىزمەتلىرى»، 107 - بەت.
⑲ يۇ. خۇدياكوۋ: «1978 - يىلى چۈلىمدا ئېلىپ بېرىلغان قىدىرىشلار»، «سىبىرىيە قۇرۇلۇش رايونلىرىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، نوۋوسىبىرسىك، 1985 - يىلى.
⑳ ۋ. كارسوۋ: «كراسنويار رايونى ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر ماتېرىياللار»، كراسنويارسك، 1929 - يىلى، 49 - بەت، 4 - جەدۋەل.
㉑ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 31 - رەسىم.
㉒ س. تېپلوئۇخوۋ: «تۇرگە ئايرىش تەجرىبىسى»، 2 - جەدۋەل؛ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 31 - رەسىم.
㉓ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 31 - رەسىم؛ يا. سۇنچۇگاشېۋ: «خاكاسىنىڭ قەدىمكى مېتالچىلىقى»، 7 - جەدۋەل؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «تاشتىق جەڭچىسىنىڭ قوراللىنىشى ھەققىدە»، 2 - رەسىم؛ ئا. كۇلىمىزىن: «شېبىتاكوۋ ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلىرى»، 7 - رەسىم.
㉔ «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار»، 56 - رەسىم.
㉕ يا. سۇنچۇگاشېۋ: «خاكاسىنىڭ قەدىمكى مېتالچىلىقى»، 7 - جەدۋەل؛ ئا. كۇلىمىزىن: «شېبىتاكوۋ ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلىرى»، 1 - رەسىم.
㉖ «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار»، 61 - رەسىم.
㉗ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 110 -، 139 -، 156 - بەت.
㉘ يۇ. خۇدياكوۋ: «تاشتىق جەڭچىسىنىڭ قوراللىنىشى ھەققىدە»، 167 - بەت.
㉙ يۇ. خۇدياكوۋ: «6—12 - ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قوراللىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1980 - يىلى، 102 - بەت.
㉚ ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1956 - يىلى، 15 - سان، 20 - رەسىم؛ ئا. كۇلىمىزىن: «تاغار سۆڭەك ئوق باشاقلىرى»، كېمىرۋو، 1976 - يىلى؛

7 ـ سان، 7 ـ رەسىم.

㉛ ۋ. كارسوۋ: «لادبي ۋە يېرمولاي خارابىلىرى»، «رۇسىيە ئىجتىمائىي پەنلەر ئىلمىي تەتقىقات ئىنستىتۇتلىرى بىرلەشمىسى ئارخېئولوگىيە بۆلۈمىنىڭ نەتىجىلىرى»، موسكۋا، 1929 ـ يىلى، 4 ـ توم، 3 ـ رەسىم.

㉜ س. كىسىلىيوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى»، 240 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 87 ـ بەت.

㉝ ئا. لىپسكي: «بىر قىسىم مەسىلىلەر»، 73 ـ 74 ـ بەت؛ «ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار تەتقىقاتىدا ئېتنوگرافىيىدىن پايدىلىنىش مەسىلىسى ھەققىدە»، «سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى»، 1966 ـ يىلى، 114 ـ بەت.

㉞ س. ۋاينشتېين، ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرى ۋە مىلادىيىنىڭ دەسلەپكى ئەسىرلىرىگە تەئەللۇق يادىكارلىقلار»، «تۇۋا ئارخېئولوگىيە ـ ئېتنوگرافىيە بىرلەشمە ئېكسپېدىتسىيىسى»، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1966 ـ يىلى، 2 ـ توم، 25 ـ رەسىم.

㉟ يۇ. خۇدياكوۋ: «تاشتىق جەڭچىسىنىڭ قوراللىنىشى ھەققىدە»، 167 ـ بەت، 2 ـ رەسىم.

㊱ س. كىسىلىيوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىنىڭ قەدىمكى تارىخى»، 240 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 86ـ، 110ـ، 127 ـ، 139 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «چۇلىمدىكى قىدىرىشلار».

㊲ س. كىسىلىيوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىنىڭ قەدىمكى تارىخى»، 240 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 139 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «چۇلىمدىكى قىدىرىشلار»، 112 ـ بەت.

㊳ ن. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر ھەققىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 1 ـ قىسىم، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1950 ـ يىلى، 229 ـ بەت.

㊴ «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار»، 59 ـ، 61 ـ رەسىملەر.

㊵ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 87—129- بەت؛ 30 - رەسىم؛ «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار»، 56 - رەسىم؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «تاشتىق جەكچىسىنىڭ قوراللىنىشى ھەققىدە»، 2 - رەسىم.

㊶ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 139 - بەت؛ ل. باركوۋا: «تاشتىق قەبرىستانلىقى»، 3 - رەسىم.

㊷ گ. مارتىنوۋا: «قىرغىز، لوكچىلىرى كۆمۈلگەن گۆرلەر»، 73 -، 78 - بەت.

㊸ «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار»، 59 -، 61 - رەسىملەر.

㊹ يۇ. خۇدياكوۋ: «تاشتىق جەكچىسىنىڭ قوراللىنىشى ھەققىدە»، 2 - رەسىم.

㊺ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 51 - رەسىم، 139 - رەسىم.

㊻ شۇ ئەسەر، 36 - رەسىم.

㊼ شۇ ئەسەر، 111 - بەت.

㊽ شۇ ئەسەر.

㊾ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۇۋا»، موسكۋا، 1979 - يىلى، 110 - بەت.

㊿ ۋ. كۇبارېۋ: «تاغلىق ئالتايدىن تېپىلغان خەنجەرلەر»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 - يىلى، 9 - رەسىم.

(51) شۇ ئەسەر، 6 -، 7 -، 8 -، 9 - رەسىملەر.

(52) ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 111 - بەت.

(53) د. كلىمېنتىس: «مىنۇسىن مۇزېيدىكى قەدىمكى بۇيۇملار»، تومسىك، 1886 - يىلى، 160 - بەت.

(54) يۇ. خۇدياكوۋ: «تاشتىق جەكچىسىنىڭ قوراللىنىشى ھەققىدە»، 2 - رەسىم.

(55) «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار»، 59 - رەسىم.

(56) «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار»، 59 - رەسىم.

(57) س. كىسىلىيوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارى-

خی» ، 240 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى» ، 87 ـ بەت.

58 Appelgren—Kivalo H. Alt—Altasche Kunstdenkmaler, abb. 97. 98

59 ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى» ، 165 ـ بەت؛ «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار» ، 60 ـ، 61 ـ رەسىملەر.

60 ل. گۇمىلىيۇ: «ھۇنلار» ، موسكۋا، 1960ـيىلى، 237ـ بەت؛ ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى» ، 188 ـ بەت.

61 گ. ئاۋرامېنكو: «ئاچىن شەھىرىنىڭ يېنىدىكى تاشتىق دەۋرىدىن قالغان خارابە» ، «كراسنويار دىيارىنىڭ ئارخېئولوگىيە، ئېتنوگرافىيە ۋە تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار ۋە تەتقىقاتلار» ، كراسنويارسك، 1963 ـ يىلى، 105—111 ـ بەت؛ م. ئابسالاموۋ: «1970—1976ـ يىللىرىدىكى تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى بويىچە جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ تاغار ۋە تاشتىق تۇرالغۇلىرى» ، «سىكىق ـ سارمات دەۋرىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيە» ، كېمېرۇۋو، 1976 ـ يىلى، 115ـ116 ـ بەت؛ م. ئابسالاموۋ، ئا. مارتىنوۋ: «خاكاس ـ مىنۇسىن ئويمانلىقى ۋە ئاچىن ـ مارىن ئورمان ـ يايلاقلىرىدىكى تاغار ۋە ئۆتكۈنچى تاغار ـ تاشتىق دەۋرىنىڭ تۇرالغۇلىرى» ، «جەنۇبىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى» ، كېمېرۇۋو، 1979 ـ يىلى، 77 ـ 82 ـ بەت.

62 گ. ئاۋرامېنكو: «تاشتىق دەۋرىدىكى خارابە» ، 106ـ701ـ بەت.

بەشىنچى باب يۇقىرى ئوب قەبىلىلىرىنىڭ قورال تۇرلىرى

1 م. گرىازنوۋ: «چوڭ ئېرىق كەنتىنىڭ يېنىدىكى قىدىرىشلار ئاساسىدىكى يۇقىرى ئوب قەبىلىلىرىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى» ، «س س س ر ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر ماتېرىياللار ۋە تەتقىقاتلار» ، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1956ـيىلى، 111—123ـ بەت؛ ئا. ئۇمانسكىي: «يۇقىرى چۇمىشتىكى يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقلىرى» ، «سىبىرىيىنىڭ مىس ۋە تۇمۇر قوراللار

دەۋرى» ، نۇۋوسىبىرسىك، 1974 ـ يىلى، 139ـ، 140ـ، 147ـ، 148 ـ بەت؛ ت. ترويىتسكايا: «نۇۋوسىبىرسىك ئوب دەرياسى ۋادىسىدىكى ئودىنسوۋ مەدەنىيىتى» ، «غەربىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى مەسىلىلىرى. تۆمۈر قوراللار دەۋرى» ، نۇۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 110 ـ، 112 ـ، 113 ـ بەت.

② م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى» ، 109ـ 133ـ بەت؛ ت. ترويىتسكايا: «ئودىنسوۋ مەدەنىيىتى» ، 101 ـ بەت.

③ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى» ، 109ـ، 114ـ، 121ـ، 124ـ، 133ـ، 140 ـ بەت؛ ۋ. چېرنېتسوۋ: «ئوب ئەتراپلىرىدىكى ئۇست ـ پولۇي دەۋرى» ، «س س س ر ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر ماتېرىياللار ۋە تەتقىقاتلار» ، 1953ـيىلى، 228ـ 229 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «خاكاس ـ مىنۇسىن ئويمانلىقى تارىخىدىكى تاشتىق دەۋرى» ، موسكۋا، 1960ـيىلى، 171ـ172ـ بەت؛ ۋ. موگىلنىكوۋ: «مىلادىيە 1ـمىڭ يىلنىڭ ئاخىرى ۋە 2ـ مىڭ يىلنىڭ بېشىدىكى غەربىي سىبىرىيە ئورمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئاھالە» ، موسكۋا، 1964 ـ يىلى، 14 ـ بەت؛ ل. چىندىنا: «ئوتتۇرا ئوبدىكى رېلكا قەبرىستانلىقى» ، تومسىك، 1977 ـ يىلى، 71 ـ 72 ـ بەت؛ ئا. ئامبروز: «شەرقىي ياۋروپانىڭ ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىر خرونولوگىيىسى مەسىلىلىرى» ، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» ، 1971 ـ يىلى، 121 ـ بەت؛ ت. ترويىتسكايا: «نۇۋوسىبىرسىك ئوب دەرياسىنىڭ كۆلاي مەدەنىيىتى» ، نۇۋوسىبىرسىك، 1979 ـ يىلى، 44 ـ بەت؛ «ئالدىنقى تۆمۈر قوراللار دەۋرىدىكى ئوب ئورمان ـ يايلاقلىرى» ، نۇۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 28 ـ 31 ـ بەت.

④ ئا. ئۇمانسكي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقلىرى» ، 142 ـ بەت.

⑤ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى» ؛ ئا. ئۇمانسكي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقلىرى» ، 10 ـ بەت.

⑥ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى» ، 38 ـ جەدۋەل؛ ئا. ئۇمانسكي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقلىرى» ، 5 ـ رەسىم؛ ت. ترويىتسكايا: «ئودىنسوۋ مەدەنىيىتى

يىتى» ، 1 ـ بەت.
⑦ ت. ترويتسكايا: «ئودىنسوۋ مەدەنىيىتى» ، 5 ـ رەسىم.
⑧ ئا. ئۇمانسكىي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقلىرى» ، 5 ـ رەسىم.
⑨ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى» ، 38 ـ جەدۋەل؛ ئا. ئۇمانسكىي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقلىرى» ، 1 ـ، 3 ـ، 4 ـ رەسىملەر.
⑩ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۇدىرگە قەبرىستانلىقى ئالتاي قەبىلىلىرى تارىخىغا ئائىت بىر مەنبەدۇر» ، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1965 ـ يىلى، 3 ـ رەسىم.
⑪ ئا. ئۇمانسكىي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى» ، 3 ـ رەسىم.
⑫ ت. ترويتسكايا: «ئودىنسوۋ مەدەنىيىتى» ، 5 ـ بەت.
⑬ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى» .
⑭ شۇ ئەسەر.
⑮ شۇ ئەسەر.
⑯ شۇ ئەسەر، 33 ـ، 38 ـ جەدۋەل.
⑰ شۇ ئەسەر، 33 ـ جەدۋەل؛ ئا. ئۇمانسكىي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقلىرى» ، 5 ـ رەسىم؛ ت. ترويتسكايا: «ئودىنسوۋ مەدەنىيىتى» ، 5 ـ، 9 ـ رەسىملەر.
⑱ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى» .
⑲ شۇ ئەسەر؛ ت. ترويتسكايا: «ئودىنسوۋ مەدەنىيىتى» ، 5 ـ رەسىم.
⑳ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى» ، 19 ـ جەدۋەل؛ ئا. ئۇمانسكىي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقلىرى» ، 5 ـ رەسىم؛ ت. ترويتسكايا: «ئودىنسوۋ مەدەنىيىتى» ، 5 ـ، 9 ـ رەسىملەر.
㉑ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى» ؛ ئا. ئۇمانسكىي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقى» ، 6 ـ رەسىم؛ ت. ترويتسكايا: «ئودىنسوۋ مەدەنىيىتى» ، 5 ـ رەسىم.
㉒ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۇدىرگە قەبرىستانلىقى» ، 3 ـ رەسىم.

㉓ ت. ترويتىسكايا: «ئودىنسوۋ مەدەنىيىتى»، 5 - رەسىم.
㉔ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى».
㉕ ت. ترويتىسكايا: «ئودىنسوۋ مەدەنىيىتى»، 9 - رەسىم.
㉖ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى»، 34 - جەدۋەل.
㉗ شۇ ئەسەر؛ ت. ترويتىسكايا: «ئودىنسوۋ مەدەنىيىتى»، 6 - رەسىم.
㉘ ت. ترويتىسكايا: «ئودىنسوۋ مەدەنىيىتى»، 5 - رەسىم.
㉙ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى».
㉚ ت. ترويتىسكايا: «ئودىنسوۋ مەدەنىيىتى»، 5 - رەسىم.
㉛ شۇ ئەسەر، 5 - رەسىم.
㉜ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى»، 33 - جەدۋەل.
㉝ ئا. ئۇمانسىكىي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقلىرى»، 140 - بەت؛ ت. ترويتىسكايا: «ئودىنسوۋ مەدەنىيىتى»، 110 - بەت.
㉞ ئا. ئۇمانسىكىي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقلىرى»، 1 - رەسىم.
㉟ شۇ ئەسەر، 3 -، 5 - رەسىملەر.
㊱ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى»، 103 - بەت.
㊲ ئا. ئۇمانسىكىي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقلىرى»، 143 - بەت.
㊳ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى»، 38 - جەدۋەل.
㊴ شۇ ئەسەر، 38 - جەدۋەل.
㊵ ئا. ئۇمانسىكىي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقلىرى»، 5 - رەسىم.
㊶ شۇ ئەسەر، 139 - بەت.
㊷ شۇ ئەسەر، 147 - بەت.
㊸ شۇ ئەسەر، 7 - رەسىم.
㊹ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى».

⑮ ت. ترويتسكايا: «ئودنسوۋ مەدەنىيىتى»، 104_108_ بەت.

ئالتىنچى باب بېرېل قەبىلىلىرىنىڭ قوراللىرى

① ۋ. رادلوۋ: «قەدىمكى سىبىرىيە»، سانت پېتىربورگ، 1896 ـ يىلى، 44 ـ بەت؛ ئا. زاخاروۋ: «سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى ماتېرىياللىرى. ئاكادېمىك رادلوۋنىڭ 1865 ـ يىلىدىكى قىدىرىشلىرى»، دۆلەتلىك تارىخ مۇزېيى، موسكۋا، 1926 ـ يىلى، 1 ـ سان، 79 ـ 106 ـ بەت.

② س. سوروكىن: «پازىرق رايونىدىكى خەلقلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشى دەۋرىدىكى قەبرىلەر»، 1977 ـ يىلى، 18 ـ سان، 57 ـ 67 ـ بەت؛ گ. گلوبا: «ئاق بوم II قورغان ـ قەبرىستانلىقلىرىدىكى قىدىرىشلار»، «1980—1982 ـ يىللاردىكى تاغلىق ئالتايدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، 1983 ـ يىلى، 116 ـ 126 ـ بەت؛ ئا. ئۇمانسىكىي: «ئالتايدىكى خەلقلەرنىڭ چوڭ كۆچۈش دەۋرىنىڭ يادىكارلىقلىرى»، «ئۇرال ـ ئالتايشۇناسلىق (ئارخېئولوگىيە، ئېتنوگرافىيە، تىل)»، نوۋوسىبىرسىك، 1985 ـ يىلى.

③ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى ئالتاي قەبىلىلىرىنىڭ تارىخىغا دائىر بىر مەنبەدۇر»، موسكۋا ـ لېنىنگىراد، 1965 ـ يىلى، 54 ـ 57 ـ بەت.

④ س. سوروكىن: «چوڭ بېرېل قورغىنى» (1865ـ، 1959ـ يىلىدىكى قىدىرىپ تېپىلغان ماتېرىياللارنىڭ تولۇق نەشرى)، لېنىنگىراد، 1969 ـ يىلى، 10 ـ توم، 234 ـ بەت.

⑤ گ. گلوبا: «ئاق بوم II قورغان ـ قەبرىستانلىقلىرىدىكى قىدىرىشلار»، 116 ـ 126 ـ بەت.

⑥ س. سوروكىن: «قەبرىلەر»، 57 ـ 67 ـ بەت.

⑦ گ. گلوبا: «ئاق بوم II قورغان ـ قەبرىستانلىقلىرىدىكى قىدىرىشلار»، 116 ـ 126 ـ بەت.

⑧ س. سوروكىن: «چوڭ بېرىل قورغىنى»، 22 ـ رەسىم.
⑨ ھەممە قاداقلاردا كېسىكچىلەر بولغاچقا، تېكىستنىڭ كېـ-
يىنكى ئورۇنلىرىدا بۇ ھەقتە ئالاھىدە ئىزاھ بېرىلمىدى.
⑩ شۇ ئەسەر، 22 ـ رەسىم؛ س. سوروكىن: «قەبرىلەر»، 10 ـ رەسىم.
⑪ س. سوروكىن: «قەبرىلەر»، 5 ـ رەسىم؛ گ. گلوبا: «ئاق بوم II قورغان ـ قەبرىستانلىقلىرىدىكى قىدىرىشلار»، 4 ـ جەدـ-
ۋەل.
⑫ س. سوروكىن: «قەبرىلەر»، 5 ـ رەسىم.
⑬ شۇ ئەسەر، 5 ـ رەسىم.
⑭ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى»، 7 ـ بەت.
⑮ گ. گلوبا: «ئاق بوم II قورغان ـ قەبرىستانلىقلىرىدىكى قىدىرىشلار»، 4 ـ، 5 ـ جەدۋەل.
⑯ شۇ ئەسەر، 4 ـ جەدۋەل.
⑰ س. سوروكىن: «قەبرىلەر»، 6 ـ رەسىم.
⑱ س. سوروكىن: «چوڭ بېرىل قورغىنى»، 22 ـ رەسىم؛ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى»، 55 ـ بەت.
⑲ بۇ تىپنىڭ ئايرىم كۆرسىتىلىشىدە تىغ ئۇچى ۋە گەۋدىسىـ-
نىڭ شەكللىرى ھېسابقا ئېلىنغان.
⑳ س. سوروكىن: «چوڭ بېرىل قورغىنى»، 23 ـ رەسىم؛ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى»، 4 ـ رەسىم.
㉑ ئا. خازانوۋ: «سارماتلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرى توغرىسىدا ئوچېركلار»، موسكۋا، 1971 ـ يىلى، 5ـ 14 ـ بەت.
㉒ «قىرغىزىستان تارىخى»، 1ـتوم، فرۇنزې، 1968ـيىلى، 86ـبەت.
㉓ ۋ. موگىلنىكوۋ: «تومسىك ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ يېلىكايېۋ ئەۋرىشكىلىرى»، 1968 ـ يىلى، 265 ـ بەت.
㉔ س. سوروكىن: «چوڭ بېرىل قورغىنى»، 23 ـ رەسىم؛ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى»، 4 ـ رەسىم.
㉕ ئا. ئۇمانسكىي: «يۇقىرى چۈمىشتىكى يۇقىرى ئوب مەدەـ-
نىيىتى قەبرىستانلىقلىرى»، «سىبىرىيىنىڭ مىس ۋە تۆمۈر قوراللار

دەۋرى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1974 ـ يىلى، 7 ـ رەسىم.

㉖ ئى. سىنىتسىن: «غەربىي قازاقىستاندىكى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەر» ، «قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ، ئارخېئولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە ئىنستىتۇتى ئەسەرلىرى» ، 1956ـ يىلى، 1 ـ توم، 103ـ، 104 ـ بەت.

㉗ يۇ. خۇدياكوۋ: «6—12 ـ ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قوراللىرى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1980 ـ يىلى، 119 ـ بەت.

㉘ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۈدىرگە قەبرىستانلىقى» ، 55 ـ بەت؛ س. سوروكىن: «چوڭ بېرېل قورغىنى» ، 234 ـ بەت.

㉙ س. سوروكىن: «چوڭ بېرېل قورغىنى» ، 234 ـ بەت.

㉚ س. كلياشتورنىي: «تۈرك (ئاشىنا) قەبىلىسىنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىغا ئائىت مەسىلىلەر» ، «سوۋېت ئارخېئولوگىيەسىدىكى يېڭىلىقلار» ، موسكۋا، 1965 ـ يىلى، 280 ـ بەت.

㉛ شۇ ئەسەر. س. نېستېروۋنىڭ قارىشىچە، «تۈرك» ئاتالغۇسى ئاشىنا قەبىلە ئىتتىپاقى ئالتايغا كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇنلا بار ئىكەن. س. نېستېروۋ: «ئېتنىك ـ نەسەبلىك رىۋايەتلەردە قەدىمكى تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى» ، «17 ـ قېتىملىق پۈتۈن ئىتتىپاق ستۇدېنتلار ـ ئاسپىرانتلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ماتېرىيالىلىرى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1979 ـ يىلى، 132 ـ بەت.

㉜ ئا. بېرنىشتام: «تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى» ، «كاپىتالىزمدىن ئىلگىرى جەمئىيەتلەر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» ، 1935 ـ يىلى، 46 ـ بەت.

㉝ ن. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى» ، 1 ـ قىسىم، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1960 ـ يىلى، 221 ـ بەت.

㉞ ئا. سۈرازاكوۋ: «قىزىق تېلەن قەبرىستانلىقىدىكى ئالدىنقى تۈمۈر قوراللار دەۋرىگە ياتىدىغان قورغانلار» ، «1980—1982 ـ يىللىرى تاغلىق ئالتايداۋېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر» ، گورنو ـ ئالتايسىك، 1983 ـ يىلى، 46 ـ 48 ـ بەت.

㉟ د. چەۋەندورجى، يۇ. خۇدياكوۋ: «خاد ئۈزۈر ئۈۋو ساغىل سومون دېگەن يەردىكى ئۈزگىچە گۈرلۈك» ، ئۇلان باتور، 1985 ـ يىلى.

ئىككىنچى قىسىم

ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرى

(مىلادىيە 6 — 10 ـ ئەسىرلەر)

بىرىنچى باب قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرى

① Liu Mau—tsai. Die chinesischen Nachricht der Ost—turken (T'u—Kue) —Wiesboden, 1958, Bd 1;
ن. بچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر ھەققىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 1 ـ قىسىم. 1950 ـ يىلى، 220—279 ـ بەت؛ ن. كيۇنېر: «جەنۇبىي سىبىرىيە، مەركىزىي ئاسىيا ۋە يىراق شەرق خەلقلىرى ھەققىدىكى جۇڭگو مەلۇماتلىرى»، موسكۋا، 1961 ـ يىلى، 182—190 ـ بەت؛ س. مالوۋ: «قەدىمكى تۈركىي يېزىق يادىكارلىقلىرى»، موسكۋا، 1951 ـ يىلى، 33—70 ـ بەت؛ «موڭغۇلىيە ۋە قىرغىزىستاننىڭ قەدىمكى تۈركىي يېزىق يادىكارلىقلىرى»، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1959 ـ يىلى، 9 ـ 24 ـ بەت.

② ۋ. رادلوۋ: «قەدىمكى سىبىرىيە»، سانت پېتىربورگ، 1896 ـ يىلى؛ س. تېپلوئۇخوۋ: «مىنۇسىن دىيارىدىكى قەدىمكى مېتالچىلىق مەدەنىيەتلىرىنى تۈركە ئايرىش تەجرىبىسى»، «ئېتنوگرافىيە ماتېرىياللىرى»، لېنىنگراد، 1929 ـ يىلى، 4 ـ توم، 2 ـ سان، 55 ـ بەت؛ س. كىسىلىيوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى»، موسكۋا، 1942ـيىلى، 273—314 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «تۇۋانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى»، موسكۋا، 1969 ـ يىلى، 18 ـ 55 ـ بەت؛ ل. يېۋتىيۇخوۋا: «جەنۇبىي سىبىرىيە

يه ۋه موڭغۇلىيەدىكى قىيا تاش سۈرەتلىرى»، موسكۋا، 1952 ـ يىلى، 71 ـ 120 ـ بەت؛ ئا. گراچ: «تۈۋادىكى قەدىمكى تۈرك رەسىملىرى»، موسكۋا، 1961 ـ يىلى؛ س. ۋاينىشتېين: «قەدىمكى تۈرك مەدەنىيىتى تارىخىدىكى بىر قىسىم مەسىلىلەر»، 1966 ـ يىلى، 60 ـ 81 ـ بەت؛ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۈدىرگە قەبرىستانلىقى ئالتاي قەبىلىلىرىنىڭ تارىخىغا ئائىت بىر مەنبەدۈر»، موسكۋا، 1965 ـ يىلى.

③ ل. گومىلىيۇ: «قەدىمكى تۈركلەر»، موسكۋا، 1967 ـ يىلى؛ س. كلياشتورنى: «قەدىمكى تۈرك ـ رۇنىك يادىكارلىقلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا ئائىت بىر مەنبەدۈر»، موسكۋا، 1964 ـ يىلى، 18 ـ 43 ـ بەت.

④ ئا. بېرنىشتام: «6ـ13ـ ئەسىرلەردىكى ئورخۇن ـ يېنىسەي تۈركلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي تۈزۈمى»، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1946 ـ يىلى، 106 ـ، 115 ـ، 136 ـ، 145 ـ بەت؛ ل. گۈمىلىيۇ: 6ـ13 ـ ئەسىرلەردىكى تۈركلەرنىڭ بەگلىك دەرىجە تۈزۈمى»، 1959 ـ يىلى، 11 ـ 23 ـ بەت.

⑤ د. ساۋىنوۋ: «مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقىيا تارىخىغا ئائىت يېڭى ماتېرىياللار ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى تەرەققىياتىغا مۇناسىۋەتلىك بىر قىسىم مەسىلىلەر»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 146 ـ 162 ـ بەت.

⑥ ب. ئوۋچىننىكوۋا: «تۈۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى ھەققىدە» (ئايمىرلىغ قەبرىستانلىقى ماتېرىياللىرى ئاساسىدا)، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981ـ يىلى، 132ـ146ـ بەت.

⑦ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئوتتۇرا يېنىسەي كۆك تۈرك قوراللىرى»، «س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى»، 1980ـ يىلى، ئىجتىمائىي پەن قىسمى، 3 ـ سان، 91 ـ 99 ـ بەت.

⑧ ئا. گراچ: «تۈۋادىكى قەدىمكى تۈرك سۈرەتلىرى»، 77 ـ 79 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «ئادەم شەكىللىرى چۈشۈرۈلگەن قەدىمكى

كى تۇرك قىيا تاش رەسىملىرى»، 1964 ـ يىلى، 27 ـ 39 ـ بەت.

⑨ يۇ. ترىفونوۋ: «قەدىمكى تۇرك دەۋرىدىكى ئات كۆمۈلگەن گۆرنىڭ ئېتنىك تەۋەلىكى ھەققىدە»، «تۇركولوگىيە توپلىمى»، 1972 ـ يىلى، موسكۋا، 351 ـ 374 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۇۋا (تاش قوراللار دەۋرىدىن 9 ـ ئەسىرگىچە)»، موسكۋا، 1979 ـ يىلى، 143 ـ بەت.

⑩ س. پلېتنېۋا: «يايلاقلاردىن شەھەرلەرگە»، موسكۋا، 1967 ـ يىلى، 102 ـ بەت.

⑪ ئا. ئامبروز: «دىنىپىردىكى 8 ـ ئەسىرگە تەۋە ۋوزنېسىنسىك يادىكارلىقلىرى. شەرھلەش مەسىلىسى»، «5—8 ـ ئەسىرلەردىكى خەلقلەرنىڭ چوڭ كۆچۈش دەۋرىنىڭ يادىكارلىقلىرى»، موسكۋا، 1982 ـ يىلى، 212—220 ـ بەت.

⑫ گۆرلەردىن تېپىلغان قاداقلارنىڭ سانى ھەققىدىكى مەلۇماتلار تولۇق ئەمەس. شۇڭا، بەزى نۇسخىلارنىڭ ئۇ ياكى بۇ تىپقا ئايرىلىشى شەرتلىك.

⑬ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۇدىرگە قەبرىستانلىقى»، 3 ـ جەدۋەل؛ ئا. زاخاروۋ: «سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسىگە ئائىت ماتېرىياللار. ئاكادېمىك رادلوۋنىڭ 1965 ـ يىلىدىكى قىدىرىشلىرى»، موسكۋا، 1926 ـ يىلى، 2 ـ توم، 1 ـ، 13 ـ بەت؛ س. كىسېلىيوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى»، 299 ـ 300 ـ بەت.

⑭ ب. ئوۋچىننىكوۋا: «توۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى ھەققىدە»، 133 ـ بەت؛ س. ۋاينىشتېين: «غەربىي تۇۋادىكى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى يادىكارلىقلار»، موسكۋا ـ لېنىنگىراد، 1966 ـ يىلى، 2 ـ توم، 324 ـ بەت؛ ئا. گراچ: «قاراخول ۋە موڭغۇل ئورمانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، موسكۋا ـ لېنىنگىراد، 1960 ـ يىلى، 1 ـ توم، 125 ـ بەت.

⑮ ۋ. لېۋاشوۋا: «قىرغىز ـ خاكاسلارنىڭ ئىككى قەبرىستانلىقى»، موسكۋا، 1952 ـ يىلى، 133 ـ بەت؛ ل. يېۋتىيۇخوۋا: «يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلىرى»، ئا-

باقان، 1948 ـ يىلى، 64 ـ بەت.

⑯ ھەممەقاداقلارنىڭ كېسىكلىرى بار، تېكىستنىڭ كېيىنكى ئورۇنلىرىدا ئالاھىدە تىلغا ئېلىنمايدۇ.

⑰ س. ۋاينىشتېيىن: «غەربىي توۋادىكى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى يادىكارلىقلار»، 324 ـ بەت؛ يۇ. ترىفونوۋ: «تۇۋانىڭ قەدىمكى تۈرك دەۋرىگە ئائىت ئارخېئولوگىيىسى»، 1971 ـ يىلى، 15 ـ سان، 6 ـ رەسىم؛ ل. زيابلىن: «1967 ـ يىلىدىكى كراسنويار ئېكسپېدىتسىيىسى كوپېن ئەترىتىنىڭ قىدىرىشلىرى توغرىسىدا دوكلات»، 24 ـ بەت.

⑱ ئا. گۈرىلوۋا: «كۈدىرگە قەبرىستانلىقى».

⑲ م. گريازنوۋ: «ئالتايدىكى قىدىرىشلار»، لېنىنگىراد، 1940 ـ يىلى، 1 ـ سان، 20 ـ بەت.

⑳ د. ساۋىنوۋ: «يېڭى ماتېرىياللار»، 152 ـ بەت.

㉑ ب. ئوۋچىننىكوۋا: «مەركىزىي تۇۋادىكى قەدىمكى تۈرك جەڭچىسىنىڭ گۆرلۈكى»، 1982 ـ يىلى، 216 ـ بەت.

㉒ يۇ. خۇدياكوۋ: «كۆك تۈركلەرنىڭ قوراللىرى»، 92 ـ بەت.

㉓ ل. يېۋتيۇخوۋا، س. كىسېليوۋ: «1935 ـ يىلىدىكى سايان ـ ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، موسكۋا، 1941 ـ يىلى، 16 ـ سان، 52 ـ 53 ـ رەسىملەر؛ د. ساۋىنوۋ: «ئۇزۇنتالدىكى قەدىمكى تۈرك قورغانلىرى» (كۈراي مەدەنىيىتىنى ئايرىش مەسىلىسىگە ئائىت)، «شىمالىي ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسى»، نوۋوسبرسىك، 1982 ـ يىلى، 5 ـ رەسىم.

㉔ س. ۋاينىشتېيىن: «1953 ـ يىلى تۇۋادا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار»، 1954ـيىلى، 2ـسان، 148 ـ بەت؛ ئا. گراچ: «قاراخولدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، 137ـبەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۇۋا»، 188ـ189ـ بەت.

㉕ ۋ. لېۋاشوۋا: «قىرغىز ـ خاكاسلارنىڭ ئىككى قەبرىستانلىقى»، 133 ـ بەت؛ س. تېپلوئۇخوۋ: «تۈرگە ئايرىش تەجرىبىسى»، 55 ـ بەت؛ س. نېستېروۋ، يۇ. خۇدياكوۋ: «تېپسەي

Ⅲ قەبرىستانلىقىدىكى ئات كۈمۈلگەن گۆر»، «قەدىمكى سىبىرىيە»، نوۋوسىبىرسىك، 1979-يىلى، 90-بەت؛ ئا. مارتىنوۋ، گ. مارتىنوۋا، ئا. كۈلىمىزىن: «شېستاكوۋ قورغانلىرى»، كېمېرېۋو، 1971 - يىلى، 42 - بەت.

㉖ ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 229 - بەت.

㉗ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۈدىرگە قەبرىستانلىقى»، 15 -، 16 - جەدۋەل.

㉘ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۈدىرگە قەبرىستانلىقى»، 87 - 88 - بەت.

㉙ د. ساۋىنوۋ: «يېڭى ماتېرىياللار»، 148 - 152 - بەت.

㉚ س. ۋاينىشتېيىن: «بىر قىسىم مەسىلىلەر»، 77 - 80 - بەت، 10 - رەسىم.

㉛ ل. كىزلاسوۋ: «تۇۋا تارىخى»، 21 - بەت.

㉜ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۈدىرگە قەبرىستانلىقى»، 87 - 88 - بەت.

㉝ د. ساۋىنوۋ: «يېڭى ماتېرىياللار»، 148 - 152 - بەت.

㉞ 2 -، 3 -، 4 - تىپلاردىكى ئوقيالار.

㉟ ئا. سۇرازاكوۋ: «تاغلىق ئالتايدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر ھەققىدە»، «ئالتاي ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېتنوگرافىيىسى»، يارنائۇل، 1982 - يىلى، 124 - بەت؛ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۈدىرگە قەبرىستانلىقى»، 26 - بەت؛ ل. يېۋتيۇخوۋا، س. كىسىلىيوۋ: «1935 - يىلىدىكى سايان - ئالتاي ئارخېئولوگىيە ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، 110 - بەت؛ د. ساۋىنوۋ: «ئۇزۇنتالدىكى قەدىمكى تۈرك قورغانلىرى»، 105 - بەت.

㊱ ۋ. گراچ: «جەنۇبىي تۇۋادىكى ئۇلۇغ خورۇم قورغان - ئىبادەتخانىلىرىدىن تېپىلغان ئوتتۇرا ئەسىر گۆرلىرى»، «شىمالىي ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسى»، نوۋوسىبىرسىك، 1982-يىلى، 157-بەت؛ ئا. گراچ: «سۇت خول ۋە باي ئورمانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار»، 1966 - يىلى، 2 - توم، 30 - رەسىم.

㊲ ۋ. لېۋاشوۋا: «قىرغىز - خاكاسلارنىڭ ئىككى قەبرىستانلىقى»، 133 - بەت؛ «يېنسەي تېپسەي تېغىنىڭ يېنىدىكى ئارخېـ

ئولـوگىيىلىك يـادىكارلىقلار» ، نوۋوسىبىرسىك، 1979 ـ يىلى، 90 ـ رەسىم.

㊳ Erdelyi I. Azsiai Lovos nomadok. Regeszeti expedicok mongliaban. —Budapest, 1992, S. 176.

㊴ ۋ. مـوگىلىنكوۋ، ۋ. يېلىن: «تـالدۇر قـورغانلىرى» ، «1980 ـ 1982 ـ يىللىرى تاغلىق ئالتايدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئو-لوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر» ، «گورنو ـ ئالتايسىك، 1983 ـ يىلى، 8 ـ، 13 ـ رەسىملەر.

㊵ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۈۋا» ، 122 ـ بەت؛ س. ۋاينىشـ-تېين: «غەربىي توۋادىكى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى يادىكارلىقلار» ، 15 ـ رەسىم؛ ئا. گراچ: «قاراخولدىـ-كى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر» ، 75ـ، 96ـرەسىملەر؛ ب. ئوۋچىننىكوۋا: «قەدىمكى تۈرك جـەڭچىسىنىڭ گۈرلۈكى» ، 3 ـ رەسىم.

㊶ «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار» ، 89 ـ رەسىم؛ ئا. مارتىنوۋ، گ. مارتىنوۋا، ئا. كۈلىمىزىن: «شېستاكوۋ قورغانلىـ-رى» ، 24 ـ رەسىم.

㊷ يۇ. خۈدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «ئارغان غولدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈرك دەۋرىنىڭ قېزىلمىلىرى» (نەشىردە).

㊸ ئا. زاخاروۋ: «سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسىگە ئائىت ماتېرىـ-يالىلار» ، 105 ـ بەت؛ ل. يېۋتىيۇخوۋا، س. كىسىلىيوۋ: «1935 ـ يىلىدىكى سايان ـ ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرىدىن دوكلات» ، 110 ـ بەت؛ د. ساۋىنوۋ: «ئۈزۈنتالدىكى قەدىمكى تۈرك قورغانلىرى» ، 5 ـ رەسىم؛ ۋ. موگىلىنكوۋ، ۋ. يېلىن: «تال-دۇر قورغانلىرى» ، 13 ـ رەسىم.

㊹ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۈۋا» ، 122 ـ بەت؛ ۋ. گراچ: «ئوتتۇرا ئەسىر تىك گۈرلۈكلىرى» ، 157 ـ بەت؛ ۋ. ئوۋچىننىكو-ۋا: «قەدىمكى تۈرك جەڭچىسىنىڭ گۈرلۈكى» ، 215 ـ بەت؛ س. ۋاينىشتېين: «غەربىي توۋادىكى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنـ-چى يېرىمىدىكى يادىكارلىقلار» ، 7 ـ جەدۋەل.

㊺ ۋ. لېۋاشوۋا: «قىرغىز ـ خاكاسلارنىڭ ئىككى قەبرىستان-

لىقى» ، 5 ـ رەسىم؛ ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار» ، 153 ـ بەت؛ ئا. مارتىنوۋ ، گ. مارتىنوۋا ، ئا. كۈلىمىزىن: «شىبىستاكوۋ قورغانلىرى» ، 223 ـ بەت.

⑯ يۇ. خۇدياكوۋ ، د. چەۋەندورجى: «تېپىلمىلار» .

⑰ ئا. گارىلوۋا: «كۈدىرگە قەبرىستانلىقى» ، 23—27ـ بەت؛ ل. يېۋتىۋخوۋا ، س. كىسلىيوۋ: «1935 ـ يىلىدىكى سايان ـ ئالتاي ئېكسپېدىسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرىدىن دوكلات» ، 110 ـ بەت؛ د. ساۋىنوۋ: «ئۇزۇنتال قەدىمكى تۈرك قورغانلىرى» ، 105ـبەت؛ ۋ. موگىلنىكوۋ ، ۋ. يېلىن: «تالدۇر قورغانلىرى» ، 8 ـ ، 9 ـ رەسىملەر.

⑱ ئا. گراچ: «ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر» ، 125 ـ ، 131 ـ ، 141 ـ بەت.

⑲ ۋ. لېۋاشوۋا: «قىرغىز ـ خاكاسلارنىڭ ئىككى قەبرىستانلىقى» ، 133 ـ بەت؛ س. نېستېروۋ: «تاشتىق دەريا سى بويىدىكى ئات كۆمۈلگەن گۆرلۈك» ، «شىمالىي ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1982 ـ يىلى، 2 ـ رەسىم؛ «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار» ، 90 ـ رەسىم؛ ئا. مارتىنوۋ ، گ. مارتىنوۋا ، ئا. كۈلىمىزىن: «شىبىستاكوۋ قورغانلىرى» ، 223 ـ بەت.

⑳ يۇ. خۇدياكوۋ ، د. چەۋەندورجى: «تېپىلمىلار» .

㉑ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۈدىرگە قەبرىستانلىقى» . 23ـ، 25 ـ، 27 ـ بەت؛ ل. يېۋتىۋخوۋا ، س. كىسىلىيوۋ: «1935 ـ يىلىدىكى سايان ـ ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرىدىن دوكلات» ، 110 ـ بەت؛ ئا. زاخاروۋ: «سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسىگە ئائىت ماتېرىياللار» ، 105 ـ بەت؛ ۋ. موگىلنىكوۋ ، ۋ. يېلىن: «تالدۇر قورغانلىرى» ، 13 ـ رەسىم.

㉒ س. ۋاينىشتېين: «غەربىي تۈۋادىكى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى يادىكارلىقلار» ، 324 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۈۋا» ، 188 ـ بەت؛ ب. ئوۋچىننىكوۋا: «تۈۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى ھەققىدە» ، 1 ـ رەسىم؛ ئا. گراچ: «ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر» ، 131—141 ـ بەت.

(53) ؤ. لېؤاشوؤا: «قىرغىز - خاكاسلارنىڭ ئىككى قەبىرىستانلىقى»، 133 - بەت. ئا. مارتىنوؤ، گ. مارتىنوؤا، ئا. كۆلىمىزىن: «شىبىتاكوؤ قورغانلىرى»، 233 - بەت.

(54) يۇ. خۇدياكوؤ، د. چەۋەندورجى: «تېپىلمىلار».

(55) ؤ. موگىلنىكوؤ: «قارا كوبا II قورغانلىرى»، «1980—1982 - يىللىرى تاغلىق ئالتايدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، گورنو - ئالتايسىك، 1983 - يىلى، 68 - بەت؛ ل. يېۋتيۇخوؤا، س. كىسىلىيوؤ: «1935 - يىلىدىكى سايان - ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، 110 - بەت.

(56) يۇ. خۇدياكوؤ، د. چەۋەندورجى: «تېپىلمىلار».

(57) ب. ئوۋچىننىكوؤا: «توۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى ھەققىدە»، 1 - رەسىم.

(58) ئا. ۋاسيۇتىن، ۋ. يېلىن: «ئۇلاندىرىق ئالتاي قورغانلىرىنىڭ ياسالغان ۋاقتى»، «جەنۇبىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى»، كېمىرۋو، 1983 - يىلى، 118 - بەت.

(59) ؤ. لېؤاشوؤا: «قىرغىز - خاكاسلارنىڭ ئىككى قەبىرىستانلىقى»، 133 - بەت.

(60) يۇ. خۇدياكوؤ: «ئاخ خول ۋە ئىبىرغىس كىستە قەبىرىستانلىقلىرىدىكى قىدىرىشلار»، موسكۋا، 1985 - يىلى، 248 - بەت.

(61) ئا. گاۋرىلوۋا: «كۇدىرگە قەبىرىستانلىقى»، 25 - بەت.

(62) ئا. ئىلىيۇشىن: «ئۇلاندىرىق تېپىدىكى قورغانلارنىڭ ياسالغان ۋاقتى ھەققىدە»، «سىبىرىيە ۋە يىراق شەرق ستۇدېنتلار يەرلىك ئارخېئولوگىيە ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىندىكى دوكلات تېزىسلىرى»، كېمىرۋو، 1983 - يىلى، 68 - بەت.

(63) ئا. زاخاروۋ: «سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر ماتېريالىلار»، 105 - بەت؛ ئا. ئىلىيۇشىن: «ئۇلاندىرىق تېپىدىكى قورغانلارنىڭ ياسالغان ۋاقتى ھەققىدە»، 68 - بەت؛ ؤ. موگىلنىكوؤ، ؤ. يېلىن: «تالدۇر قورغانلىرى»، 8 - رەسىم.

(64) ل. كىزلاسوؤ: «قەدىمكى تۈۋا»، 146 - رەسىم.

(65) يۇ. خۇدياكوؤ: «ئاخ خول ۋە ئىبىرغىس كىستە قەبىرىستان-

لىقلىرىدىكى قىدىرىشلار».

(66) ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى»، 23 - بەت؛ ل. يېۋتيۇخوۋا، س. كىسىلىيوۋ: «1935 - يىلىدىكى سايان - ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرىدىن دوكلات». 96 - بەت.

(67) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئاخ خول ۋە ئىبىرغىس كىستە قەبرىستان-لىقلىرىدىكى قىدىرىشلار».

(68) ئا. ئىلىيۇشىن: «ئۇلانداريق تىپىدىكى قورغانلارنىڭ ياسال-غان ۋاقتى ھەققىدە»، 69 - بەت.

(69) ب. ۋلادىمىرسوۋ: «ئۇرگە ۋە كەنتەي رايونلىرىدىكى ئېت-نىك - تىل تەكشۈرۈشلىرى»، «شىمالىي موڭغۇلىيە»، 2 - سان، لېنىنگراد، 1927 - يىلى، 40 - بەت.

(70) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئاخ خول ۋە ئىبىرغىس كىستە قەبرىستان-لىقلىرىدىكى قىدىرىشلار».

(71) ب. ۋلادىمىرسوۋ: «ئۇرگە ۋە كەنتەي رايونلىرىدىكى ئېت-نىك - تىل تەكشۈرۈشلىرى»، 40 - بەت.

(72) ئا. ئىلىيۇشىن: «ئۇلانداريق تىپىدىكى قورغانلارنىڭ ياسال-غان ۋاقتى ھەققىدە»، 69 - بەت.

(73) يۇ. خۇدياكوۋ: «تاغلىق ئالتايدىكى قەدىمكى تۈركلەرنىڭ قوراللىرى»، «1980—1982 - يىللىرى تاغلىق ئالتايدا ئېلىپ بې-رىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، گورنو - ئالتايسىك، 1983 - يىلى، 7 - بەت.

(74) س. ۋاينىشتېين: «1953 - يىلى تۈۋادا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار»، 1954 - يىلى، 2 - سان، 8 - جەدۋەل.

(75) ئا. زاخاروۋ: «سىبىرنىيە ئارخېئولوگىيىسىگە ئائىت ماتېرى-يالار»، 79 - بەت.

(76) ل. يېۋتيۇخوۋا: «يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ ئارخېئولوگىيە-لىك يادىكارلىقلىرى»، ئاباقان، 1948 - يىلى، 62 - بەت.

(77) ب. ۋلادىمىرسوۋ: «ئۇرگە ۋە كەنتەي رايونلىرىدىكى ئېت-نىك - تىل تەكشۈرۈشلىرى»، 40 - بەت.

(78) شۇ ئەسەر.

79 يۇ. خۇدياكوۋ: «ئاخ خول ۋە ئىبىرغىس كىستە قەبرىستان-لىقلىرىدىكى قىدىرىشلار».

80 شۇ ئەسەر.

81 س. ۋاينىشتېين: «غەربىي توۋادىكى مىلادىيە 1 - مىڭ يىل-لىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى يادىكارلىقلار»، 298 - بەت.

82 ب. ۋلادىمىرسوۋ: «ئۇرگە ۋە كەنتەي رايونلىرىدىكى ئېت-لىك - تىل تەكشۈرۈشلىرى»، 40 - بەت.

83 شۇ ئەسەر.

84 ئا. ئىلىيۇشىن: «ئۇلانداربق تىپىدىكى قورغانلارنىڭ ياسال-غان ۋاقتى ھەققىدە»، 69 - بەت.

85 ئا. پوگوژېۋا، ۋ. مولودىن: «1978 - يىلى قارا تېنىش كەن-تىدە ئېلىپ بېرىلغان قىدىرىشلار»، «ئارخېئولوگىيىلىك قىدى-رىش. شىمالىي ئاسىيا»، نوۋوسىبىرسىك، 1980 - يىلى، 2 - رەسىم.

86 ل. يېۋتىيۇخوۋا، س. كىسىلىيوۋ: «1935 - يىلىدىكى سايان - ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرىدىن دوك-لات»، 62 - رەسىم.

87 س. ۋاينىشتېين: «غەربىي تۇۋادىكى مىلادىيەت 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى يادىكارلىقلار»، 303 - بەت.

88 ب. ئۇۋچىننىكوۋا: «توۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلە-رنىڭ قوراللىرى ھەققىدە»، 134 - 136 - بەت؛ س. ۋاينىشتېين: «غەربىي توۋادىكى مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمى-دىكى يادىكارلىقلار»، 324 - بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «تۇۋا تارى-خى»، 21 - بەت.

89 يۇ. خۇدياكوۋ: «كۆك تۇركلەرنىڭ قوراللىرى»، 94-96- بەت؛ «قەدىمكى تۇركلەرنىڭ قوراللىرى»، 5 - 8 - بەت.

90 ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 46 - بەت.

91 ۋ. لېۋاشوۋا: «قىرغىز - خاكاسلارنىڭ ئىككى قەبرىستان-لىقى»، 133 - بەت.

92 س. ۋاينىشتېين: «غەربىي توۋادىكى مىلادىيە 1 - مىڭ يىل-لىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى يادىكارلىقلار»، 324 - بەت.

(93) ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى»، 23-27- بەت؛ ل. يېۋتيۇخوۋا، س. كىسىلىيوۋ: «1935-يىلدىكى سايان - ئالتاي ئېكىسپېدىتسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، 113 - بەت؛ ۋ. مۇگىلنىكوۋ، ۋ. يېلىن: «تالدۇر قورغانلىرى»، 7 - رەسىم؛ د. ساۋىنوۋ: «ئۇزۇنتالدىكى قەدىمكى تۈرك قورغانلىرى»، 105 - بەت.

(94) س. ۋاينىشتېين: غەربىي تۈۋادىكى مىلادىيەت 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى يادىكارلىقلار»، 12 - رەسىم؛ ئا. گراچ: «ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، 64 -، 76 - رەسىملەر.

(95) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئاخ خول ۋە ئىبىرغىش كىستە قەبرىستانلىقلىرىدىكى قىدىرىشلار».

(96) ل. يېۋتيۇخوۋا، س. كىسىلىيوۋ: «1935 - يىلدىكى سايان - ئالتاي ئېكىسپېدىتسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، 96 - بەت.

(97) يۇ. ترىفونوۋ: «تۈۋادىكى قەدىمكى تۈرك ئارخېئولوگىيىسى»، 1971 - يىلى، 15 - سان، 122 - بەت؛ ب. ئۇۋچىننىكوۋا: «قەدىمكى تۈرك جەڭچىسىنىڭ گۈرلۈكى»، 215 - بەت؛ س. ۋاينىشتېين: «تۈۋادىكى ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار»، 148 - بەت.

(98) يۇ. خۇدياكوۋ: «كۆك تۈركلەرنىڭ قوراللىرى»، 96-97- بەت.

(99) ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى»، 17 - جەدۋەل.

(100) ب. ئۇۋچىننىكوۋا: «تۈۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى ھەققىدە»، 2 - رەسىم.

(101) ئا. مارتىنوۋا، گ. مارتىنوۋا، ئا. كۆلىمىزىن: «شىبىستاكوۋ قورغانلىرى»، 27 - رەسىم؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئاخ خول ۋە ئىبىرغىس كىستە قەبرىستانلىقلىرىدىكى قىدىرىشلار».

(102) ل. يېۋتيۇخوۋا: «تاش رەسىملەر»، 67 - رەسىم.

(103) ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 229 - بەت.

(104) ل. يېۋتيۇخوۋا: «تاش رەسىملەر»، 67 - رەسىم؛ ئا.

گراچ: «تۇۋادىكى قەدىمكى تۈرك رەسىملىرى»، 64 ـ بەت.

(105) ل. يېۋتيۇخوۋا: «تاش رەسىملەر»، 67 ـ رەسىم؛ ئا. گراچ: «تۇۋادىكى قەدىمكى تۈرك رەسىملىرى»، 64 ـ بەت.

(106) ل. يېۋتيۇخوۋا: «تاش رەسىملەر»، 67 ـ رەسىم؛ ئا. گراچ: «تۇۋادىكى قەدىمكى تۈرك رەسىملىرى»، 64 ـ بەت.

(107) ئا. گاۋرىلوۋا: «كۇدىرگە قەبرىستانلىقى»، 4 ـ رەسىم.

(108) يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «تېپىلمىلار».

(109) ئا. گاۋرىلوۋا: «كۇدىرگە قەبرىستانلىقى»، 4 ـ رەسىم؛ م. گريازنوۋ: «ئالتايدىكى قىدىرىشلار»، 20 ـ رەسىم.

(110) ئا. گاۋرىلوۋا: «كۇدىرگە قەبرىستانلىقى»، 9ـرەسىم؛ د. ساۋىنوۋ: «ئۇزۇنتالدىكى قەدىمكى تۈرك قورغانلىرى»، 5ـ رەسىم.

(111) ئا. گاۋرىلوۋا: «كۇدىرگە قەبرىستانلىقى»، 5 ـ جەدۋەل؛ د. ساۋىنوۋ: «ئۇزۇنتالدىكى قەدىمكى تۈرك قورغانلىرى»، 8ـ رەسىم.

(112) ئا. گراچ: «قارا خولدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، 77 ـ رەسىم؛ «سۇت خولدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار»، 29 ـ رەسىم؛ ب. ئوۋچىننىكوۋا: «توۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى ھەققىدە»، 4 ـ رەسىم.

(113) ئا. گاۋرىلوۋا: «كۇدىرگە قەبرىستانلىقى»، 24 ـ جەدۋەل.

(114) ب. ئوۋچىننىكوۋا: «قەدىمكى تۈرك جەڭچىسىنىڭ گۆرلۈكى»، 216 ـ بەت.

(115) ل. گۇمىلىيېۋ: «قەدىمكى تۈركلەر»، 60 ـ بەت.

(116) ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 232 ـ، 235ـ، 236ـ، 250ـ بەت؛ ن. كيۇنېر: «جۇڭگو مەلۇماتلىرى»، 134 ـ، 187 ـ، 190 ـ بەت.

(117) ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 229 ـ بەت.

(118) ن. كيۇنېر: «جۇڭگو مەلۇماتلىرى»، 327 ـ بەت.

(119) ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 266 ـ بەت.

(120) س. كلياشتورنىي: «قەدىمكى تۈرك ـ رۇنىك يادىكارلىق-لىرى»، 138 ـ بەت.

(121) س. مالوۋ: «موڭغۇلىيە ۋە قىرغىزىستاندىكى قەدىمكى تۈركىي يېزىق يادىكارلىقلىرى»، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1959 ـ يىلى، 23 ـ بەت.

(122) س. كلياشتورنىي: «قەدىمكى تۈرك ـ رۇنىك يادىكارلىق-لىرى»، 138 ـ بەت.

(123) «قەدىمكى تۈركىي تىللار لۇغىتى»، لېنىنگراد، 1969 ـ يىلى، 121 ـ بەت.

(124) شۇ ئەسەر، 519 ـ بەت.

(125) ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 301 ـ بەت.

(126) شۇ ئەسەر، 229 ـ بەت.

(127) شۇ ئەسەر، 232 ـ بەت.

(128) شۇ ئەسەر.

(129) شۇ ئەسەر، 229 ـ بەت.

(130) ن. كېۋنېر: «جۇڭگو مەلۇماتلىرى»، 327 ـ بەت.

(131) ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 230 ـ بەت.

(132) ن. كېۋنېر: «جۇڭگو مەلۇماتلىرى»، 189 ـ بەت.

(133) س. مالوۋ: «قەدىمكى تۈركىي يېزىق يادىكارلىقلىرى»، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1951 ـ يىلى، 39 ـ، 41 ـ، 67 ـ بەت.

(134) س. مالوۋ: «موڭغۇلىيە ۋە قىرغىزىستاندىكى قەدىمكى تۈركىي يېزىق يادىكارلىقلىرى»، 21 ـ بەت.

(135) شۇ ئەسەر، 21ـ 22 ـ بەت.

(136) ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 329 ـ بەت.

(137) Liu Mau—tsai. Die chinesischen Nachrichten, p. 390.

ئىككىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر

① ئا. ئوكلادنىكوۋ: «كەختىن مۇزىيى ۋە ئۇنىڭ بايقال ئارخېئولوگىيىسىگە قوشقان تۆھپىسى»، «بۇريات تارىخى ۋە مەدەنىيىتى»، ئۇلان - ئۇدە، 1976 - يىلى، 236 - بەت؛ «بۇريات - موڭغۇلىيىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، «بۇريات تارىخى ۋە مەدەنىيىتى»، ئۇلان - ئۇدە، 1976 - يىلى، 327 - بەت؛ ي. خامزىنا: «غەربىي بايقالدىكى ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار (كېيىنكى دەۋر كۆچمەنلىرى)»، ئۇلان - ئۇدە، 1970 - يىلى، 88 - بەت.

② ل. كىزلاسوۋ: «تۇۋا ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى»، موسكۋا، 1969-يىلى، 56—87-بەت؛ «قەدىمكى تۇۋا»، موسكۋا، 1979 - يىلى، 145—188 - بەت؛ «قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى (8—9 - ئەسىرلەر)»، «ئوتتۇرا ئەسىرلەر دەۋرىدىكى ياۋروپا - ئاسىيا يايلاقلىرى»، موسكۋا، 1981 - يىلى، 52—54 - بەت.

③ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى ئالتاي قەبىلىلىرى تارىخىغا ئائىت بىر مەنبەدۇر»، موسكۋا - لېنىنگراد، 1965 - يىلى، 106 - بەت؛ «يېنىسەيدىن تېپىلغان سىرلانغان كاسا» (ئۇيغۇرلارنىڭ سايان - ئالتايدىكى يادىكارلىقلىرى ھەققىدىكى مەسىلىگە ئائىت)، «سىبىرىيىنىڭ مىس ۋە تۆمۈر قوراللار دەۋرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1974 - يىلى، 180 - 182 - بەت.

④ يۇ. خۇدياكوۋ: «نىك - خوي گۆرلۈكلىرىدىن تېپىلغان قۇراشتۇرما كەمەرلەردىكى نەقىشلەر»، «قەدىمكى مەدەنىيەت نەقىشلىرى ۋە سۈرەتلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1983-يىلى، 152-153- بەت.

⑤ س. ۋاينىشتېين: «تۇۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر ئولتۇراق جايلىرى ۋە مۇداپىئە ئىستىھكاملىرى»، قىزىل، 1959 - يىلى، 7 - سان، 260 - 274 - بەت؛ «قەدىمكى پوربازىن»، 1964 - يىلى، 105 - 111 - بەت.

⑥ س. كسىلىيوۋ: «موڭغۇلىيەدىكى قەدىمكى شەھەرلەر»، 1957 ـ يىلى، 93 ـ 95 ـ بەت؛ ل. يېۋتىيۇخوۋا: «9 ـ ئەسىردىكى مەركىزىي موڭغۇلىيە قەبىلىلىرى ھەققىدە»، يۇقىرىدىكى ئەسەر، 222 ـ 224 ـ بەت؛ ۋ. ۋويتوۋ: «قارا قۇرۇم ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ بەش يىللىق خىزمەت نەتىجىلىرى»، «موڭغۇلىيە، مەركىزىي ئاسىيا سەنئىتى ۋە مەدەنىيىتى»، موسكۋا، 1981 ـ يىلى، 20 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «ئوردۇ بالىق ساپال بۇيۇملىرى»، «شىمالىي ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسى»، نوۋوسىبىرسىك، 1982 ـ يىلى، 85 ـ 94 ـ بەت.

⑦ ن. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر ھەققىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 1 ـ قىسىم، 1950 ـ يىلى، 301 ـ 303 ـ بەت؛ ئا. مالياۋكىن: «9—12 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار»، نوۋوسىبىرسىك، 1974 ـ يىلى، 26 ـ 92 ـ بەت؛ ن. كىيۇنېر: «جەنۇبىي سىبىرىيە، مەركىزىي ئاسىيا ۋە يىراق شەرق خەلقلىرى توغرىسىدىكى جۇڭگو مەلۇماتلىرى»، موسكۋا، 1961 ـ يىلى، 32 ـ 34 ـ بەت.

⑧ Le Coq A. Die Buddistische spatan tike in Mittelasien, T. 3. —Berlin, 1924, s. 48—49

⑨ يۇ. خۇدياكوۋ: «قۇراشتۇرما كەمەرلەردىكى نەقىشلەر»، 145 ـ بەت.

⑩ ۋ. ۋاسىلىيېۋ: «قوشو سايدام ۋە قارابالغاسۇن ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدىكى خەنزۇچە خەتلەر»، سانت پېتىربورگ، 1897 ـ يىلى، 3 ـ توم، 25 ـ بەت.

⑪ Le Coq A. Die Buddistische spatan tike in Mittelasien, T. 20.

⑫ ل. كىزلاسوۋ: «تۇۋا ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى»، موسكۋا، 1969 ـ يىلى، 72 ـ بەت، 21 ـ رەسىم.

⑬ يۇ. خۇدياكوۋ: «6—12 ـ ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قوراللىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1980 ـ يىلى، 71 ـ بەت؛ «9—10 ـ ئەسىرلەردىكى ئالتاي يايلاق كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ

ھەربىي ئىشلىرى»، نۇۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 121 ـ بەت؛ «تاغلىق ئالتايدىكى قەدىمكى تۈركلەرنىڭ قوراللىرى»، «1980ـ 1982 ـ يىللىرى تاغلىق ئالتايدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، گورنو ـ ئالتايسىك، 1983 ـ يىلى، 4 ـ بەت.

⑭ يۇ. خۇدياكوۋ، س. نېستېروۋ: «نىك ـ خويدىكى بىر تۈركۈم گۈرلەر»، «جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە يىراق شەرق ئارخېئولوگىيىسى»، نۇۋوسىبىرسىك، 1984 ـ يىلى، 3 ـ رەسىم.

⑮ ل. يېۋتىيۇخوۋا: «9 ـ ئەسىردىكى مەركىزىي موڭغۇلىيە قەبىلىلىرى ھەققىدە»، 1957 ـ يىلى، 223 ـ بەت، 14 ـ رەسىم.

⑯ شۇ ئەسەر، 14 ـ رەسىم.

⑰ شۇ ئەسەر، 14 ـ رەسىم.

⑱ يۇ. خۇدياكوۋ، س. نېستېروۋ: «بىر تۈركۈم گۈرلەر»، 3 ـ رەسىم.

⑲ شۇ ئەسەر.

⑳ ل. كىزلاسوۋ: «تۇۋا تارىخى»، 76 ـ بەت.

㉑ يۇ. خۇدياكوۋ، س. نېستېروۋ: «نىك ـ خويدىكى بىر تۈركۈم گۈرلەر»، 9 ـ بەت.

㉒ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۇۋا»، 152 ـ بەت، 109 ـ رەسىم.

㉓ س. ۋاينىشتېين: «تۇۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر ئولتۇراق جايلىرى ۋە مۇداپىئە ئىستېھكاملىرى»، 5 ـ جەدۋەل.

㉔ ل. گۇمىلىيۇ: «قەدىمكى تۈركلەر»، موسكۋا، 1967 ـ يىلى، 69 ـ بەت.

㉕ ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 301 ـ بەت؛ ن. كىيۇنېر: «جۇڭگو مەلۇماتلىرى»، 32 ـ بەت.

㉖ گ. رامىستېد: «شىلىنگا تېشى يېزىقىنىڭ تەرجىمىسى»، 1914ـ يىلى، 41ـ 47ـ بەت؛ س. كلياشتورنىي: «تېرخىن مەڭگۈ تېشى»، 1980 ـ يىلى، 92 ـ 94 ـ بەت.

㉗ Radloff W. Die Altturkischen Inschriften der Mongolei Spb 1895, S. 288

ۋ. ۋاسىلىيۇ: «قوشۇ سايدام ۋە قارابالغاسۇن ئورخۇن يادىكارى-

لىقلىرىدىكى خەنزۇچە خەتلەر»، 1897 - يىلى، 3 - توم، 30 - بەت.

㉘ گ. رامىستېد: «سېلىنگا تېشى يېزىقىنىڭ تەرجىمىسى»، 41 -، 43 -، 45 - بەت.

㉙ س. كلياشتورنىي: «تېرخىن مەڭگۈ تېشى»، 93 - بەت.

㉚ شۇ ئەسەر، 93 - بەت.

㉛ ئا. مالياۋكىن: «9—12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1983 - يىلى، 6 - بەت.

㉜ ن. كېيۇنېر: «جۇڭگو مەلۇماتلىرى»، 33 - 34 - بەت.

㉝ س. كلياشتورنىي: «تېرخىن مەڭگۈ تېشى»، 93 - بەت.

㉞ شۇ ئەسەر.

㉟ ئا. مالياۋكىن: «9—12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى»، 21 - بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «باۋىيمۇ ياكى قۇتلۇغمۇ»، «1978 - يىلى باخرۇشىن يېزىقلىرىنىڭ ئوقۇلۇشى»، نوۋوسىبىرسىك، 1978 - يىلى، 134 - بەت.

㊱ يۇ. خۇدياكوۋ: «9 - ئەسىردىكى قىرغىز - ئۇيغۇر ئۇرۇشى»، «1978 - يىلى باخرۇشىن يېزىقلىرىنىڭ ئوقۇلۇشى»، نوۋوسىبىرسىك، 1977 - يىلى، 128 - 129 بەت.

㊲ ن. كېيۇنېر: «جۇڭگو مەلۇماتلىرى»، 39 - بەت.

㊳ ن. بىچورىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 301 - 308 - بەت.

㊴ ن. كېيۇنېر: «جۇڭگو مەلۇماتلىرى»، 33 - بەت.

㊵ گ. رامىستېد: «سېلىنگا تېشى يېزىقىنىڭ تەرجىمىسى»، 40 - بەت.

㊶ شۇ ئەسەر، 42 - بەت.

㊷ شۇ ئەسەر.

㊸ شۇ ئەسەر، 44 - بەت.

㊹ شۇ ئەسەر.

㊺ يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «ئوردۇبالىق ساپال بۇيۇملىرى»، 87 - بەت؛ س. ژاينىشتېين: «توۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر ئولتۇراق جايلىرى ۋە مۇداپىئە ئىستېھكاملىرى»، 261 - بەت؛ «قەدىمكى پور باژىن»، 1964 - يىلى، 111 - 113 - بەت؛ ل.

كىزلاسوۋ: «تۇۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر شەھەرلىرى»، 1959 ـ يىلى، 69 ـ 73 ـ بەت.

㊻ ئا. ماليا‌ۋكىن: «9—12 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى»، 19 ـ بەت.

㊼ Radloff W. Die Altturkischen Inschriften der Mongolei Spb 1895, S. 289

㊽ يۇ. خۇدياكوۋ: «باۋيىمۇ ياكى قۇتلۇغمۇ»، 136 ـ 137 ـ بەت.

㊾ ئا. ماليا‌ۋكىن: «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېريالىلار»، 26 ـ 42 ـ بەت.

㊿ يۇ. خۇدياكوۋ: «يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قوراللىرى»، 162 ـ بەت.

ئۇچىنچى باب كىماكلارنىڭ قورال تۈرلىرى

① ۋ. ۋادلوۋ: «قەدىمكى سىبىرىيە»، سانت پېتىربۇرگ، 1895 ـ يىلى، 7 ـ توم، 30 ـ جەدۋەل؛ د. ساۋىنوۋ: «قەدىمكى تۈرك دەۋرىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرى»، لېنىنگراد، 1984 ـ يىلى، 107 ـ بەت.

② م. گرىازنوۋ: «ئالتاينىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى. سىبىرىيىنى تەكشۈرۈش ماتېريالىلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1930 ـ يىلى، 9 ـ بەت.

③ س. چېرىنكوۋ: «شەرقىي قازاقىستاننىڭ قەدىمكى زامان تارىخى تەتقىقاتى»، موسكۋا، 1957ـيىلى، 69ـسان، 18ـ20ـ بەت؛ «قازاقىستاننىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خەرىتىسى»، ئالما ـ ئاتا، 1960ـيىلى، 170ـبەت؛ ف. ئارسلانوۋا: «بوبروۋ قەبرىستانلىقى»، «قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى»، 1968ـ يىلى، ئىجتىمائىي پەن قىسمى، 4 ـ سان، 68 ـ 84 ـ بەت؛ «ئىرتىش دەريا‌سىنىڭ پا‌ۋلودار ئەتراپلىرىدىكى يادىكارلىقلار (7ـ 12 ـ ئەسىرلەر)»، «قازاقىستان ئارخېئولوگىيىسىدىكى يېڭىلىق

لار»، ئالما - ئاتا، 1969 - يىلى، 45 - 54 - بەت.

④ ف. ئارسلانوۋا: «بوبروۋ قەبرىستانلىقى»، 83 - بەت.

⑤ م. گرىيازنوۋ: «چوڭ ئېرىق كەنتىنىڭ يېنىدىكى قىدىرىشلار ئاساسىدا يۇقىرى ئوب قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ تارىخى»، موسكۋا - لېنىنگراد، 1956 - يىلى، 146 - 149 - بەت؛ «نوۋوسىبىرسىك سۇ ئېلېكترىك ئىستانسىسى ئېغىزىدىكى ئوب ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلىرى»، «سىبىرىيە ۋە يىراق شەرق تارىخىغا ئائىت ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»، ئىركۇتسىك، 1960 - يىلى، 24 - بەت؛ ئا. ئۇمانسكىي: «نىيا كەنتىنىڭ يېنىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار»، يارنا ئۇل، 1970 - يىلى، 11 - سان، 72 - بەت؛ ۋ. موگىلنىكوۋ: «يۇقىرى ئالېيدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، «ئالتاي ئارخېئولوگىيىسى ۋە تەزكىرىچىلىكى»، يارنا ئۇل، 1972 - يىلى، 42 - بەت؛ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۇدىرگە قەبرىستانلىقى ئالتاي قەبىلىلىرى تارىخىغا ئائىت بىر مەنبەدۇر»، موسكۋا - لېنىنگراد، 1965 - يىلى، 66 - 72 - بەت.

⑥ د. ساۋىنوۋ: «سروستكىن مەدەنىيىتىنىڭ ئېتنىك تەۋەلىكى مەقىدە»، «سىبىرىيە ئەسلى ئاھالىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇلارنىڭ تىللىرى»، تومسىك، 1973 - يىلى، 189 - 192 - بەت.

⑦ د. ساۋىنوۋ: «ئارخېئولوگىيىلىك مەنبەلەرگە ئاساسەن 9 — 10 - ئەسىرلەردىكى كىماكلارنىڭ تارقىلىشى»، «ئارخېئولوگىيىلىك مەنبەلەر بويىچە قازاقىستاننىڭ ئۇتمۇشى»، ئالما - ئاتا، 1976 - يىلى، 94 - 104 - بەت؛ د. ساۋىنوۋ: «9 — 10 - ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرى بىلەن كىماكلارنىڭ ئېتنىك - مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرى»، «تۈركولوگىيە توپلىمى»، موسكۋا، 1978 - يىلى، 209 - 225 - بەت؛ «غەربىي سىبىرىيىنىڭ جەنۇبىدىكى قىپچاق ئېتنىك - مەدەنىيەت بىرلەشمىسىنىڭ ئاساسلىق تەرەققىيات باسقۇچلىرى مەقىدە»، «سىبىرىيىنىڭ تارىخى، ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېتنوگرافىيىسى»، تومسىك، 1979 - يىلى، 53 - 72 - بەت؛ ۋ. موگىلنىكوۋ: «كىماكلار»، «ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى ياۋروپا - ئاسىيا يايلاقلىرى»، موسكۋا، 1981 - يىلى،

43 ـ 45 ـ بەت؛ «سروستكىن مەدەنىيىتى»، يۇقىرىقى ئەسەر، 45 ـ 46 ـ بەت.

⑧ ي. ئاگىيىۋا، ئا. ماكىسموۋا: «1955 ـ يىلىدىكى پاۋلودار ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ دوكلاتى»، «قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئەسەرلىرى»، ئالما ـ ئاتا، 1969 ـ يىلى، 7 ـ توم، 32 ـ 58ـبەت؛ ف. ئارسلانوۋا: «پاۋلودار يادىكارلىقلىرى»، 98ـ111 ـ بەت؛ د. ساۋىنوۋ: «قەدىمكى تۈرك دەۋرىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرى»، لېنىنگىراد، 1984 ـ يىلى، 109 ـ بەت؛ ۋ. موگىلنىكوۋ: «سروستكىن مەدەنىيىتى»، 45 ـ بەت؛ س. نېۋېروۋ: «ئالتايدىكى زمېيېۋكا قەبرىستانلىقىدىكى گۆرلەر» (سېرگېيېۋنىڭ قىدىرىش ماتېرىياللىرى ئاساسىدا)، «ئالتاي ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېتنوگرافىيىسى»، بارنا ئۇل، 1982 ـ يىلى، 118 ـ بەت.

⑨ يۇ. خۇدياكوۋ: «9 ـ 10 ـ ئەسىرلەردىكى ئالتاي يايلاق كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسبىرسىك، 1981ـيىلى، 115ـ132ـ بەت.

⑩ يۇ. پلوتنىكوۋ: «قىزىل تۇ گۆرلۈكىدىن تېپىلغان ئوق باشاقلىرى»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسبىرسىك، 1981ـيىلى، 110ـ115ـ بەت؛ يۇ. پلوتنىكوۋ: «ئېرتىش كىماكلىرىنىڭ چاپقۇچى قوراللىرى»، 162 ـ 167 ـ بەت؛ يۇ. پلوتنىكوۋ: «8 ـ 11ـئەسىرلەردىكى كىماكلارنىڭ ئەسكىرىي قىسىم تۈزۈلمىسى»، «18 ـ نۆۋەتلىك پۈتۈن ئىتتىپاق ستۇدېنتلار ـ ئاسپرانتلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماتېرىياللىرى»، نوۋوسبىرسىك، 1980 ـ يىلى، 17 ـ 21 ـ بەت؛ يۇ. پلوتنىكوۋ، يۇ. خۇدياكوۋ: «كىماكلارنىڭ چاپقۇچى قوراللىرى» (نەشردە).

⑪ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى خاكاسلارنىڭ تۇختەت مەدەنىيىتى (9 ـ 10 ـ ئەسىرلەر)»، «ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى ياۋروپا ـ ئاسىيا يايلاقلىرى»، موسكۋا، 1981 ـ يىلى، 54 ـ بەت.

⑫ د. ساۋىنوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرى»، 107 ـ بەت؛ «قىپچاق ئېتنىك ـ مەدەنىيەت بىرلەشمىسىنىڭ ئاساسلىق تەرەققىـ

يات باسقۇچلىرى ھەققىدە»، 60 ـ بەت.

⑬ م. گريازنوۋ: «يۇقىرى ئوب قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ تارىخى»، 3 ـ جەدۋەل؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قورالىرى»، 121 ـ بەت.

⑭ ھەممە قاداقلارنىڭ كېسىكچىلىرى بار، تېكىستىنىڭ كېيىنكى ئورۇنلىرىدا بۇ ھەقتە سۆزلەنمەيدۇ.

⑮ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قورالىرى»، 121 ـ بەت.

⑯ شۇ ئەسەر، 121 ـ بەت.

⑰ ف. ئارسلانوۋا: «تۈرك دەۋرىدىكى گۈرلۈكلەر»، 1 ـ جەدۋەل.

⑱ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قورالىرى»، 123 ـ بەت.

⑲ ۋ. موگىلنىكوۋ: «كىماكلار»، 26 ـ، 87 ـ رەسىملەر؛ «سروستكىن مەدەنىيىتى»، 27 ـ، 49 ـ رەسىملەر.

⑳ ل. كىزلاسوۋ: «مەركىزىي قازاقىستاندىكى كېينكى كۆچمەنلەر يادىكارلىقلىرى»، «قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى»، ئارخېئولوگىيە قىسمى، 1951ـيىلى، 3ـسان، 6ـ رەسىم؛ «قازاقىستاننىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خەرىتىسى»، 6 ـ جەدۋەل.

㉑ د. ساۋىنوۋ: «مۇزەككەپ تەركىبلىك ئوقيا تارىخىغا ئائىت يېڭى ماتېرىياللار ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى تەرەققىياتىدىكى بەزى مەسىلىلەر»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 151 ـ 152 ـ بەت.

㉒ شۇ ئەسەر، 151 ـ بەت.

㉓ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قورالىرى»، 121 ـ 123 ـ بەت.

㉔ شۇ ئەسەر، 121 ـ بەت.

㉕ ۋ. موگىلنىكوۋ، س. نېۋېروۋ، ئا. ئۇمانسكىي، ئا. شېمىياكىنا: «گريازنوۋو يېزىسىنىڭ يېنىدىكى قورغانلار»، «ئالتاينىڭ

قەدىمكى زامان تارىخى»، بارناۋۇل، 1980 - يىلى، 5 - رەسىم؛ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى»، 7 - جەدۋەل.

㉖ يۇ. بورودكىن: «تاراسوۋو كەنتىنىڭ يېنىدىكى قورغانلار»، «جەنۇبىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى»، كېمىرۇۋو، 1977 - يىلى، 1 - رەسىم.

㉗ ۋ. موگىلنىكوۋ: «كىماكلار»، 44 - بەت.

㉘ ف. ئارسلانوۋا: «تۈرك دەۋرىدىكى گۈرلۈكلەر»، 1 - جەدۋەل.

㉙ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 125 - بەت؛ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى»، 7 - جەدۋەل؛ ت. ترويىتسكايا: «قىزىل يار I - كېيىنكى تۆمۈر قوراللار دەۋرىنىڭ يادىكارلىقى»، «ئالتاي ۋە غەربىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1978 - يىلى، 3 - رەسىم.

㉚ يۇ. بورودكىن: «تاراسوۋو كەنتىنىڭ يېنىدىكى قورغانلار»، 1 - رەسىم.

㉛ گ. ئىۋانوۋ: «كاسمالى ۋە بارناۋۇلكا دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خەرىتىسى»، «ئالتاي ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېتنوگرافىيىسى»، بارنا ئۇل، 1982 - يىلى، 4 - رەسىم.

㉜ يۇ. پلوتنىكوۋ: «قىزىل تۇ گۈرلۈكىدىن تېپىلغان ئوق باشاقلىرى»، 1 - رەسىم؛ «قازاقىستاننىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خەرىتىسى»، 4 - جەدۋەل، 132 - بەت.

㉝ ۋ. موگىلنىكوۋ ۋە باشقىلار: «گريازنوۋو يېزىسىنىڭ يېنىدىكى قورغانلار»، 125 - بەت.

㉞ ۋ. موگىلنىكوۋ: «كىماكلار»، 44 - بەت.

㉟ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى»، 6 - جەدۋەل؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 124 - بەت.

㊱ گ. ئىۋانوۋ: «كاسمالى ۋە بارنا ئۇلكا دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خەرىتىسى»، 48 - بەت.

㊲ ف. ئارسلانوۋا: «تۈرك دەۋرىدىكى گۈرلۈكلەر»، 1 ـ جەد-
ۋەل.
㊳ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قو-
راللىرى»، 125 ـ بەت.
㊴ ۋ. مولودىن، د. ساۋىنوۋ، ۋ. يىلاگىن: «پرېئوبراژېنكا Ⅲ
قەبرىستانلىقىدىكى تۈرك دەۋرى گۈرلۈكلىرى»، «غەربىي سىبىر-
يە ئارخېئولوگىيىسى مەسىلىلىرى. تۆمۈر قوراللار دەۋرى»، نو-
ۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 2 ـ رەسىم.
㊵ ن. زىناكوۋ، ۋ. لىۋىچېنكو: «يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرى-
دىكى قوراللارنىڭ تېخنىكىلىق تەكشۈرۈلۈشى»، «جەنۇبىي سىبى-
رىيە ئارخېئولوگىيىسى»، كېمىرۋو، 1980 ـ يىلى، 124 ـ بەت.
㊶ م. گرىيازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى»، 7 ـ جەدۋەل.
㊷ يۇ. بورودكىن: «تاراسوۋو كەنتىنىڭ يېنىدىكى قورغان-
لار»، 2 ـ رەسىم.
㊸ ۋ. موگىلنىكوۋ: «كىماكلار»، 44 ـ بەت.
㊹ يۇ. پلوتنىكوۋ: «قىزىل تۇ گۈرلۈكىدىن تېپىلغان ئوق با-
شاقلىرى»، 9 ـ رەسىم، 10ـ 114 ـ بەت.
㊺ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۈدىرگە قەبرىستانلىقى»، 11 ـ رەسىم.
㊻ گ. ئىۋانوۋ: «كاسمالى ۋە بارنا ئۇلكا دەريالىرىنىڭ يۇقىرى
ئېقىنىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خەرىتىسى»، 51 ـ رەسىم.
㊼ ۋ. موگىلنىكوۋ قاتارلىقلار: «گرىيازنوۋو يېزىسىنىڭ يېنى-
دىكى قورغانلار»، 125 ـ بەت.
㊽ د. ساۋىنوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرى»، 107 ـ بەت.
㊾ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قو-
راللىرى»، 125 ـ بەت.
㊿ گ. ئىۋانوۋ: «كاسمالى ۋە بارنا ئۇلكا دەريالىرىنىڭ يۇقىرى
ئېقىنىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خەرىتىسى»، 51 ـ بەت، 4 ـ رە-
سىم؛ ۋ. موگىلنىكوۋ: «يۇقىرى ئالىيدىكى ئارخېئولوگىيىلىك
تەكشۈرۈشلەر»، 42 ـ بەت.
(51) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قو-
راللىرى»، 125 ـ بەت؛ م. گرىيازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارى-

خىي» 7 ـ جەدۋەل.

(52) ۋ. موگىلنىكوۋ: «يۇقىرى ئالېيدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، 41 ـ بەت.

(53) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 125 ـ بەت.

(54) گ. ئىۋانوۋ: «كاسمالى ۋە بارنا ئۇلكا دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خەرىتىسى»، 4 ـ رەسىم؛ ن. زاخاروۋ، ۋ. ليۇبچېنكو: «يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىدىكى قوراللارنىڭ تېخنىكىلىق تەكشۈرۈلۈشى»، 124 ـ بەت.

(55) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 125 ـ بەت.

(56) شۇ ئەسەر، 125 ـ بەت.

(57) ۋ. موگىلنىكوۋ: «كىماكلار»، 44 ـ بەت.

(58) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 125 ـ بەت.

(59) ن. زىناكوۋ، ۋ. ليۇبچېنكو: «يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىدىكى قوراللارنىڭ تېخنىكىلىق تەكشۈرۈلۈشى»، 124 ـ بەت.

(60) گ. ئىۋانوۋ: «كاسمالى ۋە بارنا ئۇلكا دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خەرىتىسى»، 4 ـ رەسىم.

(61) ف. ئارسلانوۋا: «تۈرك دەۋرىدىكى گۆرلۈكلەر»، 1 ـ جەدۋەل.

(62) ت. ترويىتىسكايا: «نوۋوسىبىرسىك ئوبلاستى ئۇيېنى دەرياسى بويىدىكى جەسەت كۆيدۈرۈلگەن گۆرلۈكلەر»، «جەنۇبىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى»، كېمېرېۋو، 1977 ـ يىلى، 125 ـ بەت.

(63) يۇ. بورودكىن: «تاراسوۋو كەنتىنىڭ يېنىدىكى قورغانلار»، 2 ـ رەسىم؛ ن. زىناكوۋ: «گۇرىيېۋ تۇرالغۇسىدىكى مېتالچىلىق»، «جەنۇبىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى»، كېمېرېۋو، 1979 ـ يىلى، 78 ـ رەسىم.

(64) ۋ. موگىلنىكوۋ: «كىماكلار»، 26 ـ رەسىم.

(65) ن. زىناكوۋ: «گورىيېۋ تۇرالغۇسىدىكى مېتالچىلىق»،

78 ـ رەسىم.

(66) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قو-رالىرى»، 125 ـ بەت.

(67) شۇ ئەسەر، 125 ـ بەت، 4 ـ رەسىم.

(68) ۋ. مولودىن، د. ساۋىنوۋ، ۋ. يېلاگىن: «تۈرك دەۋرىدىكى گۈرلۈكلەر»، 2 ـ رەسىم.

(69) شۇ ئەسەر، 2 ـ رەسىم.

(70) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قو-رالىرى»، 126 ـ بەت؛ ت. ترويىتسكايا: «قىزىل يار I — كېيىنكى تۆمۈر قورالار دەۋرىنىڭ يادىكارلىقى»، 3 ـ رەسىم.

(71) ۋ. مولودىن، د. ساۋىنوۋ، ۋ. يېلاگىن: «تۈرك دەۋرىدىكى گۈرلۈكلەر»، 2 ـ رەسىم.

(72) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قو-رالىرى»، 123 ـ 127 ـ بەت.

(73) ئۆز ۋاقتىدا س. نېۋىروۋ بۇ مەسىلىگە دىققەت قىلغان. «ئالتاي زىمىيۇكا قەبرىستانلىقىدىكى گۈرلۈكلەر»، 112 ـ بەت.

(74) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قو-رالىرى»، 126 ـ 127 ـ بەت.

(75) شۇ ئەسەر.

(76) س. نېۋىروۋ ئۆزىنىڭ «ئالتاي زىمىيۇكا قەبرىستانلىقىدىكى گۈرلۈكلەر» ناملىق ماقالىسىدە مەن تىلغا ئالغان ئوق باشاقلىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى، جۈملىدىن مەزكۇر يادىكارلىقتىن تېپىل-غان سۆڭەك ئوق باشاقلىرىنى يەنىمۇ ئېنىقلاپ چۈشەندۈرگەن. مەسىلەن، ئۇ سۆڭەك باشاقلاردىن «ئاران ئىككىسى» تېپىلغانلىقى-نى يازغان. ھالبۇكى، قورغانلارنى تەسۋىرلىگەندە پەقەت بىرلا سۆڭەك باشاقنى تىلغا ئالغان، تۈرگە ئايرىشتا سۆڭەك ئوق باشاقلىرىدىن ئىككى تىپنى كۆرسەتكەن. رەسىملىرىدە بولسا، ئۈچ دانە سۆڭەك باشاق كۆرسىتىلگەن.

(77) م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى»، 147 ـ بەت.

(78) شۇ ئەسەر، 146—148 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قورالىرى»، 5 ـ رەسىم.

(79) م. گریازنوؤ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى»، 146 ـ 149 ـ بەت.

(80) شۇ ئەسەر، 146 ـ 149 ـ بەت.

(81) يۇ. بورودكىن: «تاراسوۋو كەنتىنىڭ يېنىدىكى قورغانلار»، 2 ـ رەسىم.

(82) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 116 ـ بەت.

(83) شۇ ئەسەر.

(84) شۇ ئەسەر، 116 ـ 117 ـ بەت.

(85) ۋ. موگىلنىكوۋ ۋە باشقىلار: «گريازنوۋو يېزىسىنىڭ يېنىدىكى قورغانلار»، 125ـبەت؛ ۋ. موگىلنىكوۋ: «كىماكلار»، 44ـ بەت؛ يۇ. پلوتنىكوۋ: «ئېرتىش كىماكلىرىنىڭ چاپقۇچى قوراللىرى»، 164ـ بەت؛ «قازاقىستاننىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خەرىتىسى»، 9 ـ جەدۋەل، 280 ـ بەت.

(86) ف. ئارسلانوۋا: «تۈرك دەۋرىدىكى گۈرلۈكلەر»، 52 ـ بەت.

(87) م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى»، 149 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 117 ـ ـ بەت؛ ن. زىناكوۋ، ۋ. ليۇبچىنكو: «يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىدىكى قوراللارنىڭ تېخنىكىلىق تەكشۈرۈلۈشى»، 123 ـ بەت.

(88) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 118 ـ بەت.

(89) يۇ. پلوتنىكوۋ: «ئېرتىش كىماكلىرىنىڭ چاپقۇچى قوراللىرى»، 166 ـ بەت.

(90) شۇ ئەسەر، 165 ـ بەت.

(91) شۇ ئەسەر، 166 ـ بەت.

(92) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 118 ـ بەت.

(93) م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى»، 152 ـ بەت.

(94) م. گريازنوۋ: «ئالتاينىڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىرى»، 11 ـ بەت؛ س. كىسىلىيوۋ: «قەدىمكى زامان تارىخى»، 520 ـ بەت.

(95) يۇ. پلوتىنكوۋ: «ئېرتىش كىماكلىرىنىڭ چاپقۇچى قوراللىرى»، 162 ـ 167 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 116 ـ118 ـ بەت.

(96) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 118 ـ بەت.

(97) شۇ ئەسەر، 119 ـ بەت.

(98) شۇ ئەسەر؛ ن. زىناكوۋ، ۋ. ليۇبچېنكو: «يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىدىكى قوراللارنىڭ تېخنىكىلىق تەكشۈرۈلۈشى»، 125 ـ بەت.

(99) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 119 ـ بەت.

(100) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 131 ـ بەت.

(101) ب. كۈمېكوۋ: «ئەرەب مەنبەلىرىگە كۆرە 9ـ10 ـ ئەسىرلەردىكى كىماك دۆلىتى»، ئالما ـ ئاتا، 1972 ـ يىلى، 113 ـ بەت.

(102) شۇ ئەسەر، 113 ـ بەت.

(103) شۇ ئەسەر، 114 ـ بەت؛ د. ساۋىنوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرى»، 105 ـ بەت.

(104) ۋ. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلمىي سەپىرىدىن دوكلات»، سانت پېتىربورگ، 1899 ـ يىلى، 1 ـ توم، 105ـ106ـ بەت؛ ب. كۈمېكوۋ: «كىماك دۆلىتى»، 114 ـ بەت.

(105) د. ساۋىنوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرى»، 105 ـ بەت.

(106) س. ئاخىنژانوۋ: «كىماك، ۋە قىپچاق، دېگەن ئېتنىك نامىلار»، «سىبىرىيە تاش ۋە مېتال قوراللار دەۋرى ئارخېئولوگىيەسى»، نوۋوسىبىرسىك، 1983 ـ يىلى، 120 ـ بەت.

(107) شۇ ئەسەر، 112 ـ بەت.

(108) يۇ. پلوتىنكوۋ: «كىماكلارنىڭ ئەسكىرىي قىسىم تۈزۈلمىسى»، 19 ـ بەت.

(109) شۇ ئەسەر، 20 ـ بەت.

(110) ب. كۈمېكوۋ: «ئەل ئىدىرىسىنىڭ (12 ـ ئەسىر) كىماك

ۋە قارلۇق دۆلەتلىرى ھەققىدىكى بايانى» ، «فېئودالىزم دەۋرىدىكى قازاقىستان» ، ئالما - ئاتا، 1981 - يىلى، 17 - بەت.

(111) ب. كۈمېكوۋ: «ئەل ئىدىرىسىنىڭ خەرىتىسىدىكى كىماك دۆلىتى» ، «شەرقتىكى دۆلەتلەر ۋە خەلقلەر» ، موسكۋا، 1971 - يىلى، 196 - بەت.

(112) ب. كۈمېكوۋ: «ئەل ئىدىرىسىنىڭ (12 - ئەسىر) كىماك ۋە قارلۇق دۆلەتلىرى ھەققىدىكى بايانى» ، 13 - بەت.

(113) ب. كومېكوۋ: «كىماك دۆلىتى» ، 116 - بەت.

(114) ب. كومېكوۋ «ئەل ئىدىرىسىنىڭ بايانى» ، 17 - بەت.

(115) د. ساۋىنوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرى» ، 118 - بەت.

(116) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى» ، 134 - بەت.

(117) شۇ ئەسەر، 132 - بەت.

(118) ل. يېۋتىيۇخوۋا: «يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ ئارخېئولوگىيەلىك يادىكارلىقلىرى» ، 196 - رەسىم.

(119) شۇ ئەسەر.

(120) يۇ. پلوتىنكوۋ: «كىماكلارنىڭ ئەسكىرىي قىسىم تۈزۈلمىسى» ، 20 - بەت.

(121) ب. كۈمېكوۋ: «كىماكلار ۋە قىپچاقلار» ، «قازاقىستان تارىخى» ، 2 - توم، ئالما - ئاتا، 1977 - يىلى، 372 - بەت.

(122) ب. كۈمېكوۋ: «ئەل ئىدىرىسىنىڭ (12 - ئەسىر) كىماك ۋە قارلۇق دۆلەتلىرى ھەققىدىكى بايانى» ، 17 - بەت.

(123) ب. كومېكوۋ: «كىماكلار ۋە قىپچاقلار» ، 372 — 373 - بەت.

(124) ئا. ماندېلشتام: «فاتىخ ئىبنى خاقان ئەل جاھىزغا يوللانغان مەكتۇپتىكى 9 - ئەسىردىكى تۈركلەرنىڭ تەرىپى» ، «قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئەسەرلىرى» ، ئالما - ئاتا، 1956-يىلى، 7-توم، 233 - بەت.

(125) ب. كۈمېكوۋ: «كىماك دۆلىتى» .

ئۇچىنچى قىسىم

جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكىئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قورال - ياراغ ۋە ئۇرۇش سەنئىتىدىكى ئاساسلىق قانۇنىيەتلەر

① يۇ. خۇدياكو: «6—12 - ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قوراللىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1980 - يىلى.

② ماتېرىياللار تۆۋەندىكى ئورۇنلاردىن چىققان: تۇۋا ئۇلۇغ خەم مەدەنىيىتى، كان دەريەسى بويىدىكى گۆرلۈكلەر، بايقال ئەتراپىدىكى ھۇن دەۋرى گۆرلۈكلىرى، تۇگوزۇونوۋ گۆرلىرى، شەرقىي قازاقىستان قورغانلىرى، بايقال ئالدىنقى بۇرخوتۇي، تۇۋا لەخمە گۆرلۈكلىرى (مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئوتتۇرى)، تۇۋا يەرلىك قەبىلىلىرىنىڭ قورغانلىرى (مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمى).

③ ئا. ئوكلادنىكوۋ: «تاش ۋە مىس قوراللار دەۋرىدىكى بايقال»، 1956 - يىلى، 219 - 229 - بەت؛ ئي. ۋادېتسىسكايا: «ئوكۇنېۋ مەدەنىيىتى گۆرلىرىدىن تېپىلغان بۇيۇملار»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 - يىلى، 17 - بەت.

④ د. ساۋىنوۋ: «مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيا تارىخىغا ئائىت يېڭى ماتېرىياللار ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى تەرەققىياتىدىكى بەزى مەسىلىلەر»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 - يىلى، 147 - بەت.

⑤ ۋ. سموتروۋا: «بايقالدىكى نەقىشلىك مىس قاداق تېپىلمىلار»، «سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېتنوگرافىيىسى مەسىلىلىرى»، ئىركۇتسىك، 1982 - يىلى، 106 - بەت.

⑥ د. ساۋىنوۋ: «يېڭى ماتېرىياللار»، 147 ـ بەت؛ ئا. خازا-نوۋ: «سارماتلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىدىن ئوچېركلار»، موسكۋا، 1971 ـ يىلى، 29 ـ 34 ـ بەت.

⑦ شۇ ئەسەر، 31 ـ بەت.

⑧ يۇ. خۇدياكوۋ: «يېنسەي قىرغىزلىرىنىڭ قوراللىرى»، 74 ـ بەت.

⑨ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى بايقال ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرى»، «قەدىمكى بايقال ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرى»، نوۋوسبىرسىك، 1985ـيىلى، 59ـ، 69ـ بەت.

⑩ يۇ. رېدىخ: «توخار مەسىلىسى»، 1965 ـ يىلى، 119 ـ بەت.

⑪ شۇ ئەسەر، 119 ـ بەت.

⑫ ئا. ئۇمانسىكىي: «چارىشتىكى خەلقلەرنىڭ چوڭ كۆچۈش دەۋرىگە ئائىت گۆرلۈكلەر»، «ئالتاي ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە قەدىمكى مەدەنىيەتلىرى»، نوۋوسبىرسىك، 1978 ـ يىلى، 9 ـ رەسىم.

⑬ يۇ. خۇدياكوۋ: «يېنسەي قىرغىزلىرىنىڭ قوراللىرى»، 45 ـ بەت.

⑭ ۋ. كۇبارېۋ: «ئالتايدىكى قەدىمكى تۈرك تاش رەسىملىرى»، نوۋوسبىرسىك، 1984 ـ يىلى، 39 ـ بەت.

⑮ ئې. نوۋگورودوۋا: «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا قوغدىنىش قوراللىرى ھەققىدىكى مەسىلىلەر (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئوتتۇرى)»، «سىبىرىيە قەدىمكى مەدەنىيەتلىرى بىلەن چېگرىداش زېمىنلار مەدەنىيەتلىرىنىڭ سېلىشتۇرۇمىسى»، نوۋوسبىرسىك، 1975 ـ يىلى، 223 ـ بەت.

⑯ ن. ساۋېلىيېۋ، يۇ. خۇدياكوۋ: «كان دەرياسى بويىدىكى ھۇن دەۋرى گۆرلۈكى»، «جەنۇبىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېتنوگرافىيىسى»، بارنائۇل، 1984 ـ يىلى، 71 ـ بەت.

⑰ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۇدىرگە قەبرىستانلىقى ئالتاي قەبىلىلىرى تارىخىغا ئائىت بىر مەنبەدۇر»، موسكۋا، 1965 ـ يىلى، 31 ـ

بەت؛ «قىرغىزىستان تارىخى» ، 1 ـ توم، فرۇنزې، 1968 ـ يىلى، 86 ـ 87 ـ بەت.

⑱ يۇ. خۇدياكوۋ: «مەركىزىي ئاسىيادىكى مۇداپىئە ئىستىھكاملىرى تارىخىدىن» ، «ئاكادېمىك ب. ۋلادىمىرسوۋ تۇغۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىغا بېغىشلانغان پۈتۈن ئىتتىپاق مۇھاكىمە يىغىنى» ، موسكۋا، 1984 ـ يىلى، 12 ـ 14 ـ بەت.

بۇ كىتاب سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەن نەشرىياتىنىڭ 1986 - يىل نەشرىگە ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.
本书根据前苏联科学出版社 1986 年版翻译出版。

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەخمەت مۆمىن تارىمى
مەسئۇل كورېكتورى: رەنا ئابلىمىت
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ھۇسەن ياسىن

مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ قورال - ياراغلىرى ۋە ئۇرۇش سەنئىتى

ئاپتورى: يۇ. س. خۇدياكوۋ
تەرجىمە قىلغۇچى: پەرھات جىلان

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۇرۇمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
ئۇرۇمچى تىپەنپىك باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 13.625 قىستۇرما ۋاراقى: 2
2003 - يىل 11 - ئاي 1 - نەشرى
2003 - يىل 11 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1—3,000
ISBN7—228—08418—7
باھاسى: 22.00 يۈەن

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ھۆسەن ياسىن

ISBN 7-228-08418-7
(民文) 定价 :22.00 元